

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

На правах рукопису

ОЛЯНИЧ ВАЛЕНТИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94(477)“192”:338.43:[334.722+334.73]

**РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО ТА КООПЕРАТИВНОГО
ПІДПРИЄМНИЦТВА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В
УКРАЇНСЬКІЙ СРР 1921–1929 РОКІВ**

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 07.00.01 – ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Калініченко Володимир Вікторович,
доктор історичних наук, професор

Харків – 2014

Список скорочень

- ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ВРНГ УСРР – Вища рада народного господарства УСРР
- Всеукрревком – Всеукраїнський революційний комітет
- Вукоопспілка – Всеукраїнська спілка споживчої кооперації України
- Вукооппромрада – Всеукраїнська рада промислово-кооперативних товариств
- Головкооперком – Головний кооперативний комітет при РНК УСРР
- Губвиконком – губернський виконавчий комітет
- Губраднаргосп – губернська рада народного господарства
- Губпродком – губернський продовольчий комітет
- Губчека – губернська надзвичайна комісія
- Губкустпромсоюз – губернський союз кустарно-промислової кооперації
- Держбанк СРСР – Всеукраїнська контора Державного банку СРСР
- Держплан СРСР – Державна планова комісія при РНК СРСР
- Держплан УСРР – Державна планова комісія при РНК УСРР
- Держстрах УСРР – Правління державного страхування при НКФ УСРР
- Держторг УСРР – Всеукраїнська державна торгова контора по експорту і імпорту
- ДПУ УСРР – Державне політичне управління УСРР
- Добробут – Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство на паях
- ЗУ України – Зібрання законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України
- Коопстрах – Всеукраїнська кооперативна страхова спілка
- Кооптах – Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- Кустекспорт – Українське акціонерне товариство по експорту виробів кустарної промисловості і імпорту для неї матеріалів

МАСРР – Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
МТТ – Машино-тракторні товариства
Млинбуд – Всеукраїнська контора акціонерного товариства по спорудження млинів
НКЮ (Наркомюст) – Народний комісаріат юстиції УСРР
НКЗ (Наркомзем) – Народний комісаріат земельних справ УСРР
НКФ (Наркомфін) – Народний комісаріат фінансів УСРР
НКВС УСРР – Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР
Наркомпраці УСРР – Народний комісаріат праці УСРР
Наркомпостач УСРР – Народний комісаріат постачання УСРР
Наркомпрод УСРР – Народний комісаріат продовольства УСРР
Наркомвнуторг – Народний комісаріат внутрішньої торгівлі УСРР
НК РСІ УСРР – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР
Окрвиконком – окружний виконавчий комітет
Окрфінвідділ – окружний фінансовий відділ
Південсталь – Південний металургійний трест
РПО – Рада праці та оборони при РНК СРСР
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА – Робітничо-селянська червона армія
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК УСРР – Рада народних комісарів УСРР
Сільський господар – Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації
СУ України – Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины
Сільгосподаток – сільськогосподарський податок
Сільбанк – Сільськогосподарський ощадно-позичковий банк
ТСОЗ – товариство спільного обробітку землі
Трудгужповинність – трудова гужова повинність
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЕН – Українська економічна нарада при РНК УСРР

Укрхліб – Український хлібозаготівельний і борошномельний трест
Українбанк – Український кооперативний банк
Укоопспілка – Українська спілка споживчих кооперативних організацій
Українкустарспілка – Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації
Укрмут – Український мукомельний трест
Укрбурякспілка – Українська спілка буряківничої кооперації
Укрторг – Управління державної торгівлі в Україні
Укркустторг – Головне управління по заготівлі і збуту кустарних виробів
Уповнаркомфін – Уповноважений Наркомфін РСФРР при РНК УСРР
Уцербкооп – Центральний робітничий кооперативний комітет України
Укрбут – Український борошномельний трест
Укрплоспілка – Всеукраїнська спілка садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів
Укрмлин – Всеукраїнське галузеве об'єднання мукомельної, олійної, круп'яної і комбікормової промисловості
Укрекспортхліб – Акціонерне товариство по експорту хлібних продуктів
Хлібопродукт – Всеукраїнська контора державного акціонерного торгівлі хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами
ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління УСРР
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
Центроспілка – Центральна спілка споживчих товариств СРСР
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
Цербкооп – Центральний робітничий кооператив

Зміст

Вступ.....	7
 Розділ 1	
Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження.....	17
1.1. Стан наукової розробки проблем селянського підприємництва.....	17
1.2. Джерела дисертаційного дослідження	64
1.3. Теоретично-методологічні основи дослідження.	82
 Розділ 2.	
Соціально-правовий статус селянського підприємництва.....	95
2.1. Нормативно-правова база підприємництва.....	95
2.2. Соціальний інститут найманої праці та орендних відносин.....	112
2.3. Вплив податкової політики на діяльність селянських підприємців.....	133
 Розділ 3.	
Господарсько-економічна мотивація селянського підприємництва.....	158
3.1. Організаційно-матеріальні основи підприємництва.....	158
3.2. Повсякденна господарсько-трудова активність селян.....	184
3.3. Сімейно-споживчі та ринкові стимули селянського зернового підприємництва.....	195
3.4. Розвиток селянського приватного млинарства.	210
3.5. Значення грошових прибутків у селянському господарстві.....	226
 Розділ 4.	
Кооперативна форма селянського підприємництва.....	244
4.1. Виробничо-господарська участь селян у кооперації.....	244
4.2. Кооперативний збут продукції селянських господарств.....	267

4.3. Особливості кооперативної закупівлі селянського хліба.....288

Розділ 5.

Розвиток кустарно-промислового селянського підприємництва.....303

5.1. Відродження кустарно-ремісничої промисловості.....303

5.2. Територія і галузева спеціалізація селянських промислів.318

5.3. Функціонування кооперативних артілей кустарів.....331

Висновки356

Список використаних джерел та літератури.....371

Вступ

Актуальність теми дослідження. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна вважалася житницею Європи, займаючи вагомe місце в експорті хлібних зернових культур. Їх основними виробниками були поміщицькі та селянські господарства. Аграрні перетворення більшовиків радикально змінили соціально-економічні відносини в українському селі, ліквідували поміщицьке і велике селянське землеволодіння, скасували правовий інститут приватної власності на землю, зруйнували організаційно-господарські основи зернового виробництва, його усталену історичну структуру. Деградація охопила тоді усі галузі сільського господарства, яка завершилася занепадом тваринництва, катастрофічним зменшенням поголів'я худоби, скороченням посівного клину зернових і технічних культур, голодом 1921–1923 рр. у південних районах України. Недорід, кризові явища, локальний голод у 1924 р. та 1928 р. свідчили про галузеву вразливість і нестабільність сільського господарства.

Проголошення та впровадження непу супроводжувалися відродженням кооперації, здійсненням часткової денаціоналізації (приватизації дрібної промисловості), поверненням орендних відносин, формуванням ринку товарів. Перевага непу над політикою воєнного комунізму була очевидною, хоча рецидиви останньої залишалися в економічному житті суспільства, однак були закладені правові основи для розвитку організаційно-господарських форм приватного підприємництва в Радянській Україні.

В економічній літературі 1920-х рр. спостерігалася відносна ідеалізація непу, хоча були і його критики, присвоєння йому невластивих функцій, надання певних хронологічних рамок, незважаючи на суперечливість і дискретність економічної політики радянської держави. В історіографії, особливо 1990-х рр., неп розглядали в якості альтернативи сталінщини з її експериментами (колективізація, форсована індустріалізація). Висвітлювалися матеріально-технічні, організаційно-господарські аспекти розвитку сільськогосподарського виробництва, роль партійних органів у

зміцненні основ радгоспно-колгоспного ладу. Радянські історики доводили переваги колективного господарства над приватним, показували загострення класової боротьби в українському селі, протиставляючи заможні верстви селянства його пролетарським групам. Участь селянських господарств у формуванні внутрішнього ринку, становлення соціального інституту приватного підприємництва не досліджувалися, а якщо і з'являлися праці, то в контексті боротьби з приватним сектором. Замовчування істориками соціально-економічного укладу селянського підприємництва, навіть його кооперативних та кустарно-промислових форм, можна пояснити ідеологічними мотивами та панівною методологією. Протиставляючи воєнний комунізм і неп, вибудовуючи на цьому концептуальні принципи висвітлення соціально-економічних відносин у 1920-х рр., історики не пропонували системної оцінки економічної ефективності нового курсу, базового критерію структурно-функціональних змін, обмежуючись традиційними історіографічними схемами про відбудову сільського господарства та промисловості.

Виразником системних зрушень і показником функціональних змін виявилось формування соціально-економічних форм підприємницької діяльності селянських господарств: сімейно-трудова, промислової, кооперативної, кустарно-ремісничої. Представляючи різні соціально-професійні групи «непівського суспільства», система приватного і кооперативного підприємництва стала своєрідним соціальним барометром тривалості, послідовності, інституційної сталості економічної політики влади, реагуючи на її відхилення. Наявність організаційних форм приватного підприємництва і динаміка їхнього розвитку були системними показниками функціонування непу, тобто наскільки «серйозною» і «довготривалою» вона була. Таке поєднання непу та приватного підприємництва є актуальним для історіографії соціально-економічних проблем тих років, а також для об'єктивної оцінки більшовицьких реформ.

Створення і діяльність малих організаційних форм приватного підприємництва в УСРР 1920-х рр. вирізняється теоретичною і фактографічною новизною, представляючи науковий інтерес, зумовлюючи історіографічну актуальність. Прикладне значення історичного досвіду має певні часові та просторові обмеження, зберігаючи певний рекомендаційний сенс, особливо щодо розвитку сімейно-трудової форми приватного підприємництва, відродження селянських кооперативних спілок, упорядкування кустарних промислів, які позитивно заявили про себе у роки непу, продемонструвавши альтернативу великим державним формам. Історична цінність непу полягає у конструктивному поєднанні приватних і кооперативних, державних та акціонерних, колективних та індивідуальних структур підприємницької діяльності різних соціально-професійних груп.

В Україні нині функціонують приватні, кооперативні, колективні, державні, акціонерні підприємства, які мають власну історію становлення та розвитку, але вони вирізняються соціально-орієнтованими напрямками виробничих відносин, організацією трудових відносин, хоча історична тяглість помітна, особливо в організації сільськогосподарських кооперативних підприємств, дрібних форм приватної торгівлі, активізації сімейно-трудового підприємницького ладу.

Для історичної науки актуальною є реальна проблема, яка не досліджувалася, або ж висвітлювалася з інших концептуально-методологічних підходів. Відсутність сучасної концепції вивчення аграрних відносин в українському селі породжує своєрідний методологічний плюралізм, інколи суперечливий, але таким має бути пошук сталої наукової парадигми. Теорія повсякденності, тобто соціальної історії малих груп з їх територіальною локалізацією, умотивованої поведінки людей, не претендує на універсальність, тому що обмежується описанням побуту, виявленням асоціальних явищ, які не дуже пасують нашому дослідженню, але мають право на один із пізнавальних підходів історичної науки.

Сучасна українська історіографія, яка почала формуватися у 1991 р., загалом торкається аграрної історії розвитку суспільства, але висвітлює його під кутом зору теорії тоталітаризму, зосереджуючись на питаннях селянського руху опору, одержавлення кооперації, висвітлення примусової колективізації, політики розкуркулення, депортацій, репресій, голодомору. Соціально-економічна проблематика постає на тлі непу, хоча принципи і методи здійснення нового економічного курсу потребують всебічного з'ясування. Поступово формується історіографія історії становлення системи приватного підприємництва, однак трапляються праці з використанням класово-формаційного підходу до її висвітлення, який втратив концептуальну здатність універсального і вичерпного методу історичного пізнання. Традиційне і дуже абстрактне визначення «дрібний товаровиробник», яке виникло у 1920-х рр., стосувалося переважно оцінки майнового стану заможності селянина, але підприємцями були усі селяни, щоденно організовуючи сімейно-трудова діяльність двору, демонструючи підприємливі навички, досвід, розрахунки.

Науково-історична актуальність обраної теми дисертаційного дослідження зумовлена історіографічною ситуацією, яка полягає у необхідності системного висвітлення підприємницько-господарської діяльності селянського двору, його відповідних організаційно-економічних основ. Важливо розглянути його під кутом зору концепції споживчо-трудова норма розвитку сімейно-трудова типу підприємництва, яку розробив О.В.Чаянов. Заслуговує наукового перегляду проблема найманої праці та орендних відносин в контексті функціонування організаційних форм селянського приватного підприємництва, а також зміни традиційної парадигми висвітлення кооперативного руху, зосередившись на кооперативних формах підприємницької діяльності їх фундаторів. Дослідження цієї проблеми передбачає не видову характеристику кооперації, а мотиваційну складову організаційно-господарської участі селян у виробничо-збутових кооперативах, кредитних товариствах та промислових

артілях, якщо розглядати кустарів-підприємців. Зазвичай до цієї соціально-професійної групи не зараховували селянські господарства з промислами, кустарними закладами, а також повсякденну кустарно-ремісничу діяльність двору, тому їх розгляд вважаємо актуальним для історичної науки.

Отже, актуальність дослідження системи приватного сільськогосподарського підприємництва в УСРР 1920-х рр. має передусім науково-теоретичну складову, а суто прикладна реалізується через просвітницько-дидактичні та рекомендаційні форми.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складником науково-дослідної теми «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.), історія Слобожанщини» (№ держреєстрації 0012 V 004753), яке розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні відносини в УСРР 1920-х рр., організаційно-господарські форми підприємницької діяльності сільського населення та його повсякденна сімейно-трудова діяльність.

Предметом дослідження є становлення і функціонування системи приватного та кооперативного підприємництва селянських господарств, сільських кустарів, а також самодіяльний соціально-професійний тип українського селянина та підприємця-кустаря.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють 1921 – 1929 рр., які відповідають трьом основним фазам впровадження і функціонування непу: проголошення та нормативно-правового забезпечення його заходів (1921–1923); функціональної стабілізації економічного курсу (1924 –1927); адміністративно-інституційного згортання (1928–1929). Кожна з них віддзеркалювала періоди організаційно-господарського становлення, соціально-професійного оформлення та економічного розвитку системи приватного підприємництва.

Територіальні рамки теми дисертаційного дослідження відповідають адміністративно-територіальному поділу УСРР 1920-х рр., окреслюють функціональні кордони соціально-економічного феномену приватного підприємництва в умовах радянської політично-економічної системи, а також підкреслюють географічну локалізацію кустарних промислів.

Метою кваліфікаційного дослідження є системне вивчення організаційних форм селянського приватного підприємництва, з'ясування його соціально-економічних ознак, виявлення кількісних і якісних характеристик, визначення ролі і місця в сільськогосподарському і промисловому виробництві та формування внутрішнього ринку споживчих товарів. Згідно об'єкта, предмета та мети обґрунтовано і **завдання** дисертаційного дослідження:

- встановити теоретичний рівень та фактографічні пріоритети історіографії проблем історії становлення системи приватного та кооперативного підприємництва в УСРР 1920-х років;
- показати особливості розробки нормативно-правової бази приватнопідприємницької діяльності українських селян;
- довести наявність організаційно-господарських ознак підприємницької діяльності селянського двору через використання ним оренди землі та найманої праці;
- дослідити регулятивний вплив податкової політики на господарські форми приватних підприємств;
- розкрити комерційно-економічну мотивацію сімейно-трудової організації сільськогосподарського виробництва;
- вивчити матеріально-побутові стимули повсякденної господарської діяльності селян;
- проаналізувати стан зернового виробництва, виявити особливості створення хлібофуражного балансу селянського двору, підприємливість селянського млинарства;

- визначити організаційну та господарську специфіку кооперативної системи селянського підприємництва;
- встановити роль і місце кустарно-ремісничої галузі приватного підприємництва в економічному житті суспільства, відтворити територіально-галузеву спеціалізацію селянських промислів;
- розкрити особливості підприємницької діяльності промислових артілей.

Новизною дисертаційного дослідження є застосування синхронного розгляду двох базових організаційно-функціональних форм приватного підприємництва: селянського сімейно-трудоного господарства, а також його участі у виробничо-заготівельній діяльності кооперативних товариств. Визначення «приватне підприємництво», яке у 1920-х рр. ототожнювали з капіталістичними формами та «ною буржуазією», подаючи через класовий антагонізм, інтерпретується нами як самобутнє соціально-економічне явище. Селянин-підприємець та кустар представляли основи підприємницького ладу та уособлювали соціально-професійну групу, яка займалася задоволенням власних потреб, а за сприятливих економічно-фінансових умов продавали продукції на ринку. Терміни, які виникли тоді в офіційних документах та літературі, виконували ідеологічну функцію. Інновацією є не їх фразеологічна присутність у дисертації, а реальне і системне науково-історичне розкриття непівського феномену приватного підприємництва. Відхиливши класово-формаційні оцінки селянських господарств, крім статистично-економічних показників їх оподаткування, у роботі застосовано структурно-функціональний аналіз селянського двору з метою виявлення його організаційних форм підприємницької діяльності. Його господар був власником продукції, майна, реманенту, але користувачем землі, тому предметом дослідження є їх організаційно-функціональне поєднання. Він був юридичною особою (голово двору, член земельної громади, кооперації) і фізичної – приватний виробник сільськогосподарської продукції, який одночасно займався промислами, торгівлею, орендою, використовував

найману працю і сам послуговувався цією індивідуальною формою підприємливості. У зв'язку з цим, використаний у дисертації термін «підприємливість», означає організаційну здатність та виробничу спроможність селянських господарств досягти рівня забезпечення споживчої норми, реалізуючи товарні лишки на ринку. Підприємництво селян висвітлюється через їхню самостійну майнову відповідальність, через їх господарські ризики, прагнення до розширення земельного наділу, зміцнення економічної сталості двору, а не задля досягнення доходу чи капіталізованого прибутку. Приватною підприємницькою діяльністю селян була їхня участь у кооперативних товариствах. Не заперечуючи історичного факту організаційно-господарського виокремлення селян-фермерів в українському селі 1920-х років, у дисертації обрано сімейно-трудова основу розвитку селянського підприємництва, тому що для класичного фермерського селянського господарства тоді не було створено належних умов. Форма має значення, але для розкриття підприємницької діяльності важливо зосереджуватися на його змістових і сутнісних характеристиках.

Новим концептуальним підходом для оцінки економічної ефективності непу обрано стале і прогресивне функціонування системи приватного та кооперативного підприємництва селянських господарств, кустарів-непманів. Організаційна наявність та їх роль і місце в економічному житті суспільства розглядаються нами в якості системного показника дотримання принципів непу, тобто своєрідного соціального барометра.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначають його науково-теоретичні висновки, концептуальні підходи, внесок авторки в історіографію, а також фактографічний матеріал. Окремі положення роботи (обґрунтування ефективності селянських кооперативів, сімейно-трудова підприємництва, розвитку промислів) можна використати для рекомендацій під час розробки законодавчої бази для відродження сільськогосподарської кооперації в Україні, для встановлення оптимальних господарських форм приватного і кооперативного підприємництва за галузевим принципом.

Особистий внесок дисертантки полягає у виборі об'єкта та предмета дослідження, у самостійному розв'язанні мети і наукових завдань кваліфікаційної роботи. Наукові досягнення, викладені в роботі, здобуто авторкою одноосібно. Усі публікації та доповіді на конференціях також є одноосібні.

Апробація роботи. Теоретичні обґрунтування, наукові підходи і фактографічні результати викладені в авторських публікаціях та виголошувалися на всеукраїнських конференціях, симпозіумах та семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів. Серед них - на конференції «Кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 50 років.» (Харків, 2007 р.), на Міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 2008 р.), у Четвертих (Міжнародних) Гуржіївських історичних читань (Черкаси, 22-23 вересня, 2009 р.), міжнародної наукової конференції «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 27-30 квітня 2009 р.), на 63-й міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» (м. Харків, 23 квітня 2010 р.), на VIII міжнародному симпозіуму з проблем аграрної історії (Черкаси, 22-23 вересня 2010 р.), Всеукраїнській студентській науковій конференції «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу» (Кривий Ріг, 2010), на міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2011» (Харків, 25 лютого, 2011), міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2013» (Харків, 22 лютого, 2013), міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і учитель – 2014» (Харків, 28 лютого, 2014).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 42 наукові праці, з яких – одна монографія обсягом 304 с., 26 наукових статей у фахових виданнях, а також 5 статей в іноземних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, 10 матеріалах наукових конференцій.

Структуру роботи становлять вступ, п'ять розділів, висновки (364 с. основного тексту). Список використаних джерел та літератури налічує 595 назв. Загальний обсяг роботи 420 с.

Розділ 1

Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження

1.1. Стан науково-теоретичної розробки проблем селянського підприємництва

З'ясування стану наукової розробки історичної проблематики є обов'язковою умовою підготовки кваліфікаційних праць [1], є цілком важлива складова інтелектуальної історії. Демонструючи зв'язок наукових напрямів та шкіл, кожен з дослідників встановлює доробок попередників, обґрунтовує новизну власної дисертаційної роботи, її самостійність та проблемно-тематичну і концептуальну оригінальність.

Для виявлення стану наукового вивчення організаційних форм, соціально-економічних основ сільськогосподарського підприємництва в УСРР 1920-х років важливо виділити та проаналізувати індивідуальні і колективні монографії, дисертаційні роботи, теоретичні і фактографічні статті, які безпосередньо стосуються теми дослідження, а не історії аграрних відносин загалом. Історіографічний дискурс, враховуючи наявність різних теоретичних підходів до вивчення статусу селянського двору та господарства невідомої доби, представлений трьома основними періодами, які вирізнялися науковими інтерпретаціями: концепцією «сімейно-трудового господарства» О.В.Чаянова; класово-формаційною теорією розвитку сільської «непманської буржуазії» і соціального конфлікту в українському селі»; сучасним структурно-системним тлумаченням історії становлення і функціонування соціально-економічного інституту селянського підприємництва.

Формування «теорії трудового господарства» розпочалося напередодні Першої світової війни, судячи з наукових розвідок О.В. Чаянова [2,3], який розглядав і сільське господарство України. Прикладних і теоретичних проблем організації селянських господарств торкався також О.М. Челінцев, аналізуючи матеріали поточної статистики та експертних досліджень [4]. За

їх особистої участі розроблялися принципи сезонних обстежень селянських господарств, які враховували відповідні підрозділи ЦСУ УСРР та Наркомфіну. Державні структури виявляли економічний стан селянських господарств з точки зору їхньої платоспроможності, застосовуючи конкретні показники (наявність землі, реманенту, робочої сили та худоби, оренди, найманої праці), які набували класових ознак для послідовників марксистської інтерпретації соціально-економічного розвитку суспільства.

Історико-теоретичному розгляду підлягають праці безпосередніх фундаторів наукового напрямку вивчення еволюції селянських господарств (О.В. Чаянова, О.М. Челінцева, М.П. Макарова, Г.О. Студенського та інших). Вони стали розробниками теорії «сімейно-трудового господарства», тобто еволюції сільськогосподарського підприємництва в організаційних формах селянського двору. Її поява була зумовлена прикладними обставинами. Основними виробниками продукції були приватні селянські господарства, які формували внутрішній ринок споживання, тому вивчення їх оптимальних організаційних форм виявилось тоді актуальним. Прагнення учених віднайти універсальну господарську форму перспективного розвитку сільської економіки, крім повсякденних справ, мало теоретичне значення для науки.

Особливості становлення теорії «сімейно-трудового господарства» дослідив Г.О. Студенський, оглядово-критична стаття якого з'явилася у 1923 р. [5]. Він першим використав термін «організаційно-виробнича концепція селянського господарства», покликаючись на роботи О.М. Челінцева, О.В. Чаянова, М.П. Макарова. З'ясовуючи її наукову та економічну складову, Г. Студенський розкриває специфіку тлумачення ученими-економістами селянського господарства як автономного організму, що вирізнявся соціально-функціональним зв'язком його базових галузей. Згадані дослідники займалися питаннями прикладної економіки, вивчали організаційні типи селянських господарств, їх формування та розвиток. Аналізуючи книгу М.П. Макарова [6], Г.О. Студенський виділив два напрямки еволюції «аграрної думки», запропонованої ученим: соціально-

економічний та організаційно-виробничий [5,с.29]. Вони виявилися основними, вирізняючись теоретико-методологічними підходами наукового аналізу. Представники першого, на думку Г.О.Студенського, представляли формаційно-класовий принцип та марксистську світоглядну концепцію суспільного розвитку, поділяли селян на соціальні групи за економічно-господарськими ознаками: бідняки, середняки, куркулі, заможні, пролетарі, напівпролетарі тощо. Економічні розрахунки, якими вони оперували, переслідували два завдання: типологізацію селянських господарств згідно їх товарності та визначення об'єктів оподаткування за галузево-прибутковим принципом. Існувала також політично-ідеологічна складова соціально-економічної диференціації українського селянства, яка демонструвала штучне загострення класової боротьби між різними групами, протиставляючи незаможних селян і так званих куркулів. Майнові відмінності, які мали кількісні показники, більшовики використовували для підтвердження теорії класового антагонізму.

Теоретики «організаційно-виробничого напрямку», на переконання Г.О. Студенського, абсолютно відрізнялися від тлумачення апологетів соціально-економічного розвитку, оскільки спиралася на теорію про трудове та споживче походження селянського сімейного господарства. «Перша має за мету, – писав Г.О.Студенський, – з'ясувати об'єктивну організаційно-технічну природу селянського сільськогосподарського виробництва, а інша – виявлення суб'єктивної внутрішньо-психологічної природи селянського господарства» [5,с.30]. Їх поєднання, тобто організації виробництва та його соціально-психологічного нормування за споживчим принципом, свідчило про базову функціональну мотивацію селянського подвірно-господарського підприємництва. Двір на чолі з його господарем був своєрідним менеджером багатогалузевого господарства, формував внутрішню стратегію економічного розвитку, тактику організаційно-технічної природи її забезпечення. Абсолютизуючи роль «сімейно-споживчого фактора», теоретики цього напрямку зосереджувалися на проблемах трудового споживчого балансу.

Теорія балансу означала організаційно-господарський зв'язок між забезпеченням обсягу виробництва, тобто конкретними затратами праці членів двору та рівнем споживання продукції рільництва, городини, тваринництва, промтоварів.

Трудове селянське господарство досліджувалося шляхом конкретного з'ясування рівня споживання сім'ї, але незалежно від усталених соціальних норм і навіть побутових традицій. Опоненти теоретиків «організаційно-виробничої школи» підкреслювали їхнє захоплення ідеями народництва, тобто ідеалізацією селянського трудового господарства. Г.О. Студенський, хоч і був прихильником концепції О.В. Чайнова, однак не погоджувався з ними стосовно ролі і місця орендних відносин. Він особисто дослідив та визначив середній валовий доход десяти сільськогосподарських угідь для кожної губернії в УСРР, який становив 56 крб. протягом першої половини 1920-х рр. [7]. Категорії «чистий доход», «земельна рента», на думку Г. Студенського, діяли в селянському господарстві, але ніхто з представників «організаційно-господарської школи» не розглядав орендні відносини як соціально-економічну форму селянського підприємництва.

На сторінках фахових журналів 1920-х рр. висвітлювалася юридична «конструкція селянського двору», тобто його соціально-економічний статус. Так, Г.Черенков, аналізуючи юридичну природу та «соціально-економічний зміст» двору, вважав його «елементарним господарським суб'єктом, який мав виразні ознаки «дрібного сільського господарства, до того ж господарства трудового» [8,с.57]. Характеризуючи його функціональні складові (сезонність, трудову напруженість, трудові заробітки, орендні відносини, слабку товарність), він визнає «сімейно-трудова» організацію двору, хоча використовує також термін «колективне об'єднання» самих членів двору. Земельний кодекс УСРР визнав за селянським двором право юридичної особи, тому що він був суб'єктом нормативно-правових відносин (поземельних, майнових, соціальних). Г. Черенков намагався показати

функціональні ознаки «колективного об'єднання» двору, не заперечуючи «сімейно-трудового принципу його організації» [8,с.58].

Багатоукладність сільськогосподарського виробництва в УСРР 1920-х рр. ХХ ст., яка забезпечувала тривку соціальну рівновагу та поновлення внутрішнього ринку продовольства, сприяла також співіснуванню різних оцінок селянських господарств, а також організаційних форм приватного та кооперативного підприємництва. Протягом 1920-х рр. О.В. Чаянов, О.М. Челінцев, М.П. Макаров розробляли теоретичні і прикладні питання економіки сільського господарства, теорії кооперації, організації кооперативної торгівлі, оптимальних форм сільськогосподарських підприємств. Вони залишалися палкими прихильниками теорії трудового селянського господарства, ринкових відносин, обґрунтовували його роль і місце в економічному житті сільської громади. Сімейно-споживчий принцип і трудово-споживчий баланс, на переконання Г. Студентського [5,с.30], виконували мотиваційну функцію для виробничої діяльності кожного селянського господарства, тобто його концептуальна позиція мала важливе пізнавальне значення для вивчення організаційно-функціональних ознак сільськогосподарського підприємництва. Суть теорії представників «організаційно-виробничої школи», полягала в тому, що вони виокремлювали специфічну сімейно-трудова та споживчу організацію селянського господарства. Саме на таких теоретичних принципах були написані ґрунтовні праці О.М. Челінцева про еволюцію селянських господарств за матеріалами динамічних переписів першої половини 1920-х років [9], про теоретично-методологічні основи сільськогосподарського мікрорайонування [10], вибудовані в контексті наукової школи «організаційників» з урахуванням теорії оптимумів, сільськогосподарської таксації (економічно-територіального розміщення селянської садиби та ріллі), ринків збуту. Питання організації сільськогосподарського виробництва в селянському приватному секторі постають у праці М.П.Макарова [11], особливо про його конкретну галузь підприємницької

діяльності – ринковий тип «молочного господарства» і кооперативну форму збуту продукції [12]. Фактично він відтворив систему взаємин приватного та кооперативного підприємництва, які разом становили економіку непівської доби. Вони доводили наявність органічного зв'язку сільськогосподарського виробництва із традиційними нормами внутрішнього споживання продукції кожним господарством, тобто обстоювали теорію трудового споживчого балансу, а також представляли відповідну наукову школу.

Авторитетним лідером та засновником «організаційно-виробничої школи» соціально-економічних досліджень в аграрному секторі народного господарства був О.В. Чаянов, прикладні і теоретичні розробки якого стали предметом марксистської критики з боку Л. Крицмана. Останній у передмові до тематичного збірника статей, упорядкованого О.В. Чаяновим, зазначив, що в книзі немає «...марксистського, тобто пролетарського» підходу до аналізу економіки сільського господарства, позаяк вона «...знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл» [13,с.4]. Насправді О.В. Чаянов, крім теорії та історії кооперації, досліджував економіку селянських господарств, організаційно-еволюційні форми сімейного «індивідуального підприємництва» [14]. Визначення, на перший погляд, просте і формалізоване, але радикально змінювало концептуальні підходи до організаційно-господарської еволюції селянського двору, зосереджувало увагу на його підприємницькому типі. Саме О.В. Чаянову належала самобутня класифікація шести соціально-економічних груп селянських господарств, які представляли два типи виробничої діяльності: «капіталістичний товарний» і «сімейно-товарний» [15]. Вони є організаційними формами єдиного економічного цілого – селянського господарства з функціональними ознаками дрібнотоварного виробництва. Перше максимально використовувало найману робочу силу для одержання «підприємницького доходу», а друге діяло за рахунок праці членів родини селянина-господаря. Обидва типи господарювання були приватними, але «сімейно-товарне», на переконання О. Чаянова, не мало «чистого доходу», а

лише валовий, тому що працювали усі члени селянського двору, не користуючись найманою робочою силою, однак мотиваційна складова не єдина ознака його підприємницької діяльності, бо вирішальне значення мала організація праці, тобто розподіл обов'язків та матеріально-фінансових ресурсів.

Системні погляди О. Чаянова стосовно еволюційних форм селянського сільськогосподарського підприємництва викладені в його ґрунтовних працях. Маловідомою для дослідників залишається книга про оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств, яка є доказом комплексного застосування ученим концепції про «сімейно-трудове господарство». Ідеальним, тобто оптимальним сільськогосподарським підприємством, на думку О.В. Чаянова, було не велике і не індивідуальне господарство, а «...новий тип господарської організації» [16,с.9], тобто селянське сімейне господарство, яке виділяє ті галузі, де великі форми малоефективні. Марно сперечатися про переваги великого над дрібним сільськогосподарським підприємством, а шукати оптимальні розміри, щоб собівартість продукції була мінімальною, а конкретні господарства мали б належну кількість землі, реманенту. Книга про оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств витримала три видання, з'явившись напередодні масової колективізації [17], автор якої підкреслював, що переваги великого господарства над дрібним відносні, критерієм яких є оптимальні розміри. Взаємодія великих і дрібних підприємств в сільському господарстві, про яку писав учений, була альтернативною принципам, формам і методам здійснення масової колективізації, тобто уніфікації соціально-економічної багатокладності. Прикладне значення мала також його робота про сільськогосподарську таксацію, яка побудована на концептуальних принципах еволюції сімейно-трудового господарства, тому що він з'ясував вартість сільськогосподарської продукції, коли вигідніше її продавати, які норми відгодівлі худоби є ефективними [18], тобто вивчав конкретні господарства в реальних економічних відносинах, уникаючи абстрактних

політико-економічних схем. Наукова література представників організаційно-виробничої школи висвітлювала еволюційний шлях розвитку селянських господарств, не торкалася модернізаційних чи системно-трансформаційних моделей.

Теорія та історія кооперації О.В. Чаянова належать до надбань світової економічної думки. На початку 1920-х рр. з'явилися його книги про методи організації громадської агрономії [19], про організацію кооперативного збуту [20]. Вони були опубліковані раніше, але в умовах непу стали актуальними, тому витримували кілька перевидань. Упродовж другої половини 1920-х рр. з'явилося четверте видання його «Короткого курсу кооперації» – ґрунтовне дослідження про організацію селянського господарства [21], історико-методологічні аспекти бюджетних досліджень, про оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств, а також його відома праця про основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації [22]. Саме вони становлять науково-теоретичну спадщину ученого-аграрника, яка для істориків селянської кооперації є своєрідною методологією дослідження конкретних видів кооперативних товариств.

В історіографії доведено, що професор О.В. Чаянов, починаючи з 1918 р. і до публікації ленінської статті «Про кооперацію» у 1923 р., кілька раз зустрічався з більшовицьким лідером. Він вважав Леніна дослідником сільського господарства, порівнював його з відомим ученим П. Ляшенком [23], двічі цитує ленінську статтю, а прізвище вождя подає з ініціалами В. та Н. Ленін. Згадуючи в іншій монографії «лад цивілізованих кооператорів» [15,с.25], О.В. Чаянов не розвиває соціалістичних ідей про кооперацію, уникає їх, а натомість викладає власну концепцію. Дехто з сучасних російських дослідників, з'ясовуючи ідеї кооперативного соціалізму, вважає О.В. Чаянова їх прихильником. Наприклад, Г.І. Шмельов, визнаючи його представником практичного напрямку в теорії кооперації, зазначає, що йому не вдалося уникнути «...деяких ідеологізованих під соціалізм підходів» [24,с.130]. В одній з праць О. Чаянов справді писав про те, що «...при

соціалізмі кооперація одержує новий напрямок» [25,с.3], але розглядав її системою господарювання, учасниками якої були селяни, делегуючи ту чи іншу галузь виробничої діяльності. Учений не розвивав ідеї усунення селянських господарств шляхом їх кооперування.

Праці О.В. Чаянова викликали зацікавлення радянської влади у липні 1920 р., коли необхідно було вивчити бюджети селянських господарств. 7 жовтня 1921 р. заступник наркомзема РСФРР Н. Осинський домовився з Леніним про призначення ученого-аграрника на роботу до Держплану [26,с.23]. У 1922 р. ученого відрядили до радянського представництва в Лондоні, враховуючи його професійні якості. Він, судячи з його лондонської публікації у 1923 р. [27], вивчав перспективи реалізації російського льону. Незважаючи на подібне співробітництво з органами радянської влади, О.В.Чаянов залишався об'єктивним дослідником і яскравим представником теорії еволюції трудового селянського господарства, розвиваючи власну концепцію кооперації.

Суть теорії кооперації О.В.Чаянова полягала в тому, що кооперація не руйнувала економічно-організаційних основ трудового селянського господарства, а була своєрідною формою кооперування окремих галузей сільськогосподарського виробництва. Кооператив, як підкреслював О. Чаянов, є «союзом господарств», у якому збережено їх самодіяльність та організаційну цілісність, позаяк кооперується лише та частина виробництва, «...де велике господарство має переваги над дрібним» [23,с.9]. Цей висновок ученого є базовим в його концепції кооперативного руху, котрий не відповідав намірам і завданням більшовиків. Для О.Чаянова сільськогосподарський кооператив є додатком до самостійного селянського господарства, котрий обслуговує його, а перспектива його розвитку полягала у формуванні «...суспільного кооперативного господарства різних галузей селянського господарства» [23,с.12], тобто він мав на увазі не ізольовану господарську одиницю, а багатогалузевий виробничий комплекс. Не заперечуючи того, що кооперація перебудовує індивідуальні селянські

господарства у вищі форми суспільного господарств, учений не вважав цю обставину самоціллю кооперативного руху. Він вирізняє кооперацію і приватне підприємство, але вважав основним завданням сільськогосподарського товариства допомогу селянським трудовим господарствам: купівля сільгоспмашин, мінеральних добрив, насіння, збут їх продукції.

Розкриваючи переваги кооперативного кредитування селянських господарств, О. Чаянов висвітлює їх кооперативну форму підприємництва, позаяк за таких умов селянин стає суб'єктом фінансових відносин самої кооперативної системи. Трудове селянське господарство, будучи членом кооперативного товариства по вирощуванню льону чи картоплі, перебувало у виробничих зносинах з ним, тобто постачало його сировиною, відтак займалося відповідною спеціалізацією, інколи одержувало кредит.

Опоненти критикували О. Чаянова та його колег за ідеалізацію дрібного товарного виробництва, за його протиставлення колективним, соціалістичним формам. Зокрема, Я. Нікуліхін вважав, що оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств, запропоновані О. Чаяновим, не були «ідеальними» для радгоспів та колгоспів [28]. Для ученого переваги полягали не в організаційних формах приватного чи колективного господарювання, тому що дискусію про переваги великого над дрібним господарством вважав марною. Він запропонував зосередитися на оптимальних розмірах господарств в землеробстві, які б урівноважували недоліки дрібного і великого сільгосппідприємств. Його теорія «вертикальної концентрації» фактично не досліджується істориками, а саме вона була альтернативою сталінської масової колективізації. В книзі про форми та ідеї кооперації О. Чаянов зазначає, що «...єдино можливим шляхом привнесення у селянське господарство елементів великого господарства, індустріалізму, державного плану, це – шлях кооперативної колективізації, поступового і послідовного відщеплення окремих галузей від індивідуального господарства та організацію їх у вищі форми великих громадських підприємств» [15,с.35 –

36]. Він закликав не до колективізації селянських господарств, а до організаційного оформлення спеціалізації сільськогосподарського виробництва на кооперативній основі, тобто створення «громадських підприємств» кооперативного типу, фундаторами яких мали стати селяни. Учений обґрунтовує економічні фактори собівартості продукції селянських господарств залежно від умов господарювання (відстань основного клину до садиби, до ринку тощо). «Говорячи інакше, – наголошував О. Чаянов, – ідеальним нам видається селянське сімейне господарство, яке виокремило із свого організаційного плану усі ті його ланки, у яких велика форма виробництва безсумнівно має переваги над дрібною, і організувало їх за різним рівнем величини у кооперативи» [17,с.10]. Цієї обставини ніхто з його опонентів не помітив, зосереджуючись переважно на критиці його поглядів, протиставляючи його теорію трудового селянського господарства і більшовицьку модель соціалістичного перетворення сільського господарства.

Концепція селянської кооперації, яку розвивав О. Чаянов, суттєво вирізнялася від її ленінського тлумачення. Організаційні форми сільськогосподарської кооперації, на глибоке переконання ученого, залежали від економічного та правового становища самих селян, від матеріально-технічної бази їхніх господарств. Будучи економістом-прагматиком, він наголошував на перевагах кооперативної форми для дрібного товаровиробника, особливо для реалізації продукції тих галузей, у яких є товарний надлишок. Селянське господарство, яке було членом молочарської кооперації, не спеціалізувалося саме на виробництві молочної продукції, але кооперативне товариство виявилось організаційною формою підприємницької діяльності селян.

Селянська сільськогосподарська кооперація пасувала кожному господарству, але вона мала фінансово-матеріальні та соціально-політичні обмеження. Аналізуючи економічну ситуацію в сільському господарстві, у тому числі в Україні, О. Чаянов виокремлює шість соціальних типів селянських господарств. До першого типу, хоч і не дуже поширеного і

впливового на селі, ним були віднесені «класичні куркульські господарства», джерелом «капіталістичного доходу» яких він вважав торгівлю, оборот капіталу; до другого – господарства «напівкапіталістичні», які використовують найману працю для одержання «підприємницького доходу»; до третьої – трудові без найманої робочої сили, позаяк ведуть своє господарство самостійно; до четвертої – без використання найму і не відправляють власної робочої сили до найму; п'яту становили ті, які здавали частину своєї робочої сили у найм, але не згортали товарного виробництва, а до шостої належали пролетарські господарства, які жили з найму та оренди землі, тому що не мали реманенту для її обробітку [15,с.35]. Здійснюючи подібну класифікацію селянських господарств, О. Чаянов думав про їх економічно-господарську участь в кооперації. Перший тип не сприймав кредитну кооперацію, бо він був достатньо забезпечений, а шостий виявився кредитнеспроможним, тому вони залишалися поза кооперативним рухом. Другий і третій типи селянських господарств, на його переконання, могли купувати засоби виробництва та займатися переробкою сільгосппродукції без кооперації, а четвертий та п'ятий зацікавлені в її розвитку. Учений використовує терміни «сімейно-товарні господарства», «підприємницький розрахунок», «капіталістично-товарне селянське господарство», які О. Чаянов розглядав під економічним кутом зору, засвідчуючи реальну можливість функціонування кооперативної форми селянського підприємництва. Трудове селянське господарство виробляло продукцію на ринок, але не було класичним «капіталістично-товарним» підприємством, тому що у трудових процесах брали участь члени селянського двору. О. Чаянов цитував роботу М.П. Макарова, яка стосувалася економічних зв'язків селянського господарства з кооперативними молочарнями, тобто йшлося про галузь селянського виробничо-збутового підприємництва [29].

Підсумовуючи проблемно-тематичний аналіз праць О.В. Чаянова, слід визнати наявність оформленої науково-прикладної концепції розвитку селянської кооперації, а з другого боку теоретичного обґрунтування

кооперативної форми селянського приватного підприємництва. Виробничо-збутові форми кооперації були організаційно-функціональним додатком багатогалузевого селянського господарства, ефективною формою його залучення до системи товарно-грошових відносин, відтак безпосередньо та опосередковано зумовлювали його підприємницький статус. Сільськогосподарська кооперація, не руйнуючи економічно-організаційних основ дрібнотоварного виробництва, надавала йому переваг великого кооперативного підприємства для реалізації господарських можливостей селянського двору.

Опоненти О. Чаянова критикували його за ідеалізацію дрібного товарного виробництва, тому що не визнавали перспектив розвитку самої кооперативної форми приватного селянського підприємництва, тобто безпосередньої участі селянських господарств в організації виробництва, переробки та збуту власної продукції на кооперативних засадах, зберігаючи самодіяльність, відтак і самобутність соціально-економічного укладу життя. Кооперативна форма селянського приватного бізнесу у 1920-х рр. заслуговує спеціального науково-історичного дослідження, переосмислення ролі і місця кооперації в організації сільськогосподарського виробництва.

Теорія еволюційного розвитку селянських господарств стримувала експерименти більшовиків, тому проти О.В. Чаянова та його колег тиснули органи політичної цензури, ідеологічні установи, щоб затаврувати та нав'язати марксистську тлумачення соціально-класових відносин. Так, член колегії Наркомзему УСРР та правління «Сільського господаря» В.М. Качинський, котрий не погоджувався з поглядами О.Чаянова стосовно того, що кооперація неспроможна охопити усі функції «сімейно-трудоного господарства» [30,с.8]. Вона не мала на меті охоплення чи уніфікацію галузевого виробництва у сільському господарстві, тому що принцип добровільності кооперування означав право вибору селянином форм та видів кооперації, а з іншого боку він, будучи приватним підприємцем, делегував лише певні функції кооперативним товариствам, пропонуючи власну

продукцію для оптового збуту. В.М. Качинський заперечував будь-яку перспективу розвитку кооперації, крім державної форми її регулювання. Необхідно зазначити, що опонент О. Чаянова загалом вирізнявся більш-менш об'єктивним висвітленням реального становища сільського господарства на початку 1920-х рр., але він залишався прихильником теорії класовості [31]. З'ясовуючи у 1925 р. соціально-економічні передумови «зародження степового фермерства» [32], В. Качинський пов'язував його з розвитком «дрібноселянського фермерського капіталізму», тому що в Степу була дешева робоча сила та вільна земля. Використовуючи теоретичні положення марксизму про додаткову вартість стосовно селянських господарств, він доводив наявність «капіталістичного накопичення», а визначення «фермерське господарство» обґрунтовував рівнем землезабезпечення селянських господарств. Він вважав товарність зернових культур показником підприємницького капіталістичного типу, але йому бракувало системного аналізу економіки селянських господарств, яким володіли О.В. Чаянов, М.П. Макаров. Функціонер В. Качинський бачив лише «капіталістичне накопичення», але не враховував внутрішніх затрат праці, споживання продукції, виконання селянами податково-фінансових повинностей тощо. Зважаючи на реалії 20-х рр., коли держава контролювала так званий ринок і дрібні форми приватного підприємництва, загроза «капіталістичної реставрації» в сільському господарстві степової смуги України, про яку застережливо писав В. Качинський, була передчасною. Для нього дореволюційний тип «куркуля» і новоявлений «фермер» середини 1920-х рр. різні соціально-економічні явища. Перший мав тісний зв'язок з комерцією та лихварством, а «степове фермерство» він розглядав в контексті інтенсивного розвитку селянського зернового господарства. Якщо О. Чаянов та його однодумців захищали еволюційну теорію трудового (сімейного) господарства, то В. Качинський знаходив ознаки «дрібного капіталістичного селянського господарства» [32,с.103].

Визначення «клас фермерів» застосовувала також Г.І. Хрящева вона 1926 р., розглядаючи соціально-економічні особливості селянських господарств [33], але на принципах марксистської парадигми висвітлення суспільних відносин. Класово-формаційний підхід є визначальним для її праць. Поняття «капіталізація», «закон капіталістичного нагромадження», «великі експлуаторські господарства», «капіталістичні доходи», використані нею, зайвий раз засвідчували її концептуальні уподобання. «Заможні господарства» шляхом оренди, найму робочої сили та «накопичення», на її думку, ставали капіталістичними або куркульськими господарствами. Вона не розпізнавала в оренді та наймі робочої сили базових соціально-економічних ознак селянського приватного підприємництва, але констатувала сам факт, незважаючи на використання марксистської риторики. Соціальними ознаками експлуаторського типу вона вважала найм робочої сили, оренду землі, наявність торгових закладів, сільгосптехніки. Переймаючись проблемами «експлуатації капіталістичними господарствами» решти селянських дворів, дослідниця простежувала еволюцію переростання заможних селянських господарств у капіталістично-фермерські, але без належного наукового аналізу та статистичного матеріалу.

Досліджуючи економічне становище селянських господарств, Г. Хрящева назвала дві їхні групи, що мали безпосереднє відношення до фермерського типу: «заможні селяни» та «експлуаторське господарство». Для першої групи, на її думку, була характерна наявність великої кількості працездатних членів селянського господарства, двоє або троє коней, двоє чи троє корів, дрібної худоби та угідь вище середньої норми по району, яке мало тісний контакт з ринком: продавали худобу, торгували сільсько-господарською продукцією. За сприятливої ринкової ситуації вони, на її думку, ставали не лише високотоварними, а також набували ознак «підприємств капіталістичного типу» (використання найманої робочої сили, наявність промислових закладів). Не помічаючи функціональних рис селянського підприємництва, вона фактично висвітлювала його

організаційно-господарські складові. Вірогідність масового «переродження» цієї групи господарств, як слушно зауважувала вона, була незначною з кількох причин: їх нестримного економічного дроблення на менші господарства, слабкого розвитку промислових підприємств.

Приватні селянські господарства «експлуататорського типу», якщо проаналізувати роботу Г.Хрящевої, мали типові організаційно-економічні ознаки: наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, найманих робітників, промислових або торгових закладів, оренди землі. Капіталістичне нагромадження в таких господарствах, за її оцінкою, відбувалося активно, тому що доходи вилучалися їхніми власниками «від землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств», їхня господарська діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла у 1926 р. Якщо в землеробстві відсутня приватна власність, а поземельні відносини характеризуються за іншими ознаками (наявність їдців тощо), наголошувала тоді Г.І. Хрящева, тому немає економічних основ для глибокої диференціації селянства і розвитку куркульства. Отож, принцип соціально-класової диференціації селянських господарств, застосований Г. Хрящевою та В. Качинським, вирізнявся від класифікації, здійсненої О. Чаяновим. Класово-формаційний підхід і концепція еволюції сімейно-трудоного селянського господарства не мали концептуальної єдності, оскільки були протилежностями, однак кожен з них висвітлював підприємницький тип селянського господарства.

Термінологічна фіксація соціально-економічних ознак селянських господарств, яку застосовували представники класово-формаційного методу, не виключала наявності підприємницької діяльності селян. Наприклад, В. Сараб'янов, розглядаючи соціально-економічну типологію селянських господарств, поділив їх на докапіталістичні і дрібнотоварні. До першої він зарахував дрібне кустарне виробництво, господарства селян, які виробляли продукцію «для продажу», а не для «вилучення прибутку». До

«дрібнотоварних» належали бідняцько-селянські двори, а «селянин-непман», судячи з аргументації В. Сараб'янова [34], був власником знарядь і засобів виробництва, хоча не кожен з них був «експлуататором». За такою класифікацією «сільськими буржуа» ставали селяни-середняк. Методологія цього дослідника базувалася на принципах формаційного підходу, досить поширеного у 20-х роках серед представників радянської економічної науки, а тим більше серед партійно-радянської номенклатури.

Насаджування в економічній літературі 1920-х рр. ідеологічних схем і соціально-політичних ярликів стосовно селян («куркуль-мироїд», куркуль-експлуататор») ускладнювало системний аналіз селянських господарств підприємницького типу. Так, предметом дискусії між Ф.Сулковським та В.Богушевським, яку винесли у 1925 р. на сторінки журналу «Большевик», стало питання про наявність чи відсутність в умовах воєнного комунізму куркулів-підприємців. Зокрема, В.Богушевський, абсолютизуючи наслідки соціалізації землі та вплив воєнного комунізму, дійшов висновку про те, що тоді не було «...ні куркульського, ні загалом капіталістично-підприємницького господарства» [35,с.59]. «Політичний куркуль», який воював з радянською владою у ті роки, був, а «підприємницький», на думку цього аналітика, виявився «економічним анахронізмом». Інша справа неп, який відкрив можливість для формування «...капіталістичного підприємницького селянського господарства на селі» [35,с.60]. Теоретичне значення має висновок В.Богушевського про вплив непу на «становлення підприємницьких, капіталістичних селянських господарств», які виростили із селянського середовища.

Класична марксистська інтерпретація соціально-економічних відносин була притаманна для праць М. Вольфсона [37], М. Гуревича [38]. Так, М. Вольфсон, з'ясовуючи економічні уклади в СРСР, називав селянські господарства «трудовими», але за умов обробітку землі власною працею членів селянської родини, а «приватно-капіталістичними», якщо спостерігалось використання найманої праці, одержання прибутку і

«додаткової вартості». Не подолав формаційного підходу і М.Б. Гуревич, роботи якого вирізнялися наявністю статистично-економічних матеріалів та висновками, котрий володів також вичерпною сільськогосподарською статистикою розвитку селянських господарств. Питання «класового розшарування» та приватного капіталу в сільському господарстві досліджував Л. Крицман, але вважав недостатнім наявність «найму та посівного клину для виявлення класової диференціації» селянських господарств [39]. Дивно виглядає термін «селянин-капіталіст» використаний для характеристики підприємницького типу селянського двору. Подібні праці, які становили колекцію марксистської літератури 1920-х рр., мали однотипну концепцію, ідеологічне спрямування і класово-формаційні теоретично-методологічні підходи. В окремих статтях, які стосувалися орендних відносин, використовувався термін «підприємницька оренда» [40], тобто вона розглядалася як форма підприємницької діяльності селянських господарств.

Політико-економічна література 1920-х рр., авторами якої була партійна номенклатура, зафіксувала офіційну ідеологічну установку та уніфікацію методології відповідного гатунку. Саме під її ідеологічний каток потрапили представники «організаційно-виробничої школи». Зокрема, Г.Б. Зінов'єв вважав наукові погляди М.Д. Кондратьєва, О.В. Чаянова та їхніх колег – «маніфестом куркульської партії» [41,с.34]. Войовниче ставлення до О. Чаянова продемонстрував і М.І. Бухарін, зазначивши, що в галузі теоретичної думки «домінує дрібнобуржуазна і ліберальна доктрина Чаянова, Кондратьєва та інших професорів «руської школи», яким «ніхто не протистояв» [42,с.21], але їх «... ми тримаємо під обстрілом» [42,с.33]. Оцінки М.І. Бухаріна стосувалися тактики і стратегії непу, ролі і місця приватника в сільськогосподарському виробництві, елементів ринкової економіки. Відома його теза «збагачуйтесь», адресована селянам, не означала прихильності цього впливового партноменклатурника до них, а передусім мали фіскальну складову, тобто наповнення бюджету за рахунок сільського

господарства. Твори М.І. Бухаріна та його промови на пленумах ЦК ВКП(б) у 1920-х рр. свідчили про підтримку ним еволюційного і збалансованого розвитку промисловості та сільськогосподарського виробництва.

Рецензентом чаянівської книги про кооперацію був М. Кантор, котрий назвав О.В. Чаянова «еклектиком», тому що учений підтверджував ідею кооперування окремих галузей селянського господарства, не обмежуючи «одноосібності володіння». Представник марксистського напрямку намагався обґрунтувати об'єктивну необхідність колективізації селянських господарств, спростувати теорію еволюційного розвитку трудового сімейного господарства [44].

Для літератури 1920-х рр., яка висвітлювала соціально-економічний розвиток селянських господарств, належали праці конкретного проблемно-тематичного спрямування. Концептуально вони схилилися до теорії еволюційного розвитку селянських господарств, не використовуючи марксистської фразеології і термінології. Наприклад, А. Фарба вивчав суто виробничі потреби селянського господарства, спираючись на матеріали статистично-економічних обстежень 574 селянських дворів Харківщини весною 1926 р. [45]. Дослідник використав особливостей вивчення напрямків і тенденцій планування капіталовкладень індивідуальних господарств, але з метою з'ясування виробничих потреб, тобто виявлення можливостей їх забезпечення власними силами господарств та рівня цільового кредитування. Він визначав їх економічні потужності за розмірами посівних площ, а також простежив динаміку господарств, які заявили про наявність виробничих потреб. Поняття «господарюючі суб'єкти», «індивідуальна виробнича одиниця», «норми оптимальних розмірів капіталовкладень», «межа доцільності витрат», «господарююча сім'я», «трудове селянське господарство» доводять авторську схильність до наукової школи «еволюціоністів». Жодного посилання на праці і принципи представників марксистської політекономії з її класово-формаційним підходом. Запропоновану та реалізовану А. Фарбом практику організаційно-

функціонального аналізу виробничих потреб селянських господарств можна віднести до структурно-системного методу дослідження економічних основ приватного підприємництва в українському селі.

Статті Л.Є. Мінца [46], В. Богуславського [47], опубліковані у 1927–1928 рр., висвітлювали проблему використання робочої сили в селянському господарстві. Зокрема, Л.Є. Мінц намагався одразу з'ясувати методи вивчення розмірів надлишкового населення, тобто аграрного перенаселення, навіть використав термін «основні принципи дослідження». Він застосував їх для виявлення затрат робочого часу на сільськогосподарські промисли, кустарні заняття, підтримку домашнього господарства, а загалом стаття мала методологічний зміст, що суттєво вирізняє її від решти публікацій. Досліджуючи запас робочої сили в сільському господарстві, В. Богуславський покликався на статтю Л. Мінца та праці західних учених, але застосував статистично-математичні методи до конкретної проблеми, відтак його підходи мають теоретично-пізнавальне значення для побудови методології вивчення організаційно-господарських основ сільсько-господарського підприємництва.

Підсумовуючи проблемно-тематичний аналіз наукової літератури 1920-х рр., необхідно назвати співіснування двох протилежних інтерпретацій перспектив розвитку селянських господарств, представлених творцями «організаційно-виробничої школи» на чолі з О.В. Чаяновим, а з другого боку прихильниками марксистської парадигми вивчення соціально-економічних відносин з її класово-формаційним підходом, які намагалися спростувати ідеї їх опонентів. В працях Г.О. Студенського, О.В. Чаянова, М.П. Макарова селянське господарство розглядалося, як організаційна форма приватного підприємництва. Концепція сімейно-трудоного господарства була науково обґрунтованою, яка базувалася на реаліях економічного розвитку села, але усунена владою з ідеологічних міркувань та політичної доцільності, оскільки була проголошена масова колективізація сільського господарства. Розмаїття декількох теоретичних установок про перспективи його розвитку свідчило не

про наявність плюралізму думок в радянському суспільстві 1920-х рр., а про два методи вивчення одного цілого – селянського сільськогосподарського підприємництва. Класова фразеологія стосовно визначення соціально-економічного статусу куркульського господарства не приховувала його підприємницького типу.

Література 1920-х рр., яка висвітлювала особливості «організаційно-виробничої школи» та її критику з боку прихильників марксистської теорії суспільного розвитку, хронологічно належала до радянського періоду, але теоретично і методологічно вирізнялася. Радянська історіографія умовно поділена на два періоди: літературу про історію виникнення та функціонування «приватного капіталу» у 1920-х рр., а також на історичні дослідження «непманської буржуазії» у 1930–80-х рр.

Наріжним каменем марксистсько-ленінської методології вивчення соціально-економічних відносин у 1920-х рр. була теорія класової боротьби, яка відповідним чином тлумачила і систему приватного підприємництва в Україні. Невипадково стратегічним завданням економічної політики радянської влади було адміністративно-фінансове та матеріально-технічне обмеження приватного капіталу, функціональне змагання трьох господарських секторів (державного, кооперативного, приватного), подолання і «витіснення» з промисловості, торгівлі та сільського господарства «непанської буржуазії»

Марксистською фразеологією вирізнялася монографія Ю. Ларіна, автор якої показав різні форми «буржуазно-підприємницького» функціонування селянських господарств [48], тобто визнав факт підприємницької діяльності селян. Ним була запропонована оригінальна методика класифікації так званих куркульських господарств. Зазначу, що він був єдиним серед більшовиків-теоретиків, хто розглядав селянські господарства за типом їхньої підприємницької діяльності. На його переконання у 1920-х рр. існувало чотири типи селян-підприємців: «куркуль-виробник», що за допомогою найманої праці займався виробництвом з підприємницькою

метою (продаж товару на ринкові) та використанням найманої робочої сили; «куркуль-скупщик» (скуповує у бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринкові), «куркуль-торговець» (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів), «куркуль-лихвар» (здає в оренду знаряддя праці, робочу худоби, маючи з того прибуток) [48,с.56]. Ю. Ларін дав також оцінку і середнякові, якого вважав «куркулем в потенції», тому що він за організаційно-виробничою ознакою належав до приватнокапіталістичного типу. Його тлумачення селянських господарств не завжди відповідало реальним соціально-економічним рисам, а терміни «непмани» і «непманська буржуазія», використані ним, мали переважно політико-економічну мотивацію. Майновий поділ селянських господарств розглядався Ю. Ларіним під кутом зору становлення «капіталістичних підприємців», тобто згідно марксистської методології соціально-економічної оцінки господарств підприємницького типу. Термін «приватний підприємець» був використаний ним у його книзі про підсумки перших років непу [49]. Він вважав, що з «оптовиків-мішочників» у 1921–1922 рр. виросла «міська буржуазія» [49,с.15].

Монографія Ю. Ларіна «Приватний капітал в СРСР», яка з'явилася у 1927р., залишається єдиною узагальнюючою роботою історико-економічного спрямування [50], тому що решта належала до категорії колективних праць. Обґрунтовуючи завдання книги, Ю. Ларін зазначив, що вивчення «своїх ворогів необхідне не меншою мірою, ніж вивчення своєї власної творчої діяльності», а також виокремив основний напрямок його дослідження: з'ясування ролі приватного капіталу, не приватного господарства загалом. Важливо простежити використання ним ключових термінів, які дозволяють виявити світоглядні, теоретико-методологічні та концептуальні погляди автора.

Абстрагуючись від марксистської політекономії, зосередимось на визначеннях, які стосуються теми нашого дослідження. В книзі Ю. Ларіна знаходимо наступні тлумачення: «підприємницька діяльність в епоху

воєнного комунізму», «підприємницький лад», «приватні підприємці», «господарське підприємництво», «капіталістичне промислове підприємництво», «дрібне капіталістичне підприємництво», «землеробський виробничий підприємець». Їх використання свідчить про появу понятійно-категоріального апарату дослідження непівської системи соціально-економічних відносин, а з іншого боку про його сприйняття самим Ю. Ларінім. Терміни, залучені ним, демонстрували формування системи приватного підприємництва («підприємницький лад»), джерела виникнення («соціальні джерела підприємництва»), організаційні форми («капіталістичне промислове», «дрібне капіталістичне», «приватні підприємці), які, незважаючи на упереджене ставлення до них цього марксистського інтерпретатора, виконували і певну методологічну функцію. Наприклад, теза про соціальні джерела приватного підприємництва варта уваги, а «підприємницький лад» заслуговує належного структурно-системного аналізу та суто концептуального з'ясування.

Розкриваючи особливості приватного капіталу в сільському господарстві, Ю. Ларін бере на озброєння усталену марксистську парадигму, відтак вишукує «форми капіталістичного підприємництва» селян (куркульську, оренду реманенту, псевдокооперація, відходництво). Його непокоїла проблема «великого підприємництва» заможних селян, «буржуазних відносин» на селі. Цей аспект в його роботі висвітлюється традиційно, але він заклав світоглядні і теоретично-методологічні основи радянської історіографії вивчення аграрних перетворень. Аналізуючи кустарно-ремісничу промисловість сільських районів, Ю. Ларін згадує домашню систему капіталістичної промисловості. Він вважав оренду землі, реманенту та використання найманої праці соціально-економічними ознаками визначення «експлуататорських господарств». Досліджуючи сільську нецензову промисловість, яка давала половину продукції цієї галузі приватного промислового підприємництва, Ю. Ларін дійшов висновку, що «...близько 30% всієї валової продукції сільського трудового кустаря

організовано капіталістом як домашня галузь капіталістичної промисловості» [50,с.120]. Терміни «радянська буржуазія», «капіталісти», «підприємці» використовуються Ю. Ларіним у негативному контексті, незважаючи на реальний внесок приватнопідприємницького укладу в економічний розвиток суспільства.

До історіографічних джерел слід віднести збірник проблемно-тематичних статей, який вийшов за редакцією О.М. Гінзбурга у 1927 р. [51]. Вони розкривали функціональні та галузеві особливості розвитку приватного капіталу в народному господарстві, його організаційні форми серед цензової, кустарно-ремісничої та дрібної нецензової промисловості. Розкрито роль і місце приватника на ринку сільськогосподарської сировини [51,с.155, 250]. Цікавою і показовою є періодизація «епохи нової економічної політики», яку запропонував О.М. Гінзбург, взявши за основу динаміку приватного капіталу. Дивна залежність непу від еволюції конкретної організаційно-господарської форми підприємництва, а основні її етапи віддзеркалювали політично-економічні заходи держави стосовно приватного сектора: перший тривав від 1921 р. до кінця 1923 р., упродовж якого приватний капітал досяг апогею; другий припадав на початок 1924 до весни 1925 р., коли здійснювалася політика жорсткого «витіснення» та послаблення позицій приватника; третій – від другої половини 1925 р. до зими 1926 р. вирізнявся пожвавленням непманів в галузі кустарно-ремісничої промисловості; четвертий тривав далі, якому була притаманна енергійна політика витіснення приватного капіталу з хлібної торгівлі, борошномельної галузі та сировинних заготівель [51,с.1–36]. Періодизація є умовною, яка висвітлює відносини держави і приватного капіталу, тобто промислового підприємництва, але ці обставини недостатні для виокремлення основних етапів непу.

Оригінальною виявилася книга І.С. Кондурушкіна про судове переслідування приватних підприємців у 1918–1926 рр., яка розкриває боротьбу радянської влади з «капіталістичним нагромадженням» в роки воєнного комунізму, непу [52]. Він брав участь в судових засіданнях,

розглядав кримінальні справи, але застосована ним методика «типологізації» організаційних форм підприємницької діяльності становить певний науково-історичний інтерес. До книги потрапили переважно матеріали РСФРР, але є події і явища, які відбувалися в Україні. Вражає проведена ним типологізація соціально-професійних груп, які займалися бізнесом: торгова агентура, торговці, концесіонери, орендарі, поставщики, валютники, «псевдокооператори», спекулянти, хабарники, лихварі, підрядники. Судові справи стосувалися переважно промисловості, торгівлі, державних установ, кредитних та кооперативних товариств, житлово-комунальної галузі, системи постачання, тому форми сільськогосподарського бізнесу висвітлено побіжно. Наприклад, аналізуючи відносини приватника та сільгоспкооперації, І.С. Кондурушкін визнав її роль у зміцненні «приватного підприємця на селі», а з іншого боку його участь сприяла «підриву кооперативних організацій» і «дискредитації в очах населення ідеї кооперування» [52,с.127]. Він вирізняв «куркуля» і «підприємця ловкача» на селі, тобто класове та функціональне розглядав ізольовано.

Малодослідженою проблемою повсякденного життя на приватних підприємництвах переймалися у 1920-х рр. представники профспілкових організацій. Вони вивчали умови праці, побуту, культури на підприємствах приватної промисловості, відтак опублікували низку брошур, серед яких П. Будаєва про роботу профспілок на приватних підприємствах, соціальні конфлікти, матеріальне становище робітників [53], І. Мінгуліна про шляхи розвитку приватного капіталу, його соціально-економічні форми [54], А. Агуфа про взаємини профспілок з робітниками [55].

Роль і місце приватного капіталу на фінансовому ринку з'ясував Ю. Ларін, але в контексті боротьби з ним. У 1920-х рр. ця важлива проблема досліджувалася теоретиками і практиками фінансової справи А.Л. Гринштейном [56], С.Л. Фрідманом [57], Л.М. Юровським [58], праці яких стосувалися джерел фінансування народного господарства, формам існування приватника на грошовому ринку, розвитку радянської грошової

системи. Для них, крім статистично-економічного матеріалу, притаманні теоретична однобічність класово-формаційного підходу до оцінки соціально-економічних відносин, політологічна термінологія марксистського спрямування, агітаційно-пропагандистська фразеологія, але вони вирізнялися широкою інформаційно-фактологічною базою, запозиченою з різних джерел, відтак не втратили історіографічного значення, навіть агітаційного змісту роботи про соціальну функцію профспілок на приватних підприємствах.

Соціальне замовлення ідеологічних органів виконувала робота С.Г. Струмліна, яка тематично стосувалася джерел фінансування індустріалізації, а також була спрямована проти наукових поглядів економіста М.Д. Кондратьєва [59].

У 1920-х рр. на сторінках фахових журналів друкувалися статті присвячені різним аспектам функціонування приватного підприємництва в галузі торгівлі, промисловості. Уже згаданий С.Г. Струмлін висвітлив становище приватного капіталу в торгівлі, де «приватна ініціатива», «приватний інтерес» змагалися з «громадською ініціативою і громадським інтересом радянського ладу» [60]. Змагання, за визначенням цього теоретика, мало форму не «академічної дискусії», позаяк мова йшла про життя і смерть цілих «соціальних класів та укладів». Приватний сектор торгівлі, судячи з публікацій 1920-х рр., належав до пріоритетного напрямку за рівнем уваги дослідників та номенклатурних працівників державних і господарських органів. Так, співробітник Наркомату торгівлі УСРР С.Г. Брон з'ясував роль приватного капіталу в товарообороті, у тому числі в аграрному секторі, де кооперація і державна торгівля задовольняли лише 25–30% потреб селянських господарств [61]. Деякі статті про організаційні форми приватної торгівлі вражають наявністю фактологічного матеріалу, особливо статистичного викладу, але «методологія витіснення приватника» є основою їх теоретичного аналізу [62]. Терміни «цитадель приватного капіталу», «удари проти оптової верхівки» свідчили про політичну установку протистояння основних форм торгівлі – державної, кооперативної, приватної,

а не про співпрацю. Зустрічаються статті «мирного характеру», у яких постає економічно-фінансовий механізм торгівлі, її види, організаційні форми, обороти, товарний асортимент [63], висвітлено специфіку сільської приватної торгівлі поблизу залізниць, на приміських ярмарках, ринках [64], показано динаміку приватно-торгового сектору в містах і селах України першої половини 1920-х рр. [65]. Недостатньо висвітлювалися проблеми оподаткування приватних підприємців [66], їх належного кредитування [67], але їх розглядали в контексті державного регулювання [68,69], тобто підпорядкування. Деякі дослідники також підкреслювали наявність економічних передумов для зародження капіталістичних відносин в сільському господарстві, але визнавали і дію факторів їх стримування: націоналізація землі, регулювання оренди та найму, податки, несприятливі ціни [70].

Класово-формаційний підхід був невід'ємною складовою праць, автори яких досліджували економічні підвалини соціальної диференціації селянських господарств, хоча існувала майнова нерівність, яка не означала протистояння між ними. Так, Л. Крицман висвітлював вплив Жовтневої революції на село, аграрні перетворення та зміну соціально-класової структури сільського населення [39]. Він не переймався організаційно-виробничими питаннями, а з'ясовував внутрішні протиріччя селянського двору [71]. На подібних світоглядно-ідейних та концептуальних позиціях були написані статті М. Левенштама [72], про диференціацію селянських господарств, а також Є. Терлецького [73]. Предметом їх досліджень стали економічно-майнові ознаки селянського двору для виявлення доходності з метою визначення ставок оподаткування.

Нейтрально-позитивістська група дослідників аграрної економіки 1920-х рр., яка займалася конкретними питаннями сільськогосподарського виробництва, була представлена працями А.Я. Альтермана про розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі [74], про товарність зернового селянського господарства [75], про роль його соціально-економічних

секторів у формуванні внутрішнього ринку зернових культур [76]. Джерела доходності та умов оподаткування селянського двору показав В. Доброгаєв [77], а системний аналіз галузевого розвитку сільського господарства висвітлив В.М. Соловейчик [78]. Для цього напрямку притаманне досконале знання предмету дослідження, виокремлення проблеми внутрішніх можливостей селянського підприємництва. Їх об'єктом була внутрішня організація господарства, а не соціально-класові суперечності.

Уніфікацію концепції історико-економічних досліджень аграрних відносин в СРСР започаткували «сталінські дискусії» у 1929–1930-х рр., які торкнулися історичної, філософської, економічної наук. Радикальна зміна проблемно-тематичних пріоритетів в умовах системної реконструкції сільського господарства висунула на передові позиції колективізацію та організаційно-господарське зміцнення колгоспного ладу, а неспівська тематика втратила актуальність на десятки років.

На початку 1930 р. з'явилася брошура А. Фабричного, автор якої закликав не досліджувати проблему, а ліквідувати рештки приватного капіталу [79]. Література, яка виходила протягом 30-х рр., стосувалася винятково колгоспного ладу, тобто державної форми колективного господарювання селян в сільському господарстві. Демонструвалися революційні зрушення в галузі виробництва продукції [80], обговорювалися питання організації соціалістичного аграрного сектору [81], а період «витіснення» та обмеження приватного сектору завершився «повзучим» згортанням непу у 1928–1929 рр., заборонаю приватної торгівлі, реорганізацією сільськогосподарської кооперації.

Науково-історичні дослідження соціально-економічних відносин в українському селі 1920-х рр. відновилися наприкінці 1940-х з появою колективної монографії про розвиток народного господарства [82]. Дослідження активізувалися у 1950-х рр. Обставини непу в УСРР досліджував Г.К. Кононенко, кандидатська дисертація якого була захищена у 1950 р. [83]. Аналогічна за назвою і структурою була дисертаційна робота

А.Д. Залевського, виконана у 1959 р. [54]. Однією з перших монографій з історії переходу до непу була книга Е.Б. Генкіної [85]. Вони ідеалізували заміну продрозкладки на продподаток, акцентували увагу на економічних підвалинах відбудови сільського господарства, стратегічних можливостях нового курсу. Теоретична схема висвітлення приватного сектору економіки була збережена, тому траплялися розділи про боротьбу з непманами.

Фактологічним підходом вирізнялася монографія В.П. Данилова, яка стосувалася матеріально-технічних передумов масової колективізації [86], але він показав соціально-економічну ситуацію в сільському господарстві періоду непу, обґрунтовуючи переваги колективного господарства над індивідуальним. Він дослідив матеріально-технічні передумови колективізації та мотивацію заходів організаційно-господарського зміцнення колгоспного ладу. Концептуально праці радянських істориків не виходили за межі офіційної методології – марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку. Не стала винятком і книга П.П. Гудзенка про «боротьбу за соціалістичну націоналізацію промисловості», тобто про одержавлення великих та дрібних промислових підприємств, про боротьбу з приватним капіталом, яка також вийшла у 1950-х рр. [87]. Так звана «хрущовська відлига» не змінила методологічних пріоритетів висвітлення непівської проблематики, а марксистська парадигма радянської історіографії залишалася непохитною.

Історіографічний дискурс 1960–80-х рр. вирізнявся методологічною одноманітністю історичних досліджень, але значно розширилися тематичні пріоритети науково-історичних праць. Міф про «хрущовську лібералізацію» зник у середині 1960-х рр., коли запанувала брежньєвська епоха з її специфічною політичною цензурою. 16 квітня 1966 р. завідділом науки та навчальних закладів ЦК КПРС С. П. Трапезніков провів «профілактичну бесіду» з В.П. Даниловим – керівником авторського колективу монографії «Колективізація сільського господарства в СРСР 1927–1932 рр.» [88], тому книга була заборонена до друку, тому що висвітлювала та «ідеалізувала»

переваги індивідуальних селянських господарств. Сучасні історики, оцінюючи той період, зазначають, що тоді «...історики знаходились в однаково залежному становищі від ідеологічних реалій, офіційної концепції вітчизняної і світової історії, від пануючих в науці відносин, директив правлячих верхів» [89]. Проблемно-тематичне розмаїття загалом віддзеркалювало уніфікований розвиток суспільної думки.

Для 1960-х рр. характерна поява перших узагальнюючих колективних монографій з історії селянства та робітничого класу [90,91], а також про розвиток народного господарства [92] та соціалістичну перебудову сільського господарства в УРСР [93]. Вони були написані за участі відомих тоді українських істориків та економістів І.І. Коломійця, І.Х. Ганжи, І.О. Гуржія, Г.Д. Діденка, Д.В. Вірника, В.В. Бондаренка, М.А. Рубача, які репрезентували гуманітарну науку УРСР. Історики України методологічно залежали від так званої вітчизняної науки, тобто всесоюзної, брали участь в спільних науково-теоретичних конференціях. Так, у червні 1964 р. відбулася всесоюзна наукова сесія в Києві на тему «В.І. Ленін та історична наука», до якої запросили 500 істориків, а в 1969 р. наукова рада «Історія історичної науки» провела конференцію: «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української історіографії» [94]. Вона уніфікувала методологію науково-історичних досліджень.

Відбувалася зміна деяких теоретичних акцентів в історіографії вивчення класів радянського суспільства. Для початку 1980-х рр. не втратила актуальності історія класової боротьби, про що свідчили об'ємні монографії І.Я. Трифонова [95,96,97]. Їхні теоретичні положення, оцінки та висновки копіювали ідеологічні тлумачення теорії і практики класової боротьби початку 30-х рр. Починаючи з другої половини 70-х рр., войовнича термінологія класової боротьби була замінена науково-історичними дослідженнями соціально-класової структури радянського суспільства, але теоретико-методологічні та ідеологічні схеми висвітлення марксистського тлумачення класів було збережено.

Перші історіографічні розвідки з історії непу, тобто з'ясування рівня вивчення соціально-економічної проблематики 1920-х рр., почали з'являтися на початку 1960-х рр. [98,99], але вони продовжували виходити у 1970-х та 80-х рр. Так, В.П. Дмитренко у 1972 р. узагальнив стан наукових досліджень непівської проблематики [100], тобто спостерігалася певна послідовність. Необхідно назвати ґрунтовне аналітичне дослідження Н.К. Фігуровської, яке стосувалося розвитку аграрної теорії в СРСР [101]. Дослідниця приділила значну увагу тим концепціям, які обґрунтовували перевагу колективного господарства над приватним, названим дрібнотоварним. Вона дала розгорнутий коментар дискусій, які точилися в наукових установах 1920-х рр. за участі партноменклатурників та економістів-теоретиків, особливо про перспективи розвитку дрібнотоварного виробництва.

Суспільствознавчі науки одержали чергове партійне замовлення – обґрунтування нової історичної спільноти – “радянського народу”. Відбулася актуалізація теорії і практики походження класів та соціальних груп в СРСР. Історики повернулися до проблеми перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, обґрунтовуючи суспільну необхідність становлення державної форми власності та ліквідації приватного сектору [102]. Пріоритетною стає тема соціальних відносин та соціальної структури. У 1979 р. вийшла ґрунтовна монографія В.П. Данилова, яка була його докторською дисертацією, про соціальні відносини у доколгоспному селі [103]. Дослідник використав архівні та статистичні джерела, показав форми селянського землекористування, орендні відносини, соціально-класову диференціацію селянства, не спростовуючи теорію класової боротьби. Уникаючи дослідження організаційних форм селянського сільськогосподарського підприємництва, хоча докладно показав виробництво зерна та іншої продукції, Віктор Петрович показав особливості дрібнотоварного виробництва, тобто взяв на озброєння класово-формаційну модель висвітлення соціальних відносин. Фактологічний матеріал, викладений В.П. Даниловим в монографії, засвідчив прагнення ученого вичерпно

розкрити проблему, яка вимагала системного підходу. В історіографічному дослідженні В.І. Погудіна виокремлювалася концепція переваги колективного господарства над індивідуальним [104].

Колективна монографія з історії формування соціальної структури радянського суспільства 1920–30-х рр., яка з'явилася у 1979 р. [105], справила конструктивний і методологічний вплив на дослідників соціальної історії. Авторами розділів були відомі учені, які працювали в галузі міжвоєнного періоду, тобто 1920–30-х рр. ХХ ст.: В.М. Селунська, В.З. Дробіжев, Ю.С. Кукушкін, Г.М. Панфілова, Ю.О. Поляков, Н.Л. Рогаліна, Л.Ф. Морозов, М.О. Вілцан, В.І. Погудін. Вони висвітлювали «...становлення і розвиток соціалістичної структури соціального ладу в СРСР», а також «...зміни соціально-класової структури радянського суспільства, його основних складових частин (робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії міста, інтелігенції, непманської буржуазії, куркульства)» [105, с.3]. Завданням істориків було виявлення закономірностей переходу від «суспільства соціально розколотого до суспільства соціально єдиного». Хронологічно книга охоплює 1921–1937 рр., а стосовно предмету нашого дослідження, тобто 1921–1929 рр., у ній виділено два розділи – «Зміни соціальної структури радянського доколгоспного села» і «Основні тенденції змін капіталістичних і дрібнобуржуазних верств міста». Їх автори використали понятійно-категоріальний апарат радянської історіографії, ключовими визначеннями якого були: «соціальна диференціація селянства», «бідняцько-середняцькі верстви», «куркульство», «непманська буржуазія», «витіснення капіталістичних елементів», «дрібні товаровиробники». Націоналізація землі та відсутність приватної власності на землю створювало перешкоди для «зростання сільської буржуазії» [105,с.68], а її обмеження загалом (найм робочої сили, оренда землі, кредити тощо) вважалося позитивним явищем, яке сприяло соціальній однорідності селянства. Оперуючи термінологією, яка з'явилася ще у 1920-х рр., російські радянські історики зазначали, що «...куркулі, як капіталістичні підприємці в

землеробстві, становили невід'ємну частину буржуазно-експлуаторських елементів, будучи пов'язаними з капіталістичним виробництвом характером ведення господарства та способом отримання прибутку» [105,с.97]. Фактично радянські історики визнали заможні групи селянства підприємцями, а відкинувши класово-формаційну термінологію, слід говорити про важливий історіографічний факт.

Коллективні та індивідуальні монографії, дисертації і статті, які виходили протягом 1970–80-х рр., висвітлювали основні етапи боротьби з експлуаторськими класами в СРСР та УРСР 1920–30-х рр. Так, у 1973 р. була захищена кандидатська дисертація про боротьбу профспілок з непманською буржуазією. Дослідниця використовувала терміни «непманська буржуазія», «непманські підприємства», «капіталісти», «капіталістичні елементи», «капіталістичні підприємства», а також «підприємці», «діяльність підприємців» [106,с.13,16]. Історія подолання «капіталістичних елементів» в промисловості і торгівлі стала предметом дослідження монографії В.О. Архіпова та Л.Ф. Морозова, яка була написана згідно діючої наприкінці 1970-х рр. методології [107].

У 1980-х рр. марксистська теорія класової боротьби, яка була доповнена та «збагачена» практикою соціалістичного будівництва в СРСР, залишалася методологічною базою для радянських дослідників соціальних відносин 1920–30-х рр. Тема боротьби з «приватним капіталом» не втрачала пріоритетності, лише змінювалися хронологічні рамки або регіони [108]. Зокрема, в статті С.Г. Водотики, І.Д. Мазура селяни України 1920-х рр. розподіляються на чотири «класові групи»: пролетарі, напівпролетарі, дрібні товаровиробники (середняки) та дрібні капіталісти (куркулі) [109]. Вони називали основні класові ознаки: джерела існування, наймана робоча сила, тип економічних відносин. Аналізуючи ознаки та нормативно-правові акти радянської держави, використовували визначення «господарства промисловців самостійного типу (без експлуаторських прибутків) та промисловців-підприємців» [109,с.43], відтак визнавали історичний факт

існування соціально-економічного укладу приватного підприємства в Україні періоду непу. Термін «соціально-економічна диференціація», яким оперувала радянська історична наука, означав певну її концептуальну спорідненість з марксистською літературою 1920-х років.

На таких концептуальних засадах були написані дисертаційні роботи С.Г. Водотики про класову структуру селянства 1920-х рр. в УСРР [110], В.Ф. Кондрашова про діяльність профспілок сільськогосподарських робітників [111], у яких теорія протистояння капіталістичних елементів та соціалістичних форм в сільському господарстві правила за методологію. Ліквідація «експлуаторських класів» стала темою монографії Ф.Г. Турченка, яка вийшла у 1987 р. [112] На теоретичних принципах боротьби класів була написана книга про соціалістичний уклад життя селянства [113].

Консервативність ідеологеми класової боротьби, яка набула функціональних ознак методології в історіографії висвітлення соціальних відносин, мала деструктивний вплив на об'єктивність науково-історичних досліджень. Історики, дотримуючись певної історіографічної традиції, продовжували використовувати політологічну термінологію 1920-х рр. стосовно приватних підприємств. Вона зустрічалася в статтях П.М. Денисовця про соціально-економічні перетворення в аграрному секторі економіки [114], О.І. Ганжи про експропріацію сільської буржуазії [115], О.Є. Кучера про «обмеження та витіснення непманської буржуазії» з промисловості і торгівлі [115], О.В. Гонтара про історіографію радянсько-господарського будівництва в УРСР 20–30-х рр. [117], опублікованих у 1987 р. Фактично, судячи з історіографічного аналізу літератури, упродовж 1930–80-х рр. не з'явилося жодної монографії і дисертаційної роботи з історії становлення та розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва селян у 1920-х рр. ХХ ст.

Радянська влада обмежувала діяльність приватних підприємців, здійснюючи відповідну економічно-фінансову політику, а висвітлення

соціальних відносин в українському селі через теорію класової боротьби було упередженим, позаяк між селянами не було соціального антагонізму, крім побутового з'ясування межових суперечок за ділянки землі. Висвітлюючи соціально-економічні відносини під кутом зору класової боротьби, радянська історична наука виконувала соціальне замовлення партійних органів, але матеріал про «непманську буржуазію» стосувався проблем функціонування приватного підприємництва. В історичній літературі 1970-х рр. існував термін «приватні підприємці», використаний радянськими істориками для визначення «експлуататорських класів». В історіографії 1930–80-х рр. спостерігалася теоретико-методологічна тяглість, тобто традиційне вивчення приватного соціально-економічного укладу, започаткованого у 1920-х рр. партійними структурами та представниками марксистської школи суспільствознавців. Теоретичні принципи концепції класової боротьби набули ознак політологічної догми, яка породжувала прикладні схеми в історіографії історії соціальних відносин, економічного розвитку радянського суспільства. Класовими ознаками були показники майнового та виробничого забезпечення селянських господарств, якими користувалися податкові органи для стягнення різних повинностей.

Аграрна проблематика періоду непу залишається пріоритетною для сучасного історіографічного дискурсу в Україні. Історія селянства висвітлюється в контексті соціальних, політичних, економічних та духовних відносин, застосовуються різноманітні пізнавальні методологічні підходи: теорія модернізації, повсякденності, тоталітаризму, цивілізаційності, спостерігається розвиток методологічного плюралізму, тобто відбувається пошук своєрідного концептуального оптимуму, але він досягається через надмірне теоретизування та абстрактне використання методик і прикладних прийомів модерної соціології або політології.

Непівська проблематика, не втративши актуальності та пріоритетності, посідає належне місце серед історичних досліджень соціально-економічного розвитку країни у 1920-х рр. На початку 1990-х рр. у літературі

спостерігалася тенденція до ідеалізації непу, а пострадянська історіографія захопилася «теорією альтернатив», тобто піднесення непу та критики командно-адміністративної системи. У 1990 р. з'явилися збірники наукових статей, автори яких обговорювали ленінське тлумачення тактики і стратегії непу, «альтернативу Бухаріна», погляди Є.О. Преображенського, підкреслюючи політично-економічну прогресивність нового курсу більшовиків [118]. Ідеалізації непу не уникли відомі його дослідники В.П. Дмитренко [119], В.І. Секушкін [120], Ю.М. Голанд [121], М.М. Горінов [122], які протиставляли нову економічну політику та сталінську модернізацію, хоча реалії сільськогосподарського та промислового виробництва не давали підстав для соціально-політичного оптимізму. Історики поринули в аналіз політологічних схем, уникаючи дослідження системних явищ та процесів, тобто конкретних організаційних форм підприємницької діяльності міського та сільського населення.

Критичне переосмислення функціональних і складових принципів нового курсу більшовиків припадає на середину 1990-х рр. Одним із перших, хто спростував «теорію альтернатив», був М.М. Горінов, який зазначив, що історіографія «перебудовної доби» висвітлювала конструктивний неп і засуджувала сталінізм [123]. Концептуальну обмеженість науково-історичних тлумачень непу викрив В.П. Дмитренко [124], привертаючи увагу колег на з'ясування внутрішніх закономірностей соціально-економічного розвитку непувського суспільства.

На початку 1990-х рр. завершувалася радянська історіографія непу, виокремлювалося його нове бачення. Теоретично безперспективною була визнана і дискусія про «альтернативність», ініціаторами якої стали російські історики Г.О. Бордюгов та В.О. Козлов [125], хоча її підтримували відомі дослідники непу. Інтелектуальна енергія була використана на пошук міфічної «альтернативи» сталінізму, ніби в умовах непу не переслідували людей за політичні переконання, не обмежували права і свободи, особливо в галузі приватного підприємництва. У 1990-х рр. досліджувалися також видатні

персоналії науково-економічної думки, започатковуючи нові підходи до біографістики. Російські історики захоплювалися теоретичною спадщиною О.В. Чаянова [126]. У 1990 р. побачила світло одна з перших його науково-історичних біографій, опубліковано невідомі архіви про перебування О. Чаянова на засланні в Казахстані та про обставини його розстрілу [127]. Розгром так званої «аграрно-економічної опозиції», тобто причини судової розправи над ЦК Трудової селянської партії у 1930 р., до якої карально-репресивні органи записали О.Чаянова та його колег, показала М.Л. Галас [128]. Наукові погляди і громадянська позиція Чаянова та представників «організаційно-виробничої школи» стали предметом дисертаційних досліджень [129], хоча його праці цитують усі, хто висвітлює аграрні відносини періоду непу. Російський дослідник кооперативного руху В.В. Кабанов, вивчаючи специфіку організаційно-виробничого напрямку економічної думки 1920-х рр., назвав О.В.Чаянова, О.М. Челінцева, Б.Д. Бруцкуса – «мозговим центром» кооперативної теорії [130].

Обґрунтуванню концептуальних засад вивчення непу присвячена монографія С.В. Кульчицького 1995 р. [131]. Він розглядав перехід до непу з позиції політичної історії та суспільного розвитку, акцентуючи увагу на еволюції поглядів Леніна стосовно перспектив комуністичної доктрини, на дискусії в партії щодо ленінської стратегії і тактики непу. Історик піддав сумніву тезу про те, що неп запроваджувався «всерйоз і надовго», позаяк «...коли державна партія припиняла політику комуністичного штурму, вона аж ніяк не відмовлялася від комуністичної ідеї, доктрини, програми» [131,с.21]. Терміни «одержавлення», «державна партія», якими користується С.В. Кульчицький, засвідчують його прихильність до концепції «школи тоталітаризму», хоча висвітлення соціально-економічних відносин здійснено з елементами класово-формаційного підходу. Досліджуючи конкретно законодавчі акти радянської держави, згаданий учений підкреслює, що починаючи з липня 1922 р. вперше було узагальнено «...нормативні акти по регулюванню підприємницької діяльності приватних осіб» [131,с.44].

Визначення «непмани» він ототожнює з приватними підприємцями, а загалом виділяє цей соціальний прошарок.

Політологічний аналіз тактики і стратегії непу притаманний для ґрунтовних праць С.В. Кульчицького, у яких висвітлюються окремі складові економічної політики більшовиків: ринкові відносини, фінансова банківська система, концепція комерційного розрахунку, трестування промисловості [132], проте поза увагою історика залишились організаційні форми приватного підприємництва. Визначення «дрібнотоварне селянське господарство», «селянин-власник», використані С.В. Кульчицьким [133], підкреслюють певну концептуальну сталість, характерну для його праць 1990-х рр. За редакцією ученого та безпосереднього авторства опубліковано колективну монографію про повсякденне життя суспільства в роки непу [133]. Методологічно вона стосується теорії і практики повсякдення, а четвертий розділ книги присвячено історії «селянського повсякдення», виробничим, господарським, соціально-побутовим турботам двору. Концептуально виклад подій і явищ відбувається за традиційною описовою схемою соціально-економічних відносин в українському селі 1920-х рр., тому відсутня цілісність структурно-системного підходу до вивчення підприємницького типу селянського господарства.

До фактологічних досліджень соціально-економічних форм підприємницької діяльності населення періоду непу слід віднести індивідуальну монографію В.В. Лантуха, автор якої показав особливості функціонування системи державної, кооперативної та приватної торгівлі [134]. Ліквідація приватної торгівлі, на його переконання, негативно вплинуло на внутрішній ринок споживчих товарів. На цю обставину звернула увагу К.В. Лобач, з'ясовуючи специфіку державного споживчого ринку [135]. Дослідником ринкової економіки в УСРР 1920-х рр. є О.А. Пиріг, яка висвітлила історично-економічні проблеми у монографії [136] та дисертації [137]. Формування інфраструктури ринку 1920-х рр. в УСРР висвітлено в монографії І.В. Лантуха, предметом дослідження якого є загальна

характеристика економіки України напередодні непу, діяльність товарних бірж, ярмарків, розвиток кредитної системи та здійснення грошової реформи [138]. Історії здійснення грошової реформи в УСРР 1922–1924 рр. присвячена дисертація Н.С. Носань [139], але до проблем селянського підприємництва робота має опосередковане відношення. Протистояння концепції планової та ринкової економік в СРСР 1920-х рр. дослідив А.Г. Вишневський [140], розглядаючи більшовицькі економічні реформи з точки зору модернізації суспільства. Необхідно зазначити, що згадані дослідники виділяють макроекономічні аспекти ринкових відносин, меншою мірою зосереджуються на конкретних формах та суб'єктах діяльності приватних підприємців в промисловості та сільському господарстві.

Дотримуючись хронологічного принципу появи історіографічних джерел, тобто статей, монографій, присвячених з'ясуванню системи приватного підприємництва, необхідно назвати роботи, що з'явилися у 1990-х рр. Наприклад, в книзі А.Г. Морозова [141], яка стосувалася організаційних форм кредитної кооперації, ролі товарно-грошових відносин в сільськогосподарському виробництві, їх впливу на розвиток селянських господарств. Його монографія з'явилася у 1993 р., а перші історіографічні розвідки з вивчення соціально-економічного інституту приватного підприємництва у 1996 р. [142]. Протягом першої половини 1990-х рр. в історіографії домінувала концепція висвітлення функціональних ознак дрібнотоварного виробництва в сільському господарстві, елементи якої залишаються і тепер.

Першою спробою системного дослідження приватного підприємництва в Україні періоду непу була монографія М.М. Олійника, яка вийшла у 1998 р. [143]. Розділ перший стосувався особливостей становлення та розвитку приватного підприємництва (формування законодавчої бази, вплив непу, «згортання» непу, діяльність профспілок на підприємствах приватної промисловості). Спостерігається певна ідеалізація непу, хоча здійснено його періодизацію, виокремлено 1926–1929 рр., упродовж яких «...почалося

форсоване згорання непу і її складової частини – приватного підприємництва в усіх формах і галузях економіки» [143,с.67]. Поєднання організаційних форм підприємництва і соціальних функцій профспілок суттєво вирізняє роботу М.М. Олійника від досліджень з історії профспілок. Соціальний аспект трудових відносин та конфліктів між робітниками і керівництвом підприємств також набуває актуальності в історичних дослідженнях непу [144].

У монографії Ю. П. Волосника досліджується процес становлення у 20-ті роки ХХ ст. непманської буржуазії України. Розглядаються особливості розвитку цього суперечливого процесу, розкриваються соціальні витoki підприємницької верстви, специфіка менталітету та поведінки непманів, аналізується їх соціально-професійний склад.[145].

Функціонування соціально-економічних форм приватного підприємництва в кустарно-ремісничій промисловості досліджує Л.В. Нізова, монографія якої була опублікована у 2006 р., яка показала діяльність промкооперації, використала термін «дрібнотоварне виробництво», але не розкрила повсякденної діяльності конкретних підприємств в містах і селах, обмежившись окремими сюжетами [146]. Дослідниця висвітлює еволюцію «промислових кооперативних об'єднань», хоча не розглядає діяльності самих кооперативних підприємств. Особливості розвитку «недержавного сектору промисловості» в УСРР 1920-х рр. виявив О.М. Бут, ґрунтовна монографія якого опублікована у 2008 р. [147] Незважаючи на відносне уповільнення досліджень з історії промислового розвитку, ця проблематика посідає чільне місце в історичних дослідженнях. В російській історіографії промислову проблематику підприємництва періоду непу активно розробляє Л.І. Лютов, протиставляючи приватну і державну галузі промисловості [148,149,150], але його книги відображають методологію радянської історіографії робітничого класу.

Малодослідженою, якщо зважити на кількість опублікованих праць, є проблема становлення та розвитку приватнопідприємницької фінансової

діяльності в УСРР 1920-х рр. На сьогодні існує лише єдина монографія Ю.П. Волосника, яка розкриває цю специфічну галузь приватного бізнесу [151], хоча активно розроблялася окремими економістами у 1920-х рр. Зазначу, що він першим в українській історіографії дослідив структуру фінансового ринку періоду непу, форми підприємництва в царині кредиту, обігових коштів, фондового ринку. Ототожнюючи терміни «нова буржуазія» і «непмани», яких вважав приватними підприємцями, історик зосередився на конкретних соціально-економічних укладах, уникаючи формаційного підходу щодо оцінки відповідних верств суспільства. Не беручи у лапки визначення нова буржуазія та непмани, дослідник використовує термін «непманська буржуазія», але не вважає їх експлуататорами. Він не ставить знаку рівності між дореволюційною буржуазією та непівською, позаяк за роки революції «...стався безпрецедентний в історії розрив культурно-етичних традицій вітчизняного підприємництва», а за «...нових специфічних у порівнянні з дореволюційними часами соціокультурних, політичних і економічних умов радянського режиму фактично виникла нова генерація підприємців (і в цьому відношенні термін «нова буржуазія» дуже вдало відображає якісну її відмінність від старої дореволюційної), яка в масі своїй вже не була «обтяжена» традиційними нормами підприємницької і професійної етики і ціннісними соціальними орієнтаціями» [151,с.16 –17]. Він вважає «непманів» «соціально-класовим утворенням», тобто застосовує формаційний підхід. Український дослідник приватного підприємництва О.О. Сушко не ототожнює непманів з новою «буржуазією», розглядаючи їх винятково в контексті комерційно-виробничої підприємливості міського та сільського населення [152].

Особливості функціонування біржової торгівлі в Україні 1921–1929 рр. досліджено у дисертації Л.В.Гарарук, яка висвітлює проблему через регулярно-комунікативну роль біржі [153]. Політично-економічні та адміністративно-командні методи боротьби з приватнопідприємницькою діяльністю «нової буржуазії» розкрила І.В.Щербина у дисертації, яка була

захищена у 2008 р. [154]. Термін «нова буржуазія» в умовах ліквідації приватної власності і системного контролю за соціально-трудовими відносинами, на нашу думку, є не дуже коректним та історичним.

Висвітлення соціальних відносин в УСРР 1920-х рр. відбувається на теоретичних підмурках концепції тоталітаризму і повсякденності. Історики зосереджуються на особливостях переходу від політики воєнного комунізму до непу, традиційно підкреслюючи обтяжливість продрозкладки і фіскальну складову продподатку [153]. Досліджуючи ринкові відносини в сільському господарстві, Ю.В. Котляр зараховує до них оренду землі та використання найманої праці, зазначаючи їх роль у грошових прибутках селянських господарств. Дискусійним, на нашу думку, є висновок про те, що «занепад сільського господарства» був характерний до 1923 та після 1927 р., а між ними вирізнявся «піднесенням сільськогосподарського виробництва» [155,с.149]. Він висвітлює їх функціонування традиційно, не акцентуючи уваги на підприємливості селянського двору, котрий здавав землю в оренду, а також орендував її. У дисертації О.В. Десятнікова, присвяченій аналізу трудових відносин, основна увага зосереджується на умовах праці наймитів [156], але не розглядається інша соціально-економічна складова – наймана праця як елемент підприємницької діяльності селянського двору, форма заробітку, річна вартість якого перевищувала прибутковість окремих галузей. Селянське підприємництво не висвітлюється у дисертації А.А.Лубчинського про соціально-економічні зміни в аграрному секторі України [157], В.Є.Паскаленка про участь заможне селянство у сільгоспкооперації [158], О.О.Стадник про соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток подільського села 1921–1928 рр. [159]. Згадані дослідники уникають організаційних та функціональних основ сільськогосподарського підприємництва. Винятком є дисертація М.М.Зеркаля, який зазначив, що селянське приватне господарство «набувало підприємницьких характеристик» у вигляді «фермерського типу» [160].

Схематичне використання будь-якої концепції впливає на характер висвітлення подій і явищ. Наприклад, у монографії О.І. Ганжи економічні відносини в українському селі розглядаються з позиції теорії тоталітаризму, відтак тема висвітлена однобоко [161]. Фактологічний характер має дисертаційна робота В.М. Олійника, хоча її автор одним з перших звернув увагу на «кооперативне самоврядування», підкреслюючи соціальну групу «селян-кооператорів» [162], але не пішов далі, тобто не показав кооперативної форми селянського підприємництва.

Формування ринкового механізму регулювання соціально-економічних процесів на селі та фінансово-грошового становища селянських господарства і з'ясування податкової політики, досліджував С.В. Корновенко [163]. Можна погодитись з ним, що єдиний сільгосподаток був кращим порівняно з натуральним продподатком, особливо періоду «воєнного комунізму», але податкова політика радянської влади, на нашу думку, не сприяла розвитку приватного підприємництва в українському селі.

Системний аналіз селянського господарства в УСРР періоду непу використав і здійснив В.В. Калініченко, ґрунтовна монографія якого вийшла у 1997 р. [164]. Досліджуючи загальні принципи непу, їх вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва, учений показав соціально-демографічні зміни селянської родини, трудовий баланс селянського господарства, форми землекористування, його економічні характеристики за галузевим принципом. Третину його книги становлять статистичні таблиці, які розкривають її базові розділи. Використовуючи елементи класово-формаційного підходу, дослідник з'ясовує соціально-економічний тип основних груп селянства: незаможних, дрібнотоварних (середняцьких), заможних. Він дійшов висновку, що «...індивідуальне селянське господарство України в 1920-х роках було традиційним, сімейним, дрібнотоварним, знаходилося на доіндустріальній стадії розвитку» [164,с.398]. Оригінальним є тлумачення ним земельної громади, ототожнення її з кооперативною організацією. Концептуально монографія

В.В. Калініченка базується на теоретичних основах концепції сімейно-трудоного типу селянських господарств, яку обстоювали у 1920-х рр. О.В. Чаянов та його колеги. Розкрита базова ознака їхньої продуктивної діяльності – забезпечення сімейно-споживчої норми, про що свідчить ґрунтовний аналіз селянських бюджетів. Дослідник не використовує поняття приватне підприємництво стосовно селянських господарств, оперуючи іншими дефініціями («дрібнокапіталістична (багата) група», «дрібнотоварне виробництво»), але вичерпно показує механізм функціонування селянських господарств, подає розгорнуту історично-економічну характеристику.

Соціально-економічну характеристику «заможного селянства» та визначення його «об'єктивних критеріїв» здійснено в монографії В.М. Лазуренка [165]. Аналізуючи літературу 1920-х рр., яка стосувалася типологізації селянських господарств, дослідник виділяє ті ознаки, які фактично стосувалися предмету оподаткування, а не системних економічних показників реального рівня їхньої заможності. Методологічно робота В.М. Лазуренка побудована на антитезі: селянське господарство слід вважати «заможним», а не «куркульським». «Заможні селянські господарства, – пише він, – в порівнянні з іншими соціальними групами селянства були на той час економічно сталими, добре забезпечені робочою худобою та реманентом. Вони прагнули до якомога більшого розширення власного земельного наділу» [163,с.29]. Його докторська дисертація, захищена у 2011 р. [166], базується на теоретичних принципах класичного висвітлення історії селянства, притаманних для наукового напрямку радянської історіографії другої половини 1980-х рр. Дисертаційне дослідження шановного В.М.Лазуренка стосується соціально-економічних ознак українського фермерства у роки непу, однак автор не виписав організаційно-господарських рис сільськогосподарського приватного підприємництва. Становище українського селянства на початку «відбудовного періоду», проблеми «земельно-майнової диференціації», наявність класичної соціально-класової структури села, про які згадує дослідник, мають дуже

опосередковане відношення до фермерства. В економічній літературі, навіть у О.В.Чаянова, цей тип селянських господарств не мав розгорненого економічного аналізу, за винятком кількох публікацій В.М.Качинського [31,32]. Згадування самого терміну «фермер», власне як і «куркуль», не означали наявності соціально-економічного явища. Між термінологічним виокремленням та функціонально-організаційним оформленням існувала неподолана дистанція. Українські селяни після більшовицьких аграрних перетворень втратили нормативно-правові та економічні основи для розвитку фермерства (наявність приватної власності, спеціального кредитування, належного матеріально-технічного забезпечення, державне регулювання найманої праці). Господарства «усталеного фермерського типу» [166,с.23], якщо до них віднести так звані «куркульські» господарства, мали дуже умовний статус. Оренда землі, яка не була «формою реалізації земельної власності», не виконувала організаційно-функціональних ознак наявності класичного фермерського господарства. Для їх реального становлення, на нашу думку, необхідно було мати правові та економічні передумови, а поява у пресі терміну «фермер» стосовно заможних верств села, загострювала увагу партійних установ до них, вбачаючи наявність «капіталістичних тенденцій». Визначення «заможне селянство», яким користується В.М.Лазуренко, також не вичерпує універсальності селянського сільськогосподарського виробництва, тому що рівень забезпечення землею, робочою худобою, реманентом лише підкреслювали майновий стан і відповідний соціального статусу господарств.

У колективній монографії з історії українського селянства [167], а також з економічної історії України [168], відсутні розділи про систему приватного та кооперативного підприємництва селян. Не висвітлювалася і приватнопідприємницька діяльність селянства в базових галузях сільськогосподарського виробництва та сільських промислів.

Кооперативну форму сільськогосподарського підприємництва досліджував В.І. Марочко, виокремлюючи проблему відносин селянської

кооперації та держави, але він не висвітлював господарської діяльності кооперативних товариств з точки зору підприємництва [169]. Кооперація не розглядалася ним як форма селянського підприємництва, що зв'язувала дрібного товаровиробника з ринком.

Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва показано в монографії [170] та дисертації О.О. Сушка [171]. Він одним з перших виділив та проаналізував приватногосподарську діяльність сільського населення, звернув увагу на соціально-економічний тип селянина-фермера, його роль і місце у формуванні ринку сільськогосподарської продукції, на підприємницьку діяльність сільського кустаря. О.О. Сушко запропонував власну періодизацію розвитку приватного підприємництва, виділив 1921–1923 рр., протягом яких досягла апогею приватна торгівля, а в наступні роки держава застосувала форми і методи, які обмежували приватний сектор. Організаційним формам селянського підприємництва присвячено окремий розділ монографії О.О. Сушка, але висвітлення проблеми відбувається оглядово-описово, з'являються елементи структурно-системного підходу, однак конкретні складові сільськогосподарського підприємництва залишились поза його увагою. Елементи приватного підприємництва постають у монографії О.В.Латишевої, яка присвячена вивченню радянської системи державного та кооперативного майнового страхування [172].

В окремих дисертаційних роботах досліджується роль кооперації у забезпеченні добробуту селянства [173], фіскальна економічно-фінансова політика радянської влади на селі [174], але їх автори уникають вивчення кооперативної форми підприємництва селян.

Особливістю сучасної історіографії непу є дивовижна тяглість до ототожнення самої політики «нового курсу» з реаліями соціально-економічного розвитку суспільства 1920-х рр. Так, відомий російський історик-аграрник В.П. Данилов вважав, що неп – це не просто політика, а передусім «модель соціально-економічного і політичного розвитку», яка

вирізнялася від попередньої і «наступної сталінської командно-адміністративної системи» [175]. Дослідник ототожнює неї з багатоукладністю економіки, «соціально-економічною системою», «непівською системою» на селі. Він вважав, що 1925–1927 рр. були для селян «...дійсно роками непу – без примусових хлібозаготівель та голодування» [175,с.29], але сільське господарство не досягло тоді навіть довоєнного рівня розвитку. Останні історично-економічні дослідження доводять факт кризи сільськогосподарського виробництва у 1928–1929 рр. [176].

Російський історіограф непу І.Б. Орлов, аналізуючи наукові джерела, спростував «теорію альтернатив» [177], підкресливши конкретність економічної політики більшовиків у 1920-х рр., а не її ідеалізація та ідеологізація [178]. Він вважає його незавершеною економічною реформою партії [179], хоча радикальних змін базових галузей виробництва тоді не відбулося. Кооперація і дрібне кустарне промислове виробництво існували до 1917 р., а їх відновлення у 1920-х рр. відбувалося на інших політично-економічних принципах функціонування. Історики пишуть про «непівську реальність», про «ландшафтно-географічні умови» розвитку непу, про «ринкові відносини», про «форми підприємництва» [180], однак не виділяють і не розкривають їх. Російські історики вивчають наукову літературу, яка стосується визначення і самого соціально-економічного феномену «селянин-фермер» [181].

Український історик Ю.А. Святець, досліджуючи історіографію непу, виділив її чотири ключові періоди: автентичний – обговорення у 1920-х рр. перспектив непу; тоталітарний (1930–80-ті рр.) – висвітлення становлення та еволюції системи державного керування народним господарством в умовах «одновекторної ідеології»; аксіологічний (середина 1980-х – середина 1990-х рр.) – аналіз альтернативних шляхів розвитку радянського суспільства, проблем формування «командно-адміністративної системи»; теоретичний (середина 1990-х рр. – початок 2000-х рр.) [182]. Така періодизація має право на побутування, тому що є узагальнюванням та концептуальним баченням

проблеми, але згаданий автор уникнув проблемно-тематичного підходу, тобто фактологічного з'ясування рівня дослідження конкретних проблем, особливо системи приватного підприємництва.

Непівська проблематика, яка залишається пріоритетною для історичної науки, стає поступово об'єктом історіографічного аналізу. Російські історики зосереджуються на питаннях західної історіографії непу [183], методологічних проблемах історичних досліджень [184], на особливостях вивчення сталінізму [185]. В українській історіографії непу та соціально-економічних відносин переважає прагматично-прикладний підхід, про що свідчать роботи Л.І. Шаповал [186], Г.М. Васильчика [187], С.І. Дровозюка [188].

Історіографія становлення та діяльності соціально-економічних форм селянського сільськогосподарського підприємництва перебуває на стадії формування, про що свідчить обмаль праць, а з іншого боку відсутність системного аналізу селянського господарства, яке висвітлюється традиційно.

1.2. Джерела дисертаційного дослідження

Дослідження організаційних форм функціонування соціально-економічних основ сільськогосподарського підприємництва в українському селі здійснено на матеріалах архівних фондів радянських органів влади, які займалися реєстрацією суб'єктів приватного підприємництва, регулюванням галузей сільського господарства, підготовкою та виданням нормативно-правових актів. Документи і матеріали цієї групи виявлено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України): Ради Народних Комісарів УСРР, РНК УСРР, (ф. 2.), Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК, ф. 1), Народного Комісаріату Внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР, ф. 5), Народного комісаріату Земельних справ УСРР (НКЗ УСРР, ф. 27), Верховного суду УРСР (ф.24). Державної планової комісії при Раді Народних Комісарів УСРР (Укрдержплан, ф. 337), Перелічені архівні фонди

радянських органів влади мають десятки тисяч справ, які стосуються адміністративного, політичного, соціально-економічного, етнічного, національного, культурно-духовного розвитку суспільства 1920-х рр., тому питання відбору документів просто необхідне. У фондах ВУЦВКу та РНК УСРР виявлено та використано проекти постанов, аналітичні матеріали до них про заміну продрозверстки продподатком, розпорядження, циркуляри та інструкції про відновлення базових галузей сільського господарства, про відродження кооперації, доповідні записки про стан сільськогосподарського виробництва, огляди розвитку народного господарства в УСРР. Важливу інформаційну цінність мають стенограми, протоколи і матеріали засідань наркоматів УСРР, Української економічної наради. Застереження викликають проекти постанов, тому що їх зміст та положення змінювалися, відтак офіційним документом були опубліковані тексти постанов. У фондах НКВС УСРР є документи і матеріали про «облік буржуазії» та її оподаткування на початку 1920-х рр., про виконання продрозкладки селянами, про боротьбу з наслідками неврожаю, про націоналізацію і денационалізацію будинків. Основна колекція документів і матеріалів про розвиток сільського господарства зосереджена у фонді Наркомзему УСРР, що налічує понад 24 тис. архівних справ, однак серед його структурних підрозділів не було жодного, який стосувався б регулювання приватного підприємництва в галузі сільськогосподарського виробництва, тому доводилося відстежувати та залучати до роботи документи, що мали безпосереднє відношення до теми дослідження. Наркомзем УСРР був спрямований на матеріально-технічне та фінансово-економічне забезпечення колгоспно-радгоспної системи та галузевого розвитку сільськогосподарського виробництва, а також займався регулюванням земельних відносин, наглядом за селянськими господарствами промислового типу. Доповідні записки, звіти, оперативні і статистичні відомості Наркомзему, різне ділове листування, акти обстежень господарств, які становлять основну джерельну базу, розкривають переважно організаційно-

господарський стан селянських господарств, колгоспів, радгоспів, їх економіку за галузями виробничої діяльності. У фондах Укрдержплану зосереджено документи і матеріали про землеустрій, хлібозаготівлі, ціни на сільгосппродукцію, про сільську торгівлю, про кооперативні товариства, однак форми і питома вага приватного капіталу не виокремлювалася, тобто систематизованої інформації, особливо у вигляді доповідних записок, немає. До категорії нормативно-правових документів, які стосувалися націоналізації майна (дрібних промислових підприємств – млинів, круподерень), слід віднести положення, накази, інструкції. Наприклад, «Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості та сільського господарства» від 12 липня 1921 р. [190], виявлені у фонді НКВС УСРР, яке має безпосереднє відношення до законодавчої бази формування стану приватних підприємств.

Юридично-організаційна основа становлення і функціонування системи приватного підприємництва в сільському господарстві, періоду непу зафіксована у збірниках нормативно-правових актів радянської держави, опублікованих в офіційних виданнях протягом 1920-х рр., тому належать до фахової тематичної періодики.

Специфіка організаційно-господарських форм сільськогосподарського підприємництва, яка залежала від багатьох політично-економічних факторів, вимагала критичного ставлення до так званої відомчої статистики. Вона розпорошена по окремих державних органах, які займалися економічними питаннями, тому для досягнення вичерпної інформації про об'єкт дослідження доводилося залучати архівні фонди кількох профільних відомств – Центрального статистичного управління УСРР (ЦСУ УСРР, ф. 582), Наркомфіну УСРР (ф. 30), Вищої ради народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР, ф. 34), Ради з'їздів промисловості, торгівлі і транспорту УСРР (ф.36) Української економічної наради при РНК УСРР (УЕН, ф. 3040). Матеріали ЦСУ, крім суто відомчого спрямування, стосувалися безпосередньо сільського господарства: кількості худоби, землі, урожайності,

вибіркові весняні та осінні обстеження селянських дворів за метою виявлення їхніх бюджетів, доходності. В архівах відклалися «опросні листи», тобто первинний статистичний матеріал, але, на моє переконання, краще використовувати дані офіційної сільськогосподарської статистики, яку упорядковували співробітники ЦСУ. Вони пройшли апробацію та репрезентували певну методику типологізації соціально-економічної характеристики селянських господарств. Наркомфінівська статистика вирізнялася від матеріалів ЦСУ галузевим розмаїттям, секторальним підходом, функціональним призначенням, яку збирало Податкове управління цього важливого наркомату. Звіти, огляди, доповідні записки, відомості, таблиці, списку суб'єктів господарювання, які надходили до нього або готувалися ним, є основним джерелом інформації про оподаткування кустарів, ремісників, непманів-торговців, селянських господарств, кооперативних товариств, про особливості їх користування, а також для вивчення селянських бюджетів, співставлення землеробських і неземлеробських доходів.

Особливості становлення та розвитку промислового сільськогосподарського підприємництва досліджувалося на основі документів і матеріалів Української економічної наради (УЕН при РНК УСРР), ВРНГ УСРР. В архівних фондах згаданих установ, крім узагальнюючої статистики про кількість приватних орендних, акціонерних, концесійних, кооперативних і державних промислових підприємств, було виявлено документи та матеріали про денационалізацію кустарно-промислових підприємств – млинів, круподерень, олійниць, які знаходилися в селах. Кожна архівна справа – це історія будівництва, функціонування, націоналізації, занепаду і відновлення конкретних закладів, власниками яких були мешканці сіл. Інформація, зосереджена в архівних документах, висвітлює основні етапи націоналізації і денационалізації підприємств, розкриває технічний стан млинів, їх виробничу потужність, юридично-правовий статус і долю приватного підприємництва. В описах справ

виокремлено роль приватного капіталу в промисловості, їх зміст відображає статистично-економічні відомості про розвиток ключових галузей приватної промисловості. Фактично документи і матеріали з архівних фондів цих господарсько-директивних установ становлять основну джерельну базу для дослідження діяльності конкретних форм промислового підприємництва справжніх непманів, а також для з'ясування ролі і місця їхньої продукції на ринку споживчих товарів.

Документи, у яких показано економічно-фінансову потужність приватного капіталу в промисловості та сільському господарстві непівської доби, виявлено у фондах Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР, ф. 539). За формою – це доповідні записки, резолюції, відомості, звіти про обстеження, виписки з протоколів засідання колегії, інструкції, постанови, а за змістом – інформація про розвиток галузей приватної промисловості, про їх питому вагу у виробництві продукції. Серед заяв громадян, які надходили до Бюро скарг наркомату, є справи про денационалізацію млинів. Борошномельна галузь була основною галуззю приватної промисловості, питома вага якої переважала серед інших форм підприємництва. Денационалізацію млинів, крім згаданих архівних фондів, висвітлюють документи і матеріали Українського хлібозаготівельного тресту «Укрхліб» (ф. 778). Держава будувала окремі потужні млини, але з другої половини 1920-х рр., а також привласнила приватні шляхом їх націоналізації. Питому вагу приватного капіталу в харчосмаковій промисловості, серед хлібозаготівельних організацій розкрито на основі документів архівного фонду Народного комісаріату постачання УСРР (Наркомпостач УСРР, ф. 423). Вони демонструють своєрідне змагання трьох соціально-економічних секторів (державного, кооперативного, приватного) на ринку збуту сільгосппродукції. Функціонування приватного підприємства з його соціально-побутовими умовами, тобто повсякденні турботи, простежуються на матеріалах їх обстеження, яке здійснювали інспектори праці Наркомату праці УСРР (ф.2623).

Кооперативна форма селянського підприємництва досить вичерпно представлена архівними фондами кооперативних спілок – Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації «Сільський Господар» (ф.290), Всеукраїнського кооперативного скотарсько-молочарського товариства на паях «Добробут» (ф. 325), Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту й експорту продукції птахівництва «Кооптах» (ф. 308), Головного кооперативного комітету при РНК УСРР (Головкооперком, ф. 271), Всеукраїнської контори Млинбуду (ф.129). Зазначу, що певна частина фактичного матеріалу використовувалася дослідниками для висвітлення діяльності різних видів кооперації, тому наша увага зосереджувалася на документах, які стосувалися участі селянських господарств в роботі кооперативних товариств шляхом виробничо-збутових форм. В архівах зосереджена колосальна кількість інформації про соціально-класовий склад членів кооперації, про співвідношення участі селян в різних видах кооперації, але значно менше матеріалу про виробничу діяльність самих кооперативів. Подібна інформація друкувалася на сторінках періодичної преси.

Селянські неземлеробські промисли, які представляли поширену форму кустарно-ремісничого підприємництва, частково відображені у документах ВРНГ УСРР, але основна колекція матеріалів «осіла» в архівних фондах Всеукраїнської спілки кустарно-промислової кооперації (Укаїнкустарспілки, ф.217), Всеукраїнської ради промислово-кооперативних товариств (Вукооппромрада, ф. 828). Хронологічно вони перекривають 1920-ті роки, тому простежується динаміка організаційно-господарських форм селянських промислів за галузями їхнього розвитку. Статистично-економічні дослідження 1920-х рр. висвітлювали особливості географії розміщення промислів, їх галузеву та видову характеристику, але меншою мірою їх сімейно-трудова організацію в конкретних селах. Структура і функції кустарно-промислової кооперації вплинули певним чином на формування

самих носіїв інформації: звіти, доповідні записки, інструкції. «Живий матеріал», тобто функціонування того чи іншого промислу в конкретному селі, зустрічався переважно в розділах «Хроніка» фахових часописів.

Архівні документи і матеріали, які належать партійним органам – оргбюро та політбюро ЦК КП(б)У, що зберігаються в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 20, оп. 6) висвітлюють негативне ставлення політичних структур до приватного капіталу, «непманської буржуазії», відображають ідеологічну мотивацію заходів, спрямованих на ліквідацію соціально-економічного укладу приватного підприємництва в Україні 1920-х рр. Доповідні записки наркоматів до політбюро ЦК КП(б)У про стан приватного капіталу, якщо порівнювати їх з матеріалами відомчої статистики, грішили різними поправками, які стосувалися «успіхів» по обмеженню та «витісненню» непманів з торгівлі, промисловості, фінансів.

Надзвичайно важливу пізнавальну цінність становлять статистичні джерела 1920-х рр.: щорічники ЦСУ, проблемно-тематичні довідники, матеріали бюджетних та весняних динамічних обстежень селянських господарств, статистичні збірники про стан розвитку кооперації, дрібної промисловості. Кожне з джерел, крім інформації, репрезентує відповідну методологію використання кількісних методів аналізу соціально-економічних систем. Кліометричний напрямок сучасного українського джерелознавства представляють праці В.В. Підгаєцького [191], Ю.А. Святця [192], О.І. Обласової [193], тобто існує певний досвід його застосування для вивчення «непівського суспільства». Об'єктом їхніх наукових розвідок є соціальна структура міського населення та соціально-економічна типологія селянських господарств України. Так, Ю.А. Свiateць, використовуючи факторний і компонентний методи аналізу масових джерел вибіркового перепису 1922 р., 1923 р., весняного перепису 1924 р., фактично показав статичну внутрішньогалузеву структуру селянських господарств, їх спеціалізацію. Дослідник, спираючись на його кліометричні методи та матеріали весняного обстеження 1926 р., виводить ознаки «характеру

селянських господарств»: географічне розташування виробництва, ринковість, кількість робочої та продуктивної худоби, трудомісткість рільництва, відносини найму робітників [192,с.181]. Перелічені характеристики є інертними, соціально-пасивними, особливо в контексті організаційно-виробничого функціонування селянського господарства підприємницького типу. Переважає описовий підхід, а не діалектично-динамічний в оцінці соціально-економічних факторів внутрішнього розвитку сільськогосподарського виробництва.

Історичний досвід статистично-економічного вивчення селянських господарств у 1920-х рр., суттєво вирізняється від сучасних кліометричних методів. Відмінність між ними полягає у площині практики і теорії, позаяк статисти непівської доби розглядали конкретні ознаки діючих суб'єктів господарювання з метою їх системного оподаткування, тобто виокремлювалися базові характеристики сільськогосподарських підприємств (наявність землі, худоби, реманенту, джерел доходу). Прикладні дослідження очолював керівник відділу сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР, професор М.Б. Гуревич, засновник факультету статистики Київського інституту народного господарства, авторитетний фахівець цієї галузі [194]. Він розробив перспективний план роботи сільгоспстатистики в УСРР, складові якого свідчать про її інформаційну якість та про політично-економічну мотивацію статистичних обстежень, тому що їхні завдання залежали від вимог «партійних установ та організацій». Для поліпшення роботи статистичних органів та досягнення максимальної результативності ним були запропоновані наступні заходи: здійснення поточних і перспективних обстежень соціальних процесів, обмеження географії, якщо досліджуються не абсолютні обсяги явищ, а окремі їх динамічні складові, спрощення зведених даних, проведення весняних обстежень 10% господарств за основною і попередньою програмами, виявлення урожайності, вивчення спеціальних галузей сільського господарства, (облік продукції, встановлення доходності, обсягу збуту, «впливу на організаційний лад

господарств» за галузями, впровадження «гніздових» обстежень) [195].
Методи та напрями статистичних обстежень, запропоновані М.Б. Гуревичем, можна віднести до системного вивчення селянського сільськогосподарського підприємництва. Його програма річних циклів сільськогосподарських відомостей включала постійну і змінну частини, відтак перша мала форму «місячних зошитів», до яких надходила інформація про грошовий баланс селянського господарства, ціни і відрядні сільгоспроботи, про прибутковість тваринництва, про внутрішнє подвірне споживання. Принципи бюджетних досліджень селянських господарств, динамічних переписів, які діяли у 1920-х рр., також розроблялися в ЦСУ УСРР, реалізація яких завершувалася появою тематичних статистичних довідників.

Завданням осінніх вибіркового переписів сільського господарства, на переконання статистика 1920-х років Г.М. Вербицького, було наступне: дати матеріал для щорічного вивчення розмірів та напрямків основних галузей сільського господарства в межах районів, для поточної статистики диференціації селянства за виробничо-натуральними показниками, на відміну від «класової диференціації, що становив спеціальний предмет динаміки» [195,с.9]. Він виокремлював два види диференціації – селянську за виробничими ознаками та суто «класову», тому перший принцип характеризував основні виробничі типи господарств, а не звичну для тих років соціально-класову типологізацію. Динамічні обстеження селянських господарств, за визначенням провідного спеціаліста УСУ УСРР Г.А. Римаренка, мали за мету вивчення соціально-економічних процесів на селі, виробничих відносин, що виникали «...у зв'язку з сільськогосподарською діяльністю населення і тих соціально-економічних типів селянських господарств, які формуються внаслідок цих процесів» [195]. Для досягнення об'єктивності та вичерпності інформації пропонувалося одночасне вивчення динаміки окремих господарств та соціально-економічних умов їх проживання, розширення репрезентативності гніздових обстежень. Типи господарств залежали від наявності соціальних та

економічних умов їхньої діяльності, а не від класового тлумачення політичними структурами. Учений-статист вважав ризикованою практику поширення даних динамічних обстежень, які стосувалися кількісних змін в конкретних типах господарств при вивченні їхньої внутрішньої динаміки, тому що оптимальнішою була б типова динаміка соціально-економічних умов для цілого району. Існували також методи і принципи кількісного вивчення класового розшарування села, запропоновані статистиком В.К. Рудянським. Зокрема, «основними факторами» класового розшарування, які не підлягали тоді жодному сумніву, були: найм робочої сили, здавання та найм засобів виробництва, оренда землі. Вони належали до категорії «соціальних відносин селянських господарств», однак класова обмеженість подібної типологізацію не дозволила йому виявити форми підприємницької діяльності селянських господарств. Термін «класифікації схеми» [195,с.15], використаний В.К. Рудянським для визначення кількісних методів вивчення селянських господарств, свідчив про наявність теоретично-концептуального аналізу статистичних джерел у 1920-х рр. Він вважав недостатнім класифікацію типів господарств за умов домінантної ознаки «джерела грошового доходу», тому наполягав на їх розширенні шляхом залучення показників використання найму робочої сили, оренди, засобів виробництва.

Принципи статистичного аналізу класового розшарування села переслідували соціально-політичну мету: встановлення наявності, кількості та величини класових груп серед селянства. Економічна складова відіграла роль фактора соціально-класової типологізації селянських господарств, але було складно заперечувати об'єктивну наявність їх виробничих типів. У зв'язку з цим показовою є типологізація, тобто поділ дворів на групи, яку здійснив статистик 1920-х років Б.М. Черненко: трудове господарство, джерелом доходу якого є праця членів родини; підприємницьке, що живе за рахунок чужої праці; пролетарське з елементами відчуження власної праці [195,с.16]. Привертає увагу визначення «підприємницького» типу селянських господарств, а також «...сукупності нарешті дрібних господарських

підприємств, власники яких пов'язаних між собою безкінечно різними соціально-економічними відносинами», тобто йшлося про систему самобутнього селянського сільськогосподарського підприємництва. Він розглядав ці відносини з точки зору «співпраці і відносин залежності», тобто організаційно-господарських форм усупільнення (супряга, тракторні колони, тсози) і соціального антагонізму (наймана праця, оренда тощо). Для їх обліку використовувалася «комбінація ознак» або їх «тверда сукупність», хоча, за словами Б.М. Черненкова, ті з них, які засвідчували «підприємницький тип господарства», зазвичай приховувалися селянами. Отже, судячи з кількісних методів статистично-економічної типологізації селянських господарств, існував їх підприємницький тип.

Враховуючи наявність кількох варіантів і підходів кількісного вивчення статистичних характеристик соціально-економічного розвитку селянських господарств, варто виділити методи диференціації селянства за виробничими ознаками, а не соціально-класовими. Представлені у 1920-х рр. «підприємницькі типи» селянських господарств не мали офіційної програми системного дослідження їх організаційно-функціональної діяльності, тому перевагу було віддано класово-формаційним принципам з прагматичною метою – диференційованого оподаткування. Оренда землі, наймана праця та інші ознаки необхідно розглядати в контексті висвітлення підприємницького типу організації сільськогосподарського виробництва.

Кількість, видове і змістовно-інформативне наповнення статистичних довідників 1920-х рр. створює належну базу для системного вивчення організаційно-господарського інституту приватного підприємництва в українському радянському селі. Загальні статистичні щорічники, які виходили протягом 1925–1926 рр. [196,197], подавали «хазяїв» з найманими робітниками та з власною робочою силою, відтак розкривали кількісні характеристики кустарно-ремісничих закладів (власник, наймані робітники, потужність силових двигунів). Наприклад, щорічник 1929 р. мав статистику валового збору зернових культур в індивідуальному та радгоспно-

колгоспному секторах, «класовий склад селянства» за даними динамічного обстеження 1927 р., їх групування за вартістю засобів виробництва [198], тобто наявна статистика може бути джерелом для визначення кредитоспроможності господарств, їх економічної потужності і рівня підприємництва в умовах ринкових відносин.

Дослідники історії соціально-економічного розвитку села непівського періоду використовують статистичні матеріали тематичних збірників про сільське господарство України, які виходили у 1929 та 1930 р., упорядкуванням яких займався економічно-статистичний сектор Укрдержплану УСРР. Перший випуск має вичерпну інформацію про сільське господарство, представляючи його основні сектори. Вона розкриває соціально-демографічні тенденції, форми землекористування, орендні відносини, показує кількість самодіяльного населення, найманих робітників, багаж робочої сили, товарність галузей сільськогосподарського виробництва, грошові видатки, джерела існування господарств, хлібофуражний баланс, наявність худоби, засівних площ, їх структуру [199]. Запропонований класовий склад (пролетарі, напівпролетарі, звичайні товаровиробники, дрібнокапіталістичні) селянства не враховував реальних ознак підприємницької діяльності, але вони досить вичерпно представлені у довіднику. Представлена у них динаміка здавання землі в оренду у 1924–1927 рр. дозволяє моделювати поширення цієї форми підприємництва по групах господарств, тобто з'ясувати її економічну ефективність, доходність, географію. Групування господарств за числом своїх робітників (чоловіків), здійснене за матеріалами весняного опитування 1926 р., можна тлумачити з позиції класовості та суто виробничої характеристики. Статистичне обстеження зафіксувало питому вагу господарств з власними робітниками, відтак розкривають особливості використання робочої сили, що є показником галузевої пропорційності, а з іншого боку основою для функціональної характеристики селянського господарства під кутом зору організаційної форми сільськогосподарського підприємства. Статистичний довідник має

відомості про галузеве застосування найманих робітників в селянському господарстві, тобто в рільництві і тваринництві, що також дозволяє вибудувати динаміку використання робочої сили. Мотиваційну складову існування соціально-економічного інституту наймитства розкривають матеріали гніздового обстеження кількості наймитів за соціально-економічними показниками розвитку їхніх господарств [200]. Такий статистичний підхід відповідав на питання про економічно-господарську зумовленість найму, демонструючи відсоткові пропорції дворів без землі, без засіву, без худоби, а тому наймитство ставало формою своєрідного відходництва, тобто неземлеробських заробітків. Матеріали про постійних, строкових та сезонних найманих працівників в сільському господарстві лише доповнюють цей тип індивідуального підприємництва. Якщо брати «сукупність показників», то матимемо ознаки самотнього селянського бізнесу, віковий ценз учасників якого свідчив про підліткову складову, про форму заробітчанства селянської родини. Наймання та відчужування робітників, а їх статистика була складена за динамічними обстеженнями робочої сили у 1927 та 1929 рр., висвітлює ознаки системності цього виду підприємницької діяльності, притаманного для всіх без винятку селянських господарств.

До роботи залучено статистичні матеріали весняного обслідування селянських господарств України у 1924 р. [201], підсумки осінніх опитувань 1925 та 1926 р. [202], вибіркового перепису селянських господарств у 1926 р. [203], а також 1928 р. [204]. Вони відбувалися за усталеною «класифікаційною схемою», але для дослідження приватного підприємництва селян пізнавальне значення мають їх статистично-економічні результати. Обстеження розкривали соціально-демографічну ситуацію в селянських господарствах (гендерно-віковий та виробничо-продуктивний підхід), форми землекористування та інші їхні ознаки. Важливо виокремити ті з них, які мають відношення до підприємницького типу господарств. Наприклад, кількість господарств з орною землею

дозволяє говорити про їх соціально-економічний тип, а наявність худоби, реманенту необхідно розглядати з точки зору споживчої теорії О.В. Чаянова та загалом концепції сімейно-трудоного господарства. Порівняння даних про забезпечення двору робочою силою та реманентом з посівами зернових культур висвітлює не абстрактну продуктивність, а свідчить про раціональне використання наявної матеріально-технічної бази. Принцип додаткового застосування соціально-економічних характеристик при з'ясуванні підприємницького типу селянських господарств, визначений деякими співробітниками ЦСУ УСРР, справді необхідний. Статистичний матеріал про обробіток землі власною або чужою худобою, крім організаційно-функціональних ознак, розкриває виробничі потреби господарств, підприємливість їхніх господарів.

Розміри засіяних площ під зерновими, а таких даних зустрічається найчастіше у статистичних довідниках, варто розглядати з мотиваційної позиції, маючи на увазі натурально-споживчі норми кожного селянського двору, а також в контексті пріоритетів виробничо-організаційної діяльності господарств підприємницького типу. Врожайність, яка залежала від низки економічних та агротехнічних факторів, не є універсальним показником підприємливості, а швидше використання зернових культур у селянському господарстві, тобто формування внутрішнього хлібофуражного балансу. Він належить до управлінських якостей селянина-менеджера і селянина-організатора сімейної мікроекономіки. Структура зернового господарства розглядається саме під таким кутом зору, тому що кожна десятина посіву мала норму висіву. Невипадково сільськогосподарське управління ЦСУ УСРР розробило на підставі гніздових обстежень та сезонних опитувань господарств норми відгодівлі худоби [205] та харчування сільського населення [205]. Їх статистичні дані дозволяють виступати своєрідним соціально-економічним критерієм підприємливості селянських господарств, їх реальної заможності та режиму економії, сезонності.

Статистика селянських бюджетів охоплює першу та другу половину 1920-х рр. [207], відтак забезпечує виявлення їх структури, джерел доходності та напрямків витрат селянського двору. Сума умовно-чистого прибутку, навіть у співставленні між різними групами селян, не розкриває сутності підприємницької природи селянського двору, а структура його витрат (податки, виробництво, споживання) висвітлює селянина-господаря, селянина-комерсанта, селянина-фінансиста. Співвідношення землеробських і неземлеробських заробітків також є суттєвою функціональною складовою господарств підприємницького типу. Склад грошових прибутків та видатків, їх географія по конкретних регіонах, видаткова частина – мають безпосереднє відношення до теми дослідження [208], тому становлять спеціальну групу статистичних джерел, без використання яких аналіз проблеми був би неповним. Бюджети селянських господарств демонстрували структуру і культуру споживання, а з іншого боку економічної ефективності господарств малих форм підприємницької діяльності сімейно-трудоного типу. Наприклад, співвідношення заробітків від роботи в чужому господарстві, від промислів, на фабриках та в сільському господарстві, яке висвітлюють статистичні довідники [209], мають відношення до організації підприємництва, а не лише до джерел наповнення бюджету двору.

Промислова статистика також представлена в роботі різного роду довідниками. Вони стосуються соціально-економічних укладів розвитку промислового виробництва, його галузевого представництва [210], організаційних форм кустарно-ремісничої промисловості (нецензової) [211], праці на підприємствах цензової промисловості [212,213,214]. На основі відомчої та офіційної статистики складено 17 таблиць, які представлені у наступних розділах дисертаційного дослідження.

Промислові заклади кооперації також знайшли відображення в статистичних довідниках [215], але їх обмаль, бо існувала потужна відомча статистика для службового користування, фахова періодика та спеціальні дослідження економічного розвитку виробничо-збутових кооперативних

товариств. Кількість промислових кооперативних підприємств розподілялася за видами кооперації та галузями промисловості. Для вивчення їх соціально-економічної характеристики та комерційно-виробничої діяльності необхідно використовувати архівні документи, матеріали преси, статистично-економічних обстежень.

Дослідження нормативно-правової бази становлення та функціонування системи приватного підприємництва в сільському господарстві УСРР 1920-х рр. неможливо здійснити без використання постанов, декретів, інструкцій, положень радянських органів влади – ВУЦВКу, РНК УСРР. Проект постанов та матеріали до них є в архівних фондах згаданих установ, а опубліковані закони зосереджено у «Зібранні узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України» (ЗУ України), які на початку 1920-х рр. виходили російською мовою. Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад, які мали відношення до регулювання приватного капіталу, опубліковані в окремому виданні [216]. Протягом другої половини 1921 р. з'явилися перші закони та нормативні акти радянської держави, які дозволяли приватнопідприємницьку діяльність населення: постанова РНК УСРР «Про кустарну і дрібну промисловість» від 26 липня 1921 р. [217]; декрет ВУЦВКу та РНК УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 18 жовтня 1921 р. [218]; «Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства», ухвалена НКВС УСРР 12 липня 1921 р. [190,арк.1]. «Урожайним» на постанови видався 1922 р., які регулювали податкову політику, орендні відносини, розвиток кустарно-ремісничої промисловості. За рік було видано близько 30 постанов, які стосувалися переважно системи оподаткування селянських господарств, млинів, олійниць, круподерень, уніфікації натурподатку. До ключових офіційних документів слід віднести постанову ВУЦВКу «Про дрібну й кустарну промисловість» від 15 лютого 1922 р. [219], яка стосувалася націоналізації дрібнопромислових підприємств, «Про розпис розрядів промислових підприємств» від 8 березня 1922 р. [220], постанови

УЕН «Про кредитову кооперацію» від 5 квітня 1922 р. [221], декрет ВУЦВКу і РНК УСРР «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–23 рр.» від 11 квітня 1922 р. [222], постанова 2-ої сесії VI-го скликання ВУЦВКу «Про трудове землекористування» [223] від 27 травня 1922 р., постанова ВУЦВКу «Про трудове землекористування» від 29 листопада 1922 р. [224]. Вони заклали організаційно-правові підвалини для розвитку селянського торгового та виробничо-господарського підприємництва. Законодавчі акти доповнювалися, змінювалися, але залишалися сталими принципами державного регулювання приватного сектору економіки. Постанови, які були прийняті у 1922 р., упорядковували соціально-побутові та економічні відносини на підприємствах приватної промисловості. Зокрема, постанова РНК УСРР «Про колективні договори та регулювання умов праці в приватних і громадських підприємствах, господарствах, установах й організаціях» від 17 січня 1922 р., декрет РНК УСРР «Про порядок надання підприємств в оренду державним установам» від 14 квітня 1922 р. [225].

Значна частина нормативно-правових документів опублікована в газетах та журналах, тому в роботі використано матеріали періодичної преси: газети ЦК ВКП(б) та КП(б)У – «Правда», «Коммунист», «Комунист»; УЕН УСРР – «Украинский экономист»; ВРНГ СРСР – «Торгово-промышленная газета», ВРНГ УСРР – «Промышленность и торговля Украины»; журнали – «Хазяйство Украины», «Право и Жизнь» «Сільський Господар», «Вестник статистики», «Вестник профдвижения Украины», «Більшовик України», «Кооперована громада» та інші. Джерельну частину становлять додатки, хроніка, статистика, а теоретичні статті віднесені до історіографічних джерел.

Опубліковані збірники документів і матеріалів доповнюють джерельну базу дослідження. За 1917–2000 рр., судячи з упорядкованого І.А. Кондаковою бібліографічного довідника історичних архівних документів [226], вийшло 5445 тематичних, але жодного з історії приватного

підприємництва. Нами використані тематичні збірники документів, які з'явилися у 1990-х рр. XX – початку XXI ст. та змістовно доповнюють розділи монографічного дослідження. Наприклад, серед документів і матеріалів у збірнику про голод 1921–1923 років в Україні є інформація про оподаткування селянських господарств [227], хоча у фондах Наркомпроду, Наркомфіну УСРР вона представлена дуже вичерпно. Регіональний аспект катастрофічних наслідків посухи влітку 1925 р. висвітлюється у збірнику про голод на Поділлі у 1920–40-х рр. [228]/ До цієї серії варто віднести також документальне видання, упорядковане Є.П. Шаталіною, у якому дуже докладно розкривається завершальний етап непу та соціально-економічні ознаки так званих куркульських господарств [229]. Документи російських архівних фондів про події в сільському господарстві 1927–1929 рр. підготовлено та опубліковано В.П. Даниловим – відомим дослідником аграрної проблематики 1920–30-х рр. [230] Використано також листи селян, видрукувані російськими архівістами [231].

Виняткову науково-історичну цінність для з'ясування політичних причин згортання непу становлять стенограми пленумів ЦК ВКП(б): квітневого 1928 р. [232], липневого 1928 р. [233], квітневого 1929 р. [234], листопадового 1929 р. [235]. Кожен том – це стенограма конкретного пленуму ЦК ВКП(б), на якому обговорювали політично-економічні принципи соціалістичної модернізації – колективізації сільського господарства, індустріалізації, реорганізації кооперативної системи, усунення приватного сектору. Стенограми пленумів підсумовують теоретично-політичні дискусії довкола тактики і стратегії непу, розвитку багатуокладності.

В цілому, аналіз джерельної бази свідчить, що вона цілком достовірна і достатня для всебічного висвітлення проблеми.

1.3. Теоретично-методологічні основи дослідження

Історіографічна традиція є дуже консервативною, а методологічні підходи значно мобільніші, тому модерні технології «приживаються» повільно і суперечливо. Формування фактів-знань про минуле, на переконання В.В. Підгаєцького [189,с.35], ще не означає сутність самої науки – історії. Важливо поєднати їх методи, прийоми, способи досягнення самих історичних знань. Для радянської історіографії було характерним панування «державної, інваріантної, імперативної марксистсько-ленінської методології». Спрощене ставлення до методології, як атрибуту кваліфікаційних праць, формалізує її теоретичне призначення. Методологія має два важливих компоненти: науки про методи дослідження та конкретні способи їх застосування

Методологію дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності, загальні наукові (синтезу, аналізу, дедукції, статистичний, логічний) та спеціальні науково-історичні методи вивчення джерел (проблемно-хронологічний, порівняльний, генетичний, структурно-системний). Сприймаючи соціально-економічну систему приватного підприємництва цілісно, у дисертації застосовано структурно-функціональний підхід для з'ясування внутрішнього зв'язку її складових частин (приватної і кооперативної форм), виявлення спільних та відмінних ознак. Теоретично засновано філософські категорії загального, особливого, одиничного, цілого і частин, але винятково для дослідження системних явищ. Використано також елементи сучасних концептуальних підходів до вивчення соціальних відносин (теорія повсякденності), а дисертаційне дослідження побудоване на методологічних принципах історично-економічного аналізу соціальних явищ і процесів.

Вибір методів дослідження та специфіка їх класифікації становлять прикладну фазу застосування методології. Завдяки оптимальним методам відбувається теоретичне моделювання соціальних процесів, але з огляду на реальні і репрезентативні джерела. Отож, вивчення організаційних форм та

соціально-економічних основ приватного підприємництва у сільському господарстві УСРР 1920-х рр. відбувається на основі структурно-системного, проблемно-тематичного і хронологічного підходів до аналізу подій і явищ. Кооперативне та приватне підприємництво селянських господарств у роки непу представляло соціально-економічну систему, яка була структурована, мала організаційні та функціональні зв'язки. Структура не існувала поза системою, але перша вирізнялася власною підструктурою.

Структурно-системний підхід реалізується шляхом вивчення джерельної бази, тобто носіїв інформації, відтак забезпечує вичерпне знання про об'єкт дослідження. Економічний інститут приватного підприємництва – це функціональна соціальна система, структурними складовими якої були кооперативна та самодіяльна (приватна) форми, а їх організаційно-виробничими підструктурами – млини, олійниці, кузні, галузі селянського господарства, конкретний двір, промисли тощо. Ціле, тобто система, залежало від взаємодії частини, але розуміння такої єдності не означає їхньої організаційно-функціональної уніфікації.

Для обрання оптимальної методології науково-історичного дослідження важливо уникати безпідставного теоретизування, знайти шлях для поєднання найрізноманітніших підходів. В економічній літературі 1920-х рр. виникли концептуальні підходи, представлені організаційно-виробничою школою та класово-формаційним з його тлумаченням соціально-економічної диференціації селянства. Існували прагматично-прикладні методи і методики розкриття організаційно-господарських форм підприємництва.

Еволюціоністська концепція розглядала селянське господарство як сімейно-трудова організацію, зосереджену довкола двору, економічні параметри якої регулювалися рівнем споживання, наявністю матеріально-технічної бази, землі, особливо орної. Подібна характеристика виглядає, на перший погляд, консервативно, але вона стосувалася конкретної ситуації і наявних суб'єктів господарювання. Внутрішня типологія селянських господарств за показником їх економічної готовності до кооперування, яку

використовував О.В. Чаянов, не спростовувала концептуального кредо еволюціоністів, а швидше обґрунтовувала перспективи їх підприємницької діяльності. Теорія виробничих оптимумів, яка мала безпосереднє відношення до цієї галузі, правила тоді за методологію вивчення селянської системи підприємництва. Однак обмежуватися лише поясненням залежності внутрішньої виробничої структури від рівня споживання продукції селянським двором, на нашу думку, недостатньо для дослідження системи підприємництва. Соціальний феномен селянського підприємництва 1920-х рр. органічно поєднаний з кооперативною формою діяльності різних типів господарств як самодіяльних економічних підсистем.

Теорія еволюції селянського господарства, якої дотримувався О.В. Чаянов, М.П. Макаров, Г.О. Студинський, означала взаємодію його внутрішніх структур, відповідну універсалізацію методології. Український історик Ю.А. Святець розглядає організацію селянського господарства як систему [182,с.7], але такою може бути соціально-економічний уклад сільськогосподарського виробництва, де селянський двір виконує регулятивно-виконавчу функцію. Відносини між його членами були чітко регламентовані, які свідчили про розподіл обов'язків за галузевим, віковим, сезонним принципом, а дві ключові галузі – рільництво і тваринництво свідчили про історичний тип господарювання з ознаками патріархального укладу. Галузі в селянському господарстві, на мою думку, якщо використовувати методологію структурно-системного підходу, можна вважати елементами самодіяльного підприємництва.

Соціально-економічна диференціація селянських господарств, тобто поділ їх на бідняків, середняків, заможних, якими користувалися податкові установи була прикладним застосуванням структурно-системного підходу. Він мав фіскальне, а не пізнавальне значення. Селянство не сприймалося як цілісність, але кожна його соціальна група підлягала системній типологізації: натуральне, напівнатуральне, дрібнотоварне. За критерій брали співвідношення споживання та реалізації продукції, тобто рівень товарності.

Однак не розкриває підприємницького статусу господарств, а лише констатує результат.

Більшовицька концепція соціально-класового поділу селянства на бідних, середніх та заможних переслідувала конкретну політичну, ідеологічну та стратегічно-тактичну мету, тобто мала прикладну мотивацію, не претендуючи на методологію дослідження, однак була розтиражована прихильниками марксистської теорії. Наявність диференціації селянства вважалося недоліком, ніби успадкованим від минулої суспільно-економічної формації, тому політичним завданням виявилось її подолання, а за форму досягнення обрали колективне (державне) господарство. З ідеологічної точки зору штучний поділ селянства дозволяв більшовикам маніпулювати громадською думкою, насаджувати революційні догми, впроваджувати класовий принцип оподаткування.

Дискусії довкола визначення соціальних груп селянства, які точилися в літературі 1920-х рр., перманентно перекинулася і на сучасний етап історіографічного дискурсу. Вони виникали в умовах суспільного конфлікту та визрівання нового соціального протистояння. Для науково-історичного дослідження важливо встановити прагматичну мотивацію поділу селянства на соціальні групи. Дослідники аграрної історії, з'ясовуючи причини диференціації, потрапляють інколи в термінологічну залежність, відтак і концептуальну. Наприклад, В.М. Лазуренко, переймаючись визначенням заможності селянського господарства 1920-х рр., застосовує «ідеологічно-заангажовані чинники» тоталітарного режиму, але допускає тотожність між заможними селянами та куркульством. Історик, не цураючись самої класифікації «заможне селянство», впровадженої більшовицькою політекономією, обґрунтовує риси селянської заможності та господарського типу. «Заможне селянське господарство, – наголошує він, – це найбільш економічно стає, прибуткове, раціональне та перспективне господарство трудящого селянства, яке в результаті запровадження ринкових механізмів (і не лише їх) та внаслідок самовідданої праці, землеробського хисту і

підприємницького таланту у фінансово-економічному плані було вищим в порівнянні з іншими групами селянства (у першу чергу, із бідняцьким і нижче середняцьким, якщо брати по встановленій у радянській історіографії термінологічній градації всіх тогочасних селянських груп)» [165,с.7]. Тлумачення доволі розлоге і місцями суперечливе. Поняття «заможності» виходило за межу побутового рівня споживання, маючи економічну, організаційно-господарську, ментальну, соціально-побутову, функціонально-повсякденну. Зазначу, що селянські господарства в умовах 1920-х рр. не вирізнялися економічною сталістю (голод 1921–1922 рр., недорід 1924 р., посуха 1928, голод 1929 р.), стабільністю валових зборів. Для конкретного селянського господарства «прибутковість», враховуючи слушні зауваження О.В. Чаянова, не мала принципового значення, тому що «сімейно-трудове господарство» дбало про досягнення внутрішнього паритету, тобто споживчої норми. Їх функціональним виразником був хлібофуражний баланс, який свідчив про рівновагу витрат і споживання селянським господарством. Ринкові механізми були важливою передумовою економічної мотивації для селянського двору, але між ними не існувало прямої залежності, особливо в галузі виготовлення одягу, дрібного реманенту тощо. Соціально-економічні характеристики заможності, якими користується В.М. Лазуренко, навіть епітет «підприємницький талант», відносяться переважно до загально-описового підходу, а не структурно-системного та функціонального аналізу селянського господарства. Критерієм «заможності» виступає рівень матеріальних статків вищих груп перед «бідняцькими і нижче середняцькими». Фактично збережені методологічні принципи соціально-економічної диференціації селянства, які діяли у 1920-х рр. Використовувати термін «куркульство» як найвищий ступінь заможності з науково-історичної і методологічної точок зору некоректно, а тим паче так звані класово утворюючі ознаки – наймана праця, оренда, реманент. Градація заможності («вище середнє», «вище заможне селянство») викликає питання: скажімо, що є «вищим» за «вище заможне селянство»?

Методика поділу селянства на соціально-економічні групи у 1920-х рр., крім політичної, переслідувала конкретну мету – визначення ставок оподаткування за принципом галузевої доходності та загальної доходності господарства. Така методологія, незважаючи на технічні та оперативні недоліки, була оптимальною для здійснення податкової політики, але вона не підходить в якості теоретично-методологічної бази системного дослідження селянського господарства.

Альтернативним напрямком міг стати підхід, запропонований Ю. Ларіним, коли він говорив про підприємницький лад та про соціальні джерела підприємництва. Термінологічно вони мали б спонукати до структурно-системного аналізу цього неповільного феномену підприємницького ладу, але він сприймав негативно саме явище приватного капіталу, яке ототожнював з самодіяльною підприємницькою діяльністю. До соціальних джерел підприємництва Ю. Ларін відносив оренду, найману працю, лихварство, тобто позику між селянами, оренду реманенту, техніки. Насправді підприємницький лад означав організаційно-виробничу мотивацію діяльності сімейно-трудового господарства, його функціональну структуру, а соціально-економічними джерелами була праця кожного члена двору, чіткий розподіл функцій, наймана (сезонна чи постійна) робоча сила, оренда (здавали або брали землю), неземлеробські промисли. Визначення Ю. Ларіна, якщо позбутися їх політично-економічного змісту та функціонального призначення, можна використати в якості прикладної термінології.

Зразком конкретного застосування структурно-системного методу, навіть не маючи уявлення про його теоретичні переваги, демонстрували ті аналітики 1920-х рр., які досліджували організаційно-функціональні та виробничо-матеріальні складові селянських господарств: джерела доходності, хлібна торгівля, виробничі потреби селянського двору, його кредитоспроможність, використання робочої сили тощо. Неупереджений і конструктивний аналіз конкретних форм господарювання селян розкривав їх здатність і вміння займатися підприємницькою діяльністю. Прагматичний

підхід стосувався реального економічного стану селянських господарств, балансу робочої сили, ефективності галузей сільськогосподарського виробництва загалом. З методологічної точки зору можна говорити про відсутність політично-ідеологічної риторики у працях економістів-прагматиків, про вдале поєднання цілого і частини, загального і одиничного, дедукції та індукції, тобто допоміжних складових структурно-системного підходу.

Отже, узагальнюючи методологічні основи дослідження соціально-економічного становища селянських господарств, які з'явилися у 1920-х рр. в наукових та відомчих установах, маємо визнати три найвиразніших напрями. Перший, представлений науковою організаційно-виробничою школою, розглядав селянське господарство як сімейно-трудова організацію з внутрішньою мотивацією діяльності – забезпечення норм споживання – матеріальних та продовольчих цінностей. Спостерігалася відносна ідеалізація подібного типу виробничої діяльності, його натурально-патріархального ладу, однак виокремлювалася економічно-господарська самобутність підприємницького типу. Другий напрямок уособлювала марксистська група політологічних аналітиків, які, спираючись на матеріали податкової статистики визначення джерел доходності господарств, запропонували соціально-класову типологізацію селянства. Вона виконувала ідеологічну функцію, проте не могла претендувати на статус офіційної методології наукового системного дослідження, тому що політологічні визначення приватно-капіталістичне, дрібнотоварне виробництво не відповідало дійсності, а в теоретичному плані означало антипод колективного, соціалістичного. Однобокість, упередженість, догматичність, ідеологічний схематизм, притаманні для теорії і практики соціально-економічної диференціації, не могли забезпечити вичерпного і повноцінного знання про об'єкт дослідження. Прагматичністю вирізнявся третій напрямок, менш чисельний, але конструктивний за методикою вивчення реальної організації селянського господарства.

Не застосовуючи жодного з них, але маючи на увазі їх концептуальні пріоритети, викладу власне розуміння техніки застосування структурно-системного аналізу соціально-економічної ситуації в сільських районах України 1920-х рр. та розвитку сільськогосподарського виробництва. Термін «приватне» ми ототожнюємо з самодіяльною формою господарювання, уникаючи будь-яких його ідеологічних тлумачень, а також підкреслюємо функціонування інших форм підприємництва – колективних, кооперативних, державних, акціонерних, концесійних тощо. Підприємництво розглядається нами як форма виробничої діяльності, вид соціальної активності задля продовольчого забезпечення та професійно-трудової ідентифікації. Організаційно-виробничою формою самодіяльного підприємництва в українському селі виступало селянське приватне господарство. Його багатогалузева структура та внутрішня соціальна саморегуляція через подвірний сімейно-трудоий уклад демонстрували передусім виробничий тип сільськогосподарського підприємництва. Для селянського підприємництва матеріальним стимулом був не прибуток, характерний для промисловості, а його натурально-грошовий еквівалент: належний врожай та валовий збір основних зернових культур, збереження та примноження робочої і продуктивної худоби, стабільний хлібофуражний баланс господарства, оптимальне використання праці родини і здешевлення найманої, оренда землі, наявність неземлеробського заробітку тощо.

Для марксистів перелічені ознаки (наймана праця, оренда землі, промисли, кредит) належали до класових, тобто до визначення соціально-економічних типів – дрібнотоварне, приватнокапіталістичне. Ніхто з них, крім формальної констатації підприємницького ладу, не наважувався говорити про оренду землі в контексті підприємництва, а найману працю вважати нормальним соціально-економічним явищем системи виробничих відносин. Вишукуючи експлуататорські риси селянських господарств, партійні більшовицькі експерти не помічали в орендних відносинах звичайної підприємливості селян.

Організаційну структуру господарств ми розглядаємо в якості економічної основи, а не самої структури підприємництва. Вони не є тотожні, тому що для переважної більшості малоземельних дворів неземлеробські заняття (промисли, відходництво) були пріоритетними. Питання організаційної структури приватного бізнесу селян періоду непу залежало від економічної політики держави, низки нормативно-правових актів, а також від функціонування селянського господарства, від рівня розвитку його галузей. Структура рільництва, тобто сівозміна, не означала аналогічно і структури підприємництва, але використання її селянами свідчило про їх агротехнічні знання та навички, про землеробську діяльність. Якщо застосовувати статичний метод, тобто брати наявну структуру селянського господарства за галузями, то матимемо нерухливу консервативну соціально-економічну підсистему з пасивною характеристикою кількісних показників (землі, худоби, реманенту на двір тощо). За такої методики дослідження приречене на описовий стиль. Подібними теоретичними підходами грішили представники марксистського напрямку, констатуючи факт диференціації господарств та наявності десятка соціальних груп (пролетарські, напівпролетарські тощо). З функціональної та організаційно-виробничої точок зору вони належали до господарств підприємницького типу, вирізняючись майновим станом.

Важливим є з'ясування системності селянського приватного підприємництва. Якщо взяти окреме село за територію його функціонування, то взаємодія сільськогосподарського і кустарно-промислового видів діяльності становила мікрорегіональну соціально-економічну систему, маючи внутрішній ринок збуту – продуктообміну, грошової форми розрахунку, адміністративні чинники, матеріальні стимули і споживчо-трудова мотивація.

Кількість господарств і сіл може стати передумовою формування системи приватного підприємництва, але її становлення не підлягає вичерпному статистичному відтворенню, тому що має набагато

функціональні ознаки. В українських селах одного адміністративного району могла цілком повноцінно снувати система селянського виробничого бізнесу, тому що діяли внутрішні економічні стимули. Виразником останніх мала б бути висока товарність сільськогосподарського виробництва, але вона була різною, не перевищувала третини продукції зернового господарства. Основна підприємлива активність селян реалізовувалася в царині організації виробництва та діяльності селянського двору, які споживали дві третини продукції.

Застосовуючи генетичний метод дослідження соціальних систем, маємо констатувати основні організаційно-функціональні ознаки системності селянського економічно-господарського підприємництва: наявність сімейно-трудової виробничої одиниці, сільськогосподарська та кустарно-промислова галузева спеціалізація, територіально-географічне розміщення, кооперативна форма, участь у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської та промислової продукції. Селянські господарства були головними виробниками сільськогосподарської продукції у 1920-х рр., тобто представляли собою основу економічного життя суспільства, а це базовий принцип. Ні колгоспи, ні радгоспи не відігравали тоді суттєвої ролі, відтак увага держави зосереджувалася на індивідуальних формах сільськогосподарських підприємств – селянські господарства.

Динамічний метод, використаний для дослідження структурних змін, дозволяє простежити не лише взаємодію пріоритетів, а також перегляд селянами їх ставлення до кооперативної форми комерційної діяльності. Він застосований з метою виявлення економічної ефективності кооперації, її конструктивного впливу на галузі сільського господарства. Хронологічний метод прив'язує систему приватного підприємництва до реальних умов непу, але базується винятково на межах організаційного розвитку приватного підприємництва. Не штучна регламентація рамок визначає хронологію, а функціонування самого соціального інституту підприємництва в сільському господарстві. Специфіка історичного методу дослідження, тобто поєднання

генетичного (виникнення соціальної системи) та хронологічного (її часова локалізація, розвиток), реалізується через формування конкретного історичного твору. Порівняльний метод не обмежується формальним співставленням організаційних форм підприємництва, а передусім гармонізує структуру науково-історичного дослідження, її проблемно-тематичну пропорційність.

Загальнонаукові методи (індукції, дедукції, описування, класифікації, типологізації, елементи статистично-математичного) було реалізовано в процесі аналітичної роботи з джерелами. Їх відбір, тобто типологізація та формалізація за носіями інформації, враховував мету, завдання і структуру дослідження, спрямованого на отримання вичерпного історичного знання.

Отже, підсумовуючи історіографічний аналіз науково-історичної літератури з соціально-економічних відносин та приватного підприємництва в сільському господарстві УСРР 1920-х рр., можна виділити три періоди, які концептуально вирізнялися: 1920-ті роки, 1930–1980 рр., 1990-ті рр. ХХ – перше десятиріччя ХХІ ст. За світоглядними і методологічно-теоретичними ознаками наукових праць радянської доби виокремлюється література 1920-х рр., для яких характерна наявність наукового тлумачення еволюції селянських господарств, представленого дослідженнями О.В. Чаянова, М.П. Макарова, О.М. Челінцева (організаційно-виробнича школа), а з іншого боку марксистського формаційно-класового обґрунтування соціальних відносин селянського суспільства (В. Качинський, Ю. Ларін, Л. Крицман, М. Бухарін, Г. Хрящева). Термін «приватне підприємство» зустрічається в марксистській літературі 1920-х рр., набувши тоді негативного відтінку, позаяк радянські, партійні та господарсько-фінансові органи всіляко обмежували функціонування приватного сектору. Соціально-економічний феномен приватного підприємства, відтворений непівським курсом більшовицької влади, мав також поширену назву – «непмани», але для

політологічного та ідеологічного використання. Визначення «підприємець» застосовували фіскально-податкові органи радянської влади.

Представники «організаційно-виробничого напрямку» дотримувались теорії про сімейно-трудоий тип розвитку селянського господарства, виокремлюючи його функціональний принцип – сімейно-споживчий баланс. Для них селянське господарство було самоорганізуючим сільськогосподарським підприємством, яке забезпечувало основи життєдіяльності власної родини. О.В. Чаянов та його колеги не заперечували інших форм селянського підприємництва, особливо кооперативної, однак пропонували виважену і науково обґрунтовану концепцію його розвитку. Прихильники формаційно-класового підходу виконували політико-ідеологічну настанову партійних органів, нав'язуючи суспільству теорію класової боротьби, соціально-класового поділу селян на економічні групи – бідняків, середняків, куркулів. Будь-які приватні підприємці, які діяли в містах і селах України, вважалися ними «ною буржуазією», «непманами», «дрібними капіталістами». Соціально-економічний інститут приватного підприємництва розглядався винятково з класової позиції, а фінансовими органами як джерело для стягнення податків. Праці мали прикладний характер, але з теоретичними і фактологічними підходами, тобто відтворювали реальні соціально-економічні процеси.

В історіографічному дискурсі 1930–1980-х рр. варто поділити на 1930-ті – середина 1950-х рр.), протягом якого селянське сільськогосподарське підприємництво 1920-х рр. не було предметом наукового історичного вивчення. Друга половина 1950-х – 1980-ті рр.) вирізнялася відносною активізацією фактологічних досліджень з історії селянських господарств, соціально-економічних відносин на селі, класової боротьби, появою історіографічних праць з аграрної проблематики. Наприкінці 1980-х рр. спостерігалася спроба радянських істориків переглянути деякі концептуальні аспекти висвітлення непу, проте класична парадигма радянської історичної науки, основу якої становила марксистсько-ленінська теорія суспільного

розвитку, була збережена. Не відбулося змін щодо оцінки соціального інституту приватного підприємництва. Радянські історики використовували термін «приватне підприємництво», але в його класово-формаційному контексті, підкреслюючи «експлуаторську природу» функціонування системи «дрібнокапіталістичного виробництва».

Сучасна історіографія історії приватного підприємництва, особливо в сільському господарстві УСРР 1920-х рр., лише формується. До історіографічних праць, які уособлюють цей напрямок історико-економічних досліджень, слід віднести роботи М. Олійника, О. Сушка, Ю. Волосника, В. Лазуренка, А. Морозова, у яких висвітлюються основні форми підприємницької діяльності так званих непманів за галузевим принципом. Історія функціонування системи приватного підприємництва в українському селі показана фрагментарно, а селянське господарство розглядається за традиційною схемою, тобто як об'єкт, а не суб'єкт соціально-економічних відносин. Становлення і розвиток організаційних форм селянського сільськогосподарського підприємництва показано в індивідуальній монографії авторки [236].

Джерельна база дослідження є репрезентативною, яка дозволяє виконати наукові завдання, відтворити умови становлення та функціонування системи приватного підприємництва в галузі сільськогосподарського виробництва.

Методологічною основою дисертаційного дослідження було визнано конкретні історичні методи пізнання та структурно-системний і системно-функціональний підходи. Сімейно-трудова організація селянського двору приймається нами в якості базової форми сільськогосподарського підприємництва, а його галузі конкретною реалізацією. Участь селян у кооперації та кустарно-промислова діяльність розглядаються самостійними формами і складовим системи підприємництва селянських господарств.

Розділ 2

Соціально-правовий статус селянського підприємництва

2.1. Нормативно-правова база підприємництва

Проголошення непу частково лібералізувало економічні відносини в Україні, надавши суб'єктам господарювання юридичних прав, дозволивши функціонування різних форм приватної торгівлі, промисловості, кустарно-ремісничих промислів. Воєннокомуністичні методи управління економічним життям суспільства були скасовані, а натомість з'явилися елементи ринкової економіки, юридичні засади приватного бізнесу, відроджувалися банківська система, роль і місце товарно-грошових відносин. Радянські органи влади, розробляючи принципи, методи і завдання фінансової політики, переслідували прагматичну мету – наповнення державного бюджету через стягнення податків та регулювання соціально-економічних відносин, тому нормативно-правова база мала їх упорядкувати згідно доктринальних засад більшовицької ідеології.

Дослідження юридичних актів здійснено нами в контексті соціально-політичної історії, а не правничої дисципліни. Постанови, декрети і розпорядження урядових та партійних органів виконували конкретні функції і завдання, які були далекими від розбудови громадянського суспільства, але забезпечували правовий статус юридичних та фізичних осіб. Отож, для виявлення взаємин селянства і влади, з'ясування їх протистояння в царині економічних відносин, маємо проаналізувати документи і матеріали, які засвідчують реальне ставлення радянської держави до приватного підприємництва в сільському господарстві. Ми зосереджуємось на базових аспектах проблеми організаційного оформлення селянського підприємництва: виявленні та аналізові нормативно-правової бази розвитку сільськогосподарського підприємництва, з'ясуванні ставлення основних

представників партійно-радянської номенклатури стосовно діяльності непманів-селян, регулювання та використання орендних відносин і найму робочої сили в українському селі, застосування радянськими органами класового принципу податкової політики. Розглядаючи їх системно, абстрагуючись від концептуальних основ радянської історіографії висвітлення соціальних відносин у 1920-х рр., можна неупереджено досягнути науково-історичного пізнання справжнього соціально-економічного статусу українських селян-підприємців.

Становлення системи приватного селянського підприємництва в сільському господарстві УСРР 1920-х рр. відбувалося на основі радянського законодавства, а також в умовах фінансово-податкової та адміністративно-регулятивної політики більшовиків. Урядові та партійні постанови і декрети, які мали силу законів, свідчили про формування законодавчого поля, відтак і ставлення ВУЦВКу, Раднаркому УСРР та СРСР, ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) до формування і функціонування приватного сектору сільськогосподарського виробництва.

Застосовуючи методики текстологічного аналізу нормативно-правової бази діяльності приватного підприємництва, розглянемо не формальне накопичення декретів, а фактичну наявність юридичних умов для системного розвитку організаційних форм сільськогосподарського підприємництва, для визначення їх юридичного статусу.

Радянське земельне законодавство, починаючи від закону «Про соціалістичний землеустрій і про заходи до переходу на соціалістичне хліборобство», ухваленого III-м Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1919 р., унеможливило повноцінний і системний розвиток селянського підприємництва в галузі рільництва. Приватна власність на землю скасовувалася, а «для організації сільського господарства на засадах соціалізму» передбачався «...перехід від індивідуальних форм землекористування до громадських» [216,с.25]. Вищий законодавчий орган констатував, що «...всі види індивідуального землекористування треба

розглядати як тимчасові й відживані», а землеустрій був скерований на «...поступове усупільнення одноосібного землекористування» [216]. Принцип першочерговості громадського користування землею над індивідуальним і тимчасовості останнього справляв деморалізуюче враження на заможні групи українського селянства. Визначення «трудова» і «нетрудова користування» ображали селян, які витрачали на обробіток землі левову частку часу. Термін «трудова» в інтерпретації радянського законодавства підкреслював не організаційно-господарський статус селянського двору, а його соціально-класовий тип. Законодавець, тобто більшовицька влада, організаційно та функціонально обмежував формат приватного підприємництва. Визначення пріоритетності колективних господарств, хоч і названих «громадськими», негативно вплинуло на інших суб'єктів підприємництва. Індивідуальні господарства, тобто основа приватного підприємництва, визнавалися відживаними, тобто безперспективними.

Інструкція Всеукрревкому від 5 лютого 1920 р. про зрівняльний розподіл землі, яка застосовувала «споживчо-трудова норма» земельного забезпечення, позитивно оцінена IV-м Всеукраїнським з'їздом рад 16–20 травня 1920 р. [216,с.75], також унеможлиблювала розвиток справжнього фермерства в сільському господарстві, хоча працівник Наркомзему УСРР В.М. Качинський констатував факт його становлення в степових районах [32]. Можна погодитись з ним, адже проголошення непу створювало певні соціально-економічні умови для розвитку товарного зернового господарства, але реальних політично-економічних основ для фермерства не було, тому що зник важливий соціально-правовий чинник – право приватної власності на землю. Аграрна більшовицька реформа 1920 року була спрямована на «соціальне вирівнювання» селянства, тобто «осереднячення» села шляхом фінансово-економічного тиску на так званих куркулів, ліквідації поміщицького землеволодіння і підприємництва (млинів, цукрових заводів тощо). Влада усувала соціальні джерела політичної опозиції, а разом і

конкурентне середовище в українському селі, яке відіграло важливу мотиваційну функцію. Кожен селянин прагнув стати «хазяїном», розбагатіти, досягти належного матеріального стану, тобто «вийти у люди», посісти гідне місце у громаді. Ця соціально-психологічна складова була рушійною силою для господарювання і повсякденної трудової діяльності селянського двору.

Переважає більшість нормативних актів радянської держави в галузі сільського господарства була просякнута класовим принципом, який виконував одночасно політичну та економічну функції. Перша була спрямована на дезорганізацію українського селянства, висловлювало невдоволення діями влади, прагнуло справжньої самодіяльності [237]. Перша хвиля розкуркулення, яка припала на роки політики воєнного комунізму та початку так званої «непівської доби», означала штучне впровадження методів соціальної дискримінації в радянському суспільстві за ідеологічною ознакою. Проголошення непу призупинило радикалізм масових реквізицій та конфіскацій майна заможних селян. Але 10 травня 1922 р. ВУЦВК відмовив «куркулям» у поверненні їхнього майна, забраного у них органами влади до видання декрету «Про реквізиції і конфіскацію» від 15 листопада 1921 р. «Запропонувати судовим та адміністративним установам, – наголошувалося в постанові ВУЦВКу від 10 травня 1922 р., – призупинити всі справи з цим, а надалі не брати їх на розгляд, не повертати майна» [238]. Законні права селян на їх майно були проігноровані, а «куркульські елементи», судячи з основних політичних рішень ЦК КП(б), виявилися відживаними, до яких застосовували адміністративні методи впливу (позбавлення виборчих прав, обмеження кредитування, унеможливлення придбання тракторів, оподаткування за класовим принципом тощо). Колишні поміщики, які частково залишились в Україні, стали ізгоями, втратили землю, майно і право займатися приватним підприємництвом [239]. Їх усунення з економічного поля українського сільськогосподарського бізнесу перетворило його у звичайну виробничу діяльність селянського двору. Ідеологічний ярлик про наявність «дрібнотоварного» селянського господарства грішив перед

економічними реаліями, тому що продаж селянами так званих «лишків» був справою вимушеною, а не доказом його «приватнокапіталістичної» діяльності з класичними ознаками (наявність товару, доходу, прибутку, капіталу тощо).

Земля перестала бути товаром, втративши функціональні економічно-фінансові ознаки. Селян, які придбали землю до 1917 р., позбавили права власності внаслідок здійснення більшовицької аграрної реформи, власник став землекористувачем. Держава, а не селянин-господар, встановлювала порядок і форми користування землею, тобто відбулася радикальна зміна соціуму. Поземельні відносини регулювалися радянськими законами, які були відображені у Земельному кодексі УСРР, ухваленому 16 жовтня 1922 р. [239]. Його статті, підсумовуючи характер аграрних перетворень, частково узгоджувалися з Цивільним кодексом УСРР від 16 грудня 1922 р. [240]. Земельний кодекс констатував той факт, що «...у приватних осіб та їхніх об'єднань немає і не може бути права власності, а земля для них може бути надана лише у користування, тимчасово або постійно» [239,с.27]. Землі сільськогосподарського призначення оголошувалися власністю держави, зосереджуючись у єдиному державному земельному фонді. Ним розпоряджався Наркомзем УСРР. Закон передбачав наявність індивідуальних, групових, колективних землекористувачів, виділяючи їх трудові і «нетрудові» елементи. Право на користування землею для сільськогосподарського призначення мали усі громадяни УСРР, які обробляли її власними силами. «Куркульські господарства», у яких використовувалася наймана праця, позбавлялися так званих лишків, тобто земельних ділянок, які перевищували трудову норму на душу. Отже, Земельний кодекс, обмежуючи землекористування за класовими ознаками, вирівнював соціально-економічні можливості селян, але не торкався майнових відносин (наявності речовини, худоби тощо). Підприємницька самодіяльність селян ускладнювалася обов'язковим перебуванням землекористувача у складі земельної громади.

Самодіяльність землекористувача регламентувалася Земельним кодексом, а селянин мав право на здійснення організаційно-господарської діяльності у формі посмужної ділянки, відрубку, хутора. Основними формами землекористування були подвірна і общинна, тому сімейно-трудова організація селянського підприємництва виявилася базовою. Використання земель для несільськогосподарських промислів і виробництв дозволялася за рішенням повітових органів влади, шляхом відведення непридатних ділянок. Це стосувалося і будівництва приватних млинів, але земельна громада укладала з власником підприємства договір-оренду. Трудова норма наділу коливалися від 3 до 21 десятини на двір, а душова від 1 до 2 десятин [241]. Вони вирізнялися у кожній з губерній України. Наприклад, на Полтавщині максимальний наділ становив 15 десятин, а мінімальний 4 десятини. На Чернігівщині у межах 6-10 десятин [242]. Норми землекористування та наділу впливали на соціальний статус селянського двору, але кожен з них залишався організатором сільськогосподарського виробництва, прогножуючи його перспективи.

Історіографія історії аграрних перетворень в УСРР 1920-х рр. має чимало праць, у яких висвітлювалися поземельні питання, але без подолання класово-формаційного методологічного принципу. Сучасні наукові дослідження податкової політики радянської влади [243] виокремлюють її фіскальну сутність, однак без вивчення стимулюючої функції сільського та промислового податків, їх впливу на становлення приватного підприємництва. Зміст окремих постанов приголомшує їх категоричністю, азбукою і духом самого закону. Вони суперечили проголошеним принципам і завданням невідомого курсу, його ліберальним засадам. Наприклад, 14 січня 1922 р. РНК УСРР зменшив ставку натурального податку, замінивши його в окремих губерніях грошми та звільнивши від сплати найбільші господарства [244], а 30 січня ВУЦВК оголосив амністію селянам, засуджених за невиконання продподатку, але залишив вироків для «злісних неплатників» [245]. Виявляється, що селяни підлягали кримінальній відповідальності за

невиконання продподатку, а його вважають функціональним символом непу. Ідеалізація історичною наукою ролі продподатку в економічному житті українського радянського суспільства початку 1920-х рр. є перебільшеною. Він не став матеріальним стимулом для розвитку приватного підприємництва, а від продрозверстки вирізнявся нормованим стягненням натурально-грошової частки селянських доходів та відносним усуненням адміністративного ресурсу.

Уніфікований принцип розверстки замінили кілька десятків натуральних видів оподаткування, які морально і фізично заважали нормальному функціонуванню селянського господарства. 10 березня 1922 р. президія ВУЦВКу видала постанову «Про виконання продподатку», зменшивши його ставку та обсяг для неврожайних губерній на 6,5 млн пудів, однак категорично вимагала його виконання [246]. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК постановою «Про заходи щодо збільшення поступлень помол-податку» зобов'язав губвиконкоми покласти на уповноважених волосних виконкомів та податкових інспекторів персональну відповідальність щодо стягнення податку з власників млинів [247], тобто так званого мірчука – частини зерна або борошна з обсягу перемеленого хліба. 12 квітня 1922 р. президія ВУЦВКу оприлюднила «Звернення до селян», у якому застерігала їх від приховування землі під час заповнення податкових списків та необґрунтованого збільшення кількості їдоків [248]. Податковий тиск на селян унеможлилював їхню соціальну активність у царині комерційної діяльності, організаційного оформлення дрібних сільськогосподарських підприємств, кустарних промислів з переробки власної продукції, сировини, а класові соціально-економічні ознаки (наймана праця, оренда тощо) не сприяли вибору інших форм підприємництва.

Законодавча активність ВУЦВКу та РНК УСРР у 1922 р. була зумовлена наслідками посухи та голодом селян у південних губерніях, але ухвалені постанови вирізнялися фіскальністю оподаткування та адміністративно-примусовими методами стягнення. Десятки постанов, які

стосувалися податкової політики, стримували розвиток селянського сільськогосподарського підприємництва. Майже кожного місяця уряд приймав ту чи іншу директиву. Так, 13 липня 1922 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про розряди на продукцію, встановлені для обрахування окладів єдиного продподатку у 1922–1923 рр.» [249], яка враховувала регіональну специфіку сільського господарства, однак не стимулювала його продуктивності, тому що була орієнтована на максимальне вилучення податку. Згідно постанови ВУЦВКу «Про грошовий подвірний податок поза сільськими поселеннями для задоволення місцевих потреб» від 30 серпня 1922 р. оподаткуванню підлягали сінокоси, худоба, промисли сільського населення, які не обкладалися продподатком (сади, ремесла) [250], що разом ускладнювало підприємництво селянського двору.

29 серпня 1922 р. уряд зменшив норми трудової гужової повинності з 8-ми до 6-ти днів [251], а 25 листопада 1922 р. скасував всі натуральні і грошові податки на користь голодуючих [252], замінив 5 грудня 1922 р. трудгужповинність грошовим оподаткуванням [253]. Грошова форма стягнення податків, хоча частково збереглася і натуральна, яку впроваджували з 1 січня 1923 р., мала б сприяти виробництву сільськогосподарської продукції. Вона свідчила про завершення дії «продрозверсткового періоду» та утвердження грошово-товарних відносин. Кожна губернія отримала мінімальну суму грошового подвірного податку, розподіл якого відбувався за класовим принципом. Створювався дотаційний фонд у розмірі 10% надбавки до мінімальних ставок [254]. Пересічно на двір припадало 53 крб. суми грошового подвірного податку, але існували інші види і форми грошової повинності селян. Наприклад, 3 травня 1922 р. УЕН при РНК УСРР видала постанову «Про оплату натурального податку з земель, які здають в оренду», зобов'язавши орендаря вносити продподаток [255]. Селяни були основними платниками державних і місцевих податків, тобто спонсорами державного бюджету, фінансовими донорами органів радянської влади. Податковий тягар не виховував у них почуття

громадянської відповідальності, а тим паче гордості від усвідомлення вагомої дольової участі у фінансуванні урядових структур та їх економічних заходів.

Перший рік непу, судячи з наявності різновидів податку, виявився функціональним продовженням типової продрозкладки, яка офіційно була скасована 27 березня 1921 р., однак протягом червня – липня того ж року законодавець встановив натурподаток на продукцію бджільництва [256], на соломі [257], на польове та лугове сіно [258], на м'ясо [259]. Селянин змушений був відвантажувати частину продукції та фуражу державним податковим органам, обмежуючи норми харчування, висіву та відгодівлі худоби. За невиконання продподатку селян арештовували, нараховували пеню у розмірі п'ятої частини суми податку [260]. Приховування селянськими господарствами реальної кількості землі, наявності їдоків, сінокосу свідчило про їх намагання уникнути від виснажливого системного оподаткування. Держава всіляко переслідувала таку соціальну підприємливість селян, тому її постанови розпочиналися зі слів «Про заходи боротьби», ніби перебувала з ними у стані війни. 12 серпня 1921 р. РНК УСРР зобов'язав місцеві органи ретельно перевіряти списки платників натурального податку [261].

Отже, у 1921–1922 рр. спостерігалася суперечлива соціально-правова колізія в сільському господарстві, тому що проголошена радянською державою лібералізація економічних відносин не відповідала формам і методам оподаткування селян. Несприятливими виявилися і принципи розподілу землі, які базувалися на класових підходах до селянських господарств. Наприклад, 14 грудня 1922 р. VII-й Всеукраїнський з'їзд рад закликав незаможне селянство розвивати «...свою господарчу самодіяльність шляхом об'єднання в колективні господарства й сільськогосподарської кооперації» [262]. Вищий законотворчий орган пропонував лише дві форми підприємницької трудової діяльності селян – колективну та кооперативну.

Радянська система оподаткування стосувалася майже кожного виду трудової і «нетрудової» діяльності населення. Три основних форми

підприємництва (сільськогосподарська, промислова, торговельна) обкладалися відповідними податками. 19 травня 1923 р. ВУЦВК видав декрет «Про єдиний сільськогосподарський податок», скасувавши низку інших податків для селян (єдиного натурального, трудгужподатку, подвірного грошового, одночасного податку для відбудови сільського господарства (загально громадського) та різних місцевих [263]. Рішення про уніфікацію сільських податків прийняв XII з'їзд РКП(б), що відбувся 17–25 квітня 1923 р. [264] До його впровадження діяв єдиний натуральний податок [222], тобто державні органи влади намагалися систематизувати форми стягнення грошової та натуральної повинностей.

27 травня 1924 р. РНК СРСР встановив для УСРР норми перерахунку сінокосів і наявної худоби на оподатковану ріллю селянського сімейного користування, але згідно ставок єдиного сільгосподатку з однієї десятини. Так, для сінокосу середній коефіцієнт переведення однієї десятини сінокосу дорівнював 0,75-0,90 десятини, а на Катеринославщині один до одного [265]. Стосовно норми перерахунку худоби на оподатковану десятину ріллі, то вона становила від 1 до 2 десятин. Отже, селянин був зобов'язаний сплачувати ставки єдиного сільгосподатку, враховуючи і наявність худоби, але за нормами оподаткування ріллі.

Протягом першої половини 1920-х рр. не було прийнято жодного закону про сприяння розвитку селянського приватного підприємництва, але з'явилося чимало постанов, декретів, інструкцій, які обмежували його становлення та функціонування. Уніфікація сільгосподатку обґрунтувала його грошову та натуральну частину, встановила принципи нарахування, які були зрозумілими для більшості селян, але він не стимулював сільськогосподарське виробництво, тому що протягом другої половини 1920-х рр., особливо у 1928–1929 рр., почали застосовувати жорсткий класовий принцип оподаткування селянських господарств підприємницького типу.

У січні 1928 р. застосували систему так званого самообкладання селянських господарств, тобто надподатку за соціально-економічними

ознаками. Об'єктом деструктивного впливу податкових органів стали заможні групи села, які обкладали єдиним сільгосподатком та самообкладанням, руйнуючи їхні економічні основи. Фактично і функціонально цей репресивний вид оподаткування свідчив про згортання непу у галузі сільського господарства. Четверта сесія ЦВК СРСР четвертого скликання, яка відбулася у грудні 1928 р., ухвалила «Загальні основи землекористування та землеустрою», унеможлививши будь-який обмін [266].

Радянська держава, відмовившись від політики воєнного комунізму, заклала організаційно-правові основи для розвитку кооперативної форми підприємництва. 18 жовтня 1921 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли декрет «Про сільськогосподарську кооперацію», який набув юридичної чинності з дня його опублікування – 18 листопада 1921 р. [267]. Він дозволяв селянам створювати кооперативні товариства для спільного виробництва, організації праці та переробки і продажу продукції, тобто пропонувалася конкретна форма підприємницької діяльності. Комерційна вигода від участі у кооперації була дуже опосередкованою, тому що селянське господарство забезпечувало її розвиток, але мало певні фінансові пільги щодо отримання кредиту, а головне використовувало систему кооперативного збуту власної продукції. Селянин сплачував членські внески, користуючись перевагами кооперативної форми заготівлі сільгосппродукції.

2 квітня 1921 р. РНК УСРР видав постанову «Про користування селян своїми лишками» якою заборонив продаж власної продукції «перекупникам і спекулянтам» [268], дозволивши їй «збут» державним та кооперативним закладам та організований вивіз на базар чи ярмарок [269]. Законодавець намагався обмежити діяльність приватного підприємця шляхом максимального сприяння розвитку кооперації. 19 квітня 1921 р. РНК УСРР видав системну постанову «Про дозвіл вільного обміну, купівель та продажу сільськогосподарських продуктів, фабрично-заводських і кустарних виробів», підкресливши роль і місце трьох основних видів кооперації

(споживчої, сільськогосподарської, кустарної) у виробничо-збутових та заготівельних операціях [269]. Постанова уряду від 13 квітня 1921 р. «Про споживчу кооперацію» розмежувала функції і права кожного з видів кооперації [270], заклавши організаційні передумови для розвитку галузевих (фахових) кооперативних товариств. Розвиток нормативно-правової бази для діяльності кооперації не зазнав суттєвих організаційно-функціональних змін у наступні роки. Партійно-радянські органи влади прагнули підпорядкувати кооперативну систему з метою обмеження приватних підприємців [271], а також для послідовного усупільнення селянських господарств. Про розширення кооперативної форми селянського підприємництва, особливо через лібералізацію законодавства стосовно надання самодіяльності виробничо-збутовим товариствам, у рішеннях державних органів не згадувалося. Кооперація розглядалася як засіб соціалістичного перетворення селянських господарств, а не лад селян-підприємців. Наприклад, XIII з'їзд РКП(б), який відбувся 23–31 травня 1924 р., констатував в резолюції «Про кооперацію» її особливий вплив на просування селян до соціалізму [272]. Ленінське тлумачення «ладу цивілізованих кооператорів» також було ідеологічно обмеженим, тому що більшовицький лідер мав на увазі соціалістичний лад у сільському господарстві, а не класичні кооперативні товариства.

Самодіяльне селянське господарство не прагнуло усупільнювати засоби виробництва, використовуючи кооперативні товариства як зручну форму сільськогосподарського підприємництва в умовах непу. Матеріально-технічне оснащення кооперативів залежало від їх кредитування, а виробничо-збутова діяльність від соціально-економічної активності їх фундаторів – селянських господарств. Кооперація сприяла їх розвитку, але переоцінювати її роль, особливо щодо зміцнення матеріального добробуту селянства України [173], не має підстав. Радянська влада створила правові основи для діяльності сільгоспкооперації на початку непу, а наприкінці 1920-х рр. їх усунула. Так, 27 червня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про

організаційну побудову сільськогосподарської кооперації» [273], якою започаткував її фактичну ліквідацію у зв'язку з підготовкою масового створення колгоспів.

Одночасно з переліченими видами кооперації розвивалася і кредитна, яка спочатку підпорядковувалася правлінню «Сільського Господаря», але згодом виокремилися в самодіяльний інститут. Постанову «Про кредитову кооперацію» ВУЦВК прийняв 5 квітня 1922 р., започаткувавши самобутню форму підприємницької діяльності в царині фінансово-грошових відносин. Її створення та функціонування, крім праць А.Г. Морозова, досліджували Ю.П. Волосник [151], Л.В. Гарарук [153], В.В. Голець [274], підкреслюючи політичний вплив на сільськогосподарське виробництво. Постанова 5 квітня 1922 р. створила широкі можливості громадян брати участь у кредитній кооперації. «Громадяни УСРР, – зазначалося в ній, – можуть утворювати кредитові та позичково-ощадні кооперативні товариства для забезпечення своїм членам пільгових позик по задоволенню їх господарчих потреб, для планового та доцільного об'єднання грошових засобів окремих членів товариства з метою задовольнити господарчі потреби, для придбання потрібних у промислах та господарств членів товариства, реманенту, матеріалу, сировини та предметів обладнання і для посередництва по збутові продуктів парці членів товариств» [275]. Отже, селянські господарства, які ставали фундаторами кредитних товариств, були суб'єктами фінансових відносин, тобто підприємцями. Кредитна кооперація мала перспективи розвитку, однак класовий принцип кредитування, впроваджений партійно-радянськими органами влади, унеможливив активну участь в її роботі заможних верств селянства. Кожен вид кооперації мав власну систему діяльності, але вони діяли порізно, керівництво якими зосереджувалося в руках партійних висуванців, а не обраних органах самоуправління.

Для відбудови фабрично-заводської промисловості, яка за роки революції та війни фактично перестала діяти, та наповнення ринку товарів

першої необхідності держава почала відроджувати дрібні і середні приватно-промислові заклади. Сучасна історична наука в Україні почала приділяти увагу дослідженню недержавного сектору промисловості 1920-х рр., про що свідчить дисертаційна робота К.В. Нікітенко, захищена у 2007 р. [277]. У монографіях і дисертаціях, які безпосередньо чи опосередковано стосуються розвитку приватної промисловості, не виокремлюється мотиваційна сторона «реставрації дрібнобуржуазних відносин», тобто мета і завдання радянської денаціоналізації, які зосереджувалися в офіційних документах державних органів влади. Наприклад, в декреті РНК УСРР «Про порядок розв'язання конфліктів між робітниками і працедавцями в кооперативних, громадських і інших приватних підприємствах і господарствах» [278] законодавець називає основні організаційно-господарські форми підприємництва: кооперативну, «громадську», концесійну, орендну і приватнопідприємницьку. За дотриманням умов праці наглядали інспектори Уповноваженого Наркомпраці УСРР. Декретом офіційно визнано факт існування соціально-економічної форми «приватновласницького підприємства».

15 лютого 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про дрібну й кустарну промисловість» [219], яка заклала правовий механізм для становлення і функціонування приватного промислового підприємництва, у тому числі в сільських районах. Націоналізованими вважалися промислові заклади за наявності у них однієї з ознак: якщо націоналізацію було здійснено до 21 червня 1921 р.; підприємство прийнято органами влади по прийомному акту; організовано управління підприємством або призначено керівника; проведено витрати держави на охорону підприємства. «Усі інші промислові підприємства, – зазначалося в постанові, – з кількістю робітників більше п'яťох з механічними двигунами, або більше десятих без механічного двигуна належать попереднім їх власникам, коли відносно цих підприємств не була переведена до 21 червня 1921 року фактична націоналізація в порядку ст. 2 цієї постанови і можуть бути використані власниками згідно з відповідними законами» [219]. Отже, законсервовані підприємства, які не

були націоналізовані до 21 червня 1921 р., повертали колишнім власникам після надання заяви про їх приватизацію. Кустарно-промислові підприємства, орендовані та переоснащені державою до 15 лютого 1922 р., також вважалися націоналізованими, а решта була передана непманам.

З метою упорядкування господарсько-економічної діяльності промислових підприємств ВУЦВК встановив 8 березня 1922 р. їх розрядів [279], тобто організаційно-технічні та соціально-економічні ознаки дрібних закладів. Існувало 12 розрядів, кожен власник якого мав сплачувати патент: 20 крб. за наявності 16–30 осіб, 500 крб., якщо працювало від 500 до 1000 робітників. Занедбані промислові підприємства, які не потрапили до націоналізації, держава передавала в оренду. Порядок їх передавання встановлювала УЕН при РНК УСРР спеціальною постановою від 14 квітня 1922 р. [280], а її здійснення відбувалося згідно інструкції ВРНГ УСРР «Про порядок надання в оренду державних підприємств» 12 листопада 1923 р. [281]. Пільгами користувалися кооперативні установи, але право оренди мали колишні власники підприємств, приватні особи, організації, господарства, навіть іноземці. Отже, протягом 1921–1923 рр. держава створила умови для функціонування орендної, кооперативної та приватної форм промислового підприємництва. 6 червня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про встановлення прав на промислові підприємства», підтвердивши майнові права власників дрібних заводів [282]. Продаж націоналізованих підприємств уряд заборонив, дозволив лише їх оренду.

Набуття права оренди відбувалося значно простіше, ніж повернення власності на промислове підприємство – млин, олійницю, цегельню тощо. Наприклад, урядова постанова «Про заміну порядку розв'язання скарг та відмови повернути підприємства їхнім колишнім володільцям» від 30 квітня 1925 р. [283] засвідчила тривалість денационалізації, бюрократичну тяганину. 10 серпня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали постанову «Про ліквідацію справ щодо денационалізації дрібних і середніх підприємств», якою скасували дію попередніх законодавчих актів («Про дрібну та середню

промисловість» від 15 лютого 1922 р.; «Про встановлення прав на промислові підприємства» від 6 червня 1923 р.) [283]. Постанова припинила розгляд скарг і заяв колишніх власників щодо повернення їхніх підприємств, що означало згортання денационалізації.

Неп зазвичай ототожнюють з розвитком приватної торгівлі, яка почала активно відроджуватися влітку 1921 р. після оприлюднення відповідних директивних нормативно-юридичних актів радянської влади. Безпосереднє відношення до підприємництва мала інструкція «Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів товарообміну», яку видала колегія НКВС УСРР 14 червня 1921 р. [190, арк.1]. Фактично вона була першим офіційним документом, яким регулювалася купівля та продаж продукції сільського господарства, її обмін на промтовари, хоча діяв закон про «продрозверстку» 1920/21 р. Термін дії дозволу для торгівлі на базарах та ринках становив шість місяців, а для торговельних закладів у закритих приміщеннях (магазинах, лавках) від 3-х до 9-ти років. 12 липня 1921 р. НКВС УСРР розробив та впровадив «Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства» [190, арк.17]. Торговельні заклади поділялися на розряди, типологізація яких відбувалася за кількістю працюючих найманих робітників. Держава регламентувала діяльність приватної торгівлі шляхом встановлення норм і правил. Так, у постанові ВУЦВКу «Положення про державний промисловий податок» від 14 лютого 1923 р. з метою визначення ставок платежу торговельні заклади поділили на п'ять розрядів. До непманів першого розряду належали особи, які торгували на базарах «з рук, з землі чи з невеликих лотків, з лантухів, корзин, шухляд, посуду», тобто колишні так звані мішечники, але тепер узаконені, до другого – одноосібні «непманиторгаші» без торгового помешкання, до третього і четвертого – власники магазинів та напівоптовики, до п'ятого – представники оптової торгівлі. Кожному з них дозволялося продавати конкретний перелік товару. Наприклад, власник платежу першого розряду мав право торгувати

сільськогосподарськими продуктами, дровами, глиною, крейдою, вапном, рибою, фруктами, кустарно-ремісничими виробами, серпами, сокирами, махоркою тощо, а другого – виробами з платини і золота. 27 червня 1924 р. РНК УСРР видав інструкцію «Про торгівлю», якою дозволив усім громадянам, що мали патент, займатися приватною торгівлею [284]. 23 лютого 1924 р. уряд затвердив «Положення про торгові біржі» [285], юридично визнавши форму біржової торгівлі. Її становлення та функціонування в Україні непівської доби показано в дисертації Л.В. Гарарук [153]. Згорання приватної торгівлі спостерігалось досить масово у 1928–1929 рр. Територіально вона зосереджувалася переважно у містах, але нею займалося також і сільське населення, про що свідчить статистично-економічне дослідження Д.Ф. Солов'я середини 1920-х рр. [286], дані про отримання патентів у містах і селах.

Таким чином, судячи з наявності документів виконавчих та законодавчих органів влади, виданих протягом 1920-х рр., радянська держава забезпечила певну нормативно-правову базу для розвитку приватного підприємництва громадян УСРР в галузі сільськогосподарського виробництва, промисловості, торгівлі. Саме держава встановлювала норми і правила, за якими мали діяти організаційно-господарські форми торгово-промислового та сільськогосподарського підприємництва. Вона дозволила функціонування приватної, кооперативної, орендної, концесійної, акціонерної, колективної форм бізнесу. Радянська держава визнала селянські господарства суб'єктом дрібнотоварного підприємництва, але на відміну від промислових і торговельних закладів, не виписала законодавчо статус самого юридичного і соціального інституту сільськогосподарського приватного підприємства, тобто сімейно-трудового господарства. Його соціально-економічні ознаки розглядалися лише в контексті встановлення ставок податку та класової інтерпретації до різних груп селянства.

2.2. Соціальний інститут найманої праці та орендних відносин

Для радянської історіографії, яка базувалася на принципах марксистської теорії вивчення суспільного розвитку, орендні відносини і наймана праця належали до основних ознак формування класів в українському селі. Оренда або здавання землі в оренду означали приналежність селянського господарства до «дрібнокапіталістичного типу», особливо з використанням найманої праці.

В історико-економічних дослідженнях орендні відносини та наймана робоча сила в сільському господарстві висвітлюються в контексті соціально-класових відносин, відтак постає проблема «кабальних форм оренди» землі, а також «обмеження і витіснення капіталістичних елементів» [164,с.118], тобто приборкання «експлуаторських тенденцій» в українському селі [287,с.119]. Історики, які вивчають питання оренди землі та найму, зосереджуються переважно на еволюції її форм та економічно-статистичних показниках.

Орендні відносини – процес щонайменше двосторонній, який не обмежувався передачею землі від одного типу господарства до іншого, тому необхідно брати до уваги умови здавання в оренду землі, реманенту. Селянські господарства були не лише орендарями, а також здавцями землі в оренду, відтак цей вид господарської діяльності з обох сторін мав ознаки дрібного підприємництва, тому що земля використовувалася на комерційних умовах. Сам факт оренди був для селян формою землеробського підприємництва, адже вони мали матеріальну вигоду, отримуючи відповідну плату (грошову чи натуральну).

Земельний кодекс 1922 р. та наступні законодавчі акти радянської влади допускали оренду землі на умовах її трудового та споживчого використання, унеможливаючи її «приватно-капіталістичні тенденції», «комерційно-експлуаторський характер». Цей аспект оренди виділяв І.С. Кондурушкін, розглядаючи судові та ревізійні справи першої половини 1920-х рр. [288,с.64–69]. Радикальною і політично залежною виявилася також

оцінка оренди, яку висловлював Ю. Ларін, застосовуючи визначення «підприємницька оренда», «капіталістична оренда», яку використовували селяни. «Така оренда, – писав Ю. Ларін у 1927 р., – має за мету не задоволення споживчих потреб господарства, а виробництва для додаткового продажу на ринок, здійснюване понад власні трудові сили сім'ї – найманими робітниками» [50,с.87].

Оціночні судження Ю. Ларіна стосовно орендних відносин мають принципове пізнавальне значення, тому що він був політичним аналітиком та належав до партійної номенклатури. Написані та опубліковані ним у 1920-х рр. роботи передають фактичне ставлення влади до оренди землі, реманенту, робочої худоби. «Другий тип капіталістичної організації виробництва у сільському господарстві, – зазначав він у 1927 р., – це організація виробництва під виглядом здавання в оренду свого реманенту та робочої худоби» [50,с.82]. Вражає те, що він справді вірив у наявність «капіталістичного підприємництва», яке відбувалося шляхом надання коня для перевезення врожаю безкінним господарствам. На підтвердження власної тези називав сільські райони Київської округи, де лише за один вивіз зернових з поля безкінний селянин платив «куркулеві» кожен четвертий сніп. «Експлуатація шляхом маскарадного «здавання в оренду» власних робочої худоби та реманенту, – переконував Ю.Ларін, – є тепер одним з найпоширеніших видів капіталістичного підприємства на селі» [50,с.83]. Висновки Ю. Ларіна не були формальними політологічними судженнями, а віддзеркалювали ставлення партійно-радянської номенклатури до нормального соціально-економічного явища в сільському господарстві 1920-х рр. – оренди землі, робочої худоби та реманенту. Вона відбувалася за певну плату, яка не мала ознак капіталістичного накопичення, а була формою звичайного підприємництва.

Використовуючи матеріали весняних обстежень селянських господарств та зведені статистичні довідники 1920-х рр., розглянемо оренду землі з точки зору селянської підприємницької діяльності та її регулювання

органами влади. Радянська влада скасувала орендну форму землекористування, яка існувала до революції 1917 р. Всеросійський ЦВК впровадив закон про соціалізацію, тобто про зрівняльний розподіл землі в трудове користування. Його розглянув 2-й Всеукраїнський з'їзд рад 17–19 березня 1918 р. [216,с.25]. оренда згадувалася у негативному контексті, яка заборонялася поряд з купівлею землі. Вона відсутня також в законі «Про соціалістичний землеустрій і про заходи на соціалістичне хліборобство» [289]. Оренда, як форма підприємництва, була вперше дозволена в галузі приватної промисловості у серпні 1921 р. [290], а в сільських районах її відродив IX Всеросійський з'їзд рад 26 грудня 1921 р., ухваливши резолюцію «Про відбудову і розвиток сільського господарства» [291]. Весною 1922 р. XI з'їзд РКП(б) радив місцевим органам влади сприяти розвитку оренди землі [292], а 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею» [293]. Основні його положення були враховані в «Основному законі про трудове землекористування», ухваленому ВУЦВКом 27 травня 1922 р. [293], а також потрапили до Земельного кодексу УСРР. Земельний кодекс зафіксував наслідки аграрних перетворень в українському селі, дозволив співіснування різних форм землекористування, але остаточно унеможливив функціонування приватного землеволодіння та відповідного типу соціальних відносин селянських господарств, притаманного для дореволюційного села. Дозволялися ті форми, які пройшли через горнило більшовицького реформування земельних відносин, внаслідок якого було ліквідовано поміщицьке та велике селянське приватне землекористування. Селянин став землекористувачем, але не власником землі. Він узгоджував господарсько-організаційні дії не лише з громадою, а також з сільською радою. Приватне сільськогосподарське підприємництво селянина всіляко обмежувалося комітетами незаможних селян, більшовицькими місцевими партосередками.

Радянське законодавство про оренду землі базувалося на принципах соціалізації, споживчої трудової норми землезабезпечення селянського двору. Вона дозволялася винятково для трудових господарств, економічно «кволих», терміном на три – максимум шість років. За дотриманням умов оренди слідкували сільські ради, земельні громади.

Перші узагальнюючі дані про оренду та здавання землі в оренду селянськими господарствами з'являються в матеріалах весняного обстеження сільського господарства 1924 р. Вони були опубліковані в серії сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР. Виділення інформації про орендувачів та здавців землі дозволяє з'ясувати мотиви оренди, знаючи про рівень забезпечення господарств землею. Так, на Волині орну землю орендували 1,1%, а здавали в оренду 3,1% господарств [201,с.56], тобто селяни більше передавали, ніж брали. На одне господарство пересічно припадало 3 дес. орендної землі, хоча з наділом 4–6 десятин орендували 5 десятин, з наділом 6–9 десятин брали в оренду до 9 десятин, тобто майже подвоювали наділ. Вони не мали надлишку робочої сили та робочих коней, тому використовували працю членів родини. Для малоземельного поліського селянина додаткова рілля була джерелом поповнення сімейного бюджету, забезпечення худоби кормами.

Зрівняльно-трудоий принцип розподілу земель за споживчо-трудою нормою стосовно історично-усталеної системи землекористування не вирішував нагальних соціально-економічних проблем. Закон про соціалізацію землі враховував «трудоспроможність наявних сил в кожному окремому господарстві» [216], тому трудова норма наділу в губерніях становила 0,67 десятини, якщо селянський двір не наймав і не відпускав у найм робітників [242, арк.7]. Наприклад, в Чернігівській губернії середня трудова норма на сім'ю до 5 душ становила 0,5 дес., а від 6 до 10 душ – 0,75 дес., вище 10 душ – одну десятину [242]. За таких умов оренда була неминуча, позаяк зрівнялівка враховувала лише кількість душ, а не економічний потенціал селянського двору, тобто його спроможність

обробляти землю власними силами, а при можливості і найманими робітниками, хоча закон не дозволяв її застосування при встановлені споживчо-трудової норми. Саме вона обмежувала підприємницьку діяльність селянського двору шляхом збільшення ріллі через оренду, а головне розвиток спеціальних галузей сільськогосподарського виробництва.

Київщина вирізнялася від Полісся за специфікою оренди землі. У 1924 р. її орендували 2,5% господарств, а здавали 1,2%. На одне господарство припадало 2,8 дес. орендованої землі, а зданої в оренду 1,1 дес. [201]. Селяни Київщини мали більше землі, але не поспішали з орендою. Наприклад, з господарств, які потрапили у вибіркове обстеження, 1842 мали від 1 до 3 десятин посіву, тому оренда була для них споживчою господарською необхідністю. Але сам факт оренди є доказом землеробського підприємництва селянського двору, позаяк його дорослі члени брали участь в обробітку посівного орендованого клину. Теза про трудове призначення оренди втрачала будь-який сенс, бо збільшення землі означало максимальне навантаження на селянські руки, реманент, робочу худобу. Соціально-економічна межа про «трудова» і «нетрудова» використання оренди була надто умовною, відтак гуртовий збір зернових культур не завжди набував ознак товарної продукції. Селянська виснажлива праця на орендованій землі, яка свідчила про сімейно-трудова підприємливість, була спрямована на задоволення виробничих та побутових потреб. Тому розмови про «капіталістично-підприємницьку оренду» відповідали принципам більшовицької ідеології, а не реаліям соціальних відносин між селянськими господарствами. Селянин укладав відповідну угоду з власником наділу, реєстрував її в сільській раді, отже ставав суб'єктом поземельних та виробничих відносин, зобов'язувався виконувати умови, передбачені законом. Мотивація здавачів була дещо іншою: селянин прагнув зберегти за собою земельну ділянку та отримати матеріальну вигоду, не витрачаючи енергетичних ресурсів на її обробіток. Зазвичай це були господарства без реманенту, які не мали достатньої кількості коней та волів. Для них передача

землі в оренду сусідові чи просто односельчанину була засобом існування, а при нагоді і поліпшення власного майнового становища, оскільки на час оренди своєї землі він займався неземлеробськими заробітками.

Оренда землі на Донеччині та Катеринославщині, де селянські земельні наділи були значно більшими від Полісся, зосереджувалося переважно в господарствах з достатньо високим рівнем забезпечення орною землею. Наприклад, на Донеччині у 1924 р. із 30850 десятин орендованої землі 21640 десятин використовували господарства з посівом від 9 до 15 і більше десятин на двір [201,с.57] . На Катеринославщині орендованої землі було тоді 83286 десятин, а господарствам з посівом від 9 до 15 десятин належало 56319 десятин, які були добре забезпечені робочою силою та кіньми. В оренду на Катеринославщині здавали переважно господарства з посівом від 4 до 6 десятин, а загалом орендувало 15,6%, здавало 11,9% селянських дворів, тобто для них оренда була важливою формою землеробського підприємництва: одні орендували, маючи зиск, інші здавали, отримуючи певний прибуток.

Підприємницький характер оренди землі виявився в її організаційно-господарських формах оплати – грошових та натуральних, тобто за частину врожаю, відробітки тощо. Так, на Донеччині у 1924 р. 746 господарств орендували землю за умови грошового розрахунку, 390 відшкодування натуральної плати, 180 за частину врожаю, 354 за відробітки, 1511 різних форм міжгосподарських компенсацій [201,с.56–57]. На Катеринославщині переважала грошова та натуральна форми сплати за орендовану землю, якої дотримувалося 2672 господарства, хоча для з'ясування ознак підприємницько-виробничої діяльності селянського двору достатньо самих умов та принципів оренди, які свідчили про поширену в українському селі систему функціонального перерозподілу незадіяної орної землі між селянами. У південних регіонах УСРР існувало більше половини господарств без робочої худоби, які вимушені були здавати землю в оренду.

Наявність вивільнених із господарського обороту земель, тобто залишених без належного обробітку в селянському секторі, а також із

державного фонду, створювали їх орендний фонд. Основним регіоном оренди землі був Степ, де у 1925 р. зосереджувалося 86,6% орендованої землі в УСРР, у 1926 р. 82%, у 1927 р. 78,1%, у 1928 р. 78,6%, у 1929 р. 74,6%, а на другому місці перебувало Лівобережжя, далі Правобережжя та Полісся [164,с.120]. Перевага орендних відносин в Степу пояснювалася виразною зерною спеціалізацією селянських господарств. Забезпечені робочою худобою та необхідним реманентом і технікою заможні селяни прагнули до розширення посівного зернового клину шляхом оренди, оскільки іншої можливості не мали.

Перша половина 1920-х рр. для орендних відносин виявилася їх своєрідною соціально-економічною апробацією в умовах панування більшовицької ідеології. За рахунок дозволу оренди була до певної міри знята соціальна напруга після декількох неврожайних років поспіль, тому квітневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) визнав доцільним продовжити термін оренди до 12 років [294]. 27 квітня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили відповідні постанови, впровадивши 12-річний термін оренди земельних сільськогосподарських ділянок селян [295].

Орендували землю переважно господарства добре забезпечені робочою худобою та реманентом, а наявність оренди землі в селянському землекористуванні залежала від матеріально-технічного стану селянського двору. Спостерігалася усталена закономірність: оренда землі зростала залежно від рівня забезпечення господарств робочою худобою. Наприклад, в Степу господарства з наділом до 2-х десятин охоче орендували землю [199,с.22], але за наявності тягла. Так, на 100 десятин надільної землі у них припадало 8,4 дес., якщо господарства не мали худоби, а перевага з'являлася після наявності у дворі 3-х голів робочої худоби, з чотирма припадали 211 дес., з 5-ма і більше 531 десятина [199,с.23]. Чим вищим був земельний наділ у безкінних господарств тим менше у них було орендної землі, тобто селянський двір, не маючи належної тяглової сили, не займався орендою. Досягнення певної норми землезабезпечення урівноважувало і питому вагу

орендованої землі, яка становила п'яту – четверту частину основного наділу, тобто слугувала відносним додатком до господарства.

Для малоземельних господарств оренда землі була справою актуальною, але за наявності робочої худоби та достатньої кількості працездатних рук. Двори без худоби також орендували угіддя, але незначні ділянки. Достатньо забезпечені землею селяни брали її в оренду, але менше від малоземельних, щоб зміцнити зернове господарство. Селянин-орендар, котрий мав 18 і більше десятин, фактично ставав фермером, засіваючи орендовану землю, тому що мав тяглову робочу силу.

Матеріали весняного обстеження сільського господарства 1927 р. показують безпосередню залежність здавання землі в оренду від наявності або відсутності худоби. Чим менше землі та худоби припадало на одне господарство, тим більше їх віддавали землю в оренду. На Правобережжі на 100 господарств з наділом до однієї десятини землі припадало 76,9 дворів без будь-якої худоби, тому 76 з них здавали придатну, зокрема 73 орну землю [296,с.227]. Якщо на сто господарств траплялося 24 без робочої худоби, а землі надільної було 1–2 дес., то в оренду здавали 6 дворів на кожну сотню, використовуючи супрягу для обробітку. Групи господарств з наділом від 10 і більше десятин лише орендували, не здаючи в оренду жодної десятини орної землі. На Лівобережжі і в Степу також спостерігалася подібна ситуація, яка дозволяє говорити про чітку соціально-економічну закономірність орендної форми землекористування: малоземельні господарства орендували якомога більше землі, якщо мали робочу худобу, а основним орендарем були господарства фермерського типу. Для них додаткова земля становила своєрідний стабілізаційний фонд, адже дозволяла виходити на валовий збір зернових вищій по району, залишати хліб до його вигідної реалізації весною. У Степу на 100 господарств доводилося орендарів – від одного до шести з наділом до трьох десятин, а від 24–32 надільної землі 73–79 дворів.

Регіональний аспект орендних відносин демонструє їх залежність від природно-кліматичних умов, крім з'ясованих нами матеріально-

господарських. На сто господарств Запорізької округи припадало орендарів 23, здавців землі в оренду – 19, на Мелітопольщині 27 орендарів та 26 здавців, на Херсонщині 24 орендарі і 27 здавців [296,с.237]. Зовсім іншою була ситуація у Коростенській окрузі, де на 100 господарств припадало 5 орендарів та близько трьох здавців землі, на Глухівщині 3–4 орендарі та 7 здавців. Для господарств степової смуги був надлишок, а лісової брак вільних земель, але загалом оренда не стала масовою формою сільськогосподарського підприємництва, що можна пояснити певними адміністративно-правовими обмеженнями заможних груп селян, а також недостатньо високим рівнем матеріально-технічного забезпечення господарств, особливо робочою худобою – кіньми, волами.

Радянська держава скасувала право приватної власності на землю, тому вона перестала бути товаром, але не втратила продуктивних властивостей і соціально-економічних цінностей, будучи основним засобом виробництва в сільському господарстві. Наявність землі у селянському дворі свідчила про його соціальний статус. Орендна форма землекористування фактично поновила відносини купівлі–продажу селянської землі, але у спосіб вилучення з неї доходу. Селянин, особливо з належним рівнем забезпечення робочою худобою та реманентом, виявляв економічний інтерес до оренди землі. За даними Наркомфіну УСРР, які опубліковані в офіційному статистичному довіднику сільськогосподарської статистики, орендарями були найбільш матеріально забезпечені селянські господарства. В Степу землю здавало майже кожне третє господарство з пересічним прибутком 100 крб. на двір, тобто наявність вільної землі стала для них засобом існування, а зростання прибутку зменшувало питому вагу селянських дворів, які здавали землю в оренду. Так, з прибутком до 200 крб. землю віддавали в оренду 18% дворів, а понад 1000 крб. лише 3,4% [199,с.22]. Можна припустити, що така форма діяльності селянського двору свідчила про відносне комерційне використання вільної землі, а можливо була компенсатором її неможливого повноцінного обробітку. Підвищення прибутковості селянського двору на

Поліссі до 800 крб. зумовлювало також відносне збільшення частки дворів, що здавали землю в оренду, а на Лівобережжі навпаки їх кількість зменшувалася, хоча рівень прибутку на двір зростав. Пересічні дані про оренду господарствами землі по Україні не розкривають регіональної специфіку, а також економічної актуальності та соціальної активності цієї форми селянського сільськогосподарського бізнесу. Для переважної більшості селянських господарств Полісся та Правобережжя оренда землі не стала головним заняттям. Вона посідала певну роль у господарствах, що мали прибуток більше 1000 крб. на двір. Інша справа Степ, де відсоток господарств з орендою неухильно зростав, починаючи від дворів з прибутком 250–300 крб. Більше половини з них, які мали прибуток від 600 до 1000 крб., орендували землю.

Для малоземельного Полісся прибутковість господарств не дуже позначилася на оренді землі. Чим заможнішим було господарство, тим частіше і ширше використовувало оренду. Селянські господарства Правобережжя, які мали прибутку від 100 до 300 крб., за кількістю збігалися з Поліссям, а вищих груп – переважали у рази. Лівобережжя давало зростання питомої ваги орендарів серед господарств з прибутком від 600 до 1000 крб., які становили 23–37% їхньої кількості у регіоні. У Степу навіть малоприбуткові перевищували питому вагу орендарів Полісся та Правобережжя разом взятих.

Обернену пропорційність мали показники господарств, які здавали землю в оренду. На Поліссі таких селянських дворів було не більше 3%, а основними здавцями були господарства з прибутком 100 крб., для яких орендна форма була джерелом існування, та понад 1000 крб., які примножували заможність. У Степу землю в оренду здавали переважно господарства з прибутком від 100 до 150 крб., які становили 23–38%, а заможні 3–4%. Селянин-орендар, що брав землю, і той, що її здавав, прагнули матеріальної вигоди, демонструючи підприємницькі навички, а також специфічний соціально-економічний уклад господарювання.

Землеробський дохід від кількох десятин орендованої землі не змінював матеріального, а тим більше соціального статусу селянина, але використання цієї форми мало виразні ознаки підприємницької діяльності двору.

Оренда землі стала для українських селян звичною формою землеробського підприємництва, а зростання селян-орендарів упродовж 1920-х рр. свідчило про її значення для них. Питома вага господарств, які орендували землю (див. табл. №1), вирізнялася динамічним зростанням у природничо-історичних районах.

Таблиця №1

Оренда землі селянськими господарствами у 1924–29 рр. [199,с.221;280,с.95]

Райони	% господарств, що орендували землю				
	1924	1925	1926	1927	1929
Полісся	10,1	14,2	25,8	25,3	16,5
Правобережжя	3,0	11,7	15,6	17,4	10,7
Лівобережжя	14,2	12,4	20,2	23,8	18,5
Степ	18,4	23,4	29,6	30,7	20,8
УСРР	11,9	15,2	22,2	24,0	16,5

Зазначу, що у 1917 р. землю орендувало 30,7% господарств України, але більшовицька аграрна революція зруйнувала соціально-економічні основи орендних відносин. З проголошенням непу поступово відроджувалася оренда землі, однак курс на масову колективізацію започаткував її згортання в українському селі. Зважаючи на те, що в Україні напередодні колективізації налічувалося близько 5 млн селянських дворів, тому фактично кожен п'ятий орендував землю, але пересічно на двір припадало до 1,5 десятини. Цей факт свідчить про недосконалість та класову обмеженість аграрної реформи більшовиків, а з іншого боку про підприємницьку діяльність селянських господарств. У 1927 р. селяни України орендували близько 3 млн десятин землі, що становило 7,3% усієї їх засівної площі [199,с.ХХІХ].

Формаційно-класовий підхід офіційної статистики до групування орендарів за соціально-економічними ознаками, характерний для багатьох

статистичних довідників, зайвий раз демонструє факт пріоритетності оренди землі для селянських господарств. Так, у 1927 р. «пролетарські» групи, що орендували землю, становили 5,8%, у 1929 р. 6,8%, а «дрібні товаровиробники» та «дрібнокапіталістичні» 76,6% господарств, хоча здавали її – «пролетарі» і «напівпролетарі» у 1927 р. 79,6%, у 1929 р. 39,8%, «дрібнотоварні» 14,9% у 1927 р. та 9,7% у 1929 р. [200,с.95]. Перевага забезпечених господарств серед орендарів землі була цілком логічною, тому що вони мали знаряддя для її обробітку. У 1926–1927 рр. основними орендаторами землі були господарства з наділом від 3 до 10 десятин на двір, від десяти і більше становили їх четверту частину [200,с.95]. Зменшення оренди землі заможними господарствами наприкінці 1920-х рр. було зумовлено радикальною зміною радянської держави до цієї форми підприємницького землекористування. 30 травня 1928 р. ВУЦВК та РНК УСРР внесли доповнення до Земельного кодексу УСРР, заборонивши її так званим куркульським господарствам [297]. В умовах масової колективізації оренда була остаточно скасована.

Орендні відносини, а вони торкнулися майже третини господарств України, були прихованою формою підприємницького використання землі. Дослідники селянського господарства у 1920-х рр. підкреслювали широкий розвиток оренди землі, тому що відсутність юридичної підстави для приватизації не дозволила заможним селянам здійснити концентрацію земельної власності. Оренда стала своєрідним функціональним компенсатором приватної власності через додаткове землекористування. Радянська влада скасувала приватновласницькі поземельні відносини, дозволивши лише оренду, яка сформувала і її ціну. Попит заможних селян на землю, особливо в степовій смузі, встановив грошову суму оренди – 10 крб. за десятину (до 1917 р. 15–25 крб.) [298]. Натуральна оплата оренди була вигідною для здавця, тому що він отримував третину врожаю («третій сніп»), а за умови, якщо віддавав в оренду робочу худобу та реманент, то половину врожаю – «другий сніп». Здавець допомагав орендареві, відпрацьовуючи 5–6

днів за десятину зданої землі, якщо орендар обробляв її власною робочою худобою та реманентом. Грошова форма оренди землі у 1924 р. зростала, досягнувши у 1927 р. 58,2% відповідних укладених угод, а натуральна зменшувалася, у тому числі і відробіткова [164,с.125].

Одночасно з орендою землі відбувалося використання найманої праці в селянському або колективному господарствах. В радянській історіографії соціальні аспекти найманої праці висвітлювалися в контексті теорії класової боротьби, протиставлення наймитів і заможних селян, експлуатації підліткової праці з боку «куркулів-мироїдів» тощо. Українські дослідники розглядали інститут наймитства як соціальну складову сільськогосподарських робітників, вивчаючи їхні умови праці та побуту [287,с.119]. В літературі, яка виходила протягом 1920-х рр., виокремлювалися соціально-економічні риси заможного селянського господарства, яке використовувало оренду землі та найману працю. Так, Ю. Ларін, підсумовуючи розвиток найму за першу половину 1920-х рр., вважав, що у 1925 р. наймитів мали не менше 2% селянських господарств – близько 600 тис. дворів, а в радгоспах їх було 150 тис. [299,с.31]. Весняне опитування 4813 тис. селянських господарств в Україні 1925 р. виявило, за його даними, 111 тис. строкових і річних наймитів, які працювали у 67 тис. дворів. Інші дослідники тих років також підкреслювали факт основної концентрації найманої робочої сили саме в селянських господарствах [300]. На подібних теоретичних принципах була побудована діяльність органів статистики, які займалися вивченням податкових можливостей селянських дворів, тому враховували кількість наймитів для встановлення типу господарства.

Соціально-економічний статус сільського наймита виявився значно складнішим від його суто класових характеристик, особливо в межах села, коли дорослий або наймит-підліток були одночасно селянами-хліборобами і найманими робітниками. Їх поєднання свідчило про специфічний вид заробітчанства, а відносини найму про організаційно-господарську форму

підприємництва. Зберігаючи власне господарство, хоч і слабе економічно, його представники працювали в іншого селянина, здобуваючи грошову чи натуральну форму оплати сільськогосподарської праці. Господар-наймач користався працею односельців, але міг віддати у найм членів власного двору, оскільки спостерігався надлишок робочих рук.

Соціальний інститут наймитства в українському селі вирізнявся кількістю різних груп батраків, формами і терміном використання їхньої праці, віковим складом. У 1920 р., за підрахунками С.Г. Струмліна, 66,7 тис. селянських господарств наймали 112 тис. робітників [301,с.15], тобто його дані майже збігалися з цифрами Ю. Ларіна. С. Р. Лях, який досліджував становище наймитів в УСРР 1920-х рр., називає іншу цифру – 164,5 тис., беручи до уваги кількість річних і строкових наймитів в селянських господарствах та земельних громадах [287,с.26]. Зважаючи на голодні 1921–1922 рр., кількість сільських наймитів неухильно зростала. Громадсько-профспілкова організація – Всеробітземліс, яка переймалася соціально-економічним становищем найманих сільгоспробітників, фіксувала факти утаємнення справжньої кількості наймитів. Наприклад, у 1923 р. Чернігівський губвідділ Всеробітземлісу виявив 2293 наймити, хоча «...батраків на Чернігівщині буде не менше 6000» [302,с.24]. Південна частина губернії (Конотопщина, Борзенщина, Ніжинщина), яка спеціалізувалася на культивуванні цукрового буряка, могла поглинути велику армію сезонних найманих робітників. Серед чернігівських наймитів половину становила селянська молодь, яка не знаходила застосування праці в селі, оскільки Чернігівщина «...взагалі губернія малоземельна і прирізка, яку селяни получили в результаті націоналізації і захоплення нетрудових земель, за малими винятками, дуже мало збільшили селянське господарство» [302,с.25]. За таких умов різновікові групи сільського населення шукали вигідних умов найму, в селянському господарстві, земгромаді, радгоспі. Приховування кількості наймитів у селянських господарствах переслідувало одну мету: уникнення оподаткування за класовим принципом. Наприклад,

обстеження у 1926 р. Всеробітземлісом умов найму у Маріупольській окрузі, про яке згадує Ю. Ларін, показало, що у «...куркулів зареєстровано угоди на 18% фактично наявних у них наймитів, у середняків зареєстровано угоди на 45%, у бідняків зареєстровано угоди на всі 100%» [50,с.85]. Найбідніші верстви села наймали додаткову робочу силу у випадку призову на військову службу, смерті господаря, тривалої його хвороби, інвалідності. За підрахунками Ю. Ларіна «капіталістично-підприємницька група» піддавала «капіталістичній експлуатації» близько 20% селянських дворів шляхом використання утаємненого найму їх робочої сили. Більшовицький аналітик намагався навіть з'ясувати відсоток товарної продукції, яку отримували «капіталістичний селянин», наймаючи наймита і сам виступаючи у ролі найманого в господарстві бідняка. Вона становила 4–5%, але за формою отримування була віднесена ним до капіталістичної експлуатації. Оцінка соціальних відносин найму з класових позицій унеможлилювала їх об'єктивне висвітлення. Селянин був змушений вдаватися до найму, щоб поліпшити економічну ситуацію у господарстві. Наявність заможного прошарку у кожному селі забезпечувала роботою селянську молодь у літньо-осінні місяці, надаючи одяг, взуття, плату наймитам, а також паливо на зиму, виорюючи угіддя на пар чи під озимину.

Недорідний 1924 р. зменшив кількість наймитів, а набагато стабільніші в економічному плані 1925 та 1927 роки, характеризувалися збільшенням наймитів в одноосібному секторі сільського господарства. Приватні селянські господарства були основним працевлаштуванням батраків на сезонні роботи. Їх зростання свідчило про звичайну повсякденну життєдіяльність села, яке не дуже реагувало на всіляке обмеження з боку владних структур – радянських, господарських. За підрахунками відомого українського історика-аграрника С.Р. Ляха динаміка кількісного складу наймитів виглядала таким чином (див. табл. №2).

Кількість наймитів в селянських господарствах та земгромадах УСРР
1924–1929 рр. [287,с.26]

Роки	Річних і строкових (в тис. осіб)			
	в селянських господарствах	в земельних громадах	Разом	до 1 місяця найму
1924	160,3	45,0	205,3	146,0
1925	325,0	50,0	375,0	810,0
1926	346,2	58,1	404,3	740,0
1927	326,6	80,1	406,7	575,7
1928	269,6	95,1	364,7	566,0
1929	201,8	93,9	295,7	633,0

Зменшення чисельності найманих робітників у 1928–1929 рр. пояснюється загостренням «класової боротьби», тобто здійснення політики розкуркулення, колективізації, примусових хлібозаготівель, тобто низки соціально-економічних заходів, які обмежували використання найманої праці. 13 серпня 1929 р. РНК УСРР видав постанову про ознаки куркульських господарств, до яких відносилась «систематична наймана праця» [303,с.106]. Вона стала соціально-політичною ознакою селянських господарств, які обкладалися непомірними податками, тому уникали найму. Подвоєння кількості наймитів у 1925–1926 рр., які були апогеєм непу, крім правового врегулювання відносин найму та сталості самої практики, було зумовлено відновленням економічного потенціалу сільського господарства, розширенням посівного клину зернових і технічних культур.

Профспілкові організації подавали дещо іншу динаміку кількісного складу осіб, які працювали за наймом в сільському господарстві. Дорослі чоловіки становили у 1925 р. – 14160, у 1927 р. – 21897, у 1928 р. – 20165 наймитів, а підлітків збільшилося з 10178 до 17498. кількість наймочок у 1925 р. становила 51479, у 1928 р. – 19202, а серед підлітків виросла у 3 рази [198,с.241]. Заробіток, отриманий наймитом, свідчив про задоволення його

прожиткового мінімуму та елементарних побутових умов. Наприклад, найманий робітник з конем заробляв на Волині 4,2, на Київщині – 3,2, на Полтавщині 2,8, на Харківщині – 1,6, на Одещині – 3,8, на Донеччині – 2,2 пуда жита протягом світового дня під час сівби озимих зернових у 1924 р. [304,с.319]. Поденна норма натуральної оплати «пішому робітнику», тобто без коня вирізнялася по губерніях: від 0,6 пуда на Харківщині до 2,3 пуда на Донеччині, а в решті губерній 1–1,5 пуда. За косовицю ярових найманий робітник протягом світового дня отримував на Волині, Київщині та Чернігівщині 1–1,2 пуда, на Харківщині – 1,7, на Одещині, Катеринославщині і Донеччині від 2,2 до 3,1 пуда [304,с.321]. Виснажлива робота під час заготівлі сіна також мала належну поденну оплату праці. Так, у північних губерніях вони становили від 1,7 до 2,4 пудів, на Харківщині 0,6, у решті губерній 1,2–1,6 пуда [304,с.324]. Якщо селянська родина мала дорослих осіб чоловічої статі та робочу худобу, то наймитство для неї також становило джерело прибутку, судячи з норм поденної оплати праці, яка сягала в окремих випадках до 30% врожайності з десятини, яку мав сплатити наймач.

Сільське господарство забезпечувало використання найманої робочої сили, враховуючи працю дорослих і підлітків. Багатогалузеве сільськогосподарського виробництва поглинала робочий час чоловіків і жінок, хоча їхня пропорційність не свідчить про однотипність застосування їх, оскільки жінки займалися доглядом дітей, переймалися побутовими справами, а чоловіки землеробством. Підлітки були пастухами худоби, використовувалися для збирання продукції городництва, садівництва.

Соціальна категорія сільськогосподарських робітників ототожнювалася з професійними працівниками радгоспів та лісгоспів, які вважалися найманими, уклавши відповідну угоду. Основна кількість найманих робітників зосереджувалася в радгоспах та в селянських господарствах. За підрахунками С.Г. Струмліна у 1920 р. в Україні діяло 680 радгоспів з 69800 робітниками, а найманих строкових було 22280 осіб (див. табл. №3).

Кількість наймитів у сільському господарстві (в тис. осіб) [304,с.251]

Роки	В радгоспах	В лісгоспах	В селянських господарствах	В земгромадах	Разом
1926	322,2	18,1	396,0	—	736,3
1927	341,2	19,7	337,9	93,6	792,4
1928	303,1	19,5	282,0	95,1	699,7

Необхідно зазначити, що серед найманих працівників радгоспів постійних було тоді 29 тис., сезонних 34–44 тис., а поденних 246–266 тис. осіб. Сезонні і поденні наймити представляли селянське населення, яке не знаходило зайнятості в сімейно-трудоному господарстві. За матеріалами весняного обстеження селянських господарств 1926 р. лише у п'яти округах (Артемівська, Катеринославська, Мелітопольська, Сталінська, Харківська, Херсонська) кожне п'яте або четверте господарство направляло річних і строкових робітників. Питома вага господарств з поденними та відрядними найманцями, відправлених на заробітки, була ще вищою. Так, із 41 округи лише п'ять мали менше 20 господарств на сотню, які відправляли поденних наймитів, а решта від 21 до 52 дворів [203,с.220], тобто кожне друге. Високим рівнем використання поденних наймитів вирізнялися господарства Тульчинської (52,1), Могилівської (38,5), Коростенської (47,1), Кам'янецької (48,5), Волинської (40), Бердичівської (37,7) округ, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур (цукровий буряк, хміль, льон, коноплі), що вимагали максимального використання малокваліфікованої робочої сили.

Показовою є залежність найму робочої сили від майнового стану господарства. Так, у 1927 р. на 100 господарств припадало 10 дворів з наділом від 16 до 20 десятин, 14 від 20 дворів до 24 десятин, 23 двори від 28 до 32 десятин, наймаючи протягом року строкових робітників, а основна частина наймитів зосереджувалася у селянських дворах з наділом від однієї до двох десятин [296,с.226]. Чим вищою була землезабезпеченість, тим

більше припадало на двори найманих працівників, особливо з наділом від 16 до 20 десятин, які мали від 42 до 64 наймитів різної форми зайнятості – річні, строкові, поденні, відрядні. Подібна тенденція була характерна для 1928 р., коли на 100 господарств припадало близько 3-х, що протягом року наймали постійних і строкових робітників, 23 поденних і 24 відрядних, а наймалися на постійну або строкову десять, на поденну 30, відрядну 16 дворів [204,с.186].

До найму вдавалися переважно члени селянської родини, які не знаходили продуктивної діяльності. Саме вони становили дві третини заробітчан, [198,с.251]. Наймити, які виходили на заробітки з робочою худобою, але не мали засіву, у 1927 р. становили 0,4%, із засівом 28,5%, без робочої худоби, але з засівом 41,6% [198]. Для них найм був формою землеробського заробітку. Наприклад, у 1927 р. серед 354 тис. наймитів, зайнятих в селянських господарствах, на польових роботах працювало 179 тис., пастухами 94 тис. осіб [199,с.33], решта іншими видами сільськогосподарських робіт. Економічно міцні селянські господарства фактично були роботодавцями для решти односельців, а також для інших сіл. Вибіркові обстеження використання робочої сили в селянських господарствах, наведені у 1927 та 1929 р., свідчать про те, що 29,1% господарств у 1927 та 31,3% у 1929 р. відчужували власну робочу силу, тобто відряджали дорослих і підлітків у найми, а винаймали 22,4% та 23,8% [200,с.92]. Серед так званих пролетарських і напівпролетарських груп питома вага господарств з відчуженням робочої сили становила 59%, а з наймитами близько 11%. Заможні господарства, намагалися наймати робітників, тому серед них дворів з наймитами було майже половина, а з відправленими до найму 14% [200,с.93].

Постійні, строкові, сезонні, поденні, відрядні наймані робітники вирізнялися не лише оплатою та умовами праці, а передусім соціальним статусом. Найманий робітник в радгоспі мав вищу платню, особливо постійний, а також соціальні гарантії. Він був членом профспілки і колективного господарства за організаційною формою. Наймит в

селянському господарстві залишався селянином, а угода з хазяїном про умови праці свідчила про тимчасову діяльність. Траплялось таке, коли господар і наймит працювали одночасно до 12 і більше годин, отже на нормований робочий день ніхто не звертав уваги, особливо весняно-літнього періоду. Світовий день правив за норму. Оплата праці батрака була різною в українських селах, а за формою – грошовою, натуральною, відробітковою. Наприклад, в Яновсько-Краснянській волості Чернігівського повіту у 1923 р. оплата жіночої роботи по господарству та в полі становила 4 пуди жита на місяць, а сторожа 10 пудів на місяць, але протягом року [302,с.25]. Договори між наймитом та господарем, зареєстровані сільською радою, мали різну одиницю оплати: 36 пудів жита, чоботи, одяг, крам. Строкові робітники мали грошову оплату: чоловіки – 69 крб., жінки 43 крб., підлітки 30 крб. на рік, маючи власний робочий одяг. Якщо наймач дотримувався умов договору та своєчасно платив наймитові, то його заробітки покривали середню врожайність однієї десятини, відтак маючи двох «відчужених» та декілька десятин землі в оренді, селянин-господар жив наймом, тобто займався своєрідним землеробським підприємництвом. Заробітки дозволяли наймитові поповнити бюджет селянського двору.

Кожен наймит отримував платню, форма і розміри якої визначалися трудовою угодою між ним та господарем. Наприклад, місячна зарплата наймита пересічно становила на Поліссі – 10,7 крб. у 1927 р. та 12,9 крб. у 1928 р., на Правобережжі 10,3 та 11,9 крб., на Лівобережжі – 11,4 та 12,2 крб., в Степу – 16,4 крб. та 17,2 крб., в Гірничому районі 18,4 та 23,8 крб. [198,с.252]. Оплата праці наймита в селянському господарстві сягала 12,5 червінців, а в інших наймачів 21 червінець. Термін найму тривав від 4 до 7 місяців, тобто мав сезонний характер, відтак один наймит міг заробити від 50 до 147 крб., тобто купити корову, яка коштувала у жовтні 1927 р. 102 крб., а 4-х річний робочий кінь 158 крб. [305,с.10]. Селянське господарство, особливо так зване «маломіщне», розраховувало на сезонні заробітки власних наймитів, щоб придбати коня, корову, тобто стати повноцінними

господарями. Будучи членами Всеробітземлісу, наймити сподівалися на дотримання наймачами умов договору, відтак і соціальних гарантів. «Деякі наймити, вступаючи в спілку, – писав очевидець тих подій у 1927 р., – були дійсними наймитами, тобто жили переважно на заробітки з наймів. Але поволі ставали вони самостійними хазяїнами. Стають вони хазяїнами з різних причин: або батько вмер і залишив синові-наймитові господарство, або пристав наймит кудись у прийми, одружився з хазяйською дочкою й починає самостійно хазяйнувати, або, буває, пощастить наймитові добре заробити, купить він коняку та дещо з реманенту, залізе ще в борги, а земля є, й починає собі хазяйнувати. У всіх таких випадках наймит починає жити не з наймів, а переважно зі свого господарства, і хоч іноді він і ходить у найми, але думки його вже не ті; вже він не цікавиться становищем наймитства та його покращенням, а цікавиться своїм господарством, як би його покращити» [306,с.3]. За таких сприятливих умов, про які писав сучасник, наймит ставав господарем, а головною мотиваційною складовою його заробітчанства, яке мало всі ознаки підприємницької діяльності в індивідуальній формі, було розширення і зміцнення власного господарства наймит і його наймана праця свідчили про особливий вид комерційно-підприємницької діяльності селянського двору не з метою «наживи», а виживання.

Отже, оренда землі, реманенту, робочої худоби, представляли організаційно-господарську форму селянського сільськогосподарського підприємництва. Відносини найму належали до соціально-економічних взаємин між суб'єктами господарювання в українському селі, становили важливе джерело поповнення бюджету селянського двору, задоволення його виробничих та побутових потреб. Обидва види господарської діяльності належали до соціально-організаційного інституту приватного сільськогосподарського підприємництва, тому що господарство, яке використовувало найману працю, а також двір, що делегував наймитів, отримували матеріальну вигоду. Вони уособлювали давній тип трудових взаємин.

2.3. Вплив податкової політики на діяльність селянських підприємців

Історія становлення та розвитку радянської податкової системи періоду нової економічної політики частково висвітлювалася дослідниками соціально-економічних відносин в українському селі 1920-х рр. Радянська історична наука розглядала систему оподаткування в контексті теорії класової боротьби, а сучасна виокремлює її фіскально-репресивну функцію для показу тоталітарного більшовицького режиму, для з'ясування його руйнівних наслідків для селянської економіки та суспільства загалом. Історики вичерпно подають фактичний матеріал про доходи і видатки селянських господарств [163,164], але уникають розгляду форм, методів і принципів стягнення податків, виявлення питомої ваги оподаткування реальних та умовних доходів селянських господарств, хоча підкреслюють деструктивний вплив податків на діяльність селянського господарства.

Дослідження приватного сільськогосподарського підприємництва без розгляду радянської системи оподаткування буде неповним, тому важливо з'ясувати особливості та закономірності оподаткування селянських господарств, виявити статистично-економічне співвідношення між сумою податку та його питомою вагою стосовно умовно-чистого доходу селянського двору, показати основні етапи розвитку податкової політики в аграрному секторі України протягом 1920-х рр., розглянути спільні та відмінні риси, простежити трансформацію базових принципів та методів оподаткування селян. Предметом наукової розвідки є системний вплив податків на економічні основи селянського сільськогосподарського підприємництва, соціальна ефективність застосування класового принципу оподаткування, податкова статистика, встановлення або спростування факту негативного впливу радянського оподаткування на сільське господарство, визначення питомої ваги податкових надходжень до бюджету країни, а з іншого боку показати суперечливість між проголошеними та реальними засадами і принципами непу.

Скасування продрозверстки та заміна її продподатком, починаючи з березня 1921 р. і до кінця 1922 р. включно, не мали конструктивного економічно-господарського ефекту, тому що ситуація в сільському господарстві виявилася катастрофічною: посівна площа зменшилася на 20%, згідно темпів дореволюційного приросту населення у 1920 р. мало бути 32,9 млн, а було 25,5 млн осіб, валовий збір зернових становив лише четверту частину 1911–1915 рр., врожайність в степових районах зменшилася у 10 разів [307,с.75]. Для нормального харчування людей та утримання худоби необхідно було мати мінімум 20–25 пудів, а повітів з такою нормою тоді було лише шість. Три губернії (Київська, Полтавська та Чернігівська) зібрили зернових з розрахунком 15 пудів на душу. Критична ситуація виникла внаслідок посухи та загальної соціально-демографічної повоєнної руйни, яка ускладнила повноцінне здійснення продподатку. Форми та методи його стягнення протягом 1921–1922 рр., тобто в апогей голоду, не відповідали нормам людської моралі та принципам непу. Вони унеможлилювали розвиток вільного продуктообміну в межах району, не кажучи про вільну торгівлю. Дивне, але одночасно і показове поєднання інерції воєннокомуністичних форм фіскальної політики з непівськими спостерігається у постановах Раднаркому УСРР від 29 березня 1921 р.: «Про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р.» та «Про натуральний податок на зернові продукти». Першу і другу підписав Х.Г. Раковський. Вони були продиктовані загостренням продовольчої ситуації в республіці, тому виникло питання про зменшення продрозкладки, про встановлення натурального податку 117 млн замість 160 млн пудів, про придбання харчів для українського селянства за кордоном [227,с.24]. Організаційною формою оподаткування став – натуральний податок. Постанова закликала селянство до того, що воно «...повинно буде здати в порядку трудового податку з урожаю 1921 року» [227,с.25]. Термін «трудоий податок» означав застосування класового підходу до різних соціальних груп селянства, але привертає увагу інше функціональне визначення – «повинно», тобто

впроваджувалася нова система натуральної повинності селян. На засіданнях політбюро ЦК КП(б)У 29 та 30 липня 1921 р. використовували термін «продподаток», розглядали питання про збільшення його ставок в окремих повітах. 12 серпня 1921 р. В.І.Ленін особисто підписав постанову РПО РСФРР про застосування примусових заходів (використання військових частин, ревтрибуналів тощо) для стягнення продподатку [227,с.32]. 3 вересня 1921 р. ленінська директива була реалізована в Україні, тому що політбюро ЦК КП(б)У доручило ВУЦВКу налагодити роботу ревтрибуналів на місцях, засуджуючи колективні та індивідуальні випадки невиконання податку. Так, 28 вересня 1921 р. селянина с.Драбів Кременчуцької губернії С.І.Балюра засудили до позбавлення волі за недовиконання продподатку, при цьому зобов'язали здати його у 2 рази більше норми [308, арк.4]. У 1921 – першій половині 1922 р. до суду було притягнуто 723 «злісних неплатників», а також 426 не дуже «злісних» платників податків [309]. 22 вересня 1921 р. політбюро дозволило Донецькому губвиконкому стягувати продподаток грошовим внеском селян за пересічними ринковими цінами. Отож, виникла комбінована форма оподаткування – натуральна та грошова. Вона не полегшувала справу, тому що селянинові треба було продавати хліб, а для цього він мав виконати повинності, інакше сільська рада не видавала дозволу про вільний продуктообмін.

Застосування надзвичайних заходів (виявлення фактів приховування землі від оподаткування, конфіскація майна за невиконання продподатку, закриття базарів, впровадження загороджувальних загонів, перевірка квитанцій про дозвіл селянам продавати хліб, ув'язнення до концентраційного табору на два роки з внесенням податку, арешти, обшук, збільшення обсягу продподатку для саботажників, заборона продажу хліба без виконання продподатку, позбавлення селян продуктів харчування, розквартирування військових частин, загонів продподаткової міліції в селах, розстріли тощо) означало фактичне гальмування непу в сільському господарстві. Земельні органи встановлювали норми урожайності з десятини,

які впливали на визначення обсягу продподатку, тому селяни намагалися приховати від податкових органів посівну площу під зерновими. Податкова політика радянських органів влади не знаходила підтримки з боку селян, тому спостерігалися збройні сутички, повстання, колективні заяви про неспроможність виконання продподатку. Фіскальну функцію виконували так звані продовольчі сесії ревтрибуналів, продовольчих та особливих сесій народних судів, інститут заручників з вимогою до «куркульського і середняцького населення» про підписання ним «кругової відповідальності» та про виконання продподатку протягом двох діб. За уникнення від цієї повинності села оголошувалися «ворогами радянської влади» [227,с.51].

Податковий апарат періоду воєнного комунізму не встигли пристосувати до умов стягнення продподатку. Принцип продрозкладки не враховував стану конкретного господарства, а базувався лише на загальних статистичних даних. Стягнення продподатку вимагало від податкових органів індивідуального підходу, виявлення та врахування економічних можливостей кожного селянського двору, тобто платника податку. Колишній апарат продорганів виявився непридатним для нових умов, а основне навантаження по стягненню податків лягало на структурні підрозділи Народного комісаріату продовольства. 14 червня 1921 р. Раднарком УСРР видав положення про податкові інспекції, згідно якого при управліннях по заготівлях Наркомпроду та його місцевих органів створювалися інспекторські відділи [310,с.524]. Вони спостерігали за своєчасною і правильною «розкладкою» продовольчих та сировинних податків, кадри яких формували профспілкові та партійні органи, але переважно з числа колишніх «продагентів». На місцях, тобто в районах та селах, діяли податкові комісії. Їх створювали при сільських радах з комнезамів, політично активних селян, поклавши на них функцію безпосереднього стягнення податків. Податківці заходилися формувати нові списки, виготовляти зразки квитанцій про сплату продподатку, продпаспорти, персональні рахунки, які стосувалися окремих видів податку з кожного двору. Натуральний податок був продовольчим,

тому що він охоплював основну групу харчових продуктів (картопля, овочі, м'ясо, яйця, масло, птиця), не обмежуючись лише зерновими культурами. Натуральний податок стосувався продукції бджільництва (від 2 до 6 фунтів меду з вулика) [256], соломи (8 фунтів кормової соломи на її загальну кількість пудів) [257], сіна (15 млн пудів) [258], м'яса (2,4 млн пуд. замість розверстки 6,5 млн пуд.) 8 липня 1921 р. [259]. Раднарком УСРР надав право місцевим продорганам застосовувати форму арешту терміном до двох тижнів за невиконання продподатку, а також нарахування пені – до 20% суми податку [260]. 12 серпня 1921 р., виконуючий обов'язки голови РНК УСРР Д.З. Мануїльський підписав постанову уряду «Про заходи боротьби з наданням селянами неповних відомостей про кількість землі в їхньому користуванні» [311], згідно якої прихована ними земля відчужувалась. Того ж самого дня Раднарком УСРР видав постанову «Про перевірку статистичних даних про списки платників натурподатків», відтак уточненню підлягали: кількість ріллі, сінокосів, землі під технічними культурами, городиною, худоби та їдоків [261]. Спостерігався фіскально-примусовий принцип стягнення податків за галузевою ознакою. 14 січня 1922 р. РНК УСРР зменшив ставки натурального податку для окремих груп платників, а також звільнив від сплати господарства голодуючих повітів південно-східних регіонів республіки, дозволив заміну продовольчого натурального податку на грошову форму його стягнення [227,с.68]. 28 січня 1921 р. Х.Г. Раковський, звітуючись про виконання продподатку, визнав «фантастичними вимоги» уряду РСФРР стосовно вилучення продподатку з України, а методи, форми та обсяги заготівель хліба – «злочинною недбалістю», тому що плани перевиконали на третину, не враховуючи катастрофічної соціально-демографічної та продовольчої ситуації в українському селі [227,с.75–80]. Карально-репресивні методи здійснення продподаткової політики діяли до початку весняної посівної кампанії 1922 р. «Посилення натиску та репресій продорганів з наростаючим голодом навіть найбільш благополучних повітів, повідомляла Одеська губчека 9 березня 1922 р., стали причиною різко

виявленого невдоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цій основі посилилась агітація куркулів, яка має певний успіх і не зустрічає за відсутності політроботи ніяких противаг. На психологію та настрої незаможного селянства дуже впливає зухвало грубе, що доходить до знущання, ставлення продорганів, які зловживають своїми повноваженнями. У Валегоцуловському районі були випадки побиття та погроз розстрілом (селян для інсценування ставили до стінки)» [227,с.100]. На Поділлі 27–28 лютого 1922 р. траплялися факти розстрілу заручників за невиконання продподатку, а постанова ВУЦВКу 5 квітня 1921 р. «Про звільнення засуджених за невиконання продподатку» зайвий раз доводила наявність переслідування селян за «податкові злочини», тобто за невиконання натурального податку [312]. 16 травня 1922 р. Г.І. Петровський просив Центральну комісію допомоги голодуючим при ЦВК РСФРР залишити для потреб України наркомпродівські вантажі, тому що в п'яти губерніях УСРР голодувало близько 4 млн осіб [227,с.116]. Збільшенню кількості голодних дітей і дорослого населення південно-східних губерній України сприяла також і податкова політика органів радянської влади, їх залежність від центральної керівної ланки.

Податковий тиск виявився не лише у ставках оподаткування майна, доходів, але й у кількості податків та у їх натурально-грошовій формі. Особливо збільшувалося надходження місцевих податків, які посідали майже половину загальної суми державних податків 1922 р. [313]. Селян, крім прямих податків (сільськогосподарського, промислового, прибуткового), обкладали трудгужподатком, присадибним, подвірньо-грошовим, цивільним. У 1921–1922 рр. продподаток склав 81 млн пудів, а загалом у 1922/23 р. натуральна частина податків становили 83%, грошова 17% серед загальних надходжень [314,с.10]. Якщо промисловий податок у 1922/23 р. склав 11 млн., прибутково-майновий 2,1 млн, то від єдиного сільгосподатку 1923/24 р. 63,4 млн червінця [314]. Для пересічного селянського господарства єдиний сільгосподаток у 1923 р. становив 13-14 пудів з десятини, а

насправді стягували майже третину валового збору зернових культур [315, арк.22]. Із 4,5 млн господарств, які сіяли зернові, податкоспроможними були 2,6 млн, на двір припадало 77 пудів податку [315, арк.118]. Це дуже високе податкове навантаження, враховуючи мізерну пересічну врожайність зернових культур в Україні 1920-х рр. Сплачуючи будь-які податки, але особливо їх натуральну складову, селянин ставав суб'єктом соціально-правових відносин, тобто виконував конкретні фінансові зобов'язання перед державою, виявляючи тим самим функціональні ознаки приватного підприємця.

Здійснення податкової політики у 1921–1922 рр. суперечило основним принципам проголошення непу. Продподаток виявився універсальною формою натуральної повинності, викликав спротив і невдоволення селянства. Інформаційні зведення губвиконкомів свідчили про нестабільне соціально-політичне та економічне становище на місцях. Наприклад, селяни Волинської губернії не зазнали голоду 1921–1922 рр., але багато повітів у січні 1922 р. виконали та навіть перевиконали завдання по продподатку, тому політичний настрій селян мали виразне антирадянське спрямування [316, арк.1]. Весною 1922 р. Миколаївський та Катеринославський губвиконкоми інформували центр про незадоволення податковою політикою. У зведеннях за перший тиждень квітня 1922 р. підкреслювався один із класових принципів здійснення продподатку: «економічні репресії» для вилучення «матеріальних засобів за рахунок куркулів» [317, арк.7].

Комбінована система оподаткування 1921–1923 рр., яка поєднувала воєннокомуністичні методи стягнення та непівські організаційні форми (натурподаток з його грошовою компенсацією), виявилася перехідною, зумовленою не лише певною інерцією попередніх років, а також економічною ситуацією. Дванадцятий з'їзд РКП(б), який відбувся 17–25 квітня 1923 р., вирішив об'єднати усі державні прями податки селян в єдиний сільськогосподарський податок [264]. Декрет «Про єдиний сільськогосподарський податок» був прийнятий 19 травня 1923 р. ВУЦВКом.

«На населення, що займається сільським господарством, а також на колективні й радянські господарства, – наголошувалося в декреті, – встановлюється на 1923–24 рік єдиний сільськогосподарський податок замість податків, що стягалися в 1922–23 році з хліборобського населення, а саме: єдиного натурального податку, трудгужподатку, подвірного грошового податку, одночасного податку для відбудови сільського господарства (загально громадського податку) і місцевих податків, що накладалися губвиконками і окрвиконками на сільське господарство» [263,с.45]. Промислова і торгова, тобто підприємницька діяльність сільського населення, оподатковувалися відповідними податками, а міське населення з організаційними формами сільськогосподарського виробництва також не звільнялося від єдиного податку. Така видова кількість податків свідчить про системну економічну блокаду селянського сектору на початку 1920-х рр., тому ідеалізований істориками продподаток не відігравав стимулюючої ролі.

Стягненням податку займалися Уповнаркомфін та Наркомпрод, тому що було збережено грошову та мішану форми податку, які використовували залежно від фінансово-продовольчої ситуації в регіонах. Розміри податків встановлювали губвиконками, а на місцях районні органи влади. Дозволялося визначати еквіваленти натурально-грошових замінників, тобто натуральний податок пшеницею можна було замінити в пропорціях на кукурудзу. Розмір податку для кожного господарства вираховувався за наявності таких умов: кількості землі, пересічної продукції десятини оподаткованої землі в житні одиниці, поголів'я дорослої худоби. Для визначення суми податку з кожного господарства їх поділили на 9 груп з урахуванням землі на їдця, на п'ять груп за рівнем забезпечення худобою, на 11 розрядів за продуктивністю галузей згідно житньої одиниці (ринкової вартості пуда жита з десятини). Таблиця податкових ставок була побудована з дотриманням розміру земельної ділянки та урожайності, а податкове стягнення встановлювалося у фунтах. Наприклад, селянське господарство, у якому на їдця припадало півдесятини з пересічною урожайністю 15 пудів,

відносилося до 1 розряду з утриманням 40 фунтів єдиного сільгосподатку з десятини, а від 3-х десятин і більше 200 фунтів. Якщо урожайність була вищою, то відповідно зростав розряд продуктивності і податок, що не дуже стимулювало виробництво, тому що існували інші види податку та грошових повинностей селян. Малоземельний селянин з урожайністю десятини землі 50-60 пудів мав внести 260 фунтів податку з кожного пуда, тобто у 10 разів більше від тих господарств, у яких врожайність була на половину менше. Втрачався принцип матеріального зацікавлення зростання продуктивності, тому що була збережена фіскальна функція. Господарство, що мало одну корову, доплачувало від 10 до 15 фунтів до основної ставки на десятину землі, а якщо 4 і більше – 100–130 фунтів [319,с.4]. Список розрядів оподаткування до 25 липня кожного року подавали ЦСУ, Наркомзем, Наркомпрод та Уповнаркомфін, які надходили до губвиконкомів, окрвиконкомів та районів, на підставі яких встановлювалися розряди оподаткування в конкретних селах.

Не підлягали оподаткуванню культури посівних трав, науково-дослідні станції, меліоративні площі, господарства переселенців. Податкові пільги стосувалися родин червоноармійців, які мали 1,5 десятини оподаткованої площі (звільнялися на 75% від сплати податку). Списки платників податку складали райвиконкоми та сільські ради в присутності двох представників від села та голови комнезаму. Райвиконком перевіряв списки на відповідність оподаткування об'єктів податку, щоб унеможливити приховування землі, худоби тощо. Відповідальність за вичерпність та правдивість списків за наявність об'єктів оподаткування покладалася на сільські ради. Кожен селянський двір одержував до 1 вересня окладний лист про сплату суми податку грішми та натурою, за невиконання яких передбачалася особиста та майнова відповідальність у судовому порядку, а за нездану частину стягувалася пеня. Можна було оскаржити суму податку та форми його стягнення.

Декрет набував чинності з дня його опублікування, тобто з середини червня 1923 р. 7 лютого 1924 р. Раднарком УСРР запровадив грошові еквіваленти заміни пуда жита по податку: для Волинської губернії 50, Донецької 75, Катеринославської 60, Київської та Одеської 55, Подільської 58 копійок [318]. У 1925 р. було доповнено положення про єдиний сільськогосподарський податок, особливо в частині податкової ставки. Так, за першою ставкою оподатковувалася перша половина десятини на їдця (від 45 до 85 коп.), за другою надлишок від 0,50 до 1,5 десятини, далі більше 1,5 десятини на їдока, відтак було 9 розрядів [319].

Становлення податкової системи в Україні протягом першої половини 1920-х рр. відбувалося дуже напружено. Для податкових органів основним критерієм ефективності їх діяльності було стягнення загальної суми податку з населення, але для економічного життя суспільства, особливо для розвитку організаційних форм підприємництва важливим було інше: визначення межі податкового тиску. До 1913 р. держава брала від населення податків, які становили 13,5% національного доходу [320,с.48], в УСРР, враховуючи страхові внески та інші форми платежів, населення сплачувало 15% умовно-чистого доходу. В 1913 р. селянське господарство вносило різних платежів на суму 66 крб., у 1921–1922 рр. (продподаток та трудгужподаток) 90 крб., хоча існували й інші форми грошової повинності радянського селянства, що збільшувало суму податкових вилучень. Питома вага прямого оподаткування до умовно-чистого доходу селянського господарства становила: у 1918–1919 9,7%, а у 1920–1921 25%, у 1921–1922 рр. (продподаток) 17,4%, у 1922–1923 рр. 12,3% [320,с.51]. Фахівці податкової статистики 1920-х рр. підкреслювали зменшення питомої ваги суми єдиного сільгосподатку в Україні з 8,4% у 1923/24 р. до 6,7% у 1924/25 р., однак пряме оподаткування селянства у два рази було тяжчим ніж до революції. Лише на одну Полтавську губернію припадало 169987 репресій восени 1924 р., тобто адміністративних стягнень податку. Їдоцький принцип оподаткування, тобто визначення доходності господарства за наявністю землі на одного члена селянської родини,

відповідав натуральному господарству, а не підприємницькому. Від доходності селянського двору залежали його землезабезпечення, поліпшення демографічної ситуації, зміцнення матеріально-технічної бази. Наявність кількості землі була відносно стабільною величиною, але в сільських районах спостерігався активний процес дроблення селянських господарств, що завершувалося появою нових платників податку.

Існуючий принцип не був універсальним та вичерпним, тому що легше було встановити дохід конкретного господарства порівняно з опосередкованим доходом через з'ясування рівня доходності умовної десятини на їдока. Урожайність також не була ідеальним показником визначення ставок податку, а також оподаткування продуктивної та робочої худоби – корови та коня. Доходами від рільництва чи тваринництва не обмежувалися статки селянського господарства. Частка зернових культур у валовому доході від сільського господарства становила у 1922 р. 50,8%, у 1923 р. 45,2%, у 1924 р. 39,1% , решту продукція технічних культур, тваринництва, птахівництва, городини, садівництва. Тенденція промислових заробітків селян залежала від рівня їхньої заможності, тобто чим вищою була економічна потужність селянського господарства, тим меншою була його зайнятість промислами. Вони були джерелом доходу для найбільш бідніших груп селянства. Оподаткування доходів селян від промислів мали здійснюватися індивідуально, але їх було складно зареєструвати. Вважалося, що в Україні загальна сума податків була високою до умовно-чистого доходу, тому будь-яке оподаткування доходів від промислів та відходництва було б «несправедливим обкладанням».

Грошова форма сплати податків стала можливою лише після появи твердої радянської валюти – червінця. За 1921/22 р. кількість грошових знаків збільшилася у 203 рази, а ціни виростили у 103 рази, особливо товарні, які випереджали емісію [321]. Впровадження у жовтні 1922 р. червінців не заморозило товарних цін, які зростали, а дрібний підприємець оперував переважно совзнаками, що мало відношення і до селян. Сплачувати

натуральну частину податку в грошах в умовах галопуючої емісії та цін було справою нереальною для селянського господарства. Один червінець дорівнював 10 рублям золотом дореволюційної монети, а банкноти 1,2,3,5,10,25 та 50 червінців прирівнювалися до одного злотника (78,24 долям чистого золота), але в українському селі червінець першої половини 1920-х рр. не мав значного поширення [322], однак стабілізував певним чином грошовий ринок. На глибоке переконання відомого у 1920-х рр. дослідника радянської грошової системи Л.М. Юровського [58], формування податкової системи тісно пов'язане з першою, незважаючи на складнощі організаційного періоду. Протягом 1922–1923 рр., враховуючи грошову реформу, було переглянуто принципи визначення ставок промислового, трудового та гужового податків, а перехід до єдиного сільгосподатку сприяв його денатуралізації з повною заміною грошовою формою у 1924 р. [58,с.140]. Грошова реформа 1922–1924 рр., на думку сучасних дослідників [139], упорядкувала ринок товарів та різних виплат, знайшла підтримку підприємців. Справді, авторитет державних знаків, тобто банкнот скарбниці, дещо виріс, а також була повернена вартісна і цінова вага золотих монет. 4 квітня 1924 р. валютна комісія політбюро ЦК КП(б)У дозволила обіг монет дореволюційного карбування для погашення ними податкових боргів [323].

Реформа грошової системи дозволила збалансувати дохідну та видаткову частину бюджету, а відтак визначити роль і місце податкових надходжень до бюджету. Вони свідчать також про використання радянською владою непопулярних форм та методів оподаткування селянських господарств. У 1921–1922 рр. податки становили 45%, у 1923–1924 рр. 33%, у 1924–1925 рр. 40% бюджету [324,с.137]. Запровадження твердої валюти ліквідувало емісійний податок, але протягом 1922–1923 рр. було вилучено 30% суми доходу сільського господарства. У 1922/23 р. за рахунок прямих та побіжних податків було вилучено 405 млн крб., хоча на душу населення єдиний сільгосподаток не перевищував 5 крб. У 1924/25 р. від податку було звільнено 857 тис. селянських господарств [324,с.138], але загальна сума

податку перекидалася на заможні верстви селянства. Надходження від податків перевищували відрахування від роботи промислових підприємств, тому держава зосереджувалася на фіскальних функціях податкової системи. Необхідно зазначити, що вартість товарної продукції сільського господарства становила у 1923/24 р. 613, у 1924/25 р. 573, у 1925/26 р. 631 млн крб. [325,с.30], а прямі податки, наприклад, у 1922/23 р. 366 млн крб. [324,с.138], тобто більше половини вартості товарної продукції сільського господарства.

Селянське господарство рахувало власні прибутки та видатки, регулюючи норми споживання, переглядаючи пропорції виробничих витрат за галузевим принципом. Найвищі видатки припадали на жовтень-грудень, коли селяни купували промислові товари, а також сплачували податки та страхові внески, розраховувалися за кредити, борги тощо. За матеріалами селянських бюджетів 1924/25 р. можна виявити питому вагу податкової суми стосовно умовно-чистого доходу. На Поліссі натурально-грошові податки становили 8,9%, на правобережному Лісостепу 6,3%, на лівобережному Лісостепу 5,7%, в Степу 6,1% умовно-чистого прибутку [327,с.76]. Для Полісся була характерна велика розбіжність оподаткування умовно-чистого доходу селянських господарств в округах. Наприклад, в Глухівській окрузі податкові видатки становили 6,5%, в Коростенській 10,6%, в Шепетівській 13,3% чистого доходу, хоча в Україні він дорівнював 6,5% [327]. В округах для конкретного селянського сектору приватного підприємництва податкові витрати суттєво перевищували пересічні. За матеріалами селянських бюджетів 1926/27 р. вони становили 6,6% разом із страховими внесками, але серед інших видатків були: наймання робочої сили 7%, сплата боргів по кредитам 6%, інші грошові видатки неземлеробського походження 17,4%, тобто разом селянин витрачав на ці справи 37% умовно-чистого доходу [328,с.XVII]. Відомий у 1920-х рр. економіст С.Г. Струмилін, критикуючи концепцію М.Д. Кондратьєва про формування фінансових джерел здійснення індустріалізації, оприлюднив суми селянських податків, які у відсотковому співвідношенні були такими: внески по єдиному сільгосподатку становили

28,5%, інші грошові податки 69,6% [59,с.17]. Саме тому селяни виявляли невдоволення податковою системою, яка не обмежувалася стягненням єдиного сільгосподатку. Наприклад, селянин Нарусбек з с.Лютовка Синянського району Охтирської округи Харківської губернії писав 15 вересня 1924 р. в листі до редакції «Крестьянской газеты» таке: «Чую тут плаче селянин, я запитав, у чому справа, чого ти плачеш, і що за лихо. А він відповідає: Як тут, голубе, не плакати, коли цей рік зовсім поганий урожай, і навіть насіння не повернув, а тепер приходять – давай податок. Звідки ж я його візьму, коли у мене одна корова і четверо душ сімейства, землі 4 дес., а корову і ту записали в податок за 1 дес., тут і для себе нічого їсти, а вони говорять – давай податок за першу половину, а то проценти наростуть» [231,с.107]. Ставлення селянина до системи оподаткування було негативним. Селянин М.С.Біда з с.Гнилякова Одеської округи в листі від 12 листопада 1927 р. переповідав обставини його особистого оподаткування, які вважав «гіршими у 110 раз старого царського гніту», тому дивувався з того, що радянська влада вдалася до насилля. «Ось я, – наголошував він, – сам за себе скажу: я маю продподатку 60 крб., а заплатив лише 10 крб., і то з горем пополам. У мене забрали самовар, дзеркало, швейну машинку і не віддають, допоки я не заплачу решту 50 крб. Але у мене дома не то 50 крб., а 50 коп. немає і ніде взяти, побічних заробітків немає, хліба продати – нема його і не було» [231,с.113]. Таких листів було багато, які надходили до українського радянського уряду. Так, 28 серпня 1928 р. І.С. Науменко з с. Івангород Плисківського району скаржився на те, що в його окладному листі за №1073 була зазначена до сплати сума податку – 121 крб. 95 коп., вирахована з доходу 704 крб. [231,с.113] Насправді, як з'ясувалося, доход з ріллі становив 197 крб. 40 коп., від сінокосу 42 крб. 90 коп., з коня – 29 крб., з корови – 22 крб., від саду – 65 крб., від городництва – 102 крб., а разом з дрібною худобою 474 крб., тому сума податку мала бути 58 крб. 50 коп., враховуючи наявність 5 душ їдоків [231,с.114]. Фінансові органи, судячи з річних звітів та поточної статистики Наркомфіну УСРР [329,арк.34], системно

відслідковували доходи селянських господарств, які підлягали оподаткуванню. Отож, селянинові доводилося не лише займатися організацією сільськогосподарського виробництва, формуванням хлібофуражного балансу господарства, але і думати про щомісячні внески різних податків.

6 лютого 1929 р. до редакції «Крестьянской газеты» надійшов також лист від селянина А.О. Индика з села Велика Загоровка Плисківського району тієї ж Ніжинської округи, у якому він оскаржував суму податку з його двору – 84 крб. 96 коп. «У моєму господарстві немає: ні машин, ні знаряддя, від якого я мав би нетрудовий заробіток у моєму трудовому господарстві: я ніколи не користувався найманою працею, не мав і не маю капіталів, від яких отримував би відсотки, торгівлею ніколи не займався, навіть тих прибуткових підприємств не вказано у моєму окладному листі про нарахування з мого трудового селянського господарства на 1928–29 рік» [231,с.107]. Фактично селянин виклав структуру сільськогосподарського підприємства, яке підлягало оподаткуванню. Визначення «трудове господарство» було не теоретичним тлумаченням, а соціально-правовим явищем 1920-х рр.

Податковий тиск, незважаючи на перегляд окремих видів податку та принципів оподаткування, ніколи не зменшувався. Селянські господарства, обтяжені грошовими та натуральними повинностями, виявилися економічно неспроможними їх виконувати. На 1 січня 1926 р. було виконано 78,5% загального обсягу єдиного сільгосподатку, тому політбюро ЦК КП(б)У повернулося до репресивних заходів (накладання штрафу, продаж майна тощо) [330,арк.15]. Примусовий характер податкової системи продовжував діяти, поширюючись не лише на господарство загалом, а також на його окремі промислові підприємства.

Вибірковий облік платників податку Полтавщини (понад 10% господарств) станом на 15 січня 1925 р. засвідчує виконання ними податкових зобов'язань. Виявилося, що 39% господарств сплатили податок

повністю, 53% – частково, 8% зовсім не платили [331, с.32]. Найкращими платниками податку були господарства з високим рівнем забезпечення худобою. На так звані «маломіцні» господарства припадало 18%, на середні – 39%, на «міцні» – 43%, а виплата ними податку на 15 січня становила: першою групою 73%, другою 85%, третьою 88% [331,с.36]. Третю групу становили господарства, у яких було три і більше голови худоби. Найбільш дисциплінованими платниками податку виявилися середні та вищі соціальні групи селянських господарств, які мали кошти, а також намагалися не конфліктувати з місцевими органами влади.

Опитування платників податку показало, що основним джерелом для їх покриття був продаж худоби – дрібної та великої, який становив 81–90% суми усіх продаж. Другим джерелом виявився продаж хліба: у маломіцних – 34,7%, середніх – 29%, у міцних – 20,9%. Наявність цукрових буряків у Золотоніському районі дозволила заможним господарствам компенсувати продаж зернових за рахунок реалізації цукрового буряка – 22,9% відчуження для сплати податку. Селяни продавали полотно, виготовлений одяг для погашення чергового терміну оподаткування. Його більше продавали маломіцні господарства (від 3,5 до 8,6 % продаж), а міцні не більше 2%. Аналіз та співставлення відсоткового співвідношення джерел покриття податків за рахунок внутрішніх ресурсів господарств розкриває своєрідну їх пріоритетність. Для маломіцних хліба посідали 23%, худоба 53%, з них 40% велика рогата худоба, полотно 3,5%, одяг 6,3%, інші 18,3%, для середніх реалізація хліба – 28,1%, худоби – 67,4%, полотно – 2,3%, одяг – 2,2%. Заможні господарства серед джерел покриття податку використовували 22% доходів від реалізації зерна, 75,2% худоби, 2,8% буряків [331,с.36–37].

У другій половині 1920-х рр. відбулися зміни в оподаткуванні селянських господарств. Згідно «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», ухваленого ЦВК СРСР 2 квітня 1927 р., оподатковувалося усе сільське населення, а податок стягували в грошах, враховуючи дохідність однієї десятини: городини і бахчевих – 150 крб.,

виноградників – 180 крб., садів – 150 крб. [332] У травні 1928 р. постав новий закон про єдиний сільгосподаток, яким передбачалося оподаткування кожного окремого господарства за принципом галузевого доходу та неземлеробських прибутків [333]. З'явилися інструктивно-інформаційні брошури, які пояснювали податківцям принципи, норми та методи стягнення податків [334,335,336], але вони не розкривали фіскальної функції, тому що наводили зразки оподаткування абстрактного селянського господарства, а не реального з усіма його грошовими повинностями, особливо селянськими позиками індустріалізації, самообкладанням тощо. Вони демонстрували повне охоплення податками усіх джерел доходності селянського господарства: від рільництва, тваринництва, садівництва тощо. У сільському господарстві 1920-х рр.. основним платником податків був селянський двір, а весною 1927 р. 55% загальної суми податкових надходжень до каси Наркомфіну УСРР давали приватні підприємці [337]. Сільгосподаток, стягнений у 1927 р. з українських селян, складав 38% доходів республіканського бюджету [338], тому селянське підприємництво було важливим фінансовим джерелом державних соціальних видатків.

Від реальної доходності десятини рільництва в Україні, а не від визначеної директивними органами, залежали і ставки оподаткування. У 1926/27 р. доход з десятини становив 45 крб., у 1927/28 р. та 1928/29 р. 52 крб., від коня 23–26 крб., вола 15-20 крб. [77,с.146]. Умовно-чистий доход селянського господарства від землеробства в УСРР становив 216–225 крб. Валова продукція сільського господарства України сягала 20% союзної, а розмір сільгосподатку 26–27% союзного контингенту [77,с.149]. Питома вага заможних господарств в Україні була дещо вищою від інших республік, але в Україні дуже великою була частка маломіцних селянських господарств, яких звільняли від податку, тому податкове навантаження лягало непосильним тягарем на господарства підприємницького типу. Саме вони стали об'єктом застосування репресивних заходів протягом 1928–1929 рр., яких обкладали сільгосподатком, враховуючи соціально-економічний статус

«куркульсько-заможної верстви». В листах селян та на сільських сходах говорилося про непосильні податку за класовим принципом обкладання та їх стягнення. У звіті Дніпропетровського окрвиконкому про здійснення хлібозаготівель від 19 січня 1929 р. йшлося також про ставлення заможних селян до податкової політики. «Куркуль вдається до низки заходів, - наголошувалося в звіті, - щоб ухилитися від податків та поборів і одним з таких методів є маневрування своїм господарством. Наприклад, задовго до обкладання єдиним сільськогосподарським податком куркульство почало продавати велику рогату худобу, замінюючи її молодняком, що не підлягає оподаткуванню, а також свинями, вівцями. Іншим методом ухиляння від податкового обкладання є дроблення господарств, «передчасні розділи» [229,с.42]. У січні 1928 р. радянська влада, здійснюючи хлібозаготівлі, застосувала так звані «надзвичайні заходи», тобто карально-репресивні методи, серед яких виявилися дотермінові стягнення податків, самообкладання, страхових внесків, повернення кредитів тощо. Податкова система перетворилася в апарат примусового впливу на заможних та середніх селян, хоча під каток потрапляли і «маломісні селяни». Опис майна, натуральний штраф, виселки, депортації з конфіскацією майна стали явищем типовим для українського села напередодні здійснення масової колективізації, що дає підстави говорити про згортання непу. Податкова система почала обслуговувати хлібозаготівлі, тобто форму примусового стягнення натуральних повинностей селян. На Херсонщині взимку 1929 р. застосовували самообкладання, статтю 28 закону про єдиний сільгосподаток (експертне оподаткування двору), збільшення плати за оренду, стягнення податку за орендовану землю [229,с.61]. Формально непівські принципи оподаткування збереглися, але їх радикально змінювали у залежності від ситуації на «фронті хлібозаготівель». 20 лютого 1929 р. Кременчуцький окрвиконком повідомляв ВУЦВК про «проведення самооподаткування населення за класовим принципом», тому «...весь тягар

самооподаткування лягає на заможні кола населення в той час, коли біднота зовсім звільняється» [229,с.66].

Оподаткування приватного сектору, крім фінансово-фіскальної функції, виконувало деструктивне соціально-політичне завдання – обмеження та витіснення «підприємницько-капіталістичного» типу селянина-фермера, якого тоді називали куркулем. Подальше ставлення до нього жваво обговорювалося на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), особливо в контексті доповіді М.І. Бухаріна. Він цитував промову В.М. Молотова на XV з'їзді ВКП(б) стосовно неприпустимості «примусової позики» у селян 150–200 млн пудів хліба, оскільки «надзвичайна натуральна позика» зриває неп і руйнує союз робітничого класу та селянства [339,с.267], тому категорично вимагав скасувати «надзвичайні заходи» хлібозаготівель у 1928/29 р., які захищали В.М.Молотов, Й.В.Сталін, Л.М. Каганович та інші номенклатурні посадовці. Зокрема, М.І. Бухарін наважився критикувати теорію загострення класової боротьби з просуванням до соціалізму, яку висунув Й.Сталін на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), яка була спрямована проти заможного селянства. Дискутуючи з Й.Сталіним стосовно економічної політики по відношенню до селянства, М. Бухарін вирізняв бідняцько-середняцькі господарства і куркульські, навіть висловив думку про необхідність їх «витіснення остаточно», але не згідно теорії класової боротьби та політики розкуркулення, а по лінії продовження непу, застосування державних заходів, але не репресивно-примусових стосовно селян. «Надзвичайні заходи і неп, – наголошував він, – є речі суперечливі одна одному. Надзвичайні заходи є скасування непу, хоча і тимчасове, звичайно. Надзвичайні заходи як система виключає неп» [339,с.289]. Ставлення самого М. Бухаріна до селянства було також суперечливим, позаяк він схилявся до максимального використання економічних можливостей господарств підприємливих дрібних товаровиробників, щоб наповнити внутрішній споживчий ринок, але одночасно погоджувався з їх остаточним «витісненням», тобто усунення з аграрного сектору шляхом

еволюції, а не «третьої революції». Цей авторитетний теоретик партії слідкував за ціновою політикою, тому вважав, що «куркулі» отримують «додатковий дохід», продаючи зерно весною за високими цінами, відтак пропонував компенсатора – «відповідне підвищення податкового обкладання». На переконання М. Бухаріна «...у нас немає ще до кінця продуманої податкової системи, достатньо правильної, достатньо гнучкої і достатньо фіксує зростання доходності господарства» [339,с.291]. Тактика «відбирання» доходу заможних господарств шляхом «нашої податкової системи», яку обґрунтовував М. Бухарін, засвідчувала еволюційний шлях обмеження та усунення індивідуальної форми сільськогосподарського підприємництва. Розпалювання класової боротьби він вважав «ідіотизмом», тому вважав доцільним підтримку індивідуального сектора з потужним розвитком колгоспно-радгоспної системи.

Економічні чинники оподаткування прибутковості окремих галузей селянського господарства були замінені адміністративно-примусовим встановленням податкових ставок та репресивними методами стягнення податків. Від промислового податку зазнавали утисків кустарі, власники дрібних промислових закладів сільськогосподарського призначення. Вони скаржилися на важкий податковий тягар, але не завжди отримували позитивну відповідь. Так, 26 серпня 1929 р. начальник податкового управління Наркомфіну УСРР О. Кушнір надіслав Київському окрвідділу пояснення про умови і принципи оподаткування сільських підприємців-промисловців. «Податкове управління повідомляє, – наголошував він, – що, оскільки, як видно з розслідування інспектора, обсяг праці стельмаха та коваля в процесі виготовлення ходів та возів є приблизно однаковий, то ні стельмах, який продає вози, в роботі яких брав участь коваль, ні коваль, який продає вози, в роботі яких брав участь стельмах, не можуть користуватися пільгою, що їй надано кустарям, що продають свої вироби» [340,с.58]. Інший дрібний підприємець з с. Горбаші Черняхівського району Волинської округи С.П. Євняк скаржився на те, що йому примусово видали патент на 310 крб.,

ніби він торгував хмелем та свинями, а сільська рада наклала штраф – 40 крб., тому він мав сплатити 350 крб. Висновок селянина був простим і зрозумілим: «Я остаточно розорений, заплатити таку суму грошей мені немає звідки, а тому прошу Наркомфін скасувати постанову округового фінвідділу Волині про відшкодування з мене 350 крб.» [340,с.140]. Подібних листів було дуже багато, які свідчили про фіскальний принцип радянської податкової політики стосовно приватних підприємців.

13 серпня 1929 р. РНК УСРР видав постанову «Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське», реалізувавши принцип класової диференціації селянських дворів, а також зафіксувавши їх підприємницький статус. До їх соціально-економічних ознак були віднесені наступні: систематичне використання найманої праці, наявність приватного млина, олійниці, вітряка, постійне здавання в оренду сільгоспмашин, нетрудові доходи від торгівлі, експертний вид оподаткування двору [229,с.105–106]. Перелічені організаційні форми та функціональні ознаки господарств свідчили про їх підприємницьку діяльність.

Отже, формування радянської системи оподаткування сільського населення відбувалося в умовах непу, але не завжди відповідало його базовим принципам. Продподаток, якого вважають візитною карткою непу, лише формально мав ознаки податку, а функціонально він майже не вирізнявся від продрозверстки. Від березня 1921 р. до кінця 1922 р. натуральний податок та його грошова форма стягувалися за допомогою репресивних методів, тому вони не сприяли розвитку приватного підприємництва, позаяк виконували суто фіскальну функцію. Багатогалузевий і згодом єдиний натуральний податок виявився відносно обмеженою продрозкладкою, а перехід на єдиний сільгосподаток лише уніфікував розмаїття продрозкладки. Грошова реформа сприяла зміцненню грошової форми податку, яка стала домінантною з 1924 р. Протягом 1920-х рр. натуральна і грошова форми податку залишалися сталими, а змінювалися об'єкти оподаткування – доходи від десятини ріллі, згодом доходи від кожної

галузі сільського господарства, від кожного господарства та виду неземлеробських доходів. Питома вага єдиного сільськогосподарського податку становила в Україні 6-7% умовно-чистого доходу селянського господарства, хоча в окремих округах вона сягала 14%, що не дуже подобалося селянам, але ставка була помірною. Сумарний податок (прямі і непрямі податкові стягнення) становив 37% доходу селянського двору, а це дуже суттєво, відтак кожен вид податку ускладнював економічний стан господарства. У 1928–1929 рр. держава повернулася до принципу продрозкладки з використанням карально-репресивних методів стягнення натуральних та грошових повинностей селян, що виявилось несумісним з вільним підприємництвом. Протягом непу податки не виконували стимулюючої функції, а лише фіскальну, особливо до заможних селян.

Перехід до непу означав скасування воєнно-комуністичних методів управління економікою та системне впровадження елементів ринкових відносин, відродження багатокладності, кооперативної та приватногосподарської форм підприємницької діяльності сільського та міського населення. Для їх становлення та розвитку була закладена відповідна нормативно-правова база та політично-ідеологічна установка. Радянське законодавство дозволило формування та функціонування у сільському господарстві колективного, кооперативного, індивідуального (приватного), акціонерного, концесійного підприємництва, створивши певні передумови. В українському селі, крім колективної форми, активно діяли селянське приватне господарство, кооперативне та неземлеробські кустарні промисли.

Аграрна політика більшовиків унеможливила повноцінний і системний розвиток селянського сільськогосподарського підприємництва, скасувавши соціально-правовий інститут приватної власності на землю, впровадивши принципи її соціалізації та проголосивши тимчасовість існування індивідуального землекористування, його неминучу заміну колгоспно-

радгоспною системою. Зрівняльний розподіл землі за «споживчо-трудовою нормою», проголошений і впроваджений до початку непу, не сприяв становленню в сільському господарстві справжнього інституту фермерства, хоча в літературі 1920-х рр. його згадували в контексті зернового виробництва на півдні України. Земельний кодекс УСРР 1922 р. зафіксував наслідки аграрних перетворень, але остаточно унеможливив розвиток потужних приватних сільськогосподарських підприємств сімейно-трудоного типу. Селянина-власника перетворили на селянина-землекористувача, обмеживши його рамками нормованого наділу та адміністративно-фінансовими заходами.

В основу юридично-правових актів радянської влади стосовно організаційно-економічних форм розвитку сільськогосподарського виробництва було закладено класовий принцип. Серед постанов, декретів, інструкцій, положень, прийнятих ВУЦВКом чи РНК УСРР, немає жодного про підприємницький тип селянського господарства, про його офіційний соціально-економічний статус, хоча існували подібні тлумачення в літературі, промовах і статтях партноменклатури. Соціально-економічні ознаки заможних (куркульських) господарств виокремлювалися лише для встановлення ставок їх оподаткування. Суб'єктом виробничих та економічних відносин визнавалося селянське господарство а соціально-політичних – двір, однак їхній статус не мав законодавчого спеціального визначення, крім Земельного кодексу 1922 р.

Держава відновила діяльність сільськогосподарської, споживчої, кредитної, кустарно-промислової кооперації, дозволивши дрібним товаровиробникам створювати відповідні кооперативні товариства, але фактично обмежила їх права стосовно розвитку справжньої кооперативної демократії, усунувши заможних і підприємливих селян від управління. Кооперативна форма селянського сільськогосподарського підприємництва мала тимчасовий статус, позаяк політично та ідеологічно спрямовувала селян до колгоспів. Кооперація, яка покликана була сприяти селянському

приватному бізнесу, перетворилася на економічно-господарський засіб «обмеження» та «витіснення» різних підприємницьких форм. Вона виявилася залежною від радянських органів влади, не стала функціональним осередком захисту економічних інтересів приватних підприємців в галузі сільськогосподарського та кустарно-ремісничого виробництва.

Законодавство створювало умови для безпосереднього розвитку приватної торгівлі та промисловості, заохочуючи до участі і селянські господарства, але стримуючи їх розвиток через податкову політику. Селянам дозволяли торгувати лишками продукції, створювати відповідні торговельні заклади, а також розвивати промисли, ремесла.

Відродження орендних відносин та соціального інституту найму робочої сили відбувалося в дусі класової ідеології, тому дозволялася «трудова оренда», яка задовольняла споживчі потреби селянської родини, а інші її форми вважалися «приватно-капіталістичними». Фактично оренда та найм робітників стали поширеною формою селянського повсякденного підприємництва, яке перебувало під наглядом сільських рад. Державне регулювання орендних відносин та найму шляхом ухвалення відповідних нормативних актів було спрямоване на обмеження «капіталістичного накопичення», обслуговувало ідеологічну доктрину більшовизму про комуністичне безкласове суспільство, у якому не знаходилося місця для непманів, «капіталістів-селян».

Податкова політика радянської держави не сприяла розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва, базуючись на засадах класового підходу до суб'єктів господарювання. Система оподаткування стримувала селянське підприємництво, тому що основним платником податків були заможні та середні групи селянства. Інерція воєннокомуністичних методів, незважаючи на скасування продрозкладки, спостерігалася у різних видах продподатку. Стартовий період непу в галузі оподаткування селянського сектору затягнувся до весни 1922 р., упродовж якого домінувала стара воєннокомуністична система стягнення податків.

Радянське законодавство завжди прагнуло уніфікації податкової політики, свідченням чого є перехід до єдиного натурального, а згодом єдиного сільгосподатку, впроваджуючи одночасно жорсткий класовий принцип встановлення норм оподаткування та примусових методів їх вилучення.

Розділ 3

Господарсько-економічна мотивація селянського підприємництва

3.1. Організаційно-матеріальні основи підприємництва

Термін і явище «підприємницько-господарська діяльність» селянського двору розглядається під кутом зору його соціально-трудової універсальності. Історична наука не досліджувала соціально-економічну мотивацію селянського господарства з організації виробництва різної продукції. Двір, а насправді голова родини, переймався повсякденними турботами. Сезонні польові роботи були не ознакою соціальної активності, а життєвою необхідністю, враховуючи використання ручної праці членів двору. Він виступав суб'єктом підприємницької діяльності, здійснюючи структурно-галузеву організацію сільськогосподарського виробництва.

Соціально-економічні визначення «куркуль» або «заможні селяни» свідчили про різні рівні їх майнового забезпечення та про відповідний соціальний статус двору, хоча кожен з них представляв дрібне сільськогосподарське підприємство. Класові ознаки першого схилилися до ідеологічної оцінки, а поділ селян на бідняків, середняків, куркулів виконував конкретні тактичні завдання більшовиків. Притаманна для літератури 1920-х рр. соціально-економічна класифікація селянських господарств за наявністю у них майна [48;165;298], на наш погляд, є надто консервативною і статичною, яка не виявляла і не розкривала функціональної складової самої організації сільськогосподарського виробництва.

Соціально-класова диференціація селянських господарств, яку обґрунтовували у 1920-х рр. фахівці різних галузей знань, слугувала тоді методом з'ясування раціональної організації, землеустрою, створення умов для колективізації та «...побудови найбільш правильної податкової системи» [341,с.162]. До базових характеристик селянського господарства відносили: забезпечення їх землею, форми землекористування, наявність робочої та

продуктивної худоби, забезпечення реманентом, будівлями, кількість їдоків та працездатних членів двору. Їх пасивний перелік не давав повної характеристики селянського господарства, навіть їх механічне поєднання не забезпечувало системного вивчення організаційно-виробничого типу. Групування господарств за ознаками, які задовольняли перспективи кооперації, колективізації та раціоналізації податкової політики, не розкривало їх найтиповіших функціонально-мотиваційних основ.

Програми статистично-економічних обстежень селянських господарств, які розробляло ЦСУ УСРР у 1920-х рр., базувалися на методологічних принципах класового підходу, хоча траплялися раціональні пропозиції. Зокрема, Г.М. Вербицький вважав доцільним проведення весінніх вибіркового переписів селянських господарств, відслідковуючи матеріал для поточної статистики диференціації селянства на основі виробничих (натуральних) ознак, на відміну від класової диференціації, яка мала власну динаміку та специфіку [195]. Він звернув увагу на взаємодію ознак, які встановлювали «виробничий тип господарств», а також на репрезентативність статистичних матеріалів. Розробляючи принципи проведення динамічних обстежень селянських господарств, співробітник ЦСУ УСРР П.О. Римаренко спрямовував їх на «...вивчення соціально-економічних процесів, які відбуваються на селі, виробничих відносин, що виникали у зв'язку з сільсько-господарською діяльністю населення і тих соціально-економічних типів селянських господарств, які формуються внаслідок цих процесів» [342,с.14]. Тоді ж набув широкого вжитку і термін «соціальні відносини селянських господарств», яким характеризувалися відносини найму та оренди. Подібна термінологія, яка з'явилася в офіційних програмних документах органів державної статистики, обслуговувала марксистську парадигму вивчення соціально-класових відносин. Інколи серед відвертих методів і підходів статистичного дослідження «класового розшарування села» несподівано з'являлися визначення соціально-економічного походження «підприємницького господарства, джерелом якого

є чужа праця». Його використав Б.М. Черненко у лютому 1928 р., зарахувавши «трудова», «підприємницьке» і «пролетарське» до категорії «дрібних господарських підприємств» [195,с.16–17], між якими існували різні соціально-економічні відносини. Від комбінації ознак та їхньої сукупності, на його переконання, формувався «підприємницький тип господарства». Його функціональними ознаками виступали наявність найму робочої сили, оренди землі та реманенту, худоби. Він запропонував також визначення «самостійне господарство» (власна робоча сила, земля, свої засоби виробництва), «продовольче підприємницьке господарство», а також «споживчий і підприємницький» найм праці, землі, реманенту.

Класова диференціація виконувала прикладне значення – встановлення так званого класового принципу оподаткування, використовуючи теорію класової боротьби для усунення соціальних перешкод колективізації сільського господарства. Метод соціально-економічної типологізації селянства, яким виявилася так звана диференціація селянських господарств, діяв, але реальні соціальні відносини свідчили про наявність в українському селі селянських господарств підприємницького типу, до якого належали усі без винятку суб'єкти господарювання.

Визначальною ознакою підприємницького типу селянського господарства була сама організація його виробничої діяльності, її мотиваційна та функціональна складова, а не комерційна, тобто прагнення прибутку. Цей аспект не висвітлювався належним чином у 1920-х рр., а тим більше в радянській історіографії. «Споживчий» чи «підприємницький» типи господарств розкривали історичну форму сільськогосподарського виробництва з метою задоволення соціально-виробничих потреб селянської родини. Намагаючись спростувати сімейно-трудова теорію О.В. Чаянов та його однодумців, їх опонент Г. Меєрсон писав у 1925 р.: «Перш за все неправильним є твердження сімейно-трудова теорії про те, що кожна селянська родина представляє з себе самодостатню біологічну одиницю, і що додаткову робочу силу отримує вона винятково з відтворення її у власних

межах» [342,с.33]. Селянський двір становив основу організації сільськогосподарського виробництва, а за визначенням І. Верменичева селянське господарство належало до категорії «сільськогосподарського підприємництва селянської буржуазії» [343]. Відомий у 1920-х рр. дослідник соціально-економічних відносин в аграрному секторі Л. Крицман вважав селянські господарства організацією дрібних виробників, виокремлюючи важливу мотиваційну складову – «власне (своє) або власне (чуже)» [344,с.36]. Він мав на увазі наявність засобів виробництва та робочої сили. Критикуючи «неонародників» стосовно їхнього тлумачення селянського двору як біологічного цілого, Л.Крицман зазначив: «Двори бувають різні: пролетарські, напівпролетарські (бідняцькі), середняцькі, буржуазні (куркульські)» [71,с.16]. Дотримуючись класово-формаційної методології висвітлення соціальних відносин селянських господарств, він обґрунтовував наявність їх внутрішніх протиріч, які виявили себе саме у «...тих дворах, які досягли високого ступеня розвитку сімейної кооперації, але в яких ця кооперація не переросла поки що в основному в капіталістичну» [71,с.12]. Визначення «сімейна кооперація» стосувалося функціонального розподілу обов'язків і прав членів селянської родини, тобто підприємницького типу господарювання. Теорія соціально-економічної диференціації господарств за Л.Крицманом виявилася класово обмеженою. «Внаслідок внутрішні протиріччя селянського двору,— наголошував він,— призводять до того, що відмежовані на становище робітників члени двору виступають проти домогосподаря, прагнучого перетворитися у підприємця, не як пролетаря, не як позбавлені власності, а як власники, що домагаються реалізації своїх прав» [71,с.12]. Поділ селянського двору був явищем звичним, а внутрішні відносини не мали експлуаторських тенденцій, тому що діяв функціональний розподіл трудових обов'язків.

Політично-ідеологічне тлумачення селянських господарств, притаманне для марксистської соціально-економічної літератури 1920-х рр., перешкоджало їх об'єктивному висвітленню. Там, де варто було

досліджувати організаційні форми селянського підприємництва, вишукувалися класові ознаки. «З методології вивчення диференціації селянських господарств, – наголошував М. Левенштам у 1929 р., – треба виділити дві основних групи питань. Перша – це питання соціально-економічної характеристики окремих соціальних типів селянських господарств. Друга група – це угруповання селянських господарств за окремими ознаками по соціально-економічних або соціально-майнових групах» [72,с.37]. Він допускав можливість «спрямування розвитку диференціації селянства», тобто по шляху капіталістичного підприємництва чи соціалізму. Запропонована ним методика стосувалася розробки статистичних матеріалів, але вона була типовою для визначення типології селянських господарств, беручи до уваги основні об'єкти оподаткування, а не організаційно-функціональні ознаки сімейно-трудової форми сільськогосподарського підприємництва.

В офіційних документах радянських органів влади 1920-х рр. зустрічалися терміни «промислове підприємство» і господарство «підприємницького типу», тобто селянське господарство розглядалося з обох боків: за наявністю промислових закладів та ознак підприємницького характеру (наймана праця, кількість землі, розмір оподаткування тощо) [229,с.106]. З'ясовуючи соціально-економічні риси селянського сільськогосподарського підприємництва, ми зосереджуємося на таких його характеристиках, які розкривають можливості його функціонування в умовах ринку, наявність відповідної матеріально-технічної бази, конкретних суб'єктів підприємницької діяльності. Вона сприймається і трактується нами в контексті організації сільськогосподарського виробництва в рамках селянського двору задля власного забезпечення, а не лише для отримання комерційної вигоди та прибутку. Для сільськогосподарського виробництва, організованого та забезпечуваного робочою силою селянського двору, основним соціальним пріоритетом було створення економічної бази для його оптимального існування, а принцип підприємництва полягав в тому, щоб

наповнити сімейний бюджет, але спираючись на власне господарство. Підприємницьку вдачу селянина зумовлювала специфіка багатогалузевого виробництва, яка склалася історично. Універсалізм селянина-підприємця залежав від типу господарства, від рівня розвитку його галузей, тобто від наявності основних засобів виробництва та робочої сили.

Українське селянство, незважаючи на його «особисту приватно-господарську ініціативу» [345,с.4], жило в громаді, але з власної земельної ділянки. Сільське населення, об'єднане в земельні громади, становило на середину 1920-х рр. 98% від його загальної кількості [346,с.VIII]. Вони не були радянським органом влади, тому що урядницькі функції виконували сільські ради, але громади мали важливу соціально-регулятивну роль для селянського підприємництва. В селі могли мешкати вчителі, службовці, безземельні кустарі, підпорядковуючись сільським радам, але вони не мали впливу на громаду, яка була об'єднанням землекористувачів. Наявність трьох адміністративно-територіальних і водночас соціально-юридичних одиниць (громада, село, сільська рада) означали триступеневу підпорядкованість селянського двору. Вони становили для селянин-підприємця правове та адміністративне поле діяльності.

В Україні 1920-х рр. було 54770 сіл і селищ [200,с.1], кожне з яких представляло своєрідну асоціацію сільськогосподарських виробників, яка вирізнялася спеціалізацією культур, природничо-кліматичними характеристиками, наявністю ріллі, соціально-демографічною ситуацією, відтак і пропорціями вікових груп населення. Земельні громади, враховуючи кількість в них господарств, могли стримувати розвиток потенційних приватних сільськогосподарських підприємств особливо в галузі рільництва, тому що загальні збори вирішували питання межових суперечок, вигонів, випасів. Господарства виконували правила і норми громадського устрою, але зберігали свій самодіяльний статус, внутрішній розпорядок діяльності двору. Наприкінці 1920-х рр. в Україні існувало 40 тис. земельних громад [164,с.161], які представляли соціальне середовище для селянського

приватного підприємництва. Якщо в селі було 50 дворів, то внутрішній сільський ринок був надто обмежений для обміну і споживання, а найбільш сприятливими були громади з великою кількістю господарств, які становили соціум з відповідною галузевою структурою. У них була налагоджена система соціальної взаємодопомоги, супруги та інших форм громадського вирішення організаційно-виробничих потреб. Для сільськогосподарського виробництва густота селянських дворів мала значення, яка свідчила про наявність достатньої кількості ріллі або її недостачу. Так, на Лівобережжі налічувалося 45% сіл та хуторів з населенням від 20 до 200 осіб, на Правобережжі 23,1%, а сіл від п'яти і більше тисяч осіб було на Поліссі 0,3%, на Правобережжі 0,6%, на Лівобережжі 0,7%, в Степу 20,9% від загалу [164,с.162], уособлюючи своєрідні організаційні форми соціально-економічних відносин, інтенсивність яких залежала від кількості населення та потужності суб'єктів господарювання. Хутори становили окрему форму селянського підприємництва фермерського типу. Кожне господарство було самодіяльним сімейно-трудоим підприємством.

Сільськогосподарським приватним підприємництвом у 1920-х рр. займалося близько 5 млн селянських дворів з населенням 24,3 млн осіб, з яких 11,7 млн були чоловіки, а 12,6 млн жінки [203,с.1]. На Поліссі зосереджувалося 3,7 млн, у селах Правобережжі 7,1 млн, Лівобережжя 5,7 млн, в Степу 7,6 млн осіб, а на одне господарство припадало 4–5 осіб [346,с.VII]. Кожен член селянської родини, крім малолітніх дітей та хворих, мав конкретну справу. Кількість осіб селянської родини за роки революції та громадянської війни зменшилася. Наприклад, на Волині у 1917 р. семеро і більше дітей мали 33%, у 1925 р. 20% селянських родин [200,с.5]. Вважалося, що багатодітні селянські родини 1920-х рр. не сприяли розвитку дрібнотоварного бізнесу, тому що вироблена продукція фактично проїдалася, тобто господарства мали споживчо-виробничий характер діяльності. Вікова структура сільського населення в Україні свідчила про наявність прогресивної демографічної ситуації. Так, працездатні особи віком від 15 до

49 років становили 49,2%, а діти до 14 років 38,3%, понад 50 років 12,4% [164,с.85]. Для кожного знаходилася справа, яка стосувалася різних галузей сільського господарства, обслуговування двору, помешкання. Наприклад, з 11,2 млн чоловіків на весну 1925 р. працездатних було 5,4 млн, а з 12,1 млн жінок – 5,9 млн [347,с.2], відтак доросле продуктивне населення становило 11,3 млн осіб, тобто половина, хоча в сільському господарстві активно використовувалася праця підлітків, на яких покладалися окремі галузі (птахівництво, дрібне тваринництво), а старше 50 років займалися організацією виробництва. За матеріалами демографічного перепису населення 1926 р. сільське господарство було основним заняттям для 7,1 млн чоловіків та 6 млн жінок. Найменш заселеним виявилось Полісся, де сільське населення становило лише третину його наявності, на Правобережжі половину, на Лівобережжі третину, в Степу половину [200,с.3]. За кількістю жінки переважали чоловіків лише на 500 тис. осіб, що було зумовлено руйнівними наслідками двох воєн поспіль. Ця тенденція спостерігалася протягом 1920-х рр. Так на 1 січня 1929 р. в селах Харківської округи чоловіків налічувалося 834916, а жінок 870120 осіб [348,с.3]. Чисельність сільського населення збільшилася, але подібна диспропорція збереглася. Так, з 2736545 осіб населення Полісся у 1927 р. чоловіки становили 1328572, жінки 1407973, у 1928 р. – чоловіків було 1,3 млн, жінок – 1,4 млн осіб [204,с.3]. Жіноча праця використовувалася у рільництві, тваринництві, а також у домашньому господарстві та промислах, особливо зимою.

Для використання такої кількості робочої сили необхідно було мати землю, яка була для селян основною матеріальною і продуктивною цінністю. Рівень землезабезпечення свідчив про господарську спроможність селянського двору, про його соціальний статус та про перспективи виробничого підприємництва. У 1920 р. завершився більшовицький «чорний переділ» придатної землі, тобто її розподіл між безземельними та малоземельними селянами за рахунок так званих «нетрудових» та куркульських ділянок. Встановлювалися максимальні норми земельного

наділу для трудових господарств, враховуючи її наявність. Наприклад, згідно циркуляру Наркомзему УСРР №213 від 31 серпня 1920 р. вони становили для Полтавської губернії від 8 десятин для господарств Зіньківського, Миргородського та 13 десятин для Хорольського повіту 13 десятин [242,арк.7]. Така кількість землі належала тим господарствам, у яких було не менше 5–6 осіб на двір, а для 4-х осіб норма обмежувалася до 75%. Обґрунтуванням та нормуванням максимальних меж селянського земельного наділу займалися в Наркомземі М.З. Резніков, В.М. Соловейчик, К.Г. Маньківський. Вони брали до уваги склад сім'ї по губерніях, вираховували споживчу норму (0,67 дес.), встановлювали трудову норму для пересічного господарства, беручи за критерій відсутність найманої робочої сили. Радянська влада наділяла землею безземельних і малоземельних за споживчо-трудовою нормою, про що свідчили інструкція Всеукрревкому від 5 лютого 1920 р. та відповідні рішення IV-го Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувався 16–20 травня 1920 р. [216,с.75]. У такий спосіб було розподілено 14,3 млн десятин «нетрудових земель», а так звана «трудова норма» коливалася від 3 до 21 десятини на господарство, норма наділу на їдця становила пересічно 1–2 десятини [241]. Для встановлення норми враховували кількість «землеробського населення» в регіоні, наявність худоби, реманенту, а також «життєздатне трудове господарство району», яке не застосовувало найманої праці на їдця, обраного за «розверсткову одиницю». Відруби та хутори залишалися, якщо не заважали громадам виконати розподіл земель. Користування землею мало бути трудовим, тобто з використанням особистої праці землекористувача та його родини [346,с.4]. За роки аграрних революційних перетворень відбулися ліквідація приватної власності на землю, зміна відповідної системи соціально-економічних відносин, утвердження основного землевласника – держави і перерозподіл «нетрудових» земель, тобто конфіскація поміщицьких та обмеження куркульських. До 1917 р. в Україні трудове землекористування становило 57%, нетрудове 43%, а революційні експерименти в аграрному секторі

завершилися монополізацією земельної власності в руках радянських органів влади, які передали селянам у трудове користування 94%, а решту земельного фонду залишили в держрезерві [349]. В Україні, за даними ЦСУ УСРР, сільськогосподарські угіддя трудового користування становили 36,7 млн га, з них на Поліссі близько 4 млн, на Правобережжі – 8,3 млн, на Лівобережжі – 8,1 млн, в Степу – 16,3 млн га [350]. Назавжди зникли поміщицькі господарства, певна частина яких мала ознаки фермерських, а згідно закону союзного уряду від 20 березня 1925 р. та інструкції ВУЦВКу 9 вересня 1925 р. колишні поміщики підлягали адміністративному виселенню, яке тривало до початку масової колективізації [351].

Отже, соціально-політичні принципи більшовицької аграрної революції, тобто її законодавство про форми землекористування, про виокремлення трудового та економічне обмеження нетрудового селянського господарства не сприяли конструктивному розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва в галузі рільництва. Принцип соціалізації землі лише поглибив натуралізацію виробництва у переважній більшості селянських дворів.

Зрівняльний розподіл поміщицької та селянської землі, яку конфісковували за класовим принципом, не сприяв її ефективному використанню. Малоземельні селяни, за браком робочої худоби та реманенту, здавали наділи в оренду. Основною формою землекористування була подвірно-ділянкова. Вона переважала на Волині, Донеччині, Катеринославщині, Київщині, створюючи незручності для обробітку, тому що орна земля знаходилася в різних місцях села. Наприклад, весною 1924 р. в 4–6 місцях мали ріллю 8608, у 7–8 місцях 2746, у 15-ти місцях 408 господарств Полісся [201,с.54]. Подібна тенденція спостерігалася в інших регіонах України: на Донеччині 13445, на Катеринославщині 20513, на Київщині 27271 господарство мали 4–6 шматків орної землі [201]. Ділянковий принцип землекористування означав право селянського двору на чітко встановлений розмір ріллі. До 1917 р. на ділянковому

землекористуванні перебувало 76%, на общинному 24% селянських дворів, а в 1926 р. 68,3% та 31,7% на общинному [352]. Хутори та відруби у 1924 р. обрали 11,5%, а після здійснення землевпорядження 1926 р. 6% селянського земляного клину [352]. Радянська влада не підтримувала хуторянське землекористування, а через ділянково-подвірну форму сподівалася здійснювати колективізацію [353]. На 1 січня 1929 р. общинного землекористування дотримувалося 20,7%, подвірного – 66%, хутірного – 1,4%, відрубного 6,7%, колективного – 3,7% [200,с.10]. Хутори були родинними або осібними, але вони представляли тоді класичний організаційно-функціональний та виробничий тип селянського сільськогосподарського підприємництва, ізольованого від сіл територіально, але пов'язаний функціонально з ринковими відносинами. 21 листопада 1929 р. Наркомзем УСРР скликав нараду окружних земельних управлінь, яка розглянула питання про реорганізацію земельних громад, хуторів та відрубів. Хутори та відруби вважалися залишками столипінської реформи та серйозною перешкодою для здійснення колективізації. Раднарком УСРР розпорядився 13 жовтня 1929 р. переселити селян з хуторів у села та селища протягом 3-х років, які знаходились на території земельних громад [354,арк.45]. Так, у 214 обстежених громад було виявлено 7547 хуторів, де на долю кожної з них припадало від 20 до 50% хуторів [354]. Влада, виходячи з політичних міркувань, порушувала власні закони і постанови про ознаки трудового селянського господарства, тому що хутори належали до них, вирізняючись формою виявлення індивідуальної «приватно-господарської ініціативи».

Форма землекористування впливала на організацію сільськогосподарського виробництва. Хутори та відруби, якщо вони мали окрему від громади землю, розвивали фермерський тип господарювання, але його соціально-економічну основу становили не територіальна окремішність, а наявність землі, робочої сили, худоби, спеціалізація. Природничо-географічні райони вирізнялися щільністю сільського населення та наявністю

селянських дворів, тобто для належного сільськогосподарського виробництва об'єктивно бракувало землі селянам Полісся, Лівобережжя та Правобережжя. Найменш забезпеченими орною землею були поліські селяни, де вона становила 53,2% угідь, садибна 4,6%, сіножаті 14%, ліси та чагарники 27%, а на Лівобережжі рілля посідала 72,9%, на Правобережжі 77,1%, в Степу 87,9%, де були проблеми з сіножатями [199,с.11]. Ці обставини впливали на розвиток приватного підприємництва в галузі рільництва, тваринництва.

Для продуктивного сільськогосподарського підприємництва, навіть натурально-споживчого, а не товарного, потрібно було мати власну робочу силу, рівень забезпечення якого мав природно-еволюційну залежність. Розпорошення селянських угідь, що виникало внаслідок дроблення двору у зв'язку з одруженням сина, зменшувало наявність його працездатного потенціалу. Поділ батьківського двору був характерний для всіх груп селянських господарств, починаючи з безпосівних і завершуючи дворами, які мали 15 і більше десятин землі.

За даними весняного обстеження 1928 р. на кожне господарство в Україні припадало 2,5 особи працездатного віку [199,с.28]. Загалом сільське господарство було забезпечене робочою силою, яка кількісно і якісно відповідала сімейно-трудоваму типові сільськогосподарського підприємства. Чим більше було землі, тим вищим був коефіцієнт зайнятості. На Поліссі кожне господарство з наділом від 6 до 8 десятин мало 3-х працездатних, а зростання земельного наділу зумовлювало збільшення їх кількості.

Проблема використання робочої сили в селянському господарстві заслуговує системного розгляду, позаяк мала багато складових. Малопосівні або безпосівні господарства поступалися за кількістю робочої сили у 2 рази. За матеріалами весняного опитування 1926 р. своїх робітників мала переважна більшість селянських дворів в Україні. Майже дві третини господарств мали одного власного працівника, тобто власника двору, а з двома налічувалося 13–18%, з трьома – 2–4%, з 4-ма і більше близько одного відсотка [199,с.29]. Наявність власної робочої сили залежала від соціально-

демографічних та економічних факторів, починаючи від розміру земельної ділянки, кількості худоби, реманенту. Негативно вплинув і класовий принцип встановлення норм землекористування, особливо визначення статусу трудового споживчого господарства, ключовою ознакою якого було використання власної робочої сили. Соціалізація землі консервувала принцип споживчо-трудоного господарства, унеможлиблювала його трансформацію у підприємницьке, тому що ліквідувала конкурентоздатність, зробила селянина користувачем, а не власником землі. Вона перестала бути товаром, тому і теза про дрібнотоварне виробництво стосувалася класових ознак згідно їх більшовицького тлумачення.

Статистично-економічна характеристика селянських господарств, враховуючи кількість землі, робочої сили, реманенту, худоби, лише констатує наявність ознак дрібного сільськогосподарського підприємства, але не розкриває його підприємливо-виробничої діяльності. Література 1920-х рр. зафіксувала, крім класово-формаційного тлумачення селянського підприємництва, декілька прагматичних підходів. Зокрема, представники організаційно-виробничої школи зосереджувалися переважно на споживчо-трудоному типові внутрішньої функціональної розбудови галузей селянського господарства, на його оптимальних розмірах, але не розглядали з точки зору підприємництва, відтак не висвітлювали іншого аспекту – економічної ефективності, тобто спроможності і здатності задовольнити не лише виробничі, а також власні соціально-побутові потреби. У зв'язку з цим, на мій погляд оригінальною є оцінка виробничих потреб селянського господарства, яку висловив О. Фарба у 1928 р. в одній із публікацій [45]. Дослідник наважився застосувати до індивідуальних господарств категорії макроекономіки: капіталовкладення, виробничі потреби, плани поновлення засобів виробництва, обсяг виробництва. Оперуючи ними, він намагався знайти відповідь на питання про можливість задоволення так званих капіталовкладень силами і засобами самого господарства. Для нього було важливим виявити не особливості розширеного відтворення засобів

виробництва, а з'ясувати умови для обсягів цільового кредитування сільського господарства. Він користувався матеріалами статистично-економічного відділу Харківського сільбанку, котрий провів весною 1926 р. подвірне опитування селянських господарств стосовно їхніх соціально-виробничих потреб.

Методика, яку запропонував О. Фарба, мала прагматичну мету – виявити кредитоспроможність конкретних селянських господарств та приблизну суму для здійснення соціально-класового кредиту, однак її пізнавальні можливості є набагато глибшими і ширшими. Виявлення організаційно-виробничої здатності господарства для задоволення власних функціональних потреб може слугувати критерієм для констатації оптимальних форм сільськогосподарського підприємництва. Ознаки товарності та матеріального забезпечення не вичерпують оціночних характеристик, навіть є похідними від організаційно-господарського оптимуму. Чимось О. Фарба суголосний з О. Чаяновим та М. Макаровим, які підкреслювали зв'язок між організацією виробництва та рівнем споживання, однак він розглядає пасивні та активні перспективи можливого кредитування, а в якості гарантії вивчає реальні можливості селянського двору до самозабезпечення власних виробничих потреб.

Висновки, яких дійшов О. Фарба, мають принципове пізнавальне значення, хоча його аргументація виявилася в окремих випадках є недостатньо переконливою. Значна частина «маломіцних господарств», за його даними, не виявляли соціальної активності щодо необхідності витрат на виробничі потреби, а їх серед безпосівних було 40% та 15% з посівом 1,5 десятини [45,с.55]. Вони не бачили перспектив і доцільності виробничих витрат, тому що не знаходили економічного ґрунту для їх раціонального використання. Своєрідною «зоною ризику» були господарства з наділом 1,5–2 десятини, які «виживали» за рахунок оренди землі, неземлеробських заробітків. Виявлення ними «соціальної пасивності» до цільового кредиту

слід віднести до зваженого вчинку господаря, який розраховував на власні сили, відмовився від кредиту задля проїдання.

Видатки мали виробниче і невиробниче спрямування, тому важливо показати їх першу витратну статтю, адже одночасний розгляд дає відповідь на питання про купівельну спроможність двору, а це вже інша соціальна характеристика. Ми не розглядаємо речового переліку структури матеріально-виробничих та побутових двору. Набагато принциповіше з'ясувати пріоритетність самих витрат з бюджету селянського господарства на придбання реманенту, худоби, насіння, техніки, але в контексті внутрішньої інвестиції для досягнення функціонально-виробничого балансу. За сезон господарство могло б придбати коня чи вола, але залишило б себе без плуга, борін, насіння тощо. Підприємливість селянина-господаря полягала в тому, щоб зберегти внутрігалузевий баланс, а при можливості орендувати землю, збільшити поголів'я худоби, придбати реманент.

Досліджуючи «розміри капіталовкладень», які забезпечували максимально виробничі потреби селянських господарств, О. Фарба використав термін – межі доцільних витрат з точки зору трудового селянського господарства. Це були ті розміри витрат, які могли покрити чи досягнути силами «господарюючої родини». Для господарства зернового району він становив 203 крб., для буряківничих – 194, для приміського – 269 крб., що загалом не перевищувало 20% вартості його засобів виробництва [45,с.56]. Реальні видатки селянських господарств фіксують їх сезонні статистичні обстеження. Так, у квітні – травні 1926/27 р. видатки господарств степової смуги були значно вищими від червня – липня, але поступово зростали восени. Для зимового та ранньовесняного періоду характерний спад видаткової частини бюджету селянського двору на матеріально-побутові потреби. Сума грошових витрат на одне господарство Полісся становила 373, на Правобережжі – 422, на Лівобережжі – 501, в Степу – 607 крб. [208,с.XVII] На придбання сільськогосподарського реманенту одне поліське господарство витрачало 8,9 та 7,5%, на Правобережжі відповідно 7,9 та 9,1%, на

Лівобережжі – 8,8 та 7,2%, в Степу – 10,3 та 6,5% суми річного грошового прибутку. Показово те, що видатки на використання найманої робочої сили досягали апогею на час жнив, тобто у розпал сільськогосподарських робіт. Придбання реманенту здійснювалося протягом третього та четвертого кварталів, худоби більше весною та взимку. Невиробничі та соціально-побутові витрати суттєво переважали виробничі. Пересічно в Україні господарство втрачало на утримання та придбання худоби близько 15%, а на реманент 10% річної суми виробничих витрат. Відносно незначний відсоток витрат на ці пріоритетні статті господарської діяльності пояснюється компенсацією за рахунок приплоду худоби та кустарного виготовлення елементарного реманенту. Тут постає селянин-підприємець, із дрібним цеховим кустарно-ремісничим обладнанням. Наприклад, безплужні господарства спостерігалися серед безпосівних або з посівом до 3 десятин, де їх питома вага сягала 66–98%, проте зменшувалася у високозабезпечених землею селянських дворах. Якщо брати стовідсотковий рівень забезпечення плугами, то він стосувався господарств з наділом від 8–9 десятин і більше, що можна віднести також до рівня забезпечення боронами, але бракувало кінних грабель, механічних молотарок, віялок, тобто складної сільськогосподарської техніки, хоча нею більш-менш були забезпечені господарства з наділом від 13 до 30 десятин. Кожне четверте господарство до 2 десятини мало плуга, тобто виникала потреба оренди реманенту або супряги. Майже 40% господарств не мали знарядь для оранки та сівби, відтак вдавалися до їх оренди, здавали в оренду земельну ділянку, займалися промислом. Такою була ситуація весною 1926 р., але вона не зазнала суттєвих змін протягом наступних років. У 1928 р. без знаряддя для оранки та сівби було 40,1%, а на сто господарств припадало плугів та букерів 54,6, борін 71,1, сівалок 5,5, жаток 5,9, косарок 0,6, молотарок 1,6, віялок 10,2 [204,с.174]. За таких умов селянська приватна підприємливість мала реалізовуватися у двох напрямках: купити їх за готівку або ж використовувати «мішану форму» (оренда, супряга, відробітки тощо).

Відсутність плуга чи борін у селянському господарстві свідчили про недостатній рівень їх агротехнічного забезпечення, зумовлений кількома причинами: високими цінами на сільгосптехніку, яка була недоступною для окремих селянських дворів; зворотнім впливом малоземелля; співвідношенням землеробських і неземлеробських занять; супротягою, тобто гуртовим обробітком землі. Зазначу, що частка безреманентних господарств в УСРР 1921 р. становила 23,8%, у 1922 р. – 30,3%, у 1923. р. – 33,8%, у 1924 р. – 41,6% [355,с.254], тобто їх питома вага зростала, викликана занепадом сільськогосподарського виробництва, тому ця соціальна група, хоч і мала ознаки сільських приватних підприємців, працювала винятково для власного забезпечення. Від розвитку матеріально-технічної бази господарства залежали і його виробничі витрати на спорудження допоміжних будівель. Малопосівні господарства з мізерною кількістю худоби обмежувалися примітивними приміщеннями для її утримання. Якщо взяти за сто відсотків усі потреби, які вимагали фінансово-матеріальних витрат, то у зернових районах господарства з наділом від 3-х до 5 десятин третину з них спрямовували на будівництво та ремонт житлових і господарських приміщень, група дворів з ділянкою від 5 до 8 десятин 18% тратила на будівлі, 28% на робочу і продуктивну худобу, 52% на придбання реманенту, а вище 8 десятин віддавали пріоритет спорудженню господарських будівель. Суттєво вирізнялася структура виробничих витрат господарств буряківничих районів, у яких зведення будівель та їх ремонт становили 62–73% потреб за рахунок мінімізації капіталовкладень на худобу. Високою була також частка витрат на господарські помешкання у господарств приміської смуги, навіть серед посівних вона сягала 94%, з наділом від 12 десятин 65%, неухильно зростаючи у групах з 3–8 десятинами [45,с.59]. Для безпосівних господарств приміської смуги заняття городництвом та промислами вимагало відповідних споруд для збереження реманенту, виготовленої продукції тощо. Городництво вирізнялося меншими витратами порівняно з рільництвом, але мало високу прибутковість, тому потреба на будівлі зростала.

Сільське господарство першої половини 1920-х рр. переживало глибоку кризу, зумовлену руйнівними наслідками воєн, революції, соціально-економічними експериментами – націоналізацією і соціалізацією земель, дезорганізацією зернового господарства. Ситуацію ускладнили голод та посуха на півдні України, скоротивши поголів'я худоби. Так, у 1921 р. без робочої худоби було 19,2%, у 1922 р. – 34,1%, у 1923 р. – 45,3%, у 1924 р. – 46,4% господарств [355,с.254]. На Волині весною 1924 р. без робочої худоби було 37,6%, на Донеччині – 44,9%, на Катеринославщині – 51,5%, на Київщині – 55,9%, а власною худобою обробляли 43,6% на Волині, 27% на Донеччині, на Катеринославщині 19,5%, на Київщині 25,7% господарств [201,с.65]. Майже половина господарств України не мала робочої худоби (46,4%) та необхідного реманенту (41,6%), тому вони вдавалися до тих форм підприємницької діяльності, яка б забезпечувала їх засобами існування до оренди.

На середину 1920-х рр., коли неп стабілізував економічну ситуацію, але в сільському господарстві, якщо брати за показник наявність робочої худоби, а вона була основною тягловою силою, суттєвих змін не відбулося. Підсумки весняного обстеження селянських господарств у 1926 р. виявили, що в окремих округах (Бердичівська, Білоцерківська, Вінницька, Уманська, Кам'янецька, Кременчуцька, Могилівська, Першомайська, Тульчинська, Черкаська), тобто серед четвертої частини адміністративних одиниць УСРР знаходилося 50–76% господарств без робочої худоби [201,с.65], а троє коней мали 4% господарств Артемівської, Запорізької, Мелітопольської, Херсонської округ, решта – від 0,1 до 3% [201]. Забезпечення волами селянських господарств було таким: одного вола мали не вище 1%, два від 0,2% до 23,4% (Луганська округа) [201,с.58]. Загальна кількість кінського поголів'я в Україні зростала, але його питома вага в окремих групах господарств та округ свідчила про суттєву недостачу тяглової робочої сили. У 1923 р. було 3,7 млн, у 1924 р. – 3,9 млн, у 1925 р. 4,1 млн, у 1926 р. 4,5 млн, у 1927 р. 5 млн, у 1928 р. – 5,3 млн коней [356,с.3], тобто їх поголів'я неухильно збільшувалося, досягнувши

пересічно показника – одного коня на господарство. Однак, судячи з матеріалів вибіркового перепису селянських господарств 1927 та 1928 років, їх забезпечення кіньми бажало бути кращим. Так, за підсумками весняного обстеження 1927 р. виявилось, що в Україні станом на 1926 р., господарств без робочої худоби було 44,4%, у 1927 р. 42%, тобто 2,2 млн дворів [296,с.4]. У 1926 р. в селянських господарствах було 735 тис., у 1927 р. 761 тис. волів, що становило близько 15% дворів [296].

Наявність або відсутність худоби впливали на організацію виробництва та певною мірою визначали соціально-економічний статус селянського двору. Однак, крім класових характеристик, існували системно-господарські. Так, у 1924/25 р. тяглова робоча сила коней була використана лише на 30%, а їх придбання зумовлювалося навантаженням посівної площі, яка припадала на них. Максимальне навантаження на коня у зернових районах становило 5,2, у районах бурякосіяння – 3,5, у приміських 4 десятини, а господарства з наділом 1–2 десятини належали до групи, які не мали можливості утримувати та використовувати тяглову робочу силу худоби [45,с.62]. Малопосівні господарства були безкінними, оскільки навантаження на коня було мізерним, тобто з виробничої точки зору неефективним, хоча землі для його утримання вистачало.

Виробничі потреби селянських господарств вирізнялися залежно від його галузевої специфіки і району діяльності. Задоволення однієї потреби викликало актуалізацію іншої. Селянин, будучи організатором власного підприємства, регулював статті витрат. Витрати на худобу мали передувати втратам на придбання реманенту, а задоволення перших зумовлювало необхідність підвищення інших. Зростання одного виду потреб та їх задоволення викликало активізацію загалом сільськогосподарського виробництва.

У 1928 р. було 39% господарств без робочої худоби [296,с.4], тобто їх частка зменшилася порівняно з попередніми роками, однак вона засвідчувала про люмпенізацію селянства. Наприклад, в степових районах, у яких були

важкі ґрунти – чорноземи, без робочої худоби було 355443 господарства (35,4%) [296,с.2]. Аналогічна ситуація склалася на Лівобережжі, а на Правобережжі у 1928 р. без робочої худоби було 50,4% господарств. Лише Полісся, де переважали сінокоси, кількість господарств без робочої худоби була значно меншою порівняно з іншими регіонами – 23,8%. Весняне обстеження селянських господарств 1924 р. виявило, що на Поліссі 38% не мали робочої худоби, на Донеччині 45%, на Катеринославщині 52%, на Київщині 56% [201,с.6]. На Донеччині з одним конем та волем було 15,3% селянських дворів, на Катеринославщині кожен четвертий двір мав коня, на Київщині також, а два мали 8% господарств. Вони вважалися забезпеченими тягловою робочою силою, хоча навантаження коня рільництвом на Поліссі і в Степу суттєво вирізнялися. Селяни призвичаїлись до браку тягла, вишукували різні організаційні форми для обробітку землі. Весною 1924 р. на Волині власною худобою обробляли 43,6%, а решта господарств найманою, супрягою, мішаним способом. На Донеччині власною худобою обробляли 27%, на Катеринославщині 20%, на Київщині 24% господарств [201,с.65], а решта вдавалася до найму та гуртових форм. Вибірковий перепис селянських господарств 1926 р. показав, що у 20 округах на сто господарств припадало 145 коней [203,с.48], а в решті округ менше ста. Найкраще забезпеченими виявилися поліські райони, однак кожен четвертий – п'ятий двір не мав робочої худоби, тому виникала потреба оренди, найму, супряги тощо.

В історіографії, особливо радянській, 1921–1925 рр. вважалися періодом відбудови сільського господарства, проте реальне становище свідчило про занепад його продуктивних сил. Критичну ситуацію 1921–1923 рр. можна пояснити наслідками війни, революції, посухи, голоду, але як бути з другою половиною 1920-х рр., тобто з так званим «непівським ренесансом». Неп мав переваги порівняно з політикою воєнного комунізму, однак не створив належних умов для системного відродження основних галузей сільського господарства. 31 жовтня 1922 р. комісія Української економічної

наради при РНК УСРР під головуванням Х. Раковського розглянула питання про відбудову сільського господарства, на засіданні якої представник Наркомзему УСРР М.М. Вольф зазначив, що безпосівні господарства, що не мали робочої худоби, становили на Донеччині 28%, на Катеринославщині 47%, Запоріжчині 47%, Миколаївщині 39%, Одещині 45% [357,арк.12]. Партійні та радянські органи звітували про неухильне збільшення поголів'я худоби в Україні, але це були загальні цифри. Якщо у 1923 р. було 46%, то у 1926 р. 44% господарств без робочих коней [325,с.255], а їх наявність свідчила не лише про основну тяглову силу – вона демонструвала соціальний статус двору, тип господаря. Позитивні зрушення відбувалися, але питома вага господарств без коней та волів була надто великою (див. табл. №4).

Таблиця №4

Забезпечення господарств робочою худобою в УСРР 1923–1928 рр. [199,с.65]

Роки	На 100 господарств припадало з робочою худобою				
	без роб. худоби	з однією	з двома	з трьома	з 4-ма і більше
1923	46,63	32,76	17,90	1,72	0,99
1924	45,50	30,96	20,49	2,02	1,03
1925	45,70	32,20	19,29	1,82	0,99
1926	44,67	30,68	21,29	2,07	1,29
1927	42,10	30,90	23,35	2,28	1,37
1928	39,58	33,76	23,67	2,08	0,91

Безкінні двори зверталися за допомогою до заможних сусідів, з принципом відробітку. Такою була соціальна організація, але вона не розв'язувала економічних суперечностей в аграрному секторі. Робочу худобу можна було купити на ринку, але тоді зростали б виробничі витрати, тому селяни займалися її розведенням у власному господарстві для внутрішніх потреб. Необхідно було дуже напружено працювати протягом року, займаючись заготівлею кормів для забезпечення періоду стійлового утримання худоби. За таких умов, крім виснажливої фізичної праці, господар

мав виявити елементарні знання та навички ветеринарного лікаря, але важливо було забезпечити худобу фуражем.

Для нормального фізичного утримання дорослого робочого коня зимово-весіннього періоду поліський селянин мав заготовити 3,2 пуда конюшини, віки, тимофіївки, 14,4 пуда іншого сіна, 2,4 пуда полови, 6,1 пуда соломи, 14,4 пуда фуражного зерна (овес, ячмінь) та концентрованих кормів (борошно, макуха, висівки), 2,2 пуда картоплі та буряків [205,с.40]. Кінський молодняк (до одного року) та лошата вимагали наявності 20 пудів грубих (сіно, солома) та 15 пудів концентрованих кормів, а разом селянинові необхідно було заготовити близько 60 пудів різних кормів. Вони, крім польових трав, належали до рільничих культур, сезон заготівель яких перевищував період стійлового утримання робочого коня та молодняка. На Правобережжі норма їх відгодівлі становила 40 пудів грубих та 51 пуд концентрованих кормів, на Лівобережжі 58 та 51 пуд, в Степу 53 та 64 пуди. Отже, утримання робочого коня та молодняка вимагало від селянського двору системних затрат власної робочої сили в галузі рільництва та городництва.

Селяни усвідомлювали перевагу сільгоспмашин над «живим тяглом» та кустарним реманентом, але навіть заможні господарства не могли самотужки купити їх. Вони були надто коштовними і дефіцитними. На початку 1921 р. виробництво сільгоспмашин в Україні становило 4% їх довоєнного обсягу, а імпорт взагалі було згорнуто. На шести заводах виробляли 132 тис. плугів, 34 тис. борін, 5,5 тис. жаток, 29,3 тис. сіялок, 8 тис. молотарок [358,с.91], яких не вистачало для п'яти мільйонів селянських господарств. У 1924 р. селяни України мали 219344 плуги, 56600 букерів, 336268 борін, 32666 сівалок [296,с.89], серед яких чимало кустарного виробництва. У 1920-х рр. Україна не мала власного тракторного виробництва, тому завозила із-за кордону. Трактори розподілялися між суб'єктами господарювання та організаціями. Протягом 1924/25 р. в Україну завезли 3208 тракторів, з них радгоспам та колгоспам 1319, машинотракторним товариствам 1105,

кредитним товариствам 564, земельним громадам 114, комнезамам 28, а селянським господарствам було продано лише 45 тракторів [200,с.109]. Із 2791 завезених у 1925/26 р. тракторів, селянам запропонували 60, що становило 2% від їх загалу, а решта зосереджувалася в усупільненому секторі, земгромадах. Напередодні колективізації у 1928/29 р. селянам приватним підприємцям тракторів не продавали. Тоді завезли 2078 машин, з них 39,3% держустановам, 60,7% колгоспам [200]. Основним виробником сільськогосподарської продукції були селяни-підприємці, але не вони отримували трактори, а колективні господарства. Класовий принцип розподілу техніки віддзеркалював політико-ідеологічне ставлення держави до приватнопідприємницького економічного укладу на селі. У 1926/27 р. серед покупців сільськогосподарського та транспортного реманенту приватні особи становили 88,3%, у 1927/28 р. 63,9%, у 1928/29 р. 50,2% [200,с.106], а решту колективні покупці, хоча серед них могли бути земельні громади, кооперативні товариства, прокатні станції. На придбання реманенту господарство з наділом до 3 дес. витратило близько 3-х пудів жита, від 3 до 6 дес. – 9 пудів, від 6 до 9 дес. – 26 пудів, від 9 до 15 дес. – 19 пудів, від 15 і більше – 42 пуди [359,с.17]. Зв'язок підприємництва з технічним забезпеченням господарств був безпосереднім, особливо в господарствах з великим посівним клином. Матеріальні можливості заможних груп селян для придбання сільгоспманенту і транспортних засобів були кращими, тому їх частка в купівлі машин становила у 1926 /27 р. 35,1%, у 1927/28 р. 23,8%, у 1928/29 р. 15,1%, а питома вага заможних зменшилася з 20,4% у 1926/27 р. до 3,2% у 1928/29 р. [200,с.107] Дольову участь брали «бідняцько-незаможні» господарства від 10,2% до 34% напередодні колективізації. Класовий принцип технічного забезпечення обмежував розвиток класичного фермерського сільськогосподарського підприємництва в українському селі. У 1926/27 р. на одне заможне господарство припадало 41% цільового кредиту для купівлі сільгоспмашин, а на так зване «багате» 51%, то у 1928/29 р. співвідношення було таким – 33% для заможних і 35% для «багатих»

[200,с.108]. Обстеження, яке проводив О. Фарба [45], переконливо доводило про значно краще освоєння виробничого кредиту в господарствах підприємницької групи.

Проголошення курсу на колективізацію означало обмеження та усунення селян підприємців, тому самодіяльні селянські господарства підприємницького типу становили серед покупців машин у 1928/29 р. лише 18,3%, тому що рік виявився недорідним, хоча планували позбавити «куркулів» права кредиту. Прагнення селянських господарств купувати трактори, складний реманент, машини було речовим доказом їхньої підприємливої діяльності.

Статистичні довідники 1920-х рр., незважаючи на їхню деталізацію, не дають вичерпної відповіді на питання про оптимальну форму селянського сільськогосподарського підприємництва. Його соціально-економічну зумовленість обґрунтував частково О.В. Чаянов, присвятивши прикладним проблемам організації та функціонування селянських господарств ґрунтовну наукову працю [17]. Він виділив два фактори, які визначали оптимальність розмірів селянського підприємства: віддаленість земельної ділянки від садиби та її вплив на собівартість продукції та зростання витрат по мірі збільшення земельної ділянки. Оптимальний розмір залежав від системи землеробства, від ринкової кон'юнктури, від багатьох інших факторів. Наприклад, вартість косовиці з використанням косаря на ділянці до 20 десятин була меншою, ніж косарки, яку ефективніше було використовувати на площі 50–70 десятин. Теоретичні і прикладні розрахунки О.В. Чаянова стосувалися конкретних справ, особливо в умовах економічного районування та землеустрою. При встановленні оптимальних розмірів селянських господарств необхідно було дотримуватися норм забезпечення реманентом, худобою, транспортом, загальних витрат, концентрації земельних ділянок, щоб з'ясувати не лише собівартість, а також саму доцільність господарської діяльності.

В Україні 1920-х рр., якщо розглядати селянські господарства під кутом зору їх оптимальної організаційно-господарської розбудови, переважала традиційна форма землекористування – подвірно-ділянкова. До 3-х десятин придатної землі на господарство мали 2,4% земельних громад. На Правобережжі було 34,4% громад, які мали 3–4 десятини землі на двір, а найефективнішими вважалися господарства від 16 і більше десятин, але таких громад було близько 8% [200,с.8]. За умов подвірної форми землекористування в Україні на одне господарство пересічно припадало 7,3 десятини, хутірської 8,1 десятини, відрубної 5,5 десятини, общинної 9,9 десятин [200,с.10]. Наявність посівного клину та відповідного реманенту безумовно були основними економічно-господарськими характеристиками сімейно-трудового селянського підприємства. Господарство було безпосівним, тому що селянський двір виявився неспроможним придбати та утримувати робочу худобу, враховуючи витрати ресурсів, але функціонально він не втрачав підприємницьких ознак, займаючись городництвом та неземлеробськими заробітками. Якщо взяти за показник розмір польового клину, то на 100 господарств у 1926 р. лише 5 дворів мали 15 і більше десятин в Артемівській, Запорізькій, Павлоградській, а від 8 до 15 дворів в Маріупольській, Мелітопольській, Херсонській, Сталінській округах [203,с.224]. Наявність землі та здатність її обробити свідчили про підприємницький тип селянського двору, про здібності селянина-фермера. Для Коростенської округи реальним, а не оптимальним, був максимальний рівень господарств з посівом від 2 до 3-х десятин, а від 9 до 15 десятин ріллі мали на 100 дворів лише десять [203,с.224], хоча для Полісся це дуже високий показник. Земельний наділ, його структура мали важливе значення для сільськогосподарського виробництва, але виразником підприємництва були інші складові – функціональна здатність селянського двору забезпечити сім'ю прожитковим мінімумом, тобто харчуванням, соціально-побутове оснащення, навіть шляхом розвитку промислів та інших форм підприємництва. Продуктивність селянського сімейно-трудового

господарства визначалося не лише його сумарною часткою у валовому виробництві сільськогосподарської продукції, а в організаційно-господарській самодостатності як форми приватного підприємництва в УСРР 1920-х рр.

Отже, основною організаційною формою сільськогосподарського підприємництва в УСРР 1920-х рр. залишалося селянське сімейно-трудове господарство. Після революції радикально змінився характер соціальних відносин в українському селі: було скасовано право приватної власності на землю, ліквідовано поміщицьке землеволодіння, «осереднячено» селянство шляхом економічного обмеження заможних груп, визначено статус сімейно-трудового селянського господарства. Класово-формаційні його оцінки не впливали на реально діючу систему сільськогосподарського виробництва, основною організаційною формою якого виступав селянський двір. Функціонування селянського господарства підприємницького типу визнавали радянські господарські органи – Наркомфін, Наркомзем, ЦСУ УСРР тощо. Усі господарства селян, незважаючи на вартісні та наявні показники їх економічного розвитку, представляли собою приватні сільськогосподарські підприємства. Для керівної партійної верхівки заможне селянське господарство сприймалося як приватнокапіталістичне підприємство. За основний функціональний критерій вони брали наявність «експлуатації праці», кількість найманих робітників, землі тощо. «Куркуль, – наголошував у квітні 1929 р. М. Бухарін, – може бути не особливо «багатим», але, якщо він експлуатує регулярно найману робочу силу, він є дрібний капіталіст» [339,с.168]. На переконання цього партійного посадовця відстань між бідняком і середняком до куркуля була дуже велика. Він допускав паралельне співіснування бідняцько-середняцької, фермерської та колгоспно-радгоспної господарських форм.

Організаційною основою сільськогосподарського підприємництва матеріального виробництва залишався селянський двір з різними соціально-економічними функціями, від своєчасного виконання яких залежав рівень

матеріального забезпечення. Не соціально-класова типологізація селянських господарств з метою економічного обмеження її верхніх груп мали бути пріоритетом аграрної політики більшовиків, а реальне визнання їх підприємницького типу.

3.2. Повсякденна господарсько-трудова активність селян

В історико-економічних дослідженнях 1920-х рр. актуальною проблемою залишалося з'ясування так званого «аграрного перенаселення», тобто виявлення надлишку робочих рук у сільських районах та рівня використання праці в селянських господарствах. Радянська історична наука не займалася цією темою, а якщо і торкалися її, то винятково через висвітлення обставин найманої робочої сили. Сучасні дослідники звертають увагу на «трудоий баланс у сільському господарстві» 1920-х рр. [164], на його «трудоі ресурси», на їх зв'язок з матеріально-побутовим забезпеченням.

Ми розглядаємо ці соціально-економічні явища під кутом зору оптимізації селянського сільськогосподарського підприємства, його сімейно-трудої організації, позаяк наявність дорослих і дітей в селянській родині не вважалася «надлишком». Аграрне перенаселення зумовлювалося також недостатнім розвитком наявних промислових підприємств і їх новим будівництвом, інтенсивністю використання праці в селянському господарстві, враховуючи сезонність сільськогосподарського виробництва. Виокремлення поняття «господарсько-трудова активність» в якості предмета дослідження означає встановлення оптимальних можливостей селянських господарств щодо самоорганізації виробничого забезпечення, до виконання основних видів робіт, а не з'ясування характерної для історіографії «соціальної активності». Науково-пізнавальне значення має виявлення затрат праці на здійснення тих чи інших виробничих процесів, на заняття сільськогосподарськими і неземлеробськими промислами, на відпочинок, дотримання свят тощо. Статистично-демографічні дані ЦСУ УСРР про загальну кількість землеробського населення, про їх статеву і вікову

характеристики є важливими, але не головними для дослідження умов використання робочого часу селянськими господарствами. Науково-пізнавальну цінність, крім наявних у 1920-х рр. розробок, становлять матеріали весняних та осінніх обстежень селянських дворів, якими займалися працівники відділу сільгоспстатистики ЦСУ УСРР. Згідно перепису населення 1926 р. в Україні налічувалося 22 млн селян, з яких близько 15 млн належало до самодіяльного, тобто майже 68% [164,с.93], які займалися трудовою діяльністю, хоча статистичні органи не завжди враховували підліткову зайнятість в селянському господарстві та на промислах. За підрахунками В. Богуславського запас робочої сили в сільському господарстві СРСР становив 65,5 млн днів працюючих [47,с.49], відтак в Україні зосереджувалося трохи менше її четвертої частини. На трудову діяльність було витрачено 220 днів (60,3%), на свята, хворобу та непогоду 75 днів (20,5%), а відсутність роботи становила 70 днів [47,с.49–50]. Помісячна зайнятість була наступною: 7,3 місяця селянин витрачав на виробничі процеси, 2,4 на свята і хвороби, 2,3 місяця не займався сільськогосподарською працею. Умовність витрат робочої енергії селянського двору очевидна, позаяк селянин доглядав за худобою, особливо в осінньо-зимовий та ранньовесняний період, на який припадала основна кількість релігійних свят (близько 189 протягом року), тобто повсякденна діяльність не затихала, хоча вона мала сезонну інтенсивність.

Методологія підрахунку річного запасу робочого часу, перерахунку людино-днів у переводі на дорослого чоловіка, тобто визначення трудового балансу, яку використовували у 1920-х рр., спиралася на статистично-демографічну ситуацію. Наприклад, вікова група від 14 до 15 років виокремлювалася з чоловічої (дорослої 18–60 років), відтак належала до «неробочого віку». В селянському господарстві у виробничо-трудоному процесі брали участь значно молодші вікові групи (від 10 до 13 років). Витрати робочого часу чоловіків становили 79,4%, жінок майже 90%, діти 35% [43,с.321]. Річний запас робочого часу визначався за простою

статистичною формулою: уся кількість сільських працівників множилася на 365 днів. Річний запас робочого часу чоловіків в усіх групах, починаючи від господарств з двома десятинами і до 16-ти, виявився вищим від жінок. Фактичні витрати також були дещо більшими, але різниця між ними мінімальна, тобто господар і його дружина розподіляли робочий час майже порівно. На рільництві витрати робочого часу чоловіків суттєво відрізнялися від затрат часу жінок. Специфічна галузь сільського господарства – тваринництво, яку вважали справою жіночою, також лягала тягарем на робочі руки чоловіків. Лише в господарствах з двома десятинами жіноча праця переважала чоловічу, а в діапазоні від 2-х і до 16 десятин чоловіки витрачали значно більше часу порівняно з жінками. Характер жіночої праці у тваринництві обмежувався доїнням корів, доглядом телят, а решта видів догляду за худобою належала чоловікові (очищення приміщення, роздача кормів, підготовка січки, сіна, вигул, випас тощо).

Статистичний метод часових затрат не враховував періоду заготовки кормів, починаючи з першого сінокошу на початку червня. Цей вид діяльності був віднесений до рільництва, а ним займалися чоловіки. Дослідник В. Богуславський, розподіляючи річні витрати праці селянина на сільськогосподарську виробничу працю, дійшов такого висновку: з 365 днів селянин витратив на рільництво, тваринництво і промисли 114, на домашнє господарство 71, на неземлеробські заробітки 35 днів, не працював у свята та з інших причин (хвороба, негода) 145 днів [47,с.58]. Підсумовуючи власні арифметичні підрахунки, він зазначив: «71 день наш селянин спостерігає, як природа працює над його посівами, і водночас займається справою по господарству, яка вимагає від нього зусиль, але майже не дає йому заробітку» [47,с.59]. Навіть на різдвяні та пасхальні свята селянин займався корисною роботою, доглядаючи худобу, не кажучи про інші дні. Заняття домашнім господарством (ремонт будівель, заготівля дров, догляд за худобою, очищення двору від снігу, виготовлення реманенту, обмолот хліба на току, переробка льону, домашні кустарні промисли) не були «пасивним»

спогляданням, а продовженням повсякденної трудової діяльності з сезонними коливаннями. Селянин не відпочивав 140 днів, про які пише В. Богуславський, а працював з меншою інтенсивністю, тому його висновок про «чотири місяці» роботи не могли забезпечити селянинові 12 місяців достатку.

Структура витрат балансу робочого часу у переводі на дорослого чоловіка у селянському господарстві, яку розробили співробітники ЦСУ УСРР за даними бюджетів 1924–25 р., розкривала його внутрішні галузеві пріоритети, а також віддзеркалювала своєрідний оптимум виробничої діяльності згідно споживчо-трудової норми. В усіх групах господарств на хатнє господарство витрачалося більше третини робочого часу, а це була трудова діяльність – не вечорниці. Чим менше забезпеченість господарства землею, тим меншими були витрати часу на рільництво. Вони зростали залежно від розміру наділу, становивши для господарств з наділом понад 15 десятин близько третини балансу робочого часу [199,с.32]. Ця група селянських господарств разом витрачала на рільництво і тваринництво 56,7% робочого часу, а на хатнє та неземлеробські справи 43,3% [199]. Наприклад, господарства з наділом від 2-х до 4-х десятин витрачали на скотарство 24,2% робочого часу. Рільництво, якщо брати до уваги сезонну зайнятість селянського господарства, займало квітень – вересень, тобто період сівби ярих та озимих культур, а також оранки на зяб. За повсякденною інтенсивністю цей вид діяльності розподілявся нерівномірно по господарствах, враховуючи кількість дорослих працездатних членів та наявність робочої худоби і реманенту. За їх наявності посівна відбувалася своєчасно, хоча вона залежала від кліматичних умов, однак фактор засівів виробництва був вирішальним. Обробіток 2-х десятин тривав значно менше, ніж 6–8 десятин, які забирали час, а головне значний людський енергетичний ресурс. Оранка, сівба, боронування, посадка картоплі, рання сівба буряків, висів городини, тобто весняні роботи не встигали завершуватися, коли слідом розпочинався перехідний період – прополювання городини,

баштанних, коренеплодів, обгортання картоплі, тобто непродуктивні витрати задля майбутнього врожаю. Розпочиналися жнива ранніх зернових культур, які тривали протягом липня – серпня, згодом пізніх (гречки, кукурудзи), олійних культур (льону, конопель, соняшника), яким передували або співпадали у деяких районах картопляні жнива. Підготовка ґрунту до сівби озимих також вимагала часових та енергетичних затрат від селянського двору. Ранній зимовий період, коли завершився сезон сільгоспробіт, не означав початок «селянської сплячки», а був їх продовженням. Для багатьох господарств тривав обмолот зернових на внутрішніх токах вибитих глиною, а до так званих «хатніх робіт» належала обробка льону та конопель кустарним способом, яка вимагала виснажливої праці від усієї родини. Будь-яка культура, вирощена влітку, вимагала від селянина переробки, збереження, сортування. Продукція городництва і садівництва також забирала час на її збирання, квашення, соління. Картоплю, буряки та інші коренеплоди селяни зберігали у земляних сховищах – так званих «копцях» або «кагатах», заглиблених у ґрунт нижче межі промерзання, добре вимощених соломною та пригорнених землею.

Середньостатистичні показники витрат робочого часу виглядали дискретно, позаяк фіксували відносно пасивне його структурування за галузями. В сільському господарстві тривав безперервний процес виробничо-трудова діяльності усіх членів селянського двору, котрий вирізнявся сезонними коливаннями в окремих галузях. Витрати робочого часу мали відносну паритетність між сільськогосподарськими заняттями та неземлеробськими. Хатнє господарство органічно було продовженням сезонної сільськогосподарської праці усієї родини, відтак повсякденна трудова активність мала не хронологічну (з дня на день), а функціональну складову – забезпечення споживчо-трудова норма селянського двору, зумовленої його внутрішньою організацією.

Витрати робочого часу на утримання худоби були майже однаковими для усіх посівних груп, що свідчило про споживчий, а не товарний тип

тваринництва в селянських господарствах, хоча громадське стадо селяни називали – «товар», «пасти товар». Худоба була ефективним вкладенням сімейних грошей, яку можна було будь-коли продати, а ще вона слугувала натурально-обмінною одиницею з давніх часів. Наявність худоби в господарстві свідчила про його соціальний статус, а кількість поголів'я про рівень підприємництва, про галузеву спеціалізацію селянського двору, відтак і про витрати часу та трудову активність його домочадців. Для утримання чотирьох голів робочої худоби або корів, які мали ще й молодняк, трудових ресурсів однієї сім'ї було замало, якщо вона не мала спеціального сільгоспманенту. Революція та громадянська війна, катастрофічно вплинули на рівень забезпечення худобою селянських господарств. Наприклад, на Поліссі до 1917 р. дворів з 4-ма головами робочої худоби (коні, воли) було 3%, у 20-х рр. 0,25, на Правобережжі 1,4% та 0,1%, на Лівобережжі 5,6% та 0,8%, в Степу 15% та 3,6% [200,с.82]. Виникла досить суперечлива ситуація: питома вага господарств без робочої худоби протягом 1920-х рр. фактично залишилася без суттєвих змін, а це означало вивільнення робочої сили, одночасно відбулося зменшення її поголів'я у вищих соціальних групах, що поглибило соціальні джерела аграрного перенаселення. Пересічно в Україні було 1–1,3% господарств з 4-ма і більш коровами: у 1923 р. – 0,9%, у 1924 р. – 1,03%, у 1925 р. – 0,9%, у 1926 р. – 1,29%, у 1927 р. – 1,3%, у 1928 – 0,9%, у 1929 р. – 0,4% [200,с.81]. В українських селах не було ранчо, тобто селянських фермерських господарств з розведення великої рогатої худоби. Кожне господарство тримало корів для забезпечення родини молочною продукцією, а поєднання споживчої і підприємливої мотивації органічно перепліталися. Усі члени двору займалися заготівлями сіна, соломи, інших кормів для зимового утримання худоби. Окремі господарства мали кілька десятків овець, особливо у центральних та південних районах.

Недорід 1924 та 1929 р. вплинув на рівень забезпечення худобою господарств, позаяк бракувало кормів. У 1920-х рр. питома вага господарств,

які мали чотири корови зменшилася порівняно з 1917 р. на 75%, однак для тих, хто їх мав, заготівля кормів перетворилася на повсякденну і виснажливу працю. Норми відгодівлі худоби, про які вже згадувалося, вимагали інтенсивної трудової діяльності селян, а за наявності елементарного реманенту тривалої роботи. Заготівля сіна займала п'ять місяців, яка супроводжувалася наступними трудовими процесами: підготовка реманенту, косовиця, перевертання і сушка трави, скиртування, перевезення, розміщення сіна у клунях, на горищах, у хлівах, стогах просто неба. Харчування худоби сіном та санітарний догляд за нею також вимагали затрат. Сінокоси завжди співпадали з жнивими, тому селянин не випускав коси з рук, залишаючись днями і ночами у полі. Важливо було своєчасно скосяти та перевезти хліб, обмолотити, щоб спрогнозувати хлібофуражний баланс, заготовити житні, ячмінні, вівсяні та гречані снопи, знайти місце для їх збереження, позаяк вони були кормом і утепленням для худоби, без яких утримання 4-х корів або 4-х голів робочої худоби було проблематичним. Основною складовою корму для худоби були зернові культури (ячмінь, овес, кукурудза), хоча домішували кормові сорти жита, пшениці. Їх пропускали через крупорушку або везли до сільського чи сусіднього млина. Четвертим видом кормів були коренеплоди (картопля, буряки, турнепс), культури з найбільшими енергетичними затратами на їх вирощування, від посадки та сівби, догляду, копання та особливо перевезення. Добавками слугували відходи від переробки олійних культур – льону, конопель, соняшника (жмих, макуха). Для заготівель кормів, крім робочих рук, треба було мати підприємливий розрахунок та хист.

Групування селянських господарств за рівнем забезпечення коровами у 1920-х рр. виразно демонструє їх споживчо-трудова статус, тобто відсутність великих тваринницько-фермерських дворів. Більше третини з них взагалі не мали корів, тому для них ця галузь фактично була втраченою, трохи більше половини господарств мали одну корову, що і зумовлювало їх споживчо-трудова характер та «біологічну єдність», соціально-економічну звичку, інерційність та безініціативність. Господар заспокоювався,

досягнувши певного рівня забезпечення споживчо-натуральної норми. Незначний відсоток (22 – 23%) витрат робочого часу для догляду та утримання худоби був зумовлений переважно цією групою господарств. Висока забезпеченість робочою та продуктивною худобою господарств, крім соціально-економічних ознак їх підприємницького типу, була ще і стимулом для активної виробничо-трудової діяльності в галузі рільництва, городництва, демонструючи функціональну єдність.

Наявність робочої худоби впливала на якість виробничих процесів у селянському господарстві, одночасно вивільняючи робочий час та енергію селянина, спрямовуючи їх на інші ділянки. Саме високозабезпечені худобою господарства наймали пастухів та підпасків, яких у 1926 р. було 93541, у 1927 р. – 97066, у 1938 р. – 89425 осіб [199,с.33]. Якщо відкинути господарства без худоби, то пересічно на один заможний двір припадав один – два найманих пастуха, які могли доглядати худобу на луках разом з підлітками – синами або доньками наймача. Тривалість робочого дня наймита залежала від сезону, яка становила у 1926/27 р.: взимку – 8,5, весною – 10,7, влітку – 12,1, восени – 10,3 години [200,с.14]. Трудова діяльність господаря була не менш тривалішою, позаяк він організовував роботу.

Визначення зайнятості сільського населення дещо вирізнялося від форм та динаміки використання праці в конкретних господарствах. Статистичні органи намагалися спрогнозувати рівень безробіття, особливо за рахунок «напливу» селянської молоді, а селянин планував виробництво з розрахунку робочої сили – власної, найманої, гуртової. ЦСУ робило розрахунки стосовно балансу робочого часу різних категорій наймитів, але не враховувало гуртові форми – супрягу, толоку, мішані способи сільськогосподарської праці. Весняне обстеження селянських господарств у 1924 р. продемонструвало дещо суперечливу тенденцію, яка спостерігалася у високозабезпечених землею дворах. Вони, крім Полісся, обробляли землю «свою» і «чужою» робочою худобою. Якщо селянин обробляв власною

худобою, то він витрачав робочий час членів двору, найманою – вивільняв його або зменшував тривалість роботи та її трудову інтенсивність, а супрягою нівелював усі статистичні підрахунки. Декілька дворів об'єднувалися, обробляючи землю під засів, відтак скорочували тривалість роботи щонайменше у 2 рази за рахунок підвищення інтенсивності. Збільшувалися навантаження на реманент та робочу худобу, але скорочувалися витрати робочого часу: замість тижня самостійної оранки селянин у разі супряги виконував обсяг роботи за декілька днів. Так, весною 1924 р. на Катеринославщині власною худобою обробляли землю близько 20% дворів. Найманою – 37%, супрягою – 36,9%, особливо господарства з наділом від 6 до 15 десятин [201,с.64]. Підняти важкі степові чорноземи самотужки було справою нелегкою, тому селяни користувалися наймом робітників з робочою худобою та супрягою, забезпечуючи їх перш за все роботою та платнею, а не середньостатистичним показником їх трудової зайнятості. Серед обстежених 2465 господарств Катеринославщини виявилось 449 з 3-ма конями і 451 з 4-ма головами робочої худоби, тобто разом близько 38%, але своєю худобою обробляли землю 981, найманою 34, супрягою та мішаною формою 1384 [209,с.182], хоча остання могла бути і сезонним видом заробітку, але швидше оптимальним використанням наявної робочої сили, тягла, реманенту. Супряга посідала вагоме місце в обробітку землі у 1925/26 р., майже поділяючи навантаження з обробітком власною худобою, що свідчило про її поширення, а з другого боку про соціальну однорідність дворів, які вдавались до цієї форми. Для заможного селянина, який мав понад 15 десятин землі, троє коней, двоє волів, посторонній заробіток весняного періоду, коли треба було своєчасно і якісно провести сівбу, не відігравав ролі. Супряга двох рівних за майновим статусом дворів переслідувала саме таку мету – швидкий і якісний обробіток землі, сівби, щоб використати вологу для ранніх сходів.

Витрати робочого часу залежали від розмірів земельного наділу, величина якого дозволяла утримувати і певну кількість худоби, що сприяло

підвищенню економічного рівня господарства. Менший земельний наділ при наявності великої кількості їдців загострював проблему безробіття. «Значний склад сімей, що працює на невеликій, порівнюючи площі землі, – зазначав часопис «Господарство Полтавщини», – викликає потребу використання своєї робочої сили на іншій, крім хліборобської праці» [360,с.60]. Чим вище був рівень земле забезпечення, тим меншим виявився відсоток господарств на неземлеробських заробітках. Для обробітку землі необхідно було мати худобу, тому «відходництво» на заробітки було тим джерелом накопичення коштів для придбання робочої худоби. З досвіду агрономії Полтавщини один кінь міг обробити за сезон 5–8 десятин, пара волів 6–10 десятин, а пара корів 6–8 десятин [360,с.62]. Лишки робочої сили були характерними для господарств з наділом від 1 до 10 десятин, у яких була робоча худоба, а починаючи з 10 і більше спостерігалася її нестача. В господарствах з наділом від 25 десятин і більше, враховуючи одиницю навантаження на одну голову худоби, бракувало 52% робочої тягової сили. Якщо вилучити від неї використання корів для обробітку землі, то картина радикально змінюється. Так, в господарствах, які мали земельного наділу менше десятини лишки робочої сили становили 30%, а в решті її бракувало, особливо з наділом від 25 десятин і більше, де не вистачало 60% тягла [360,с.63]. Отже, витрати робочого часу в селянському господарстві залежали від багатьох факторів, серед яких ключовим залишався рівень забезпечення робочою худобою, а ще краще тракторами. Саме наявність тягової сили визначала реальний розподіл трудового навантаження членів родини.

Статистичні дані, які використовував у 1920-х рр. Л.Е. Мінц, побудовані переважно на матеріалах РСФРР, хоча він покликається на СРСР. Пересічно на сільське господарство, за його підрахунками, витрачалося 43,2% часу, на роботи причетні до сільського господарства, у тому числі і домашні заняття – 40,6%, поза селом 16,2% [46,с.332]. За галузями витрат розподілилися таким чином: догляд за худобою 19,9% загального часу, на рільництво 16,6%, на городи 18,2%, серед робіт, пов'язаних з ним на «хатні

справи» витрачалося 24%, на переробку продукції 10,8%, поїздки на ярмарок та базар 5,2%, лісові роботи 5,3% [46,с.333]. За підрахунками В.В. Калініченка, котрий використовував винятково українську статистику, витрати часу в землеробстві становили 24,9%, у тваринництві 26,2%, у домашніх заняттях 22%, на інші потреби 7,8% (ремонт реманенту, заготівля дров), поза своїм господарством (переїзд на ринок, до млина тощо) займали у селян 19,1% робочого часу [164,с.334].

Отже, виробничо-трудова активність селянського двору залежала від кількох соціально-економічних обставин: галузевої структури господарства, розміру земельного наділу, наявності власної робочої сили та коней, волів, навіть корів, яких також застосовували для обробітку земель. Витрати на одного працівника та на господарство збільшувалися з ростом земельного наділу. Спостерігалася виразна закономірність функціональної залежності балансу робочої сили від наявності землі та робочої худоби. Ці фактори були взаємозумовлені, позаяк рівень забезпечення худобою був своєрідним стимулом для розвитку рільництва. Наявність худоби визначала і рівень хлібофуражного балансу господарства.

Структура витрат робочого часу зайвий раз доводить факт сімейно-трудової форми організації селянського сільськогосподарського підприємництва, яке було спрямоване передусім на забезпечення споживчої норми фізичного існування сім'ї, а не розвитку класичного товарного виробництва. В Україні не існували розвинених тваринницьких ферм підприємницького типу, хоча для цього були природничо-кліматичні умови. Повсякденна трудова діяльність селянського двору відбувалася безперервно, навіть у свята, вирізняючись сезонними навантаженнями. Кожен член селянського двору, починаючи з 11 років, мав конкретні зобов'язання та трудові завдання і функції. Термін «лишки робочої сили», яким користувалися у 1920-х рр., є статистично-демографічною категорією, бо у конкретному селянському господарстві була стовідсоткова зайнятість, крім «соціально дефективних» (відвертих ледарів, п'яниць тощо). Доросле

населення знаходило застосування між сільськогосподарськими заняттями або неземлеробськими заробітками. Інша справа – продуктивність та ефективність використання робочої сили в сільському господарстві. Для сімейно-трудової організації селянського підприємництва діяльність кожної особи була важливою, навіть серед малозабезпечених землею.

3.3. Сімейно-споживчі та ринкові стимули селянського зернового підприємництва

Ліквідація великого поміщицького землеволодіння та суттєве зменшення земельного наділу заможних груп села під час більшовицької аграрної революції зруйнували традиційну організаційно-господарську структуру зернового виробництва в Україні, спричинило деградацію усього сільського господарства. Здійснивши націоналізацію землі, більшовики ліквідували не лише поміщицьке землеволодіння, а також соціальний інститут приватної власності на землю. Її власником стала держава. Зрівняльний перерозподіл землі, тобто соціалізація, на переконання В.М. Качинського, викликала негативне ставлення до неї заможної частини селянства України, яке «...звикло до індивідуального (подвірного) користування землею» [361,с.13], але вона знаходила підтримку серед безземельних та малоземельних верств села, які чекали від революції не соціалістичних звершень, а зрівняльно-трудового розподілу близько 3 млн десятин. Співробітник Наркомзему УСРР В.М. Качинський передбачав тоді спад врожаю, дроблення селянських господарств, тому що не мали можливості якісно обробити землю, як це відбувалося у колишніх поміщицьких господарствах, що давали у 1913 р. 400 млн пудів хліба, маючи лише 20% зернового клину в Україні [361,с.13].

Аналізуючи деструктивні наслідки аграрної революції більшовиків, В. Качинський писав у 1921 р., що націоналізація, трудовий принцип розподілу земель, соціалістичний землеустрій та радикальна аграрна політика порушили системний лад сільськогосподарського виробництва, усунули поміщицькі та селянські фермерські господарства, призвели до

«натуралізації» основних галузей: згортання внутрішнього і зовнішнього ринків, скорочення посівних площ до споживчої норми, ліквідації посівного клину технічних культур, втрати спеціалізації окремих сільськогосподарських районів, зменшення врожайності на 25–30% та посівного клину з 19,5 млн десятин у 1916 р. до 16,3 млн у 1921 р. [31,с.16]. Ситуацію ускладнила посуха 1921 р., яка, крім суто кліматичного впливу, виявилася наслідком вразливості та агротехнічної незахищеності сільського господарства.

Ліквідація поміщицьких господарств в Україні переклала функції основних виробників сільськогосподарської продукції на селянські двори. На них лягав основний тягар забезпечення не лише власних потреб, а також і виконання державних повинностей. Селяни одержали внаслідок конфіскації та перерозподілу так званих «нетрудових земель» 14,5 млн десятин [199,с.11], тому держава чекала від них хліба. Відсутність належного реманенту, робочої худоби, техніки не дозволили селянам освоїти ці землі. Якщо у 1916 р. посівна площа становила 19,3 млн десятин, то у 1921 р. 17,1 млн, у 1922 р. 14,3 млн, у 1923 р. 16,3 млн, у 1924 р. 17,5 млн десятин [355,с.241]. Фактично 2,2 млн десятин, а це обсяг поміщицького землеволодіння, залишалося безпосівними. Отримавши більше половини конфіскованих земель, селянські господарства не змогли досягти дореволюційного рівня врожайності та розміру посівної площі, наверставши її частково протягом другої половини 1920-х рр. У 1925 р. селянськими господарствами було засіяно 18,5 млн, у 1926 р. 19,9 млн, у 1927 р. 20 млн, у 1928 р. 18,7 млн га під зерновими культурами [198,с.XII]. Враховуючи той факт, що десятина була дещо більшою від гектара, можна констатувати досягнення довоєнного рівня лише у 1926 та 1927 р., хоча разом з колгоспами та радгоспами українські хлібороби фактично відновили загальну посівну площу зернових культур до рівня 1916 р. Цей факт залежав винятково від внутрішньої економічної мотивації селянського двору, від його активної виробничої діяльності. Селянські господарства, які виявилися основними

землекористувачами, самотужки піднімали ґрунти власними силами, тому що рівень механізації був надзвичайно низький. Матеріально-технічна підтримка з боку держави фактично була відсутня.

Структура зернового клину селянських господарств залежала від багатьох низки агротехнічних та соціально-економічних факторів, але вона була орієнтована на задоволення споживчих потреб самого селянського двору. Його хлібофуражний баланс був такий, який забезпечував селянинові також кількість населення, худоби, посіву. Вона була такою, яка дозволяла селянинові сталий розвиток базових галузей сільськогосподарського виробництва. Кожен господар прагнув збільшити посіви зернових культур, тому що їх наявність засвідчувала його соціальний статус в українському селі (див. табл. №5).

Таблиця №5

Посіви зернових культур селянських господарств (у тис. га) [198,с.ХІІ]

Зернові	1925	1926	1927	1928
Жито	5716,0	5951,8	5516,5	3542,6
Пшениця	5254,7	6220,3	6948,4	4490,7
Овес	1117,3	1452,0	1671,2	1956,2
Ячмінь	2684,2	3079,5	2837,9	3547,7
Гречка	836,0	876,4	886,4	976,2
Просо	1043,4	702,3	608,0	1559,7
Кукурудза	1571,8	1242,2	1193,9	2341,9
Бобові	352,4	391,4	381,7	374,0

Половину зернових культур становили пшениця та жито, які відносились до елітних харчових хлібів, але разом з гречкою та просом вирізнялися значним відсотком їх внутрішнього споживання селянською родиною. Вирощування зернових, як ми уже з'ясували, вимагало значних енергетичних затрат, особливо під час посівної кампанії та жнив, хоча обмолот зернових тривав протягом глибокої осені до початку зими.

Зменшення посівного клину пшениці та жита, крім агротехнічних обставин (збільшення площі під кукурудзою та іншими фуражними культурами) було викликано продрозкладкою та вимерзанням основних хлібів у січні 1928 р. Однак, незважаючи на природно-кліматичні та адміністративно-репресивні фактори, селянські господарства були основними виробниками хліба в Україні, забезпечуючи одночасно баланс посівної площі зернових культур. Кожна з них вимагала агрономічних знань, техніки обмолоту, збереження, якими володіли підприємливі українські хлібороби, виготовляючи відповідний реманент.

Технологія вирощування зернових культур в селянському господарстві була традиційною, яка передавалася від батька синові, який успадкував сільськогосподарську справу, але спостерігалися певні відмінності між природничо-географічними районами. Привертає увагу різна норма висіву зернових на десятину, яка залежала не лише від самої культури, а також від якості ґрунту та погодних умов. Найменшою нормою вирізнялися господарства степових районів. У 1925 р. там висівали 6,7 озимого жита, 7,4 озимої пшениці, 7,3 ярої пшениці, 6,7 ячменю, 6,9 вівса, 3,9 гречки, 3,9 гороху, 1,8 пуда проса [202,с.54]. На Поліссі, Правобережжі та Лівобережжі сіяли на 2–3 пуди більше. Чорноземні ґрунти мали однакову родючість в Степу і на Правобережжі, тому не вони визначали норму висіву, а сумарні фактори. Якщо на Поліссі норма висіву жита становила 9 пудів та було засіяно 30596 десятин, то в Степу 6,7 пуда, але площа сягала 84255 десятин [202,с.55]. Очевидно значення мало те, що у названих регіонах були різні показники витривалості культур у зимовий період. Вимерзанням та посухою найбільше «славилися» південні райони. Наприклад, на Поліссі у 1925 р. загинуло від несприятливих погодних умов 1,8% жита, 4,7% пшениці озимої, 4,3% ярової, 1,4% ячменю, 0,8% вівса, а на Правобережжі жита вимерзло 3,2%, пшениці 5,1%, ярової 5,3%, ячменю 7,6%, вівса 1,8%, гречки 3,3%, Лівобережжі було втрачено близько 10% засівної площі озимої пшениці та 3,5% жита, у Степу 6,7% жита, 12% озимої та 16% ярової пшениці, 17,4%

ячменю, 15% вівса, близько 18% гречки [202,с.55]. Недорід дуже негативно впливав на інші галузі селянського виробництва, особливо на поголів'я худоби та рільництво.

Структура селянського зернового клину залежала від попиту, наявності реманенту і тяглової робочої сили, а також від природничо-кліматичних умов. Наприклад, в Артемівській окрузі на 100 десятин посіву – жита припадало 8, ярої пшениці 35,4, а в Бердичівській 32,4 жита, 11,3 озимої пшениці, 18,5 десятини вівса [296,с.56]. Для північних округ основною зерною культурою було жито, яке займало більше третини посівної площі. Малопосівні селянські двори сіяли рівномірно зернові культури, а з 1–3 десятинами землі жито становило третину в УСРР, хоча на Поліссі на 100 десятин посіву припадало 41–43 десятини цієї хлібної культури. В господарствах з посівом понад 30 десятин співвідношення зернових суттєво вирізнялося від решти: на 100 десятин посіву жита сіяли 4,4, озимої пшениці 14,1, ярої пшениці 21,1, ячменю 27,5, вівса 8,1, проса 4,5, кукурудзи 9,1, соняшника 5,4 десятин [204,с.174]. Селяни не планували товарної частини, яка залежала від валового збору, від попиту хліба на ринку, а головне від стану зернового господарства.

Селянський двір, особливо в умовах нестабільного зернового ринку, переймався забезпеченням власних потреб, а лишки продавали для придбання необхідних промтоварів. Протягом 1921 – першої половини 1922 р. понад 4 млн селян п'яти південних губерній та 33 повітів голодували, тому що від посухи загинули зернові, відтак не зібрали навіть посіяного хліба. Наприклад, селянами Запорізької губернії у 1921 р. було зібрано 6,3 млн пудів, а на потреби губернії необхідно було мати 35 млн пудів, з яких на харчування людей 12,4 млн, утримання худоби 8,1 млн, для посіву ярових 6,8 млн, озимих 7,7 млн пудів [227,с.94]. На Миколаївщині збір зернових не покрити і 30% потреб сільського населення, але державні органи примусово стягували так званий продподаток, від якого лише на Миколаївщині було зруйновано 15% селянських господарств. Загальний збір зернових у 1921 р.

становив 227 млн пудів [363,с.13], а продподаток 152 млн пудів, згодом зменшений до 128 млн пудів [227,с.34]. За таких умов селяни південних губерній, розорені продподатковими органами радянської влади, помирили від голоду, а в решті губерній України спостерігався дефіцит хлібних культур. Південь був основним регіоном формування республіканського продовольчого фонду. Сільське господарство України отримало 7,2 млн пудів насіння, що дозволило засіяти 2,5 млн десятин у п'яти губерніях з 4,1 млн десятин посівного клину [363,с.13]. На 1 січня 1922 р. продзагони вилучили 48,4 млн пудів хліба, розподіливши його наступним чином: 16,2 млн відправили до Росії, 24 млн пудів на внутрішні потреби губерній, решту для Червоної Армії, залізничникам, робітників Донбасу [227,с.78]. Дефіцит становив 7,6 млн пудів, незважаючи на різке обмеження витратної частини бюджетних організацій та промисловості.

Недосів озимих 1921 р. та ярих зернових культур 1922 р. позначився на їх валовому зборі, який становив 669 млн пудів, тому державні органи, щоб зацікавити селян, особливо заможних, запропонували продавати його державним та кооперативним заготівельним органам. Для посівної кампанії було виділено 117,6 млн пудів, щоб залатати минулорічні прогалини, а продподаток становив 77,8 млн пудів, на утримання худоби та харчування сільського населення виділили 448,5 млн пудів, для забезпечення міського населення 46,2 млн пудів [363]. Так звані «товарні лишки», тобто обсяг зернових для ринку, коливалися тоді в межах 8–9 млн пудів. Якщо взяти за 100% валовий збір зернових 1922 р., то питома вага посівфонду становила 18%, споживання сільським населенням 67%, відтак на комерційну торгівлю залишалось обмаль хліба. Відсутність промтоварів та високі ціни на них унеможлилювали стабільну підприємницьку діяльність селянських господарств в царині торгівлі зерном, борошном, хоча в умовах голоду це було неможливо.

Селянське підприємництво полягало в тому, щоб своєчасно і якісно виконати посівні роботи. Раднарком УСРР надав для забезпечення осінньої

1922 р. та весняної 1923 р. посівних кампаній близько 7 млн пудів насіння [364,с.17], тому площа озимих становила тоді 6,3 млн пудів, ярих 9,5 млн пудів [365,арк.2]. Держплан УСРР вважав, що збір зернових з врожаю 1923 р. становитиме 810 млн пудів, отже, враховуючи норми споживання, встановив орієнтовний насінневий фонд – 132,1 млн пудів, продовольчий 391,5 млн пудів, фуражний 133,7 млн пудів, а товарні лишки визначив в обсязі – 152,7 млн пудів [366,арк.40]. Врожай видався дещо менший. За підрахунками А.Я. Альтермана, у 1923 р. зібрали 765,4 млн пудів, з яких до насінневого фонду треба було засипати 127,4 млн, для споживання сільським населенням 396 млн, для утримання худоби 120,8 млн пудів, а «чистого надлишку» мало залишитись 121,2 млн пудів [367,арк.1]. Голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар, виступаючи на 8-му Всеукраїнському з'їзді рад, назвав цифру валового збору зернових – 765 млн пудів [364,с.17]. Від серпня 1923 р. до січня 1924 р. було вивезено з сільських районів 125 млн пудів хліба. Закупівля хліба Українбанком, яка тривала протягом серпня 1923 – червня 1924 р., засвідчує факт найвищої пропозиції протягом вересня – грудня 1923 р. Так, з 4,1 млн пудів купленого хліба, за цей проміжок було придбано 3,2 млн пудів, а решту за перше півріччя 1924 р. [368,арк.35] Це були перші партії селянського хліба вивезеного на внутрішній ринок, але не з метою досягнення комерційної вигоди, а винятково для погашення грошової форми податку. Осінній період вирізнявся пропозицією селянського хліба від малозабезпечених дворів, а в зимово-весняний його продавали найзаможніші. Серед заготовленого хліба частка селян Катеринославщини становила 22,6%, Одещини 35,5, тобто більше половини [368,арк.35]. Селяни, навчені голодними роками 1921–1922 рр., формували «страховий запас» і не продавали зерно великими партіями. Загалом у 1923/24 р. вони «відпустили» приватним, кооперативним та державним заготівельним установам 163,2 млн пудів [369,с.16]. Зазначу, що селянами було сплачено 41 млн пудів хліба на рахунок єдиного сільгосподатку, у тому числі за вересень 1923 р. 13,9 млн, за жовтень 10 млн, за листопад 7,3 млн, за грудень 6,7 млн пудів [370,с.14],

тому селянин намагався щонайшвидше виконати державні повинності, а далі думати про вільний продаж хліба.

Врожайність зернових та їх валовий збір у 1924 р. (565,4 млн пудів) становили 52,4% збору 1916 р. і 65,9% 1923 р., а на душу населення розподілявся так: в Одеській 26,4, на Волині 25, на Катеринославщині 24,5, на Полтавщині 22,9, на Київщині 21, на Поділлі 19,7, на Донеччині 17, на Чернігівщині 11 та на Харківщині 10,7 пудів [355,с.243]. Мінімальна норма споживання хліба сільським населенням становила тоді 15 пудів [367,арк.1], тобто деякі губернії мали нижче норми. Середньостатистичні розрахунки хлібофуражного балансу показали, що для посіву необхідно було мати 130 млн пудів, для харчування селян 352,1 млн пудів, для утримання худоби 90 млн пудів, на потреби міста 61 млн пудів, відтак надлишок становив 27,1 млн пудів [355,с.244]. Насправді недорід 1924 р. для багатьох районів центральної та східної України виявився надто важким, тому селяни фактично перестали продавати хліб. Протягом 1924/25 р. в Україні заготівельні організації придбали близько 50 млн пудів [370,с.14], тобто у три рази менше від попереднього року.

Ринок зернових культур в країні залежав від природничо-географічних (грунт, родючість, вологість) та соціально-економічних (посівна площа, наявність техніки, робочої сили, худоби, попиту) факторів. Зернове селянське господарство, якщо не брати до уваги високопосівних груп, було споживчим, тобто сімейно-трудовим, а не так званим дрібнотоварним. В лісостепу понад дві третини селянських дворів сіяли зернові для власного споживання, а в Степу кожне четверте господарство [74,с.27]. Врожай 1925 р., котрий сягнув 1 млрд. 25 млн пудів [371,с.188], виявився рекордним для сільського господарства непівської України, хоча неоднаковий для окремих груп. Наприклад, селяни Білоцерківщини одержали з однієї десятини 80,8 пуда, Криворізької 30,2 пуда, Лубенської 69,6 пуда, Маріупольської 73,4 пуда, Одеської 17 пудів, Черкаської 77,4 пуда, Проскурівської 59,1 пуда, Прилуцької 77,5 пуда жита [202,с.2]. Озима пшениця на Білоцерківщині дала

89 пудів з десятини, Маріупольщині 89,2 пуда, Черкащині 93,3 пуда, на Волині 71,1 пуда, Київщині 71,2 пуда, Дніпропетровщині 37,6 пуда, в Запорізькій окрузі 56,7 пуда [202]. Отже, судячи з матеріалів осіннього обстеження, лісостепові округи мали вищу врожайність жита, що цілком нормально для цього регіону, а також озимої пшениці, яка була пріоритетною культурою для степових районів. Яра пшениця також мала рівномірну врожайність в усіх округах, однак не на користь степових округ (див. табл. №6).

Таблиця №6

Середня врожайність основних зернових культур в Україні 1925 р.

(в пудах з десятини) [202,с.54]

Райони	Жито	Пшениця озима	Пшениця яра	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо
Полісся	49,4	64,9	49,0	61,8	52,4	32,4	75,3
Правобережжя	60,6	66,7	45,5	42,1	61,8	48,5	56,1
Лівобережжя	58,9	43,7	43,1	61,0	74,2	59,9	70,5
Степ	38,3	42,6	33,5	40,3	40,9	24,9	38,9
УСРР	50,1	47,4	35,6	43,9	58,9	45,5	53,9

Середня статистична врожайність з однієї десятини, якщо перевести в центнери, тобто модернізувати метричну одиницю міри, яка звична для сьогодення, становила для жита від 6 до 8 ц, пшениці – від 6 до 11 ц, ячменю – від 7 до 9 ц, вівса – від 7 до 12 ц, гречки – від 4 до 10 ц, проса – від 8 до 12 ц з десятини. Вони є абстрактними, якщо не брати до уваги вартість пуда чи центнера зернових культур та вартості промтоварів. Перш ніж продавати хліб селянин мав визначити хлібофуражний баланс господарства, тобто витрати на сімейне харчування, відгодівлю худоби та на посів.

Річна норма відгодівлі одного коня у 1925/26 р. становила 33,6 пуда зерна і 21,3 пуда борошна, корови – 2,4 пуда зерна та 11,2 пуда борошна [205,с.181]. Врожайність ячменю була 44 пудів, вівса 59 пудів, тому однієї десятини ледве вистачало для утримання коня та корови. Якщо взяти за

показник кількість пудів жита еквівалентних вартості худоби, то весною 1925 р., коли бракувало зернових, пара волів коштувала 86 пудів, кінь робочий 49 пудів, дійна корова 30 пудів [372,с.ХХІ], тобто за волів селянин мав віддати врожай жита з півтори десятини. На початку жовтня пара волів коштувала 219 пудів, робочого коня 125 пудів, дійної корови 66 пудів, відтак за придбання волів необхідно було сплатити врожаєм з п'яти десятин ячменю або з 4-х десятин вівса. За таких цін товарність зернових, тобто їх обмін на ринку з метою придбання робочої худоби, нівелювалась. Селянин не поспішав продавати хліб заготівельним органам. Восени селяни сплачували податки, продавали зерно, щоб купити промислові товари, а волів, коней та корів могли придбати дуже заможні господарства, які мали до десяти і більше десятин під зерновими. У 1925/26 р. селяни продали заготівельним організаціям 123,3 млн пудів [370,с.14], а решта залишилась для сільського і міського населення.

Валовий збір зернових культур протягом 1925–1927 рр. був загалом стабільним (див. табл. №7) , а його спад по житю та пшениці у 1928 р. зумовлений вимерзанням значних площ.

Таблиця №7

Збір зернових в індивідуальних селянських господарствах
(у тис. ц) в Україні [198,с.ХІІ]

Культура	1925	1926	1927	1928
Жито	51847,2	51432,7	51630,3	27662,8
Пшениця	40338,0	48093,8	61005,0	25941,8
Овес	11553,5	12610,6	14822,2	19262,0
Ячмінь	22177,3	20438,1	18069,4	23769,7
Гречка	6428,4	5306,5	5314,8	5286,6
Просо	10171,1	5638,8	6372,1	7584,0
Кукурудза	18076,7	14205,8	12088,1	13050,3
Бобові	3553,3	3689,7	3720,6	3235,6
Разом	164145,5	161416,1	173022,5	125792,8

Якщо перевести валовий збір у тонни, щоб виявити звичайну динаміку хлібозаготівель, то у 1926 р. він становив 16,1 млн т, у 1927 р. 17,3 млн т, у 1928 р. 12,5 млн т, а у 1926/27 р. селяни продали понад 3 млн т, за 1927/28 р. 4,1 млн т [373,арк.10], тобто близько чверті врожаю, не порушуючи хлібофуражного балансу. Його витратні статті та обсяги є виразником збалансованості сільськогосподарського виробництва в одній із провідних галузей. Саме його ця частина розкриває функціональну складову зернового господарства (див. табл. №8)

Таблиця №8

Споживання зерна сільським населенням України 1923–1928 рр. (в млн т)

[198,с.36]

Статті видатків	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Насіння	2,2	2,1	2,4	2,4	2,7	2,5
Харчування	5,6	5,4	6,1	6,2	6,3	6,1
Утримання худоби	2,8	2,5	4,0	4,2	4,6	4,1
Інші витрати	0,04	0,04	0,2	0,04	0,04	0,05
Спожито разом	10,6	10,1	12,7	12,8	13,8	12,7

Стабільність витрат насіння була зумовлена відновленням довоєнного рівня посівних площ, а зростання обсягу зерна на харчування сільського населення пояснюється його відносним збільшенням. Утримання худоби, тобто її належна відгодівля, та досягнення норм висіву зернових мали позитивну тенденцію, а разом перевищували витрати зерна наприкінці 1920-х рр. Дві третини валового збору зернових призначалося для забезпечення сільськогосподарського виробництва, тому зернове господарство селян відігравало основну функцію відтворення продуктивних сил, а товарна частина реалізовувалася для задоволення виробничих та соціально-побутових потреб двору, для виконання грошових повинностей.

Недорід 1928 р. вимагав збільшення насіннєвого фонду зерна. Невипадково Держплан СРСР встановив мінімальні норми споживання зернових у 1927 та 1928 р. для сільського населення – 14,3 пуда на душу, для міського трохи більше 10 пудів [374,арк.101]. Вони були меншими від науково обґрунтованих норм споживання хліба населенням, враховуючи демографічні та соціально-економічні процеси. Місячна норма України у травні – червні 1929 р. становила 7 млн пудів жита, а для постачання недорідних районів, кондитерської та макаронної промисловості у березні – липні 1929 р. необхідно було виділити 13 млн пудів, однак селяни могли дати максимум 6 млн пудів жита та пшениці [375,арк.17]. Згідно попереднього хлібофуражного балансу у 1927/28 р. на одного коня припадало 67,4 пуда, у 1928/29 р. 56,4 пуда, але це пересічні дані. Насправді норми відгодівлі були тоді значно меншими.

Дослідники соціально-економічних відносин в УСРР 1920-х рр., з'ясовуючи специфіку сільськогосподарського виробництва, зосереджуються на його товарності, відтак називають селянські господарства дрібнотоварними [164;170;171]. Якщо брати всю сільськогосподарську продукцію у вартісному еквіваленті, то питома вага зернової становила у 1923/24 р. 39,3% до загалу, у 1924/25 р. 25,8%, у 1925/26 р. 28% [325,с.30], у 1926/27 р. 35,2%, у 1927,28 р. 34,7% [376,арк.46]. Для конкретного селянського господарства продаж зерна та іншої продукції означав придбання вкрай необхідних промислових товарів, які не виготовляла селянська родина. Кошти необхідні були для плати різних податків. Зерно було товаром, але його «відчуження», тобто продаж заготівельним організаціям чи приватному посереднику, важко назвати товарністю сільськогосподарського виробництва. Селянське сімейно-трудове господарство функціонувало задля власного забезпечення, а «лишки» залежали від врожаю, валового збору та внутрішнього споживання селянами.

Прибутки селянського господарства мали натуральний та грошовий виміри. Перший залежав від сумарного доходу його галузей

(зерновиробництва, продукції тваринництва, птахівництва), а другий від реалізації жита, пшениці, худоби та промислів. На грошові прибутки впливали не лише кількість проданої селянином продукції, а передусім ринкова ціна її одиниці. Від продажу зернових прибутки одного селянського двору становили протягом січня – березня 10 крб., липня – вересня 25 крб., жовтня рудня 1927 р. 14 крб., у 1928 р. пересічно близько 10 крб. на двір [199,с.172]. Пуд пшениці коштував весною 1 крб. 29 коп., восени 2 крб. 82 коп., а метр ситцю 66 коп., відтак за пуд пшениці (два відра) селянин міг купити 2 метри ситцю [372,с.XV]. Кілограм солі коштував 5 коп., а пуд 80 коп., тобто дорівнював вартості пуда жита та ячменю. Кілограм гасу вартував 13 коп. у 1926–1927 рр. [377,с.53].

Дефіцит зернових культур, що з'являвся у недорідні роки, був стихійним фактором підвищення цін. Наприклад, весною 1925 р. ціна пуда пшениці була найвищою в Україні, яка становила 2 крб. 87 коп. у Харківській, 3 крб. у Херсонській, 2 крб. 57 коп. у Чернігівській, 2 крб. 89 коп. у Шевченківській, 3 крб. 9 коп. у Шепетівській, 2 крб. 95 коп. у Глухівській та 2 крб. 86 коп. у Дніпропетровській окрузі [378,с.16]. Висока ціна трималася до нового врожаю, тому хліб могли придбати заможні верстви села, а також продати його, бо восени не вивозили на ринок. У недорідному 1924/25 р. селянські господарства Полтавщини з наділом 4 десятини фактично споживали вирощену ними продукцію, а інша група з посівом від 4-х до 10 десятин вважалася напівтоварним типом, а від 10-ти і більше «...можна вважати господарствами товарного типу» [360,с.63]. Але вони реалізовували зерно дрібними партіями. Урожайні 1926 та 1927 роки понизили ціни на хліб. Якщо на Харківщині у квітні 1925 р. пуд жита коштував 2 крб. 21 коп., пшениці 2 крб. 87 коп., вівса 2 крб. 11 коп., то у квітні 1926 р. жито трохи більше карбованця, пшениця 1 крб. 75 коп., овес 88 коп., у квітні 1927 р. жито 0,47 коп., пшениця 1 крб. 27 коп., овес 94 коп. [360,с.29]. До осені ціни ще знизилися, тому що хороший врожай вплинув на

його вивіз, особливо восени, коли селяни могли сплачувати податки, купувати реманент, одяг тощо.

Зважаючи на те, що ціни на промислові товари сільськогосподарського призначення (плуги, сіялки тощо) залишалися без суттєвих змін, відтак купівельна спроможність селянського двору через реалізацію хліба була низькою. Селянин продавав зернову продукцію переважно державним та кооперативним організаціям, але частка контрагентів у селянських продажах хліба вирізнялася. У січні – березні 1927 р. у селянських прибутках продаж зернових культур державним органам посідав 21,3%, кооперації 32%, то приватнику 25%, а протягом квітня – червня приватним підприємцям 65%. Це стосувалося господарств з наділом до 2-х десятин, а від 2–4 десятин приватник посідав від 40 до 45% серед прибутку від продажу [199,с.179 – 180]. Господарства, які мали від 10 до 16 десятин, переважно торгували з державними та кооперативними установами, судячи з питомої ваги прибутку від продажу зернових. Практичний український хлібороб намагався вигідніше продати хліб, але його ціна за пуд виявилася мізерною порівняно із цінами на промтовари. Чоботи у січні 1927 р. коштували в кооперації 17,3 крб., у приватника-ремісника 16,9 крб. [372,с.102], пуд пшениці 1 крб. 21 коп., тобто селянин мав віддати за них 14–15 пудів пшениці, тому поліські селяни виготовляли з соснового коріння постолы, одяг, білизну з льону і конопель. Кілограм цвяхів коштував в селах України 43 коп. [377,с.77], а пуд жита у січні 1927 р. 71 коп., тобто півпуда хліба за цвяхи. За таких умов селяни вимушено займалися домашнім ремеслом, виготовляючи білизну, одяг, взуття.

Ринкові важелі впливали на виробництво тієї чи іншої культури землеробства, але підприємливий український селянин зважував власні можливості. Недосяжно високі ціни на промислові товари та посередні на продукцію сільського господарства змушували селянина збільшувати посівну площу тих культур, кустарна переробка яких дозволяла вирішувати соціально-побутові проблеми. Дорогий цукор і водночас зростаючий попит

на цукрові буряки сприяли збільшенню посіву цієї культури з 354 тис. у 1925 р. до 445 тис. десятин у 1928 р., а соняшника із 770 тис. до 1 млн десятин [378,с.28]. Друга половина 20-х рр. вирізнялася стабільністю посіву льону (45 тис. десятин) та конопель (152–159 тис. десятин), які давали олію та волокно для виготовлення одягу і предметів хатнього побуту. Невипадково товарність цих культур, тобто їх реалізація на стадії сировини, не перевищувала 16% по коноплі та 14% льону [199,с.15], тому що дуже високою була питома вага їх внутрішнього споживання.

Отже, зернове господарство селян належало до елітної галузі сільськогосподарського виробництва, яке вимагало від них належних агротехнічних навичок і знань, а функціонально забезпечувало розвиток тваринництва, птахівництва. Структура зернового клину відповідала традиційно встановленому хлібофуражному балансу кожного селянського господарства, а забезпечення його витратної частини вимагало від нього важкої повсякденної праці. Селянське сімейно-трудове підприємництво зосереджувалося на зерновиробництві, тому що без нього не розвивалися б інші галузі, а прагнення досягнути міжгалузевого балансу було важливим стимулом для господарської діяльності селянського двору. Не прибуток, не показники товарності його галузей, а повсякденна турбота про обробіток землі, про забезпечення сім'ї були основними соціальними цінностями селянського сільськогосподарського підприємництва.

Селянин знав норми засіву угідь, відгодівлі худоби, харчування родини, тому структура зернового господарства, тобто кількість десятин під відповідними культурами, узгоджувалася на сімейній раді. Незалежно від обсягу посіву зернові виконували основну функцію – забезпечення селянського господарства хлібом та фуражем, а так званий «товарний лишок» був зазвичай вимушеним відсотком реалізації зерна, особливо для погашення податку та інших повинностей. Підприємницьку діяльність селянського двору визначала його мотиваційна та організаційна складова, а не винятково комерційна. Для безпосівних господарств вона була відсутня, а

малопосівні переважно споживали вирощений хліб. Основною групою, яка займалася зерновим бізнесом, була середняцька та заможницька частина села, але і вони продавали хліб для задоволення власних виробничих потреб. Низька врожайність, відсутність належного матеріально-технічного оснащення, робочої худоби, податковий тиск, недостатнє забезпечення землею не дозволили сформуватися в українському селі справжнім фермерським господарствам зернового спрямування.

3.4. Розвиток селянського приватного млинарства

В українському селі діяли різні види промислів та ремесел, якими займалися професійні кустарі. Одні жили з промислів, інші додатковим заробітком, способом виготовлення предметів побуту, сільгоспреманенту. Існували такі спеціальності, без яких господарська діяльність селянського двору була б неможливою. До них належали ковалі, стельмахи, бондарі. Кожна селянська родина пекла власний хліб, але без наявності у селі млина хлібопекарська справа ускладнювалась. «Міського» хліба селяни майже не купували, особливо в умовах карткової системи.

Дослідження організаційних форм приватної підприємницької діяльності соціально-професійних груп «непівського суспільства», тобто становлення і розвиток млинарства, враховуючи відсутність кваліфікаційних праць, має пізнавальне значення. Історія відродження млинарства пов'язана з націоналізацією і денаціоналізацією цієї самобутньої галузі промислового підприємництва у містах і селах України. Роль і місце приватного млинарства у повсякденному економічному житті країни, його питома вага серед виробництва продукції харчової промисловості, зіставлення кооперативних і державних форм є важливим, але вони не вичерпують соціальної організації цього давнього виду сільськогосподарського підприємництва.

Радянська влада дозволила вільний обмін, купівлю та продаж продукції, яка залишилась у селян після сплати натурального податку. Постанова Раднаркому УСРР від 19 квітня 1921 р. не забороняла також

ремісникам і кустарям продавати їхні вироби [270]. Декрети та постанови початку 20-х рр., які зазвичай ототожнюють з нормативно-правовою базою становлення непу, фактично обмежували вільну торгівлю, позаяк діяла умова – виконання натурального податку. Жоден законодавчий акт, за винятком повноважень кооперації, не створював тоді передумов для вільного виробництва та вільного обміну власної продукції борошномельної галузі промисловості. 23 листопада 1921 р. ВУЦВК видав постанову «Про оголошення націоналізованими підприємства», які до 21 червня 1921 р. були передані на баланс державних органів влади [379]. Вона юридично позбавила права власності приватних осіб на дрібні підприємства – млини, олійниці, крупорушки, переробні заводи тощо. Приватні підприємства, які не потрапили до реєстру державних закладів, підлягали реєстрації в Уповнаркомпраці, котрий здійснював контроль за їх роботою згідно декрету Раднаркому УСРР від 2 лютого 1922 р. [780] Заможний селянин не мав права будувати млина на власній земельній ділянці, тому що закон «Про трудове землекористування» від 27 травня 1922 р. заборонив йому вільно «розпоряджатися землею» [223]. Постанови ВУЦВКу від 15 лютого 1922 р. «Про дрібну промисловість» [219] та від 6 червня 1923 р. «Про встановлення прав на промислові підприємства» [381] регулювали право власності, беручи до уваги кількість найманих робітників та потужність двигунів, які використовувалися, а з іншого боку залишали без змін попередні нормативно-правові акти стосовно статусу націоналізованих. 30 квітня 1925 р. РНК УСРР та ВУЦВК дозволили подавати скарги з вимогами про денационалізацію млинів, їх оренду, викуп. 10 серпня 1927 р. влада заборонила приймати скарги у справах повернення промислових підприємств колишнім власникам, а уже подані мали розглянути окремими. Вони мали право повертати їх з власної ініціативи, якщо на підприємстві працювало п'ять робітників з одним механічним двигуном або десять без двигуна [283]. Економічне обмеження приватника відбувалося з політично-ідеологічних міркувань, переслідуючи класову мету – не допускати

реставрації та розвитку капіталістичних відносин. Така позиція влади не сприяла економічному відродженню промисловості та швидкому подоланню так званого «товарного голоду», наповненню внутрішнього ринку продовольчих товарів.

Соціально-економічні обмеження приватних підприємств за класовими ознаками (кількість найманих робітників, наявність двигунів, їх потужність) були наслідком впровадження ідеологічної доктрини більшовизму про будівництво соціалізму, а в практичній площині інерцією революційного гасла про «експропріацію експропріаторів». Націоналізація промисловості не лише позбавила фактичної власності, а також повноцінного права на повернення дрібних фабрик і заводів тим особам, для яких вони становили засіб матеріального самозабезпечення. Радянська влада, проголошуючи неп, дозволила оренду конкретних підприємств, які належали колишнім власникам. Так, у листопаді 1921 р. в УСРР діяло 1613 дрібних орендних промислових підприємств, з них 1024 використовували приватні особи, 256 – передали кооперації, 115 – «трудовам артілям», державним органам лише 13 закладів, а за організаційною формою підприємницької діяльності переважали млини – 1160 [170,с.130]. Протягом 1922-1925 рр. вони становили 80% загальної кількості орендованих промислових підприємств, а у жовтні 1927 р. борошномельна галузь мала 3468 закладів, з них 62,5% орендували приватні підприємці [170,с.131]. На початку 1920-х рр. орендаторами були переважно колишні власники млинів, які, не звертаючи уваги на кабальні умови оренди, уклали з державними органами угоду, щоб зберегти матеріальну базу підприємства від демонтажу та пограбування. Наприклад, 1 вересня 1923 р. Катеринославський губраднаргосп передав в оренду 202 підприємства, з них колишнім власникам 61%, державним установам 17%, приватним особам 17%, кооперації 5% до загалу [382,с.85 – 86].

За соціально-економічними ознаками та умовами реєстрації в Україні діяли приватні, орендні, кооперативні та державні млини, а за організаційно-

технічними характеристиками – вітряні, водяні, парові, механічні, навіть «волові», тобто з використанням живої сили тяглової робочої худоби – волів. Так, у березні 1925 р. на Коростенщині діяло 617 млинів, з них 74 парових, 117 «волових», 426 вітряних, на яких працювало 1230 осіб [383,арк.68]. Валова продукція кустарної промисловості Коростенської округи досягла тоді 18 млн крб., з них борошномельна посідала 19% [363,арк.86]. Статистичні відомості про кількість млинів коливалися протягом 1920-х рр., тому що відбувалося закриття приватних, консервація державних підприємств, а також створення державних борошномельних трестів (Український борошномельний трест - Укрбут, Хлібопродукт), регіональних об'єднань. В Україні у 1924 р. 48% товарних млинів, тобто підприємницького характеру, належало приватному сектору, вартість яких становила 13 млн довоєнних карбованців [384,с.34]. За даними Наркомвнуторгу УСРР у 1925 р. було 824 товарних млина, за матеріалами Укрбут від 424 до 689, а за підрахунками ЦСУ УСРР 523 борошномельних підприємства [385,с.57]. Цифра 523 зустрічалася в інших публікаціях 1920-х рр., але по соціально-економічних секторах: 160 (31%) належало державним закладам, 107 (20,5%) кооперації, а 256 (48,5%) використовував приватний підприємець [386]. У 1925 р. з 4599 підприємств нижчецензової промисловості, тобто дрібної, приватнику належало майже 93% [387,с.108], відтак його роль і місце у виробництві товарної продукції були вагомими.

Повернення майнових прав колишніми власниками млинів та олійниць виявилось справою надто складною, тому що радянська влада чинила бюрократичні та адміністративно-юридичні перешкоди. В архівному фонді ВРНГ УСРР збереглися сотні скарг і клопотань про денаціоналізацію млинів, які дозволяють виявити не лише суперечливість цього процесу, а також з'ясувати матеріально-технічний стан підприємств, організацію праці, характер соціально-економічних відносин. Наприклад, 14 грудня 1925 р. мешканці с. Марковка Старобільської округи – брати Яків, Петро та Іван Дірксени просили місцеву владу повернути млина та олійницю, які були

націоналізовані. Млин, на якому працювало 9 осіб, переробляв за добу 1000 пудів зерна, а олійниця 300 пудів олійних культур. В роки революції 1917 р. млин згорів, але 25 березня 1918 р. з дозволу сільради брати почали відбудовувати його власним коштом: звели камінну споруду, встановили 12-ти сильний локомотив фірми «Клейтон», бак на 600 літрів води для охолодження двигуна, побудували майстерню з рифельним токарним станком, ковальський горн, баню для робітників. Починаючи з 1920 р., млин орендували брати Дірксени, тому що влада оголосила його власністю держави. 21 червня 1921 р. вони оформили договір оренди, однак 13 вересня 1922 р. його передали до націоналізованого фонду [388,арк.3]. До кінця 1923 р. колишні власники млина, які були тепер його орендарями, не зверталися з проханням про повернення, тому державні органи взяли його на баланс місцевого раднаргоспу. 15 листопада 1923 р. І.Б. Дірксен уклав черговий договір оренди терміном на три роки – з 1 липня 1923 р. до 1 липня 1926 р., сплативши 2150 крб. золотом орендної плати за млина та 1075 за олійницю. У нього постійно працювало 5 робітників, але підприємство не повернули у власність, тому що брати не звернулися до травня 1923 р. з проханням про денационалізацію, однак утримували його.

Державні органи, відмовляючи колишнім власникам дрібних підприємств, застосовували вимоги постанови 15 лютого 1922 р., якою передбачалося наступне: якщо після проголошення націоналізації млина ніхто не звертався до 22 серпня 1922 р. з проханням про його повернення, він переходив до реєстру державного орендного фонду. Наприклад, млин, що належав С.Г. Шапіро, А.І. Бубіну, М.Ф. Фаєцькому з с. Великі Копані Херсонської округи, використовувався до 27 жовтня місцевим раднаргоспом, а з 22 червня 1922 р. губвиконкомом, відтак власникам було відмовлено про його повернення [389,арк.35]. Колишні власники млина с. Семенівка Ізюмської округи А.І. Завацький та Д.Д. Редекон, заручившись підтримкою односельчан, сподівалися на повернення млина та олійниці, однак окрвиконком відмовив, тому що державні органи витратили 3400 крб. на їх

відновлення до червня 1921 р., користувалися ними, здавали місцевому сільгосптовариству в оренду на три роки [390,арк.14]. Млин А.Б. Ростовського з с. Богданівки Павлоградської округи також перебував в експлуатації місцевого споживчого товариства протягом квітня-вересня 1921 р., а 8 квітня 1924 р. його перевели на баланс окрвиконкому. Вісім років, починаючи з 1916 по 1924 р., власник млина не полишав свого підприємства, хоча після революції втратив на нього юридичні права. «Беручи до уваги, – скаржився він 14 червня 1925 р., – що я весь час мав з млином трудово-господарський зв'язок, турбувався про нього, здійснював необхідний ремонт, був дбайливим господарем, сплатив усі належні податки, завжди та в усьому виявляв турботу, завжди виконував розпорядження влади, що мій млин не становить особливої державної цінності, має лише п'ять робітників, я подаю скаргу на неправильну націоналізацію мого млина» [391,арк.10]. Прохання дійсного власника млина також було відхилено, хоча він мав з ним «трудова-господарський зв'язок».

Власники млина, що знаходився у с. Крути Ніжинської округи, Ю.П. Дяченко та Ф.Д. Тарасенко, починаючи з вересня 1925 р., постійно надсилали заяви про денационалізацію їхнього колишнього підприємства, у якому був нафтовий двигун «Гідраіль» потужністю 30 кінських сил та працювало 6 осіб (машиніст, мірошник, приймальник зерна, робітники біля вальців та насоса). До 1921 р. млин належав губпродкому, згодом Ніжинському повітовому продкому, майже два роки (1922–1924 рр.) не працював. Його передали в оренду приватним особам, але не власникам. 23 вересня 1925 р. млин згорів. Рештки майна коштували 2077 крб., а для відновлення необхідно було 5000 крб., тому влада дозволила денационалізацію рештків колишнім власникам без права спорудження нового млина [392,арк.14]. Мешканець с. Орловка Куліковського району Чернігівської округи Т.П. Хоменко звернувся 19 липня 1926 р. до влади із заявою про денационалізацію його млина, якого він збудував у 1914 р., а за роки націоналізації передавали недбайливим орендарям: повітовому

продкому (1919–1920), єдиному споживчому товариству (1920–1923), сільськогосподарській кооперації (1923–1926) [393,арк.9]. Кам'яна споруда, покрита залізом, нафтовий двигун, декілька робітників належали до технічної характеристики млина, місячна потужність якого становила 4800 пудів зернових, а олійниця при ньому переробляла 500 пудів льоно-конопляного насіння. Прохання Тихона Панасовича Хоменка, котрий зобов'язувався обслуговувати млина «працею членів моєї родини», відхилили, тому що президія Куліковського райвиконкому визнала його заможним селянином. Радянська влада, проголошуючи неп, фактично позбавила селянина не лише права власності, а також і можливості займатися промисловим підприємництвом.

Траплялися випадки, коли власникам вдавалося повернути млина чи олійницю, яку було свого часу націоналізовано, хоча справа про денационалізацію супроводжувалася бюрократичними колізіями між рішеннями центральних та місцевих органів влади. Це стосувалося власника млина мешканця с. Велика Загорівка Плисківського району Конотопської округи К.К. Федоренка. Зокрема, 15 січня 1925 р. окрвиконком інформував Чернігівський губраднаргосп про те, що млин має нафтового двигуна системи «Тріумф» потужністю 18 кінських сил, зношеність устаткування 40%, а приміщення 30%, відтак на ремонт необхідно було витратити 400 крб. золотом [394,арк.6]. Підприємство, загальна вартість якого становила 3685 крб. золотом, використовувала держава протягом 1920–1923 рр. для перемолу зерна продорганів, а згодом два роки не працювало, тому виникли підстави для його денационалізації. Усі перелічені обставини були викладені у заяві власника від 16 липня 1925 р. Він додав копію протокольного рішення ВРНГ УСРР такого змісту: «Беручи до уваги, що млин гр. Федоренка є підприємством кустарним, що потребує для його обслуговування не більше 3–4 осіб та тепер бездіяльний, на підставі ст.5 постанови ВУЦВК від 15.02.1922 р. визнати млина денационалізованим і повернути гр. Федоренку» [394,арк.7]. Президія Плисецького РВК, яка розглянула заяву прохача 17

липня 1925 р., винесла протилежне рішення: «Крім того Федоренко, як позбавлений виборчих прав, як контрреволюціонер і ворожий елемент пролетарського класу, не повинен мати право на повернення йому парового націоналізованого млина» [393,арк.8]. Соціально-класові та політично-ідеологічні ознаки виявилися набагато переконливішими протокольної постанови ВРНГ УСРР, тобто наркомату.

Сільське млинарство представляло не лише борошномельну галузь, а також самобутню соціально-промислову структуру конкретного села, забезпечувало селянські господарства борошном, хлібом, фуражем, а також роботою. Окремі млини, судячи з їх технічної характеристики, свідчили про підприємливість їхніх власників та про розвиток кустарної сільської промисловості. Наприклад, млин С.А. Нафталіна з села Новомиколаївки Запорізької округи коштував 21 тис. крб., а поданий ним акт опису майна вражав: цегляна двоповерхова споруда з міжповерховими перекриттями, покрита бляхою, площею основи 33 на 15 аршин, висотою 12,5 аршина; двоповерховий склад із цегли, покритий залізом; олійниця з цегли розміром 15 на 9 аршина та одноповерхове машинне відділення, котельня 18 на 15 аршин, дерев'яний хлів, цегляний склад, дерев'яний будинок з цегляним фасадом [395,арк.2]. Вражає також наявність устаткування: парова машина фірми «Робет и К-о», паровий двигун, динамомашинна, паровий котел фірми «Гартман», олійниця фірми «Нейфельд», крупорушки фірми «Немельн», одинарний елеватор, токарні, слюсарні, рифельні станки, а загалом 113 назв техніки, машин та обладнання на 30537 крб. 4 грудня 1923 р. губернська економічна нарада зареєструвала млина С.А. Нафталіна на підставі документів про його власника та за відсутності документів про націоналізацію. Там працювало 16 найманих робітників, але 28 червня 1924 р. настав час «відбирання його у власника». Справді термін націоналізація був малозрозумілим для підприємців, а слово «відбирання» значно вичерпніше передавало обставини справжнього позбавлення їх власності. 15 квітня 1926 р. Запорізький окрвиконком розглянув заяву

власника та виніс наступне рішення: «З огляду на те, що підприємство має значіння так для району, як і для округи – млина залишити в розпорядженні держави. Справу по суті не розглядати і запропонувати Міжгоспу весь матеріал по цій справі, разом з відповіддю направити до ВРНГ, на запитання останнього від 11 листопада 1925 р. під №5065» [395,арк.1]. Справами націоналізації чи денаціоналізації займався ВРНГ, на обліку якого перебували орендовані млини, тому від цього господарського наркомату залежала подальша доля того чи іншого підприємства.

Ставлення державних органів до приватних власників-підприємців, що займалися млинарством, було класово упередженим. Від них, крім сплати традиційного мірчука, тобто частки від обсягу перемолоченого селянського хліба, вимагали своєрідні надподатки. Восени 1924 р., коли валовий збір зернових видався замалим, держава вдалася до безпосереднього вилучення 40% продукції приватних мірошників. На Київщині в листопаді 1924 р. за рахунок чергової продрозверстки було стягнуто 88 тис., а в грудні 50 тис. крб. [396,с.48] Реквізиція борошна в рахунок 40% призупинила діяльність приватних млинів в Білоцерківському та Уманському районах, а також в Одеській губернії. Недорід 1924 р. зменшив на 30% врожайність зернових в господарствах Полтавщини, тому селяни масово збували худобу та хліб для виплати податку. Стягнення торкнулися і приватних млинів. На 14 млинах було перемелено 9 тис. пудів зерна, а у жовтні 1923/24 р. приватні млинару відрахували державі 169 тис. пудів борошна, хоча продукція усіх млинів становила 422,5 тис. пудів [397,с.4]. В листопаді 1924 р. млини мали 466 тис. пудів власної продукції, але 40% відрахування з них вилучило 186,3 тис. пудів, тому приватникові стало не вигідно заготовляти зерно. У 1925 р. на деяких приватних млинах Волинської губернії прокотилися страйки, викликані посиленням податкового тиску на приватника, конфіскаціями мірчука за класовими ознаками.

Радянська влада пильнувала за дотриманням умов праці на приватних підприємствах, тому за нещасний випадок, що стався на орендованому млині

Проскурівської округи Подільської губернії, його тимчасового господаря було притягнуто до кримінальної відповідальності, а за використання праці неповнолітніх підлітків влада наклала адміністративний штраф на орендарів млина в с.Маячка Одеської губернії – 200 крб. [398,с.48]. Робота приватних млинів, особливо товарних, перебувала під наглядом контрольно-ревізійних та податкових органів, які виконували політичну функцію «класового обмеження» та «витіснення» приватника з борошномельного ринку. «Представники РСІ вважали за необхідне створення таких умов для приватного товарного борошно виробництва, - наголошувалося на одній з нарад в наркоматі Робітничо-селянської інспекції, - щоб воно не було більш прибутковим, ніж інші галузі орендної промисловості, а також посилити роль державного борошноперемолу і досягти найбільшого завантаження млинів, що перебували у підпорядкуванні держави» [399,с.41]. ВРНГ УСРР також пропонувало низку заходів, спрямованих на обмеження приватного млинарства: зробити приватні млини контрагентами Укрмугу, зменшити ціни на державних млинах на 11–12 коп. за пуд перемолу, щоб переманити селян. Подібні заходи негативно вплинули на діяльність приватного сектору борошномельної промисловості в Україні. Дрібні і середні млини зупиняли роботу, а потужні потрапили в поле зору державних органів. «Помітна минулого місяця в Одеській окрузі закупівля куркулями та приватними торговцями зерна для перемолу на борошно і спекулятивна конкуренція приватника на хлібозаготівлях, – повідомляла преса у 1927 р., – тепер майже зникла завдяки закриттю в місті і в районах приватних млинів» [400,с.58]. Фактична ліквідація приватних млинів звужувала важливу галузь хлібопостачання міста, а також інших галузей народного господарства. Гуртова продукція млинарської промисловості у першому півріччі 1927/28 р. зменшилася майже на 60% порівняно з попереднім роком, а кількість приватних млинів на третину [401,с.29].

Націоналізовані у приватних підприємців млини ставали державними, тому що протягом першої половини 1920-х рр. в Україні не спостерігалось їх

капітальне будівництво. Колишні млини, які належали представникам різних соціальних та етнічних груп, набули стилізованих назв у державному орендному фонді: млин імені Леніна, Калініна, «Червоний Мельник», «Червона Годувальниця», «Млин Першого Травня». З'явилися порядкові номери борошномельних підприємств: державний млин №1 в Одесі, №2 у Києві, №18 у Кременчуці тощо. Недорід 1924 р. спонукав керівництво ВРНГ закрити частину державних млинів на півдні України, тому що зменшилося надходження зерна. У 1924/25 р. міська хлібопекарська справа в Україні перебувала повністю в руках «приватних підприємців» [402,с.187]. Наприклад, Хлібопродукт заготовив у 1922/23 р. 47 млн, у 1923/24 р. 94,1 млн, у 1924/25 р. 78 млн пудів хлібних культур, тобто значно менше порівняно з попереднім роком [403,с.52]. Пуск Краснопавловського державного млина Харківської губернії на початку 1925 р., котрий два роки не працював, вважався тоді важливою соціально-економічною подією [404,с.47], а будівництво двох елеваторів потужністю 100 тис. та 50 тис. пудів кожний – новиною республіканського рівня [405,с.46]. На початку 1927 р. кореспонденти періодичних видань повідомляли, що перший держмлин в Одесі призупинив перемол зерна, другий (колиш. Вайнштейна) зменшив обсяги, третій (колиш. Інбера) на Молдаванці працює 4 дні на тиждень [406,с.49].

На Харківщині товарним млинарством займалися 25 державних та кооперативних млинів, з них 11 довкола Харкова, 3 на Сумщині, 5 на Ізюмщині, 2 на Куп'янщині, 3 на Конотопщині, один в Старобільську, які мали річну продуктивність 17,6 млн пудів зерна, а потреба була 16,7 млн пудів [400,с.258]. Решта млинів, у тому числі і приватних, спрямовувалася на обслуговування селянства, але спостерігався тиск на приватника. Так, 17 лютого 1927 р. паровий млин в с. Кулеші Городницького району Коростенської округи, збудований ще у 1879 р., перебував на балансі держави [407,арк.12]. 31 грудня 1927 р. приватний млин «Надія» став державний, тому що його передали до Запорізького окрвиконкому, а будівлю

млина Вайнштейна вартістю 62 тис. крб. записали на баланс Херсонського РВК [408,арк.140].

Будівництвом нових радянських млинів займалася Всеукраїнська контора «Млинбуд», яка знаходилася у Харкові. Наприклад, будівництво млина потужністю 750–800 пудів за добу в Сахновському районі коштувало 234 тис. крб., з них 117000 крб. для спорудження електростанції, 20000 крб. будівля самого млина, 51000 крб. приміщення для силової установки, 46000 крб. обладнання млина, а спорудження млина-комбіната в Писаревському та Старовіровському районах 151500 крб. [409,арк.232] Устаткування для нових млинів купували у Франції, Швейцарії, Німеччині, особливо шовкові сита, сепаратори, вальцові верстати, фільтри, паски, а для цього необхідно було мати валюту. Харківська філія всеукраїнського акціонерного товариства «Млинбуд», яка обслуговувала підприємства харчової промисловості (млини, олійниці, елеватори) за межами округи (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Мелітополь, Криворіжжя), замовляла імпордне устаткування через Держторг УСРР, а замовлення коштували 12–14 тис. крб. [410,арк.10]. Промислове будівництво збільшувало кількість міського населення, відтак зростала потреба його забезпечення хлібом, тому млини збільшували потужності, модернізувалися. Наприклад, другий державний млин м. Харкова восени 1926 р. перемолов 9,4 млн кг жита [411,арк.2].

Кооперативні млини діяли при центральних спілках і товариствах основних видів кооперації. Офіційна статистика враховувала кількість кооперативних млинів за видами кооперації. Так, станом на 1 жовтня 1926 р. центральні робітничі кооперативи мали 6, міські робітничі кооперативи 16, транспортні споживчі кооперативи 2, сільські споживчі товариства 117, сільськогосподарська кооперація 870, кустарно-промислова 209 млинів [215,с.153]. За технічними характеристиками це були водяні, вальцеві та вітряні промислові підприємства, які потрапили до кооперації внаслідок націоналізації млинів на початку 20-х рр. Їх роботою керували центральні кооперативні спілки _ «Сільський Господар» та «Вукоопспілка», хоча вони

мали лише по 2–3 млини у безпосередньому користуванні. «Усе це потрібно для того, – писав у 1928 р. оглядач Л.Осятинський, – щоб більшої ваги набрала кооперація в справі перемолу зерна, щоб виступи кооперативних млинів на хлібному ринку направляла держава, та щоб відновлялися поволі основні капітали кооперативного млинарства, бо нижчі кооперативні організації, не маючи підмоги, мало досі дбали по млинарство» [412,с.12]. Кооперативна система мала тоді близько 400 млинів, які орендувала на суму 1 млн крб., але за добу вони переробляли 200 тис. пудів зерна, за рік 40 млн пудів [412,с.13].

Незважаючи на утиски та обмеження дрібна приватна борошномельна галузь продовжувала діяти. Наприкінці 1928 р. в СРСР було 241 тис. дрібних млинів, переважна більшість яких знаходилася в руках приватника, тому держава вирішила створити мережу кооперативних млинів з метою економічного витіснення непманів з млинарської промисловості. «Дрібне і середнє млинарство, – зазначалося у першому числі заснованого часопису «Кооперативное мукомолье», – головним чином обслуговує потреби місцевого, переважно, селянського населення. Із загальної кількості переробленого зерна майже у 35 млн тонн по усьому СРСР на долю дрібного середнього борошномелля припадає близько 25 млн тонн» [413,с.3]. Отже, селянин, крім володіння млинами, був також основним їхнім клієнтом. Млини сільськогосподарської кооперації, кількість яких за два роки зменшилася майже у два рази, склалися з двох видів: товарні, що мали право самостійно заготовляти зерно та перемелювати на борошно для ринкового продажу, а також млини сільського розташування, які обслуговували переважно село. Товарних було близько 30, які за добу переробляли 60 тис. пудів, решту становили сільські дрібні млинарські підприємства. Борошно товарних млинів збувалося централізовано через торговий апарат «Сільського Господаря», котрий підпорядковувався плановим завданням Наркомвнуторгу. Хлібозаготівлі кооперації також регулювали державні органи, тобто кооперативні млини були підконтрольні.

«Хлібопродукт» та «Укрхліб» видавали дозволи на відкриття млинів, тобто на помол селянського зерна.

Основною організаційною формою розвитку підприємницької діяльності в галузі борошномельної промисловості в Україні були орендні млини, а їх користувачами ставали колишні власники. Борошномельна та олійна галузь орендної промисловості переважала за кількістю підприємств та сумою орендної плати – 76,3% усієї орендної плати у 1924/25 р. Орендні підприємства на 74% використовувалися приватними особами, а доля приватного капіталу в борошномельній галузі сягала тоді 78,2% [415,с.84]. Ця галузь залишалася ключовою, якщо простежити питому вагу її продукції серед приватної промисловості. Так, у 1925/26 р. продукція приватної цензової та нижчецензової промисловості сягала 182 млн крб., з них харчосмакова дала 140,2 млн, у тому числі борошномельна 122,3 млн крб. [416,с.48]. Адміністративні та економічно-фінансові заходи обмеження приватника, які активно використовувалися наступного року, негативно позначилися на діяльності приватної промисловості. У 1925 р. виробничі потужності млинів в Україні переробляли протягом року близько 155 млн пудів, а трест «Укрмут» лише 35,3%, тобто більше третини [417,с.34]. Загальна вартість продукції приватної промисловості у 1926/27 р. становила 116,8 млн крб., з них борошномельної 56,4 млн крб., тобто зменшилася у два рази, що означало скорочення внутрішнього споживчого ринку наприкінці 20-х рр. Борошномельна продукція становила дві третини вартості продукції нецензової промисловості у 1925–1927 рр. [418,арк.82].

Приватне млинарство контролювалося переважно з боку податкової інспекції, але готове борошно розповсюджувалося на ринках стихійно. Селянська «спекуляція» хлібом відбувалася на залізничних вузлових станціях. Наприклад, 13 вересня 1928 р. окрфінвідділ на Харківщині інформував про жваву торгівлю хлібом на станції Лозова, де у базарний день продавали 3 тис. пудів хліба. «Лозова є важливий залізничний вузол, – доповідав місцевий завідувач окрфінвідділом, – тут можна наглядати

постійний вплив залізничників з півночі. Селянство скуповує зерно-хліб і після перемелювання продає найближчим залізничникам та іншим приватним особам. Частина місцевих селян та залізничників скуповує зерно-хліб на ринках м. Лозової та Краснопавлівки, а потім одвозить на продаж до Півночі (Москва, Орел)» [419,арк.3]. З перекупниками, для яких продаж борошна та хліба був своєрідним бізнесом, боролися не лише Наркомфін, а також ДПУ УСРР. Зокрема, Проскурівський окрінспектор повідомляв 26 грудня 1928 р. про те, що селянство збуває хліб кооперації та безпосередньо споживачеві, а діяльність «приватних скупників сільськогосподарської продукції в окрузі паралізована». «Спостерігаються тільки відносно часті випадки, – зазначав фінінспектор, – коли селянин продає свою продукцію вже в переробленому виді, наприклад, везе своє зерно до млина, меле його на борошно й продає безпосередньо споживачеві борошно замість зерна» [419,арк.9]. Така підприємницька діяльність селян не влаштовувала контрольно-ревізійні органи, які всіляко обмежували приватника. «Ми гадаємо, – наполягав згаданий інспектор з Проскурова, – що необхідно було б розглядати такі продажі, як торговельну діяльність, оскільки борошно є продукт не тільки сільськогосподарського промисла, але й продукт млинарської промисловості, до якої окремих селянський господар безпосередньо відношення не має» [419,арк.2]. Після кустарного помолу дома дозволялося продавати борошно, а через приватний млин заборонялося. Пропонувалося ввести обов'язкову видачу довідок сільської ради на право продажу селянського хліба чи іншої продукції. Роменський окрфінвідділ повідомляв 13 листопада 1928 р. податкове управління Наркомфіну про те, що селянин є «монопольним постачальником приватного ринку борошна», відтак пропонував вжити необхідних обмежувальних заходів. «Селянство, – наголошував він, – перемелює на державних, приватних млинах або власних млинах зерно, так власне як й закуплене у сусідів та продає його з возів на базарах споживачу або перекупникам-мішочникам, або найближчим з інших округ селянам»

[419,арк.21]. Отже, органи влади намагалися обмежити підприємницьку діяльність селянина-хлібороба на борошномельному ринку.

У 1928 р. голова ДПУ В.А. Балицький, розглядаючи методи боротьби з приватником, вважав мірчук натуральним податком з перемеленого борошна, тому вимагав застосування репресій з метою його масового вилучення на селянських млинах [420,арк.9]. На млинах Кременчуцької округи взимку 1929 р. приватникам заборонили брати з селян натуральну плату, тобто мірчука, а також обмежили обсяги перемелення зерна – від 10 до 15 пудів на руки [229,с.63], мотивуючи подібні дії боротьбою із спекуляцією хліба.

Функціонування системи млинарського підприємництва в УСРР періоду непу відбувалося на базі приватних, орендних, державних, кооперативних млинів. За соціально-економічним статусом цих дрібних підприємств переважали приватні форми організації підприємницької виробничої діяльності. Кількісно переважала приватна орендна борошномельна промисловість, на підприємствах якої перероблялася основна маса зерна селянських господарств. Державна борошномельна промисловість виникла шляхом націоналізації приватних млинів на початку 1920-х рр., а будівництво нових державних млинів та елеваторів припадає на другу половину 1920-х рр. Так звані товарні млини, до складу яких переважно входили державні та кооперативні, забезпечували борошном міське населення та частково обслуговували селян, а решта млинів діяла в сільських районах. Ліквідація приватних млинів та обмеження загалом приватної борошномельної промисловості порушили баланс забезпечення хлібом міського населення, кількість якого неухильно зростала.

Переважаюча більшість млинів потрапила до орендного фонду, але колишні власники намагалися їх повернути, що свідчило про бажання займатися приватним промисловим підприємництвом. Нормативно-правова база не дозволяла широко розвернути приватний бізнес, але навіть орендна форма млинарства доводить історичний факт функціонування селянського промислового підприємництва в галузі борошномельного виробництва.

Млини, які діяли в селах, були центральною промисловою спорудою, довкола яких розвивалися інші галузі сільського господарства. Суцільна націоналізація промислових підприємств, яка тривала протягом 1920–1922 рр., суттєво підірвала соціально-економічні основи селянського млинарства в Україні, а подальша політика класового обмеження та згортання приватного підприємництва, особливо наприкінці 1920-х рр., остаточно зруйнувала цю самобутню галузь та уклад сільського повсякденного життя.

3.5. Значення грошових прибутків у селянському господарстві

Питання грошових прибутків селянських господарств виявилось надзвичайно актуальним у 1920-х рр., які дуже ретельно відслідковували податкові органи з метою вивчення їх економічних можливостей та встановлення норм оподаткування. Сучасна історична наука також звертає на нього увагу. Зокрема, фінансово-грошове становище сільського господарства з точки зору стягнення податків було предметом кандидатської дисертації С.В. Корновенка [163], отже історики виокремлюють в якості предмета дослідження деякі джерела грошових доходів. Вони залежали не лише від селян, а також від загального розвитку економіки, особливо сільського господарства, промисловості і торгівлі. Так, у 1923/24 р., тобто після руйнівного голоду, так звані капітали сільського господарства в УСРР становили 2 млрд. 566 млн довоєнних крб., з них 2 млрд. 513 млн належали селянським господарствам, а в червінцях 3,5 млрд [326,с.44]. Йшлося про вартісну оцінку майна, а не про фізичну наявність реальних грошових знаків. Загальна вартість житлових споруд сягала двох третин (див. табл. №9), господарських приміщень одну третину, а в конкретних грошових знаках виглядала наступним чином

Вартість житлових та господарських споруд в УСРР 1923/24 р. (в млн крб.)

[326,с.40–41]

Райони	Назва споруд		
	Житлові	Господарські	Разом
Полісся	154,8	69,8	224,6
Правобережжя	197,4	121,9	319,3
Лівобережжя	216,1	108,7	324,8
Степ	293,5	168,8	462,3
УСРР	861,8	469,2	1.331.000

Середня вартість житла в Поліссі становила 231 крб., яка була найвищою в Україні, позаяк споруджувалася із дерева, хоча в окремих випадках селянське житло на Лівобережжі коштувало 462 крб., на Правобережжі 420 крб. [326]. Загальна сума національного доходу в УСРР 1924 р. становила 10 млрд червінців, з них на сільське господарство припадало 38%, промисловість 32%, транспорт 6%, торгівлю 24%, а чистий прибуток за рік сягав 7,5 млрд крб. [421,с.51] На 77% він був створений працею «дрібнобуржуазної маси» та «непманів» [421,с.52].

Грошовий капітал «сільськогосподарських капіталістів», за підрахунками Ю. Ларіна, становив у 1927 р. 2 млрд крб. або 8% вартості сільськогосподарського майна, а середній розмір річного чистого нагромадження «сільської буржуазії – куркульська частина заможних селян» близько 4500 крб. на двір [50,с.246]. Він вважав, що так звані куркулі приховували від фінансових органів реальні доходи, особливо від продажу сільськогосподарської продукції, оскільки товарність, на його думку, становила 50% валової продукції у 1925/26 р. Річний дохід середняцького селянського господарства на душу, за підрахунками Ю. Ларіна, сягав 120 крб., хоча він коливався, враховуючи наявність худоби та землі: у господарствах з посівом від 2 до 6 десятин робота за наймом та особисті промисли давали 36,5% грошового доходу сім'ї [50,с.256]. Відходництво

посідало вагоме місце серед прибутків селянського двору, але основним залишалося сільськогосподарське виробництво.

Реальний стан сільськогосподарського виробництва в Україні, особливо першої половини 1920-х рр., виявився менш оптимістичним для зростання грошових доходів селянських господарств. Розрахунки Ю. Ларіна були переважно політично-економічними прогнозами, ніж їх реальними господарськими можливостями. Макроекономічні показники розвитку сільського господарства УСРР, якщо взяти за 100% його продукцію 1913 р., суттєво відставали. У 1923/24 р. вона становила 83%, у 1924/25 р. 76%, у 1925/26 р. 98% довоєнного рівня [325,с.25]. Якщо у 1913 р. вартість товарної продукції досягла 42% її валової частини, то у 1923/24 р. 34,9%, у 1924/25 р. 35,6%, у 1925/26 р. 30,3%, у 1926/27 р. 33,4% [325,с.30]. Товарна продукція коштувала у 1923/24 р. 613 млн крб., у 1924/25 р. 573 млн крб., у 1925/26 р. 631 млн крб. [325]. Пересічно на одне господарство припадало 120–204 крб., але переважна більшість з них не мала повноцінних товарно-грошових відносин, тобто займалася натуральним укладом сімейно-трудового господарювання. Навіть середняцькі господарства вирізнялися високим рівнем внутрішнього споживання вирощеної продукції.

В українському селі стадо худоби називали «товаром». Саме вона була еквівалентом вартості зернової продукції, а наявність коня, вола та великої рогатої худоби засвідчувала майновий статус селянського двору. Якщо помножити загальну кількість худоби пересічну ціну однієї голови у 1920-х рр., то матимемо грошовий виразник «рухомого капіталу» селянських господарств. Так, враховуючи ціни 1926 р., загальна кількість коней в сільському господарстві коштувала 74,2 млн крб., великої рогатої худоби (без волів) 69,7 млн крб., свиней близько 20 млн крб. [356,с.17;377,с.ХХІІІ]. Вони розподілялися нерівномірно серед селянських господарств, беручи до уваги їх значну безкорівність та безтягловість, а для тих, хто мав коня, корову, вола чи свиню, їх грошовий прибуток у 1924/25 р., вразі одночасного продажу на приватному ринку, становив би 357 крб., у 1926/27 р. 596 крб. [377,с.ХХІІІ].

Вартість всієї худоби, у тому числі і волів, перевищувала вартість господарських будівель в окремих районах України, але становила половину їх загальної вартості у 1926 р. – 209 млн проти 469,2 млн крб., яка була меншою від загальної вартості житла селян в Степу. Житло та господарські будівлі становили основні фонди селянського господарства, мали вартісні виразники, але не давали грошового прибутку, а його головними джерелами були: рілля, пасовища, робоча і продуктивна худоба, реманент. Земля втратила ознаки товару, але зберегла біологічно-природну цінність, тому слугувала джерелом наповнення сімейного бюджету селянського двору.

Перехід до непу оживив роль і функцію грошей. Суть непу, на переконання одного з його сучасників З. Міндліна, полягала в тому, що організаційною формою між державними і приватними секторами, постав ринок, а продукти, які підлягали обміну, стали товаром [68,с.73]. Гроші виконували посередницьку обмінну функцію, але їх роль для конкретного селянського господарства періоду 1920-х рр. залежала від норм сімейно-трудоного споживання. Еквівалентний обмін, тобто співвідношення натуральних цін (кількість пудів хліба за одиницю худоби), в умовах тотального дефіциту промтоварів і нестабільності грошової системи становив важливу соціально-економічну цінність в українському селі. Товарні відносини, тобто обмінні операції між секторами, відбувалися не лише через ринок, а безпосередньо між виробниками промислової та сільськогосподарської продукції. На початку 1920-х рр., коли діяла жорстка система державних повинностей так званий продподаток, можливості для накопичення грошового прибутку селянських господарств виявилися дуже обмеженими. Держава фактично «знімала» частину селянських грошей через вилучення продподатку. Хлібороби висловлювали невдоволення принципами та особливо методами стягнення продподатку восени 1921 р., тому що ставки не відповідали реальному врожаєві. Набули масового характеру випадки приховування землі, тобто зменшення десятин на двір. 12 серпня 1921 р. Раднарком УСРР прийняв постанову, якою дозволив місцевим органам влади

забирати землю у селян, які приховували її від оподаткування [422]. Обміну підлягали обсяги землекористування, сінокоси, городи під різними культурами, наявність худоби та кількості ідоків в селянській родині [261]. 27 березня 1921 р. надзвичайна сесія ВУЦВКу скасувала продрозкладку [256], а натомість встановила різновид натуральних податків майже на кожен вид сільськогосподарської продукції та сировини. Сільські ради формували списки платників продподатку, вимагали негайного виконання. Хліб не залишали навіть для голодуючих, а з Полтавщини повідомляли Наркомзем УСРР на початку 1922 р.: «Кожен пуд надходить лише за вироком трибуналу» [423,арк.12]. 28 січня 1922 р. голова Раднаркому УСРР Х. Раковський інформував Леніна про те, що на Україні зібрали хліб «...на 10–20% більше тих абсолютних цифр, які були складені Центральним статистичним управлінням Росії» [227,с.76]. За невиконання продподатку застосовували арешти селян, «брали сотні заручників», але не довиконали плану – 255 тис. пудів [227,с.77]. 14 січня 1922 р. Раднарком УСРР дозволив зменшення натурподатку у неврожайних губерніях, а також його заміну для окремих господарств на грошовий [227,с.68]. Влітку 1921 р. п'ять губерній УСРР (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Катеринославська, Донецька), де мешкало 7,1 млн сільського населення, зібрали 38,9 млн пудів, а посіяли 51,8 млн пудів, тобто повернули лише 75% посівного матеріалу, тому за умови дотримання голодної норми (13 пудів на душу) потрібно було мати 93,2 млн пудів [227,с.174]. Врожай 1922 р. в цих губерніях дав 163 млн пудів, але сільське населення відчувало гострий дефіцит, відтак про грошовий прибуток не могло бути мови, а кошти спрямовували на покриття натурального податку. Навіть врожайний 1923 р. для окремих губерній не створював передумов для того, щоб гуртовий збір зернових давав надію селянинові на отримання доходу. Вони сіяли жито та пшеницю для задоволення власних потреб, а не задля комерційної вигоди. Наприклад, у 1923 р. гуртовий збір зернових на Полтавщині становив 85,6 млн пудів, з них на харчування сільського населення залишили 55,3 млн, для відгодівлі худоби 13,4 млн, для

забезпечення міста 5 млн, а разом витрати сягнули 73,7 млн пудів [397,с.5]. Лишки мали дуже умовний статус товарної частини, хоча їх продаж на ринку надавав подібних ознак, але вони не були джерелом накопичення капіталу. Реалізуючи збіжжя, селянин поспішав розрахуватися за податки та інші грошові повинності (кредит тощо). «Продаж хліба стоїть на другому місці, як джерело здобуття засобів для виплати податку, – наголошувалося в часопису «Господар Полтавщини», – його значіння збільшується пропорційно врожаю і поменшується пропорційно зміцненню господарства: господарства міцні, у котрий мусять бути товарні лишки хліба, найменше продають хліба для виплати податку» [397,с.6]. Заможні селяни притримували хліб для різних потреб, навіть для розрахунку з наймитами під час весняної сівби. Для них хліб становив резервний капітал, котрий не виконував функцію накопичення, навіть не був товаром, коли знаходився у клунях або токах, але мав ціну і вартість селянської праці. Його можна було будь-коли продати, обміняти.

Податкова політика держави, яка уже висвітлювалася у попередньому розділі, виконувала фіскальну функцію, знімаючи з селянських господарств жалюгідні рештки умовно-чистого доходу, а реально навіть основну частину валової продукції двору. Селянські господарства фактично перераховували власні грошові прибутки до державної казни. Наприклад, у 1923/24 р. сума єдиного сільгосподатку становила 13,9 млн крб. (56,9%), у 1924/25 р. 38,5 млн крб. (64,7%), у 1925/26 р. 62,5 млн крб. (47%), у 1926/27 р. 99 млн крб. (45,6%), у 1927/28 р. 94,6 млн крб., що становило 45,8% загальної суми податкових надходжень до республіканського бюджету [198,с.333]. Вони не перерозподілялися на користь селянства, особливо заможного, яке було основним платником податку, тому що держава фактично не кредитувала приватнопідприємницького сектору, позаяк діяв класовий принцип кредитно-фінансової політики.

Для конкретного селянського господарства відшкодування податку означало втрату частки сімейного бюджету і грошових прибутків. Він виступав як платник податку, але сума стягнення була його натурально-грошовим доходом, якого він змушений був віддавати державі, яка не дозволяла йому повною мірою розвивати прибуткове сільськогосподарське підприємництво. Так, у 1924/25 р. безземельні господарства Полісся сплатили 3,8 крб., з наділом до 1 десятини без робочої худоби 2,4 крб., з наділом від 3 до 6 десятин 25,2 крб., від 6 до 9 десятин 37,2 крб., від 9 до 12 десятин 40 крб. на двір [209,с.185]. Пересічно на одне господарство поліського селянина припадало 22 крб. єдиного сільськогосподарського податку, на Правобережжі – 15,3 крб., на Лівобережжі – 23,4 крб., в Степу – 27,1 крб. на двір [209,с.187]. У 1924/25 р. селяни сплатили 2,3 млн крб. єдиного податку, з них господарствами, які обробляли землю власною робочою худобою 76,5 крб., найманою – 62,4 крб., супрягою 75,9 крб. На одне господарство з наділом від 18 до 21 десятини припадало 64,8 крб. суми єдиного сільгосподатку, з наділом від 12 до 15 десятин 41,6 крб., від 30 і більше десятин 148 крб. [209,с.189]. Ставка податку збільшувалася відповідно до наявності худоби. Якщо розподілити загальну суму податку, яку було нараховано у 1924/25 р., то на господарство з однією–двома головами робочої худоби припадало 66,6%, але вони становили дві третини селянських дворів. Наприклад, 924 господарства, які мали 3–4 голови робочої худоби, сплатили 113872 крб. податку, а 9636 господарств з однією робочою худобою 745511 крб. [209], тобто пересічне податкове навантаження заможних груп перевищувало у 10 разів. Питома вага податку до чистого прибутку селянського двору становила близько 7%, якщо брати грошовий еквівалент, але в натуральних одиницях сягала подекуди річної норми відгодівлі худоби. У будь-якому випадку податки (продподаток, єдиний натуральний, єдиний сільськогосподарський, місцеві податки) не сприяли економічному розвитку селянських господарств, враховуючи витратні статті республіканського бюджету, позаяк вони не отримували від держави ні

техніки, ні насіння, ні агрономічної допомоги. Селянські гроші спрямовувалися на утримання державного апарату, навіть тих самих сільських рад, які займалися встановленням так званої доходності десятини та галузей селянського господарства.

Основним джерелом прибутків селянських господарств був продаж власної продукції та неземлеробські заробітки, хоча Ю. Ларін, аналізуючи «методи первинного буржуазного накопичення», назвав 12 видів, серед яких до селян мали відношення – «грабіжницька оренда», «ухилення від податків», «псевдокооперативи» [50,с.9]. Селянин сподівався лише на врожай та працю власної родини, підсумовуючи восени прибутки та прогножуючи видатки. Монографічне обстеження селянських бюджетів 1924/25 р., проведене відділом сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР, дозволяє з'ясувати справжні джерела прибутку за галузями. Надходження від власного господарства становили тоді 94,6%, від лісового господарства – 2,6%, від полювання – 0,1%, від кустарних промислів – 1,5%, від торгівлі – 0,3% загальної суми прибутку селянських господарств України [207,с.74]. Заробіток від власних промислових занять, судячи із суми прибутку, перевищував прибутки від здавання землі в оренду у 10 раз, здавання худоби в найм у 12 раз, реманенту у 48 раз, але прибутковим було здавання своєї робочої сили з худобою, тобто заробітки, які у 1,5 рази перевищували чистий прибуток від кустарних особистих промислів [207,с.75]. Наявність домашнього мануфактурного виробництва, тобто виготовлення одягу, білизни, взуття, заощаджувало кошти, які селяни заробляли поза господарством. Наприклад, у 1924/25 р. загальна вартість домашньої кустарної тканини сягала 18,8 тис. крб. для бюджету сім'ї, а купленої 1,4 тис. крб. [207,с.84].

Прибутковість галузей сільського господарства залежала від реальної врожайності та збору, а також від ціни, хоча діяли й інші фактори. Якщо співставити ціни на сільськогосподарську продукцію з пересічною врожайністю основних культур, то матимемо прибутковість однієї десятини.

У 1925 р. поліський селянин, уразі продажу 1 квітня пуда жита, мав би 105,2 крб., на Правобережжі 127 крб., на Лівобережжі 125,4 крб., в Степу 81,5 крб. прибутку з десятини врожаю [202,с.54]. Розбіжність виручки залежала від середньої врожайності цієї культури в регіонах, а загальна сума від засівної площі. Восени 1925 р., реалізуючи жито, селянин втрачав суму грошового прибутку, позаяк ціна падала. Для поліського селянина втрата становила майже половину вартості врожаю жита з десятини, але в липні він міг продати найвигідніше, отримавши 111 крб. Прибутковість десятини зернових культур, враховуючи врожайність та ціну, була різною в окремих регіонах. На Поліссі 1 квітня 1925 р. селянин міг отримати, беручи до уваги ціну пуда жита, 109,6 крб. прибутку з десятини, на Правобережжі 141,1 крб., на Лівобережжі 114,8, в Степу 77,7 крб. [202,с.5;305,с.2] Врожайність зернових протягом 1926–1927 рр. вирівнялася, а ціна суттєво понизилася, тому прибутковість десятини порівняно з недорідним 1924/25 р. впала.

Врожайність та збір зернових з десятини розподілялися згідно хлібофуражного балансу, а так звана товарність коливалася в межах 25–30% від валового збору, тому селянин вивозив на продаж не 50 пудів з десятини, а лише третину, відтак і прибутку мав у 3 рази менше від загальної вартості врожайності десятини зернових культур. Наприклад, валова продукція зернових в 1923/24 р. становила 676, 2 млн у довоєнних карбованцях, а товарна 220,4 млн крб., у 1924/25 р. 459,4 млн крб. валова і 53,9 млн крб. товарна, у 1925/26 р. 755,2 млн крб. валова і 142,6 млн крб. товарна [424,с.69]. Якщо поділити її умовно на 5 млн селянських дворів, хоча не кожен з них мав товарні ознаки зернового господарства, то прибуток не був переконливим: 44 крб. у 1923/24 р. та близько 30 крб. у 1925/26 р. В окремих господарствах вона могла бути вищою, але стає зрозумілим однозначність споживчо-трудового характеру функціонування селянського господарства.

Заняття землеробством було основним джерелом прибутку для селянської родини, а реалізація продукції залежала від споживчо-трудової норми. Селянин, враховуючи врожайність та збір культур, розподіляв їх

товарність, тобто пріоритетність реалізації та обсяги, виявляючи підприємницькі якості. Врожайність десятини картоплі в Україні становила у 1923/24 р. 560,8, у 1924/25 р. 556, у 1925/26 р. 776 пудів [260,с.70], а пересічна ціна одного пуда клубнів у 1925 р. – 66 копійок, відтак прибутковість десятини сягала 37 крб., тобто у декілька разів менше від доходності під зерновими культурами. У Степу картопля коштувала дорожче, тому що її збір був менший від решти регіонів. На Поліссі десятина картоплі давала 585 пудів, на Правобережжі 599 пудів, на Лівобережжі 611 пудів, в Степу 225 пудів [202,с.56], тому вони вирізнялися за показником прибутковості: поліський селянин одержував від її реалізації 439 крб., а степовий – 270 крб.

Високоприбутковим було для селянського двору виробництво хмелю, фунт якого коштував на Поліссі влітку 1926 р. 1 крб. 59 коп., але це була культура, яка вимагала значних затрат робочого часу та належної техніки обробітку і збереження. Пересічний урожай зернових культур в Україні 1925 р. та ціни на них переконливо доводять їх домінантний характер порівняно з іншими, хоча будь-який вид сільськогосподарської продукції був для селянського двору товаром, але його реалізація залежала від норм внутрішнього споживання. З однієї десятини, враховуючи середню врожайність та ціну, жита селянський двір мав у квітні 1925 р. 130,7 крб., пшениці 177,7 крб., вівса 127,6 крб., ячменю 115,3 крб., гречки 95,3 крб., проса 114,2 крб., соняшника 110,6 крб. льону 76,7 крб., конопляного насіння 83,2 крб. [202,с.68;305,с.3]. Прибутковість господарства залежала від наявності посіву, але таку кількість десятин під зерновими культурами мали незначний відсоток селянських господарств.

Грошові прибутки, крім вартісних показників, мали галузеве співвідношення та сезонний характер. Влітку та на початку вересня спостерігалось зменшення грошового прибутку, а їх зростання відбувалося протягом жовтня – грудня, коли селяни продавали продукцію рільництва і тваринництва. Питома вага різних джерел грошового прибутку у 1926/27 р.

становила: від продажу продукції власного господарства 53,1%, від інших продаж 3,4%, від заробітків 27,4%, від одержання кредиту 8,8%, від інших надходжень 7,3% [425,с.XV]. На Поліссі заробітки давали третину загальної суми грошового прибутку селянських господарств. Прибутки від продажу продукції сільського господарства розподілялися за їх складом та районами, позаяк існувала відмінна спеціалізація.

Таблиця №10

Питома вага грошового прибутку від продажу продукції сільського господарства (в % до загалу) [425,с.XVI]

Райони	Від рільництва	Від тваринництва	Разом
Полісся	38,8	61,2	100
Правобережжя	38,7	61,3	100
Лівобережжя	40,9	59,1	100
Степ	52,7	47,3	100

Для степової смуги продаж зернових культур становив основне джерело надходження прибутку, а разом з наявністю фуражу забезпечував доходність тваринництва, тобто відгодівлю та збут худоби. Продаж одного пуда свинини був еквівалентним реалізації 2,5 пудів жита або пшениці. Малоземельні селянські господарства Полісся та Правобережжя сіяли зернові переважно для власного харчування та відгодівлі худоби, позаяк продукція тваринництва давала основний прибуток від продажу. На Лівобережжі та у Степу, які мали краще забезпечення землею на двір, питома вага грошових прибутків з продажу продукції тваринництва падала, натомість зростала від рільництва. Прибутки, починаючи з серпня неухильно зростали від сільського господарства до жовтня, а далі спостерігався спад, а їх мінімальний рівень припадав на червень – липень та січень – березень. Наприклад, прибуток від продажу зернових на одне господарство у січні – березні 1927 р. становив 9,9 крб., у липні – вересні того ж року 24,6 крб., наступного 1928 р. 26,5 крб. за січень – березень і 9,5 крб. за липень –

вересень [199,с.172], котрий виявився недорідним. Від продажу живої худоби прибутковість на одне господарство коливалася від 22 до 27 крб., а молочної продукції від 1 до 4 крб. [199,с.173].

Заробітки поза власним господарством посідали друге місце за розміром надходження грошового прибутку, майже третина заробітчан працювала в сільському господарстві, п'ята частина займалася промислами, близько 7% візниками, але основною соціальною групою, яка вдавалася до заробітків, були селянські господарства без робочої худоби (63,8%), з однією головою робочої худоби (20,2%) [209,с.189]. Їхнє заробітчанство мало чітку економічну мотивацію: пошук коштів для купівлі коня або вола. За даними про грошові прибутки 383 тис. господарств, на першому місці мали від зернових культур 204 тис., від спеціальних культур 23 тис., від тваринництва 32 тис., від роботи в промислах 15 тис., від власної торгівлі 1,6 тис., від заробітків у наймах 108 тис. крб. [203,с.227]. Фактично два джерела надходження грошових прибутків були для селянських господарств пріоритетними: власне господарство та заробітки.

За матеріалами весняного опитування 1927 р. серед основних джерел існування селянських господарств були грошові прибутки, але спостерігалася їх залежність від забезпечення посівом. Для безпосівних та посівом до 0,09 десятини власне господарство давало п'яту частину грошового прибутку, заробітки поза селом 38,4%, а при наявності однієї десятини посіву основним джерелом грошового прибутку вважали 53,5% господарств, після 2-х десятин і до 6 десятин від 88 до 99% [199,с.59]. Гроші виконували переважно платіжну функцію у селянському господарстві, особливо для повернення кредитів та виконання податків, а заощадження, крім окремих соціальних груп, вони не мали. Виробництво було спрямоване на задоволення власних потреб, тому так звана товарна частина продукції була мізерною. Опитування 1927 р. показало, що основним джерелом грошового прибутку селяни вважали власне господарство (див. табл. №11).

Розподіл господарств за джерелами грошового прибутку
(у % до загальної кількості опитаних) [199,с.66]

Райони	від свого господарства	від роботи у наймах	заробітки поза селом	служба в установах	інша зайнятість
Полісся	72,8	3,5	14,4	2,8	6,5
Правобережжя	78,0	6,9	7,7	2,5	4,9
Лівобережжя	78,0	4,7	8,6	3,9	4,8
Степ	85,7	2,8	6,5	2,1	2,9
УСРР	80,0	4,7	8,2	2,7	4,4

Кожен із джерел грошових прибутків селянських господарств було організаційно-економічною формою їх сімейно-трудоного підприємництва, але основним залишалося сільськогосподарське виробництво на власному земельному наділі. Прибутки від діяльності власних торгових закладів селян виявилися мізерними, а від продажу продукції заготівельним організаціям, приватним підприємцям, односельцям важливим джерелом грошових надходжень. У 1925/26 р. державним та кооперативним організаціям селяни продали волів, корів і телят на 27 млн крб., свиней на 5,3 млн крб., птиці на 1,5 млн крб., овець і ягнят на 1 млн крб., м'яса на 18,3 млн крб., сала на 0,5 млн крб., масла на 3,8 млн крб., яєць на суму 6,8 млн крб., шкур великої рогатої худоби на 9,2 млн крб., конячих шкір на 359 тис. крб., дрібних шкур на 1 млн крб., пуху та пір'я на 1,6 млн крб., смушок на 1,1 млн крб., заячого хутра 464 тис. крб., лисячого на 584 тис. крб., тхоревого на 231 тис. крб., різної хутрової сировини на 291 тис. крб., а разом на 80,8 млн крб. [426,с.21]. Продукція рослинництва також користувалася попитом, поповнюючи бюджет селянського двору. Заготівельні організації купили у селян махоросировини на 12,7 млн крб., легких жовтих тютюнів на 414 тис. крб., лікарських рослин на 513 тис. крб., хмелю на 1,9 млн крб., конопляного прядива на 3,1 млн крб., різного клоччя на 448 тис. крб., ганчір'я на 1,2 млн

крб. [426,с.28]. Сільськогосподарська продукція та сировина мала попит споживачів, набуваючи ознак товарності, відтак була натуральним виразником селянських грошей та матеріальних цінностей. Їх прибутковість залежала від обсягу реалізації та ціни товару.

Селяни жили в селах, підпорядковувалися радянським (сільські ради) та самоврядним інституціям (земельні громади). Місцеві податки, які сплачували селяни, частково використовувалися на соціально-побутові та культурні потреби сільської громади. Бюджети земельних громад були мізерними: від 1000 до 2000 крб. мали 10,6%, від 200 до 3500 крб. 6,5%, від 3500 до 5000 крб. і більше 4% земельних громад [346,с.X]. Фінанси громад формувалися так: від майна 21,9%, від зборів – 60,4%, від позик – 10,8%, від інших джерел надходження – 6,9% [346,с.XI]. Вони витрачалися переважно на господарські справи, а на розвиток культури лише 6,5%, впорядкування громадського побуту 7,7%, а серед господарських витрат (59,5%) більшу половину становили видатки на землевпорядкування [346,с.XII].

Грошові прибутки селянських господарств та особливо їх розміри і джерела надходження наповнювали бюджет сім'ї, не мали ознак первинного «капіталістичного нагромадження», а в українському селі не існувало «буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства» [48,с.369]. Сімейно-трудова селянське господарство, зберігаючи його економічну цілісність і дбаючи про розвиток усіх галузей, прагнуло грошового прибутку, щоб сплатити податки та придбати необхідні промтовари, які не могли виготовити кустарним способом.

Таким чином, дослідивши документи і матеріали з окресленої теми, автор дійшла висновку, що в українському селі функціонувала сімейно-трудова форма організації селянського сільськогосподарського підприємництва, яка базувалася на рільництві, тваринництві, городництві, промислах та неземлеробських заробітках. Вона залишалася у 1920-х рр. основою матеріального виробництва. В офіційних документах радянської

влади, в політично-економічній літературі тих років траплялися різні визначення селянських господарств: «куркульське», «дрібний капіталіст», «підприємницького типу», «приватнокапіталістичне», «підприємницько-капіталістичне», «дрібнотоварне». Вони свідчили про застосування різних теоретично-методичних підходів соціально-економічної типологізації селянського господарства. Для марксистської парадигми висвітлення суспільних відносин, з її однолінійним класово-формаційним методом оцінки явищ, важливо було виявити антагонізми в соціальних відносинах селян, тому і була запропонована відповідна їх структура: бідняки, середняки, куркулі. Класові протиріччя вишукували навіть у взаєминах між членами однієї родини. Соціально-економічні ознаки (наявність землі, худоби, реманенту, найманої праці, оренди) слугували для встановлення класової структури та визначення об'єктів оподаткування. Майнові відмінності існували, які стосувалися матеріально-побутової характеристики двору, рівня заможності, але не впливали на соціально-економічний статус господарств.

Селянський двір був юридичною особою, яку представляв господар, а галузеве сільськогосподарське виробництво, яке здійснювалося шляхом сімейно-трудового підприємництва через трудову участь кожного члена селянської родини, а також із залученням найманої праці. Сімейно-трудова організація сільськогосподарського виробництва була типовою для усіх без винятку соціальних груп селянства, позаяк кожне господарство було дрібним підприємством із самобутньою цеховою структурою, яка функціонально засвідчувала відповідний розподіл трудових обов'язків. Не комерціалізація господарської діяльності селянського двору свідчила про його підприємницький статус, а здатність налагодити господарство для досягнення споживчо-функціональної норми забезпечення його виробничих та соціально-побутових потреб.

Повсякденна трудова зайнятість працездатних членів двору не була соціально-етнографічною ідилією, а передусім виразником оптимізації сільськогосподарського виробництва. Терміни «трудова активність» і

«соціальна активність» розкривають різні відносини. Перший означав винятково зайнятість селян виробничо-господарськими справами задля матеріального добробуту окремої сім'ї. Трудова зайнятість сільського населення мала статистично-економічну структуру, яка демонструвала рівень використання робочої сили. Методика її підрахунків була розрахована на з'ясування соціальних джерел формування армії безробітних, мала доволі статичну, а не динамічно-функціональну оцінку балансу трудових ресурсів в українському селі. Визначення «лишки» робочої сили, тобто своєрідна «пропаща сила», видаються нам дуже умовним, неповним і далекими від реального стану речей. Відсутність в родині господаря, «вдовине господарство» мало виразні ознаки пауперизації, злиденності, жалюгідної матеріальної бази. Реальний «лишок», тобто «відсутність наявності» – брак робочої сили, завершувався відвертими злиднями. Сезонний цикл сільгоспробіт, котрий вирізнявся неоднаковими трудовими навантаженнями, мав і відповідну амплітуду використання робочого часу. Зазначу, що річні показники робочого часу і «лишки» робочої сили неоднорідні явища. Галузеве виробництво в селянському господарстві завжди вимагало додаткових робочих рук, тяглової сили, яких бракувало весною, літом та восени. У конкретному селянському господарстві лишків робочої сили не було, тому що усі мали обов'язки і завдання, а виробничо-трудова активність мала різну інтенсивність взимку та влітку, яка залежала від багатьох факторів, навіть від тривалості світлового дня. Існувала внутрігосподарська кооперація, тобто сезонний розподіл навантаження за галузями виробництва. Бездіяльних днів, навіть у свята, для селян не існувало. Пізня осінь та зимовий період для підприємливих селян заповнювалися дрібними промислами, неземлеробськими заробітками (відходництво). Загалом структура витрат балансу робочого часу віддзеркалювала самотній оптимум виробничо-трудової діяльності селянського двору задля досягнення його споживчо-натуральної норми.

Революція, громадянська війна, більшовицькі аграрні перетворення зруйнували традиційну структуру зернового господарства в українському селі. Ліквідація поміщицького землеволодіння та економічно-адміністративне обмеження господарств заможних селян негативно вплинули на обсяги посівних площ та зерновиробництва. Проголошення непу було передумовою відродження селянського хлібного бізнесу, але принципи продрозкладки, які діяли протягом 1921–1922 рр., а також голод початку 1920-х рр. фактично унеможливили швидкий і повноцінний товарообмін у зерновому еквіваленті. В українському селі південних районів з'явилися ознаки становлення фермерських господарств зернового типу, однак класові принципи більшовицької аграрної політики «витіснили» будь-які стихійні форми приватного підприємництва, застосовуючи відповідні заходи (податковий тиск за класовими ознаками селянського двору, відмова кредитування, обмеження земельного наділу, найму, оренди тощо). Традиційне визначення «товарне господарство» стосовно зернового, критерієм якого було співвідношення гуртового збору основних хлібів та питомої його ваги відчуження на ринок, стосується більшою мірою загалом селянського господарства, а не окремо взятого сільськогосподарського підприємництва селянина. «Товарні лишки», тобто наявне у селян зерно після з'ясування ними хлібофуражного балансу, належали до натуралізованої частини доходу, витрати якого переконливо доводять споживчо-трудова, а не комерційне чи «капіталістично-підприємницьке» походження селянського підприємництва. Селяни продавали хліб, але малими партіями для сплати податків, інших грошових повинностей, для задоволення власних виробничих та соціально-побутових потреб. Підприємливість у цій галузі виявлялася в організації зерновиробництва, меншою мірою у формах реалізації різним заготівельним конторам.

Селянське млинарство почало відроджуватися після проголошення непу та постанов і декретів про денационалізацію дрібних промислових підприємств. Колишні власники млинів повертали їх на правах майнової

власності, брали в оренду. Приватна борошномельна галузь за кількістю закладів та обсягом продукції домінувало протягом 1920-х рр., а в районах та селах представляло надзвичайної ваги виробничо-промислову інфраструктуру. Навколишнє селянство, яке займалося хлібопеченням та відгодівлею дрібної худоби на продаж, тісно співпрацювало з приватними млинами. Держава намагалася обмежити їх роботу, підвищувати податки та збір мірчука з помолу, будувати власні технічно потужні млини, навіть сприяла розвитку кооперативного млинарства, але дрібні приватні млини забезпечували місто і село борошном.

Селянські трудові доходи не виконували функції нагромадження, тому що їх було обмаль, навіть для придбання складної сільськогосподарської техніки необхідно було об'єднуватися дворами, вулицями. Статистичні та податкові органи враховували вартість майна – рухомого і нерухомого, тому у них з'явилася «сільська буржуазія». Майновий статус двору визначали не гроші, а наявність землі, ріллі, городництва, робочої і продуктивної худоби, реманенту, господарчих будівель, які становили основний капітал двору, крім землі, яка не була товаром. Основним джерелом доходу селянської родини було власне сільськогосподарське виробництво, а неземлеробські заробітки додатковим. Обмін натуральної частини продукції на гроші, тобто продаж, селяни здійснювали для сплати податків, поповнення реманенту, тобто для задоволення виробничих та побутових потреб.

Розділ 4

Кооперативна форма селянського підприємництва

4.1. Виробничо-господарська участь селян у кооперації

Історики розглядають кооперацію як систему галузевих товариств та спілок – споживчих, сільськогосподарських, кредитних, фахових, зосереджуючись на їх організаційних формах, уникаючи їх господарсько-виробничих, збутово-заготівельних ознак. Багатоукладність економічного життя суспільства періоду непу, у якому кооперація посідала найвагоміше місце, опиралася на основного виробника сільськогосподарської продукції – селянські господарства. Селяни, зберігаючи організаційно-господарську цілісність двору, користувалися послугами різних видів та форм кооперативних об'єднань.

Селянські господарства, будучи членами кооперації, використовували її для економічного зміцнення, пільгового матеріального постачання, особливо реманентом та сільгосптехнікою. В українському селі функціонувала кооперативна система приватного підприємництва, тому що кооперовані господарства, незважаючи на подібний статус, залишалися самодіяльними. Важливо з'ясувати мотиваційні засади створення кооперативних товариств, тобто прагнення різних соціальних груп села до взаємовигідної співпраці, враховуючи їх господарський потенціал. Виробничо-збутова діяльність кооперації, її безпосередня участь у закупівлі продукції селянських господарств, крім формування внутрішнього ринку сільгосппродукції, виявилася оптимальною формою приватного підприємництва дрібних товаровиробників. Дотепер історики уникали самого визначення «кооперативна форма» селянського підприємництва, тому що кооперативні товариства ототожнювали з колективними господарствами. Кооперація була посередником між селянином-підприємцем і ринком, але її

конкретні форми стали своєрідним продовженням функцій самого селянського двору.

У 1920-х рр. активно обговорювалися соціально-економічна природа та організаційні форми кооперації, умови та принципи участі у ній селянських господарств, враховуючи їх соціально-класове походження, економічний потенціал, господарське зацікавлення. Для О.В.Чаянова кооперація була підприємством і соціальним явищем. Висловлювалися і політично-ідеологічні оцінки, а також фінансово-економічні розрахунки доцільності участі соціальних груп села в кооперації, хоча заможні селяни, на переконання О.В. Чанова, могли самостійно здійснювати організаційно-виробничу та збутову діяльність, а для пролетарських господарств кооперування було безперспективним за відсутності товарної продукції [15]. Зустрічалися протилежні тлумачення організаційно-функціональної сутності кооперації, її перспектив, соціально-економічної природи. Зазначимо, з поміж інших, дві тотожні характеристики, проте різних за поглядами людей: В.М. Качинського та О.В. Чаянова. Зокрема, підсумовуючи обставини створення «Сільського господаря», перший висловив думку про те, що «сільськогосподарська кооперація – це організована господарська самодіяльність селянства» [427,с.6]. Селянська кооперація, за О. Чаяновим, була «часткою селянського господарства», яка представляла «організований варіант селянського господарства», який не руйнував «індивідуальності» дрібного товаровиробника. «Так, селянська кооперація, на нашу думку, - наголошував О.Чаянов, - представляє з себе дуже досконалий організований варіант селянського господарства, яка дозволяю дрібному товаровиробнику, не руйнуючи своєї індивідуальності, виокремити із свого організаційного плану ті його елементи, у яких велика форма виробництва має безсумнівні переваги над дрібною» [15,с.20]. Отже, обидва теоретики, але різних світоглядних та політичних уподобань, підкреслювали дві характерних ознаки: організована господарська самодіяльність селян та кооперативна форма дрібного товарного виробництва.

Чаянівська концепція виробничо-трудової участі селянських господарств у сільськогосподарській кооперації враховувала їх економічний потенціал, тобто майновий стан, соціальні фактори (використання найманої праці, оренди). Він першим проаналізував ставлення селян до кооперації, але не в контексті соціально-психологічного сприйняття, а через господарські можливості кооперування відповідних галузей. Шість соціальних груп селянських господарств, визначених ученим, засвідчували їх реальну дольову участь у кооперативних товариствах. До першої групи він зараховував куркульські господарства, хоча «куркульського класичного господарства» (наявність торгового і лихварського капіталу, надприбутку від торгівлі, землеробського підприємництва без найму робочої сили) було обмаль, а їх протилежністю були селянські двори з натуральним типом господарювання, тобто задля забезпечення споживання. Застосовуючи існуючу тоді термінологію, О.В.Чаянов називав цей тип «пролетарськими господарствами». Решта селянських дворів була віднесена ним до середнього прошарку селянства, функціональними та соціально-економічними ознаками яких були: відсутність «капіталістичної експлуатації», самостійне ведення власного господарства без використання найманої робочої сили, дуалістичне співіснування найму і самодільної участі у трудових процесах.

Виходячи з такої класифікації селянських господарств, О.В.Чаянов вибудовує їх ставлення до кооперації, але під кутом зору вірогідних учасників кооперативної форми підприємництва. Перша група, враховуючи її соціальні характеристики та упереджене ставлення до неї партійно-радянських органів, залишалася поза кооперацією, а шоста («пролетарські господарства») не мала економічних можливостей для кооперування [15,с.29], крім створення колективних господарств, які ставали асоційованими членами сільськогосподарської кооперації. Решта господарств, які мали «підприємницький дохід» від господарської діяльності, могли працювати самотужки, а за сприятливих умов, тобто комерційної вигоди, брати участь у різних формах кооперації.

Фундаторами кооперативних товариств були фізичні і юридичні особи, тобто селянські господарства та артїлі, земельні громади, а кооперація була господарською, а не політичною структурою. В сільгоспкооперації мали право бути особи віком від 18 років, які займалися сільським господарством, однак, крім засуджених за крадіжку, розтрату, спекуляцію, позбавлених «виборчого права» [428,с.84]. 27 грудня 1922 р. Головкооперком визнав право всіх громадян УСРР створювати кооперативи [429,арк.403], а 11 липня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про право членства в усіх видах кооперації» [430], законодавчо підтвердивши принцип добровільності, тобто вибору тієї чи іншої форми кооперативного об'єднання. Головкооперком, щоб унеможливити проникнення до керівних органів кооперації «осіб, які не мають виборчих прав», вимагав засвідчення їх «соціально-майнового стану» [431,арк.3]. Отже, незважаючи на проголошену «кооперативну демократію», класові обмеження діяли. 3 жовтня 1923 р. Головкооперком дозволив родичам створювати кооперативні об'єднання, але за умови, якщо серед засновників буде більшість сторонніх осіб [432,арк.106]. Юридично існувала норма для заснування сімейного кооперативу, але вона не була реалізована, хоча були соціально-економічні основи для її успішного розвитку. Наприклад, селяни с. Дубровка Монастирищенського району Київської губернії надіслали до губвиконкому восени 1923 р. статут артїлі «Мукомол», але отримали відмову, тому що вступний внесок 10 пудів та 50 пудів пайового внеску влада визнала «зовсім недоступним для пролетарських елементів» [43,арк.116]. 27 грудня 1924 р. Головкооперком, щоб унеможливити подібні явища, пояснив, що право створювати кооперативні товариства в сільському господарстві мають лише громадяни, які «користуються виборчими правами до рад» [432,арк.365]. Відповідно були внесені зміни до статутів всіх сільгоспкооперативів в частині членства в кооперації, передбаченого постановою ВУЦВКу від 11 липня 1923 р. Її дія була скасована після наради в Головкооперкомі, яка відбулася 17 лютого 1925 р., відтак набуло чинності рішення про те, що членами кооперації могли

бути всі особи, які користувалися виборчим правом до рад згідно діючого законодавства [434,арк.3]. Внесені зміни обмежували можливість кооперування заможних верств села, на яких поширювалися різні адміністративні та податково-фінансові обмеження.

На середину 1920-х рр. юридично оформилися принципи та умови представництва в кооперації селянських господарств. Так, 18 вересня 1925 р. Головнокооперком визнав, що юридичним членом сільськогосподарської кредитної кооперації є «домогосподар, як представник двору» [435,арк.346]. Водночас кредит міг взяти будь-який член двору, якому виповнилося 18 років, що займався сільськогосподарським виробництвом, тобто не був позбавлений «громадянських майнових прав» за судовим рішенням [434,арк. 78]. На думку голови правління «Сільського господаря» О.В. Одинцова все це свідчило про розвиток «кооперативної демократії» [436, с.1]. Він мав на увазі не лише правові підвалини кооперації, а також «поєднання приватного інтересу дрібного виробника з загальними інтересами будівництва соціалізму» [437,с.1].

Селянин, записуючись до кооперативного товариства, переслідував власну матеріальну вигоду – зміцнення власного господарства.

Селянська кооперація 1920-х рр. в УСРР фактично не мала індивідуального членства, тому що участь брав двір в особі його господаря. Угоду з правлінням кооперативу укладав один з членів двору – чоловік або жінка, виступаючи юридичною особою, а решта вважалися його членами, сплачуючи пайові внески. Саме таке рішення запропонувала кооперативна нарада при ЦК КП(б)У 1 березня 1928 р., ініційоване О.В. Одинцовим та П.П. Любченком [438,арк.9]. Головний кооперативний комітет 27 липня 1928 р. заборонив особам, які споріднені були «між собою близькою кровністю, або через подружжя», бути засновниками кооперативних товариств [439, арк.164] 26 березня 1929 р. правління «Сільського господаря» дозволило всім членам селянського двору ставати членами кредитних і фахових товариств, сплативши лише вступний внесок [440,арк.90]. На засіданні політбюро ЦК

КП(б)У, яке відбулося 25 квітня 1929 р., П.П. Любченко запропонував дозволити «куркулям» брати участь в кооперації та навіть в органах управління, застосовуючи «...порядок, який існує стосовно них у сільських радах та земгромадах» [441,арк.78].

Отже, була створена нормативно-правова база для заснування кооперативних товариств селянами, відтак можна говорити про функціонування кооперативної форми приватногосподарської діяльності дрібних товаровиробників у сільському господарстві УСРР. Терміни «кооперативна робота», «кооперативні господарства», «кооперативне населення», «кооперативна сім'я», які масово зустрічалися в літературі 1920-х рр., свідчили про функціонування кооперативної форми селянського сільськогосподарського підприємництва.

Сучасна українська історіографія історії розвитку кооперації селян, сповідуючи теоретичні засади наукової і публіцистичної літератури 1920-х рр., подає соціальний склад кооперативних товариств за традиційною методологічною схемою, притаманною для класово-формаційного підходу, тобто спостерігається проста констатація наявності соціально-економічних груп у кооперації. Статистичний тип подання їх питомої ваги, особливо з тенденцією до виокремлення конструктивної участі заможних, а точніше господарств підприємницького типу, концептуально вичерпав себе.

Участь селянських господарств у кооперації була економічно умотивованою, тому статистику їх представництва необхідно розглядати під кутом зору економічно-підприємливої доцільності та комерційної вигоди. Процентне співвідношення «незаможних», «середніх», «кволих», «пролетарських», «заможних», «міцних» груп селянських господарств, якими оперували кооперативні та радянські установи, засвідчувало їх ставлення до кооперації, соціальну активність і прагматичну господарсько-комерційну складову. Саме під таким кутом зору варто простежити динаміку кооперування селянських дворів шляхом виявлення їх участі в кооперативній діяльності, але за трьома фазами розгортання непу: 1921–1924 рр., коли

відбувалося становлення самої кооперативної системи і впровадження господарсько-комерційних принципів нового економічного курсу; 1925–1927 рр., апогею непу та активізації спеціальних видів кооперативних товариств; 1928–1929 рр. – згорання непівських засад у сільському господарстві та економічному житті суспільства.

Дослідники кооперативного руху в Україні вважають, що ініціаторами відродження сільськогосподарської кооперації були «керівники колишніх українських кооперативних установ» [169,с.99], які заклали організаційно-правові основи її становлення, однак протягом 1921–1922 рр. більшовикам вдалося провести до правління «Сільського господаря» своїх представників і на другому з'їзді у жовтні 1922 р. зламати реставраційні тенденції «старих кооператорів» [169,с.101]. Все це так, але згадані події стосувалися організаційних питань, тобто формування центрального керівного апарату. Відродження кооперації не було стихійним, про що інколи згадувалося в періодичних виданнях початку 1920-х рр. [442,с.23], але воно не було і соціальним рухом низів, тому що голод 1921–1922 рр. суттєво підірвав економічний потенціал селянських господарств.

Сільськогосподарська кооперація у 1922/23 р., крім торгово-економічної діяльності, намагалася «..захистити її правове становище і соціальні інтереси, поширюючи її соціальну базу через поглиблення кооперативної свідомості та інтересу до кооперації серед широких кіл трудового населення і через ведення культурно-освітньої роботи» [442,с.22]. Питання «кооперативної свідомості» сприймалося керівним апаратом через статистично-економічні показники кооперування селянських господарств, створення товариств, їхніх спілок, хоча проблема «соціальних інтересів» була значно ширшою і суперечливішою. Вона торкалася організаційно-функціональних основ селянського двору, який делегував кооперативу частину власних повноважень, беручи на себе виробничо-заготівельні зобов'язання. Кредитоспроможний селянин-господар уважно приглядався до роботи кооперації, дбаючи про власні економічні інтереси. Він не дуже

переймався розбудовою загальної системи сільськогосподарської кооперації, але дуже прискіпливо відслідковував господарську, кредитну, комерційну діяльність кооперативних об'єднань.

Формування кооперації відбувалося знизу, тобто шляхом створення класичних та заснування «спеціальних с.-г. кооперативів»: молочарських, тютюнових, хмелярських, буряківничих тощо. Підприємливий селянин дієво реагував на господарську активність товариств, на їх адміністрування, бюрократичну тяганину. Один із експертів кооперативного руху тих років А.Бітус зазначав у 1923 р., що «...кооперативи з початку існування не давали своєю роботою помітної користі населенню, багато членів цих кооперативів вийшли з них, і потрібна була, і єсть велика агітаційна робота по втягненню населення в кооперацію» [442,с.28]. Частина селянських господарств уважно розглядала діяльність кооперативних товариств, приглядаючись до них через власний економічний інтерес.

Проста і звична супруга чи толока були для селян перевіреними формами гуртової взаємодопомоги, господарської діяльності, а відроджувана радянська сільськогосподарська кооперація не одразу викликала зацікавлення з боку селян. На початку 1920-х рр., коли голод охопив п'ять південних губерній України, а решта переживала руйнівні наслідки війни та більшовицьких економічних реформ в аграрному секторі, селянство не поспішало «записуватися у кооперацію». Наприклад, економічне становище в селах Мелітопольщини, коли регіон з «...осені 1921 року не мав вже хліба, людність почала голодувати й діло дійшло до того, що довелося ввозити з врожайних місцевостей продукти споживання й хліб» [443,с.133]. Соціально-економічна мотивація кооперування господарств була, але селянам бракувало натуральних ресурсів, тому кооперативна система формувалася згори. 9–11 жовтня 1921 р. відбувся з'їзд уповноважених, на якому було засновано Мелітопольський районний союз сільськогосподарських кооперативів, а селянство «...ставиться більш-менш з довір'ям як до союзу, так і до своїх кооперативів» [443,с.134]. У районі було 76 тис. селянських господарств та

450 тис. населення, але до кооперативних товариств пристали 33 тис. осіб. Матеріальним стимулом було те, що кожне товариство мало парового млина, а селяни отримували насіння для сівби у кредит. Запропоновані спілкою промтовари не дуже цікавили селян, тому що розпродували власний реманент та обмінювали його на хліб.

Самодіяльне сільське населення переймалося тоді проблемами економічного виживання. Кооперативна статистика фіксувала кількість товариств, спілок, відслідковувала їхню діяльність, але уникала характеристики участі селянських господарств в кооперації, мотиваційних стимулів. Преса висвітлювала роботу сільськогосподарських кооперативних спілок. Зокрема, розповідаючи про діяльність Ізюмського союзу сільгоспкооперації, оглядач підкреслив, що у 1923 р. спілка мала 5,5 десятин садиби, 74 десятини ріллі, 2,7 десятин саду, хутір «Кишинщину», племінну худобу [444,с.29]. Про його обслуговування селянських господарств жодної згадки. Подібний стиль висвітлення роботи кооперації був застосований до Богодухівського, Валківського, Охтирського, Вовчанського, Куп'янського, Сумського кооперативних союзів. Вони лише планували займатися матеріально-технічним постачанням селянських господарств, та збутом їхньої продукції.

Спостерігаючи відродження кооперації на початку 1920-х років, після лихоліття «воєнного комунізму», більшовики більше не збиралися бути сторонніми спостерігачами цього процесу. Зокрема, голова його правління П. Любченко вимагав у жовтні 1922 р. встановлення державного і партійного нагляду за кооперацією, збільшення комуністів в органах правління, висловлення недовіри «старим кооператорам», а також впровадження пільгових умов для залучення до кооперації незаможних селян [445,с.5]. 16 жовтня 1922 р. з'їзд Миколаївського сільськогосподарського союзу, на якому правили комуністи, «виперли з правління спеців та «старих кооператорів» [446,с.145]. Такою була політично-ідеологічна позиція КП(б)У, яка не відповідала економічним реаліям. В.М. Качинський також вважав, що

«основною соціальною базою сільськогосподарської кооперації мусить бути незаможне селянство, коло якого почне гуртуватися середнє селянство» [447,с.3]. Політичний курс на середнє селянство з одночасним обмеженням так званих куркулів, проголошений більшовиками, сприяв зміцненню їхньої позиції на селі, але був непридатним для справжньої кооперації селян. Його заможна частина не прагнула членства в кооперації, тому що спиралася на власне господарство і самостійно реалізовувала продукцію. Наприклад, довкола Гадяцького районного союзу, заснованого 25 грудня 1921 р., гуртувалися кооперативні товариства з числом пайщиків від 20 до 145 осіб. Внесок кожного з них становив близько одного пуда, позичок і кредиту союз не мав, однак видавав «плантаторам насіння, реманент, промтовари в рахунок майбутнього врожаю» [448,с.136]. Необхідно розрізнати організаційну форму кооперативного селянського підприємництва від її економічної ефективності, особливо на початку становлення.

Політична підтримка селян-незаможників позначилася на соціальному складі кооперації. Так, П.П. Любченко, виступаючи на третьому з'їзді уповноважених «Сільського господаря» у 1923 р., підкреслив, що із 256 тис. селянських господарств, які були членами кооперативних товариств, незаможники становили 43%, середняки – 48%, заможні – 9%, а загалом «кооперативна активність» селян виявилася низькою, тому що кооперація організувала довкола себе лише 5% дворів в Україні [449,с.27]. Відсоткова перевага незаможників була зумовлена організаційним входженням колгоспів до сільськогосподарської кооперації. У 1923 р. комуни, артїлі, товариства спільного обробітку землі мали у своєму складі 78% незаможників, 19% середняків та 3% заможних селянських дворів, а наступного 1924 р. відповідно – незаможників 82%, середняків 16%, заможних 2% [450,арк.17]. Радянські та партійні органи пильно стежили за соціальним складом кооперативних товариств. На першому Всеукраїнському з'їзді працівників з питань колективізації нарком земельних справ УСРР І.Є. Клименко заявив, що кооперація охоплює «заможні індивідуальні

господарства, вся ж незаможна частина селянства залишається осторонь» [451,с.5]. В окремих товариствах та спілках членами кооперації були переважно середняки та заможні селяни, тобто економічно спроможні займатися дрібним товарним виробництвом, вивільняючи для ринку певну частину продукції власних господарств. Вони становили групу підприємливих селян-фермерів, зацікавлених у кооперативній формі співпраці. Незаможники, якщо мали подвірне членство в кооперації, суттєво не впливали на її господарсько-виробничу діяльність, тому що мали менший економічний потенціал порівняно з іншими верствами села. Наприклад, серед членів 15 спілок вони посідали 25%, а середняцько-заможні групи 75% засновників кооперативних товариств [452].

Соціально-економічна ситуація, яка склалася в українському селі після голоду та посухи, вирізнялася наявністю великої кількості господарств без робочої та продуктивної худоби. У 1923 р. без робочої худоби (коней, волів) на Поліссі було 25%, на Правобережжі 53%, на Лівобережжі 40%, в Степу 51% господарств, а в УСРР 47% селянських господарств [200,с.82]. Вони не мали необхідного тягла для належного обробітку ріллі, тому зазвичай вдавалися до оренди власної землі іншим господарствам. Для них оренда була вигіднішою ніж обробіток. У 1924 р. в УСРР налічувалося 45% селянських господарств без робочої худоби та 33% безкорівних селянських дворів [200,с.38], які фактично опинилися поза виробничо-збутовими формами сільськогосподарської кооперації. Так, в Зінов'ївській окрузі Одеської губернії влітку 1923 р. було 102 тис. селянських господарств, з них 23 тис (23%) зовсім не мали худоби, без робочої – 42 тис (42%), без корів 35 тис (37%), а в кооперації брали участь 44% незаможників, 51% середняків та 5% заможних господарств округи [453,с.38]. Стимулом для них були насіннєві та грошові позички, реалізація промтоварів, сільгоспмашин на пільгових умовах, тому протягом 1923–1924 рр. кількість пайщиків зростає 2 рази.

Створення кооперативних товариств вирізнялося динамікою їх соціального складу та економічною мотивацією, тобто вибором форм кооперації селянськими господарствами. Станом на 1 жовтня 1925 р. незаможники становили 56,7%, середняки 37,3%, заможні двори 6%, а на Полісся середняки мали 40% [454,с.23]. Статистика участі середняцько-заможних господарств в кооперативних товариствах протягом 1925–1927 рр. свідчила про збільшення їх питомої ваги. 1 жовтня 1926 р. середняки, тобто активна соціальна група селянства, яка займалася дрібним сільськогосподарським підприємством, посідала 41,5% серед членів кооперації [455,с.10]. Якщо середняків у кооперативах збільшилося на 4%, то незаможників зменшилося на 4%. П. Любченко закликав управлінців та владу залучати до кооперації середняків і заможних селян, щоб відшукати джерела для нагромадження коштів. «Ось чому перед нами стоїть питання про дальніше кооперування, про дальніше залучення до сільськогосподарської кооперації всіх верств селянства» [456,с.3], – писав він у 1925 р. Його колега О.В. Одинцов, виступаючи 16 листопада 1926 р. на нараді представників від кооперативних спілок, висловив сумнів в об'єктивності статистики про членство в кооперації різних соціальних верств села [457,арк.186]. Якщо партія закликала до союзу із середняком, друкуючи політичні гасла, то відповідним чином реагувала периферійна мережа, відтак зростала питома вага середняків в кооперації. Зазначу, що протягом першої половини 1920-х рр. соціальний склад у кооперації встановлювали за даними первинних осередків, а їх перше анкетне обстеження відбулося у 1926 р. З'ясувався стан господарств-пайщиків кооперативних товариств: наявність землі, посіву, худоби, підсобних підприємств, робочої сили. Виявилось, що серед членів кооперації незаможники становили 43,8%, середняки 51,6%, заможні господарства селян 4,6% [458,с.29]. Отже, ці анкетні результати перевірки, здійсненої органами НК РСІ, переконливо свідчать про те, що кооперативна форма стала органічною складовою селянського сільськогосподарського підприємства.

На середину 1920-х рр., коли спостерігалася відносна стабілізація економічного життя суспільства, почали виникати спеціальні форми виробничо-збутової кооперації. Вони матеріально зацікавили дрібних товаровиробників, тому що виникла можливість поліпшити статки двору через кооперативний збут сільськогосподарської продукції. Дві форми, враховуючи кількість товариств, виявилися основними: «тваринницько-молочарські» та машино-тракторні (МТТ). Так, у жовтні 1925 р. із 2212 фахових товариств, перші мали 248, тракторні 843, а наступного року вони становили 3541 об'єднання серед 5766 спеціальних кооперативних товариств в УСРР [459,с.92].

Організаційне оформлення сільськогосподарських кооперативних товариств виявилось виразником соціальної активності самих селян, які знаходили у них матеріальні стимули та економічну мотивацію, а також розкривало загальну ситуацію в Україні. На одне кооперативне об'єднання у 1925/26 р. припадало від 541 до 605 членів, а тенденція щодо збільшення кількості спеціальних товариств підкреслювала їх економічну ефективність, а з іншого боку конкретну мотивацію участі селянських господарств. Комуни, тсози, артїлі, які були членами сільгоспкооперації, покидали її, переходячи на статут машино-тракторних товариств, тобто діяв прагматичний госпрозрахунковий принцип. Поширеною формою колгоспів були тоді товариства спільного обробітку землі, члени яких спільно використовували сезонні знаряддя праці і засоби виробництва.

Прагматичний підприємливо-комерційний компонент участі селян у кооперації проявлявся у динаміці її форм. Кредитні сільськогосподарські товариства, які поступово перетворювалися у відділення Українського сільськогосподарського банку, переважали кількісно, досягнувши близько двох третин кооперативної мережі. Соціально-економічна активність селян реалізовувалася через їхню участь у спеціальних («фахових») формах кооперації. Так, протягом 1925/26 р., який вважався апогеєм розвитку непу, кількість молочарських товариств збільшилася у 2 рази, меліоративних на

третину, а машино-тракторних у 2,5 рази [459,с.92]. Останні посідали більше половини (53%) серед спеціальних кооперативних товариств. Галузеве представництво селянських господарств у кооперативах переконливо доводить їх підприємливу мотиваційну складову. Зростання меліоративних товариств у поліських районах зумовлено необхідністю розширення сільськогосподарських площ, перетворення заболочених луків у пасовища для селянської худоби, тому селяни займалися осушенням боліт, кооперуючи матеріальні та продуктивні зусилля довкола меліорації.

Основним стимулом кооперування для селян було отримання матеріальної вигоди, тому вони обирали ті форми кооперації, які стосувалися галузевого принципу господарювання. Товариства спільного обробітку землі, які вважалися кооперативами, і МТТ, базуючись на засадах спільного використання реманенту, техніки, робочої сили, викликали господарську зацікавленість селян. 6 жовтня 1926 р. «Сільський господар» наполегливо просив Головнокооперком не ліквідувати МТТ, тому що вони охоплювали «...сільських господарів, які самостійно ведуть своє господарство» [460,арк.41]. Пропонувалося, щоб тракторні товариства мали не більше 10 господарств-членів, а землі не менше 100 десятин. До участі в них виявляли зацікавлення і заможні групи села, але на рівних, а не класових принципах співпраці.

Створення та діяльність фахових кооперативних товариств виразно продемонстрували чітку матеріально-економічну мотивацію кооперування господарських можливостей селянського двору, підкреслило його підприємливу здатність. 1 жовтня 1925 р., тобто на початок господарського року, соціальний склад спеціальних товариств був наступним (див. табл. №12).

Питома вага селянських господарств у фахових товариствах кооперації
(в % до загальної кількості членів) [454,с.23]

Господарства	Форма кооперативу			
	Буряківничі	Хмілярські т-ва	Виноградницькі	Молочарські
Незаможні	33,2	36,5	44,3	43,7
Середні	58,8	57,7	40,6	48,1
Зажможні	7,4	5,2	5,6	5,4
Неземлеробські	0,6	0,6	9,5	2,8

Перевага середняцько-заможних господарств у фахових кооперативах свідчила про вдале поєднання приватного підприємницького стимулу з кооперативною формою реалізації економічного інтересу селянського двору. У 1926 р. середняки мали 60,6% членів буряківничих товариств, незаможники 37,3%, а класові обмеження скоротили представництво заможних груп селянства до 1,8% [457,арк.108]. Середняки, маючи політичну підтримку радянських органів влади, а також спираючись на власну матеріальну базу, виявилися основною фігурою серед членів фахової кооперації. Серед суб'єктів системи кооперативних товариств з вирощування та збуту хмелю заможні селянські господарства посідали 6,4%, а серед кредитних 3% [457,арк.109].

Соціальний склад кооперації, тобто представництво селянських дворів у різних формах сільськогосподарських товариств залежав від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Станом на 1 грудня 1926 р. незаможне селянство займало 53%, середнє 41%, заможне 3%, решта була представлена неземлеробським населенням [459,с.94]. Пролетарські і напівпролетарські групи селян входили до кооперації переважно у складі колгоспів, а статистичні установи «штучно» підвищували відсоток участі незаможників у

кооперативах, щоб догодити партійно-радянським органам, які відслідковувати дотримання класового принципу.

Досліджуючи участь селян у кооперації, її теоретик і практик К.С.Кононенко виокремив співвідношення кооперованої частини даної соціальної групи з її загальною кількістю. Виявилось, що питома вага так званих незаможних і середняцьких верств була меншою, а «кооперативно активним» стали заможні групи. Рівень кооперування господарств без робочої худоби не перевищував третини їх загальної кількості, а з наявністю кількох голів продуктивної худоби (корів, робочої (коні, воли) досяг 61% кооперування [459,с.95]. Незаможними були господарства селян, у яких переважали інваліди, сироти, вдови, тому вони гуртувалися довкола комун, представляючи себе асоціативними членами кооперації, тобто у складі колективу. У фахових кооперативах вони також не мали представницької більшості, тому що кооперуванню підлягали конкретні галузі виробничої діяльності двору, а не його пролетарський статус чи політичні уподобання.

Наркомзем УСРР, з'ясовуючи соціальний склад кооперативних товариств, використав надто деталізований принцип визначення соціально-економічного типу селянського кооперованого двору. Така методика є набагато ефективнішою, адже вона вичерпно розкриває мотиваційну складову участі селян у кооперації. Виявилось, що у 1926 р. «кволі» господарства посідали 6,2%, нижче середніх 19,3%, середні 52,1%, вище середніх 21%, міцні 1,4% серед загальної кількості фундаторів буряківничих товариств [461,арк.24]. Якщо об'єднати «кволих» та «нижчесередніх», то вони матимуть 25,5% членів, тобто значно менше від даних кооперативних установ, а решта господарств посідали три четвертих від загалу кооперативних дворів. «Нижчесередні», судячи з їхнього представництва в інших кооперативних об'єднаннях, належали до соціальної групи незаможних селянських господарств. Зокрема, в кредитних товариствах вони мали 44,9% членів, середні 50,7%, а «міцні» 4,4% [462,арк.94]. Серед машино-тракторних товариств «кволі» та «нижчесередні» становили у

1925/26 р. 29,9%, середні 51,2%, «вищесередні» 17,7%, «міцні» 1,9%, а протягом 1926/27 господарського року представництво в МТТ було наступним – 56% незаможні, 43,4% середні, 15,1% «вищесередні» та «міцні» [462]. Для останніх участь в МТТ мали важливе значення, враховуючи наявність великих земельних ділянок. Необхідно звернути увагу на участь в кооперації «міцних» селянських господарств (4,4% в кредитних, 6,6% в МТТ), а за соціально-класовою типологізацією радянських органів влади це були так звані куркульські господарства, питома вага яких в українському селі була дещо меншою від їх участі в кооперації.

Сільськогосподарська кооперація фактично об'єднувала всі соціальні верстви та відповідних нормативно-правових розпоряджень радянських органів влади. Участь селянського двору у кооперативному товаристві свідчила про появу господарської форми підприємницької діяльності селян. «Заможні» і «кволі» прагнули через кооперацію досягти належного рівня матеріальних статків, дешево придбати реманент, худобу, скористатися перевагами та пільгами механізованого обробітку ріллі тощо. Матеріальна мотивація була основною для них.

Кооперативна форма створювала сприятливі умови для виробництва та збуту продукції, але вона не була ефективною для малозабезпечених реманентом та худобою селянських господарств. Обстеження кооперативних товариств, яке здійснила у липні 1926 р. Центрально-контрольна комісія НК РСІ УСРР, виявило дивний факт: членами 62 товариств, які підпорядковувалися 15 кооперативним спілкам, були 10,5% безпосівних та 35,3% безкінних селянських господарств [462,арк.9]. Третину кооперативних товариств становили господарства з ділянкою землі від 2 до 4 десятин, тобто дуже зацікавлені в кооперації соціальні групи, хоча від 4 до 6 десятин (18,8%) та від 6 до 9 десятин (12%) також покладали на неї надію поліпшити власний матеріальний стан. Членами молочарських товариств стали тоді 17,3% безкінних господарств, пасічницьких 30%, буряківничих 15,3%, насінневих 21,2%, хмілярських 19,3%, меліоративних 32,5% [462,арк.10].

Якщо в пасічницькому кооперативні можна було справитися без наявності коней, тобто тягла, то в решті об'єднань участь безкінних селянських дворів була малоефективною. Господарства, члени фахової кооперації, були переважно однокінними – від 50 до 65%, з двома кіньми – від 11 до 30% [462]. Кооперація обслуговувала різні соціальні типи господарств, економічно була зацікавлена в «міцних», але надавала пільги незаможникам, особливо в кредитних спілках.

Соціально-економічна диференціація селянських господарств, яка відбувалася у 1920-х рр., створила передумови для кооперування, тобто для вибору форм об'єднання виробничих ресурсів та соціального потенціалу. Соціальний склад селянських господарств у 1927 р. свідчив про їх різні стартові можливості: пролетарські верстви села становили 9,6%, напівпролетарські 20,8%, які фактично були без робочої худоби, а дольова участь в сільськогосподарському виробництві була мізерною, з економічної точки зору опинялися поза кооперацією, однак з політичних міркувань вони їх штовхали до кооперативних товариств. Серед пролетарських господарств 38% належало до кооперації, у тому числі з членами споживчої 29%, сільськогосподарської – 18%, кредитної – 16% [200,с.86]. Напівпролетарські, які мали надзвичайно високий рівень внутрішнього споживання власної продукції, тобто входили до різних форм кооперації, серед членів яких було 41% їхніх пайщиків, споживчої 28%, сільськогосподарської 23%, кредитної 20% [200,с.86]. Відсоток кооперування інших соціальних груп зростав залежно від рівня їх забезпечення реманентом, худобою, землею. Кооперування середняків досягло у 1927 р. мали 59% від їх загальної кількості в УСРР, а так званих «дрібнокапіталістичних» 72% [200,с.87]. Отож, проста статистика соціального складу свідчила про пасивне представництво селянських господарств у кооперації, а їх дольова участь за реальним майновим станом у кожній з груп. Співвідношення доводить чітку закономірність: чим заможніше господарство, тим вищою була його участь у фахових кооперативних товариствах, тобто у виробничо-збутових формах.

Господарства фермерського типу, яких вважали тоді куркульськими, не виявляли «кооперативної активності», але не приховували бажання отримання пільгових кредитів та придбання тракторів, інших сільгоспмашин.

Участь селянських господарств у кооперації була добровільною, тобто кожен двір обирав той вид кооперативу, який відповідав його економічним можливостям. У 1927 р. серед членів кредитних товариств «кволі» селянські господарства становили 16%, середні – 66%, «вище середні» і «міцні» – 18%, тобто правління підтримувало курс на середняка. У молочарських товариствах кожний четвертий представляв бідняцькі селянські двори, а середняки посідали 61%, «вище середні» 16% [461, арк.89], а дуже заможні переробляли та збували молоко самотужки. Їх відсоток участі був на межі статистичної похибки. Якщо відмовитись від запропонованої соціальної типологізації дворів та об'єднати усі три середні групи в єдину, то матимемо її абсолютну перевагу серед фахової кооперації. Так, у кооперативних товариствах з відгодівлі та продажу худоби середняки мали 83,5%, а «міцні» близько 10% членів. Підприємницька складова їхньої участі полягала, крім пільгового і зручного збуту худоби, у можливості придбання її елітних порід. У виноградницьких, які вимагали великих затрат праці, переважали бідняцькі господарства, тому що мали «зайву» робочу силу. Вони були також своєрідними монополістами в кооперативах пасічників, а також по вирощенню фруктів, поділяючи вплив із середняками. Важливою експортною сировиною у 1920-х рр. був хміль, тому хмелярські кооперативні товариства об'єднували різні групи селян, але ця галузь майже повністю контролювалася середняками – 98%. Меліоративні кооперативні товариства не мали відношення до сільськогосподарського виробництва, але добре платили за використання тяглової робочої худоби, тому середняки становили там 84%, у машино-тракторних 87% членів. Через меліорацію селяни навколишніх сіл отримували можливість для додаткових заробітків, особливо восени, коли завершувалися основні сільгоспроботи.

Машино-тракторні, меліоративні, насіннєві, буряківничі, хмілярські, молочарські і тваринницькі галузево-фахові кооперативи були пріоритетними для господарств середнього рівня заможності. Продукція тваринництва вимагала швидкого збуту, а для вирощування технічних культур (хмелю, буряків, льону) підприємливим селянським господарствам бракувало кредиту, насіння, належного ринку збуту та його кооперативної форми. Питома вага кожної з груп, представлених у вище згаданій таблиці, частково демонструє мотиваційну складову участі в кооперації. Наприклад, 2,5% міцних, тобто фермерського типу селянських господарств, які були членами машино-тракторних товариств, порівняно з іншими групами, мізерний відсоток, але ефективність використання ними тракторів була набагато вищою, однак вони одержували лише четверту частину тракторопостачання [463,с.68].

У січні 1923 р., відколи кооперація почала виходити з її організаційного становлення, і до осені 1927 р. – спостерігалися різні темпи розвитку її форм. Наприклад, сільськогосподарські кредитні товариства кооперували наприкінці 1923 р. 6,2% господарств, а в жовтні 1927 р. 31,4%, фахові, які почали виникати у 1924 р. мали у 1927 р. близько 7% дворів, а разом сільськогосподарська кооперація охопила мережею кооперативних товариств восени 1927 р. 40% селянських господарств, тобто понад 2 млн дворів [464,с.52]. Вони брали безпосередню участь в кооперативних формах сільськогосподарського підприємництва, сподіваючись на кредитування.

У 1926 р. правління «Сільського Господаря» провело власне обстеження соціального складу членів. Виявилось, що незаможники переважали у кредитних товариствах протягом 1924–1926 рр., а також становили від 44 до 49% членів молочарських товариств. Середняки мали більшість у хмілярських та буряківничих кооперативах. Поділ господарств на «кволі», «нижчесередні», «середні», «вищесередні» та «міцні» певною мірою маскував значний відсоток у кооперації «вищесередніх» та «міцних» господарств, тобто підприємливих дрібних товаровиробників, яких

розробники соціального складу не наважились назвати куркульськими господарствами. Їх участі, тобто «вищесередніх» та міцних, у деяких видах кооперації посідала монопольне місце: серед хмелярських – 64,6%, землеробських, 33,6%, скотарських 41,4% [464,с.61].

Кооперативна форма селянського підприємництва, враховуючи її внутрішню організаційну структуру та соціально-економічні функції, набула системного розвитку. Вона полягала у наявності галузевого та видового поділу кооперації, а також існування власної системи майнового страхування. Існування «Коопстраху» логічно завершувало інституційне оформлення кооперативної системи. У жовтні 1927 – січні 1928 р. його пайщиками стали 922 кооперативні організації в Україні [465,с.217], тобто система розвивалася. Страхування стосувалося кооперативного майна, відтак опосередковано і селянського.

Наприкінці 1920-х рр., форсуючи ідею масової колективізації та реорганізовуючи відповідним чином систему сільськогосподарської кооперації, почала збільшуватися питома вага незаможників серед членів фахової кооперації, але через участь в тсозах, артілях. Зменшувався і відсоток участі середняцьких господарств. Членами кредитних товариств у жовтні 1928 р. було 59,3% незаможних, 36,2% середніх, 2,7% заможних селянських дворів, а 1 липня 1929 р. незаможних 62,4%, середняцьких 33,9%, заможних 2,2% [466,арк.148]. Скорочення кількості пайщиків серед заможних, а до них фактично належали і середняцькі господарства, спостерігалось протягом 1929 р. в усіх видах кооперативних товариств, які займалися посередницькими збутовими операціями. Незаможники становили у липні 1929 р. 57,9% членів молочно-тваринницьких товариств, 55,2% плодово-овочевих, 63,9% птахівничих, поступаючись лише буряківничим товариствам, маючи там 44,3% представництв [466,арк.117]. Вони очолювали правління кооперативних товариств та спілок, тому що питома вага цієї соціальної групи серед плодовоовочевої кооперації сягала у 1929 р. 83,9%, птахівничої 82%, хмелярської 62,4% [466,арк.148]. Головнокооперком ухвалив

ще 28 січня 1928 р. рішення про унеможливлення «впливу чуждого кооперації елементу» [429,арк.2], тобто так званих куркульських господарств. Зокрема, серед членів 34 товариств Волинської спілки молочарської кооперації заможні господарства становили 2,3%, але в органах управління жодного [467,арк.261. 26 березня 1929 р. правління «Сільського господаря» встановило диференційований пай для кожної соціальної групи: для незаможних господарств, звільнених від податку, 10 крб. паю та 5 крб. внеску; для середняцьких, що оподатковуються звичайним порядком 15 крб. паю та 10 крб. внеску; для «куркульських господарств, що оподатковуються експертним порядком» пай становив 25 крб., а спеціальний внесок 15 крб. [468,арк.23,89] Відсоткова перевага незаможних господарств серед фахових товариств означала також і збільшення фізичних осіб. 1 жовтня 1929 р. їх налічувалося в системі молочарсько-тваринницької кооперації УСРР 195 тис. членів (56,9%), а середняцьких господарств 126 тис. членів (37,2%), заможних селянських дворів 8,8 тис. (2,7%) [469,арк.3]. Сільськогосподарська кооперація об'єднала через власну систему 3,7 млн членів [466,арк.146], які вирізнялися за рівнем забезпечення матеріальною базою, тобто основними засобами виробництва, але для кожного з них кооперативна форма була організаційно-господарською системою їх сімейного підприємництва, спрямованого на отримання прибутку, послуг, кредиту, хоча ефективність її залежала від самих селянських господарств. За даними, опублікованими на сторінках кооперативної періодики, у квітні 1929 р. серед членів кредитних товариств незаможне селянство посідало 61,8%, середняки 35,6%, «куркулі» 2,6% [470,с.4]. «Щоби пролізти в кооперацію, – зазначалося на сторінках часопису «Кооперативна громада». – куркуль та спекулянт, безперечно, використовують різні махінації, а в тому числі й слабкий бік нашого обліку і трапляється, що під виглядом середняка ховається куркуль, а тому, для правильної оцінки соціального складу пайовиків у с.-г. кооперації треба порушити питання про вишукування

досконаліших метод обліку» [470,с.5]. Ставлення до участі заможного селянства в кооперації було різко негативним.

Організаційно-функціональним недоліком кооперації періоду непу виявилось позбавлення значної групи підприємливих селянських господарств можливості заснування самодіяльні переробні кооперативні підприємства, формувати внутрішню соціально-економічну інфраструктуру у кожному селі. Кооперативна система, розвитком якої займалася влада, набула вертикальної концентрації, відповідаючи структурним засадам радянських органів. Кооперація мала спілку спілок, адміністративно-територіальну мережу управлінських установ, а також вибори штатних працівників переважно за політично-ідеологічними ознаками, соціальним походженням. Горизонтальної концентрації, тобто розвитку самодіяльних виробничих форм, не відбулося, тому ідея про акціонерні об'єднання, про селянські самодіяльні кооперативні спілки, про асоціації товаровиробників сільськогосподарської продукції залишились на папері.

Принцип добровільності обмежувався добровільним вибором того чи іншого виду кооперації (споживчої, сільськогосподарської, кредитної, фахової), а не сімейно-трудового кооперативу, тобто виробничо-збутового товариства з кількох дворів.

Засновниками (пайщиками) кооперативних товариств були різні соціально-економічні групи селянства, які делегували до них ті чи інші галузі господарства, використовуючи кооперацію як форму сільськогосподарського підприємництва. Мотиваційну сторону селянської участі в кооперації становили матеріальні інтереси кожного двору, прагнення отримати кредити для придбання техніки, мати постійне постачання промтоварів, якісного насіння, а також організаційно-фінансового забезпечення збуту продукції приватних сільськогосподарських підприємств.

4.2. Кооперативний збут продукції селянських господарств

В економічній літературі та статистичних довідниках 1920-х рр. мали поширення терміни «збут» та «постачання», які означали посередницьку торговельну діяльність кооперації. Кооперативні товариства купували продукцію селянських господарств, укладаючи договір (контракт) для продажу того чи іншого товару. Контрактація виявилася організаційною формою спільної підприємницької діяльності селянського двору та кооперації. Досліджуючи кооперативну форму збуту селянської продукції, ми виділяємо два ключових моменти: по-перше, організаційну складову підприємницької діяльності селянського двору, котрий реалізовував через кооперацію товарні лишки, а, по-друге, його роль і місце у формуванні внутрішнього і частково зовнішнього ринку сільськогосподарської продукції.

Організаційне оформлення системи сільськогосподарської кооперації, була, відбувалося протягом 1922 р., а її виробничо-збутова робота розпочалася восени 1922 р., хоча голод 1921–1922 рр. деструктивно вплинув на розвиток справжнього ринку продукції селянських господарств. Наприклад, кооперативні товариства Богодухівського союзу сільськогосподарської кооперації протягом 1922/23 р. одночасно займалися хлібозаготівлями та «кооперуванням цукрово-бурякових плантацій на комісійних умовах», а Валківський союз заготівлею птиці та яєць [444,с.28]. 21 листопада 1922 р. «Сільський господар» налагодив закупівлю кліщини в Маріупольській окрузі [471,арк.11], тобто відбувався пошук форм і методів заготівельно-збутової роботи кооперації, залучаючи до неї селянські господарства. Вони намагалися реалізувати так звані товарні лишки, тобто продукцію окремих галузей сільськогосподарського виробництва – рільництва, тваринництва [472,с.8]. Кооперація уклала з селянами угоду на збут прядива, засіявши їхні поля коноплями та льоном на площі 1000 десятин, реалізувавши з врожаю 1924 р. 32 тис. пудів сировини, але для повноцінної посередницької діяльності кооперації бракувало коштів, а

кооперативні товариства, членами яких були безпосередні виробники сільськогосподарської продукції – селянські господарства, не мали тоді належних промислових товарів, які б користувалися попитом. Недосяжні ціни на промтовари також гальмували товарообмін між селянськими господарствами та споживчою, кредитною і сільськогосподарською кооперацією. Попитом споживачів користувалися технічні культури, серед яких, крім буряків, вагоме місце посідав збут хмелю. У 1924 р. сільськогосподарські кооперативні товариства купили у селян 20 тис. пудів хмелю, що становило половину його товарної частини в УСРР [473,с.43], а решту придбав приватний скупник. З урожаю 1924 р. кооперація придбала у селян 19,4% його обсягу, у 1925 р. 62,5%, у липні 1927 р. 89% ринкового хмелю [464,с.63], тобто стала основним покупцем цієї важливої для харчової промисловості сировини. Система сільськогосподарської кооперації була монополістом у галузі заготівель хмелю, купуючи його в селян.

Перша половина 1920-х рр. була з економічної точки зору несприятливою для підприємницько-комерційної діяльності селянських господарств шляхом обміну (грошового або еквівалентного) власної продукції на промтовари в кооперативних товариствах. Захмарне зростання цін на промислові товари призвело до так званих «ножниць», тобто до кризи збуту, відтак до занепаду товарно-грошових відносин. Протягом грудня 1921 – січня 1922 р. ціни на сільгосппродукцію (без жирів та м'яса) зросли у 24 рази, а на жири та м'ясо у 63 рази, на готові фабрично-заводські вироби у 83 рази, на предмети повсякденного вжитку у 111 разів [363,с.47–48]. В листопаді 1922 р. трести підвищили ціни на сільгоспмашини та реманент на 35%, тому «Сільський господар» мав проблему з їх реалізацією. Ціни на жито та пшеницю протягом листопада 1922 – лютого 1923 р. зросли на 53–69%, а на плуги, сіялки, молотарки на 145% [474], тому кооперація фактично призупинила матеріально-технічне постачання села технікою. Весною 1923 р. ціни на сільгоспмашини виростили у 7 разів, на зернові культури у 2 рази [475]. Якщо раніше плуг коштував селянинові 10 пудів, то восени 1923 р. 36 пудів

хліба, чоботи відповідно 5–7 пудів та 83–250 пудів [470,305,с.89]. Восени 1923 р. державні трести знизили частково ціни на промислові вироби, але «ножниці» залишалися. У 1922/23 р. продовжувалася депресія внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, а купівельна спроможність селян була обмеженою. Наприкінці 1923 – початку 1924 р. спостерігалось зниження цін на продукцію державної промисловості на 26%, а на сільгосппродукцію вони збільшилися у 2 рази [476], однак подолати розходження цін не вдалося.

Діяльність кооперації на селянському ринкові сільгосппродукції характеризувалася відносною стабілізацією та поступовим опануванням окремими галузями. На ринку з'явилися нові кооперативні спілки фахової кооперації – «Добробут», «Кооптах», Плодоспілка, активізувалась робота районних спілок. Питома вага сільгоспкооперації в загальноукраїнському товарообігові досягла у 1924/25 р 21%, а по окремих видах закупівель продукції селянських господарств значно вище [459,с.96]. Через кооперацію відбувалося постачання селу 75% тракторів. За звітними матеріалами «Сільського господаря» кооперація купувала основну частину селянського хмелю, але саме вона була для села основним провідником цієї високотоварної і прибуткової продукції [455,с.17]. Зазначу, що виробництво хмелю зосереджувалося переважно на Волині, тобто становило для поліських селян важливе джерело грошового доходу, враховуючи заготівельно-закупочні ціни на сировину. Саме вони виявилися стимулом для розширення площ під хмільниками в Україні. Так, у 1923 р. вона становила 1849, у 1926 р. – 2849, у 1927 у. – 3349 десятин [477,с.28]. За попередніми підрахунками урожай хмелю мав становити восени 1926 р. близько 70 тис. пудів, а станом на 1 квітня 1927 р. кооперація придбала у «продуцентів» 37,1 тис., приватник 12,2 тис. пудів [477,с.29]. Заохочуючи виробників у збільшені товарної частини сировини, кооперація доплачувала 10% надбавки за кожен пуд зданого хмелю, що становило 6 крб., тому що заготівельна ціна пуда першого сорту дорівнювала 60 крб., але «Сільський Господар» продавав

промисловості по 82 крб. 50 коп. за пуд [477,с.30]. Наркомторг УСРР дозволив йому залучати до заготівель хмелю приватника за конвенційними цінами. Виробники хмелю, а це передусім селянські господарства та радгоспи, охоче збували його навіть за зниженими цінами – 50–52 крб. у 1926/27 р. (у 1925/26 р. 70–72 крб.), тому що ціна одного пуда хмелю дорівнювала вартості 32 пудів пшениці або 48 пудів жита [478,с.31]. Зниження заготовчих цін на хміль у другому кварталі, – писав І. Вільніт, – не позначилося на бідняцькому та середняцькому плантаторі, а вдарило виключно багатого хмеляря, що затримував реалізацію хмелю, чекаючи підвищення цін, за прикладом попередніх років» [478,с.34]. Отже, селянські господарства вирощували хміль на продавали його кооперації.

Друга половина 1920-х рр., тобто 1925–1929 рр., виявилася економічно значно стабільнішою, незважаючи на частковий недорід 1924 та 1928 років, функціонувала система кооперативного збуту продукції селянських господарств. Споживча кооперація, яка мала у 1925/26 р. 8112 товариств, делегувала заготівельні функції 4363, які купили різної сільгосппродукції у селян на суму 94,7 млн крб., з них в селянських та колективних господарствах Лівобережжя – 56,5 млн. крб., Степу – 32,7 млн крб., решту на Правобережжі та Поліссі [215,с.112].

Сільські споживчі товариства, яких у 1925/26 р. було 7803, з них лише на Правобережжі 3252, купували у селян сільськогосподарську продукцію, бо заготівельні операції здійснювало 4241 товариство на суму 42,2 млн крб. [215,с.112]. Необхідно підкреслити, що система робітничої кооперації (Церобкооп) проводила активну заготівельну роботу, відтак з 34 об'єднань нею займалося 8, але вони придбали сільськогосподарської продукції на суму 47,4 млн крб., тобто трохи більше від сільських споживчих товариств. Сільськогосподарська кооперація, незважаючи на те, що мала 12829 об'єднань, здійснювала заготівлі через 2241 товариство, реалізувавши продукції на 52,2 млн крб. [215,с.111–113] Фахова кооперація, якщо брати за показник загальну суму заготовленої нею продукції, не виявляла особливо

активності. Так, із 302 скотарсько-молочарських кооперативів заготівлями займалося 13, із 147 молочарських – 17, птахівницьких 2 із 10, насінневих 9 із 69, садово-городньо-виноградницьких 9 із 189, буряківничих 20 із 461, хмілярських 3 із 45, тютюнницьких один із шести кооперативів [215,с.113]. Кооперація інвалідів заготовила продукції на 3,2 млн крб., забезпечуючи відповідні установи продуктами харчування. Зазначимо, що кооперативні товариства співпрацювали з виробниками сільськогосподарської продукції – селянськими господарствами, яким були зобов'язані економічно-торговими показниками свого розвитку.

Заготівельна робота кооперації виглядала буденною справою, звичною для селян, а також для відповідних організацій, коштом яких відбувалися заготівлі сировини. Кооперативи не мали адміністративного впливу на селянські господарства, використовуючи методи і форми матеріального зацікавлення, тобто кредитуючи заготівельні операції. Селянський двір укладав угоду з кооперативом на продаж певної частини продукції. Тому у селянина був вибір для діяльності.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції були селянські приватні підприємства, а не комуни, артілі чи тсози. Централізованого планового виробництва тоді ще не було, відтак доводилося діяти через ринковий механізм та кооперацію. Кожен з її видів мав рівні стартові можливості, якщо брати до уваги право займатися закупівлями продукції селянських господарств, але кооперативи вирізнялися наявністю фінансових засобів та структурних заготівельних закладів. Спостерігалися також відмінності за природничо-економічними районами, демографічною ситуацією та комунікативною мережею. Наприклад, споживча кооперація придбала у виробників сільгосппродукції на 95 млн крб., з яких третина припадала на степові райони, а 58% закупівель було здійснено на Лівобережжі [215,с.112]. Подібне співвідношення зберігалось у мережі сільськогосподарської споживчої кооперації. На її долю припадало менше половини заготівельної суми, а половину придбала система робітничої

кооперації, яка переймалася продовольчим забезпеченням міських їдалень, фабрично-заводських пунктів харчування.

Сільськогосподарська кооперація, яка у 1925/26 р. мала близько 13 тис. об'єднань, придбала у селян значно менше продукції, порівнюючи із споживчою. Третину її членів становили колгоспи (артілі, тсози, комуни), але їх участь у закупівлі виявилася мізерною. Наприклад, 449 молочарських кооперативних товариств витратили на заготівлі продукції 523 тис. крб., а 3786 колгоспів 553 тис. крб. [215,с.113]. Фахові товариства були посередниками у закупівлі продукції колективних і селянських господарств. Вартісні показники торгово-комерційних операцій кооперативних товариств висвітлюють загальні тенденції їхньої діяльності. Так, 147 товариств пасічників заготовили відповідної продукції на 9 тис. крб., а 62 насінневих на 165 тис. крб., однак їхня мотиваційна складова полягала в організації збуту меду, вощини, сортового насіння, тобто вони виявляли підприємницькі здібності, навички, дії. Одні вирощували і виготовляли, інші купували і продавали. Активними учасниками цих торгових відносин були саме кооперативні товариства.

Кооперація займалася організацією виробництва та кооперативного збуту продукції селянських господарств, стимулюючи їх до активної реалізації через кооперативну мережу. Співвідношення заготівельних цін на сировину та на зернові свідчить про сприятливу кон'юнктуру для продажу саме технічних культур. За пуд махорки у 1926/27 р. можна було обміняти 2,2 пуда жита, за пуд прядива з льону чи конопель 3,3–4,3 пуда, м'яти понад 7 пудів жита. Пуд махорки коштував 2 крб. 80 коп., а кооперація фактично контролювала ринок сировини, тому що питома вага приватника зменшилася з 30% у 1925/26 р. до 12% у 1926/27 р. [478,с.33].

Багатогалузеве селянське господарство, яке мало сезонний характер розвитку, виявляло економічний інтерес до збутово-виробничих кооперативних товариств, але не обмежувалося ними, пропонуючи товарні лишки продукції різним кооперативним об'єднанням. Збутом продукції

тваринництва (м'яса, молока, шерсті, шкіри, смушок тощо) займалася кооперативна всеукраїнська спілка «Добробут». М'ясозаготівлі становили 72%, а молока 24%, серед закупівель «Добробуту» у 1925/26 р., загальна сума яких сягнула 18,9 млн крб. [459,с.96]. Недорід 1924 р. виявився сприятливим для м'ясозаготівель, тому що селяни здавали худобу, яку кооперативні спілки масово приймали на заготівельних пунктах, відправляючи до Харкова, Ленінграда, Москви. Лише Полтавська спілка «Добробуту» придбала у селян 11 тис. голів худоби, замість 3-х тис. за планом [479,с.24]. Протягом 1924/25 р. «Добробут» заготовив 10680, 1925/26 р. – 19319, 1926/27 р. – 19230, 1927/28 р. – 63287, 1928/29 р. – 64012 т м'яса [480,арк.18]. У 1925/26 р. селяни продали через кооперативну систему «Добробута» 63 тис. голів великої рогатої худоби, 6 тис. овець, 12 тис. свиней, 155 тис. пудів готового м'яса [481,арк.78–79], що загалом, особливо з розрахунку на загальну кількість худоби в сільському господарстві, становило мізерну частину.

М'ясний ринок в УСРР був значно ширшим, не кажучи про зовнішній, але його наповнення залежало від декількох факторів. У звіті м'ясного відділу «Добробуту» за жовтень 1924 – січень 1926 р., зазначалося, що тваринницька галузь в Україні була представлена переважно робочою і молочною худобою, менше м'ясними породами. На ринок надійшло тоді 20 млн пудів [482,арк.16–19], але вибракуваних молодняка та старої худоби, яку збували восени та ранньої весни, тому що ціна зростала у декілька разів. Сезонність продажу м'яса є показовою для селянських господарств. Восени його продавали масово, тому що, завершувався період літньої відгодівлі молодняка. Реалізація живої худоби була малоліквідною. Так, у січні – березні 1927 р. реалізації худоби становили 3% у прибутках селянських господарств, протягом жовтня – грудня – 9,3%, а за першу половину 1928 р. від збуту м'яса 14,2% [199,с.172], хоча тоді спостерігалася тенденція вимушеного збуту худоби, щоб уникнути надмірного оподаткування. Позначилася жорстка політика розкуркулення та хлібозаготівель.

Селяни намагалися продати худоби не державним та кооперативним заготівельним органам, а приватним підприємцям, тобто уникнути посередництва. Від приватника вони одержували у січні – березні 1927 р. 33%, а від продажу сусідам – 59,3% надходження до сімейного бюджету. «Приватник-перекупник» і «селяни-неторговці» були основними покупцями корів, волів, коней у селянських господарствах. У січні-березні 1927 р. на Поліссі перекупникам належало 99% придбаної у селян худоби, у квітні – червні – 100%, липні – вересні – 100%, жовтні – грудні – 100%, на Правобережжі у січні – березні 1927 р. – 95,2%, у квітні – червні – 95,9 %, у липні – вересні – 95,4%, у жовтні – грудні – 96,8% [199,с.172]. Відсоток прибутку селянських господарств від продажу живої ваги саме цим двом «контрагентам», тобто споживачам, майже не змінився протягом наступного 1928 р., хоча на Лівобережжі він був на відсотків десять меншим. Незалежно від рівня забезпечення землею селянських господарств частка надходжень до сімейного бюджету від продажу живої худоби була майже однаковою для всіх соціальних категорій селянства. У 1926 р. ціна пуда м'яса дорівнювала 4,3, у 1927 р. 7,3 пудам пшениці [478,с.32].

Кооперативна форма збуту протягом другої половини 1920-х рр. почала набувати адміністративно-примусового характеру, тому що спілки і товариства діяли згідно плану заготівель сільгосппродукції в УСРР, а виконанням займалися конкретні кооперативні спілки, які щомісяця видавали товариствам наряди. За три квартали 1927/28 р. 64% обсягу м'ясозаготівель виконали 5 союзів, а 13 союзів купували м'ясо на базарах [483,арк.65]. Селяни, які час від часу здавали худобу, відслідковували ціни, з'ясовували вигідність та своєчасність її продажу. Якщо бідніші, а інколи і середняцькі господарства, активно збували робочу чи продуктивну худобу, то заможніші охоче її купували, відтак зростала частка прибутковості саме за рахунок продажу фізичним особам, а не кооперації. Ціни на худобу у 1926 р. суттєво зросли, хоча у 1925–1926 рр. були стабільними, тому збільшився і попит на худобу. Якщо у 1925 р. пара волів коштувала 184 крб., то у 1926 р. – 273 крб.,

кінь – 104 крб. та 165 крб., корова – відповідно 60 крб. у 1925 р. та 92 крб. у 1926 р. [377, с.100].

Покажемо, з точки зору підприємливості селян 1920-х рр. та загалом селянської економіки, є еквівалентне співвідношення вартості вола до кількості пудів жита. За пару волів у січні давали 111 пудів, у квітні 185 пуд., у жовтні 1925 р. – 219 пудів, а протягом 1926 р. динаміка була такою: у січні – 183, у квітні – 251, у жовтні – 356 пудів жита [377, с. XXI]. За коня годні були викласти 62 пуди у січні, 48,6 у квітні 49, у жовтні 1925 р. 125 пудів, а наступного року – 106 пудів у січні, 155 пудів у квітні, 208 пудів у жовтні [377, с.189]. Вартість корови, якщо порівняти з житнім коефіцієнтом, виросла за 1925 р. у 2 рази, за 1926 р. у 3 рази. Купівельна спроможність селянських господарств була різною, а вартість худоби неухильно зростала, що загалом свідчило про функціонально-системне відродження сільськогосподарського виробництва внаслідок непу. Якщо взяти вартість коня, то його пересічна ціна в УСРР становила 165 крб., хоча на Лівобережжі – 193 крб. [377, с.120].

Недорід 1924 р. знизив ціни на худобу, але з другої половини 1925 р. вони почали стрімко зростати. Селяни відреагували на поліпшення сільського господарства, але сезонність вирізнялася не лише кліматичною мінливістю, а також цінами на худобу. Так, восени 1925/26 р. кінь коштував 117, весною 178 крб., воли робочі 206 та 287 крб., корова дійна 63 і 100 крб., корова ялова 50 і 84 крб., а восени 1926/27 р. кінь – 157, весною 171 крб., воли 270 і 292 крб., корова дійна 88 і 109 крб., корова ялова 76 крб. восени і 90 крб. весною [377, с. XV]. Після жнив 1926 р. ціни щомісячно зменшувалися до зими, а напередодні весняних робіт систематично зростали.

Статистика руху цін на сільськогосподарську продукцію в Україні середини 1920-х рр. зафіксувала їх поступове підвищення, особливо на худобу. Так, весною 1925 р. 4-х річний кінь коштував 87 крб., хоча на Лівобережжі та в Степу 106 крб., а влітку пересічна ціна зросла до 95 крб. [305, с.10]. Кожен сезон супроводжувався підвищенням цін на робочих коней, тобто селянські господарства виходили з кризи, зумовленої періодом у

1924/25 р. На початку січня 1926 р. за коня в Україні просили 126 крб., у квітні 183 крб., у липні 181 крб., у жовтні 1927 р. 164 крб., у квітні 176 крб., а найдорожче він коштував на Лівобережжі – до 200 крб. [305,с.10–11].

Ринкові ціни залежали від попиту та конкуренції між селянськими господарствами – власниками товару, від сезонного коливання врожайності та валового збору основних зернових культур. Недорідний 1924 р. зумовив відносно зменшення пересічної ціни робочого коня в Україні, тому у квітні 1925 р., тобто на час польових робіт, він коштував 87 крб. 11 коп., а на Поліссі та Правобережжі нижче середньостатистичної ціни. Два наступних роки вирізнялися стабільно високими цінами на робочих коней, вартість якого в еквівалентному співвідношенні перевищувала у декілька разів норму його річного утримання. Висока вартість робочої худоби унеможливлювала її дешевий і взагалі плановий збут, але селянин не поспішав розлучатися з конем, до якого звик і без якого не мав змоги обробляти землю.

Селяни, судячи з кількості заготовлених худоби та обсягів м'ясозаготівель, відвозили певну частину на ринок, але їх реалізація не була тією продукцією, яка визначала б напрямок приватного бізнесу. Протягом 1925/26 р. було заготовлено 245 тис. голів худоби (волів, корів, телят), з них 61 тис. придбав «Добробут» [484,с.3]. Свиной було куплено 98 тис., у тому числі кооперативною спілкою «Добробут» 12 тис., хоча в селянських господарствах їхня кількість сягала декількох мільйонів. Кооперація заготовила 5477 овець та ягнят, з них на внутрішній ринок відправили 1040, до союзних республік 4437 [484,с.6], тобто купували за внутрішніми заготівельними цінами, а згодом вивозили. Через систему «Добробуту» було заготовлено у 1925/26 р. 26,2 т м'яса, а на внутрішній ринок вивезли лише 12 т, решту поза Україну [494,с.8]. Кооперативні товариства «Добробуту» купили у селян 2 т сала, реалізованого переважно в Україні. Необхідно зазначити, що основним ринком збуту м'яса були міста РСФРР, які споживали разом 65% заготовленого в Україні м'яса, а на експорт відвантажували лише 4% [485,арк.4]. Кооперативна форма збуту продукції

селянських господарств посідала вагоме місце в торговому обороті, про що свідчить питома вага фахової кооперації в республіканських закупівлях 1926/27 р.: м'яса 28,7%, яєць – 61,1%, птиці – 89%, вершкового масла 78,2%, городини 98,4% [464,с.62]. Отже, їй вдалося зацікавити основних виробників сільськогосподарської продукції до взаємної співпраці.

Два фактори суттєво впливали на ринок м'яса: ціни та напівнатуральний уклад життя селянського двору. Між приватними та кооперативними цінами на свіжу яловичину відмінність була незначна. У жовтні 1926 р. на Поліссі за кілограм м'яса приватник брав 54 коп., у жовтні 1927 р. – 57,5 коп., а в кооперації – 52,5 коп. [377,с.22]. Існувала різниця між цінами в окружних містах та по селах. Приватник, а ним міг бути селянин-підприємець, продавав в місті яловичину на 10–12 коп. дорожче сала. Свіжа свинина на приватному ринку Полісся в містах коштувала тоді від 62 до 66 коп. за кг, а по селах від 42 до 56 коп. [377,с.24]. Приватні і кооперативні ціни на м'ясо не стимулювали збільшення на ринкові його маси, а з другого боку селянський двір вирізнявся відносно високим рівнем внутрішнього споживання м'ясопродуктів та жирів загалом. Продукція тваринництва у 1928/29 р. посідала у валовому прибутку сільськогосподарської продукції загалом 28,5%. Якщо взяти за сто процентів всю продукцію тваринництва, то частка свіжого м'яса у валовому прибутку становила на Поліссі 14,2%, на Правобережжі – 27,1%, на Лівобережжі – 28,6%, в Степу – 30,1% [486,арк.6]. Обсяги м'ясозаготівель протягом другої половини 1920-х рр. збільшилися. Так, у 1926/27 р. селяни продали 79,4 тис. т, то у 1928/29 р. 240 тис. т м'яса, з них через систему кооперативних товариств і спілок 32,9% у 1925/26 р., 52,4% у 1927/28 р., 64,1% у 1928/29 р. [469,арк.25]. За 9 місяців 1929 р. було реалізовано 89 тис. т, з них сільгоспкооперацією 45% [469,арк.159]. Купівельна спроможність пуда м'яса, масла, яєць та шкірсировини була значно вищою від вартості зернових, тому селяни часто продавали худобу, особливо молодняк, щоб забезпечити себе посівним матеріалом, борошном, крупами. Ці статистично-економічні показники продажу, заготівель м'яса та

живої худоби розкривають економічну участь селян у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, а також їхню соціально-трудова та комерційно-виробничу активність.

Отже, підсумовуючи особливості продажу селянами живої худоби та свіжого м'яса, сала у 1920-х рр., слід виокремити зростання цін на цей товар, а також зростання обсягів збуту через кооперативну систему. Специфіка полягала в тому, що серед живої худоби, яка відчужувалася на ринок, переважала вибракувана частина, яка втратила продуктивну здатність. Висока вартість робочих волів та коней, особливо в роки відносної економічної стабільності, свідчила про їх неабияке значення для селянського двору. Селянин, будучи організатором сільськогосподарського виробництва, тобто дрібним товаровиробником, ніколи не продавав фізично міцних волів та коней, якщо його не примушували обставини. Щороку відбувалося оновлення стада худоби, про що свідчить загальна кількість заготовлених шкур великої рогатої худоби – 1,1 млн голів, з них «Сільський господар» купив лише 31 тис., а конячих шкур було придбано у 1925/26 р. 45,5 тис. [484,с.10]. Зазначу, що в Україні тоді було понад 8 млн, а коней 5 млн голів [486,арк.7], тому відсоток реалізації незначний. Система сільськогосподарської кооперації, створивши 27 відгодівельних баз, а також через селянський ринок поставила для РСЧА, військ ДПУ і держпромисловості понад 100 тис. коней [469,арк.37].

Господарсько-підприємницька діяльність селянського двору не обмежувалася лише збутом живої худоби та м'яса, а реалізацією іншої продукції тваринництва – зокрема молочної. Для цієї галузі селянського сімейного підприємництва передбачалася наявність продуктивної худоби, тобто корів. Статистичні дані ЦСУ УСРР демонструють різні стартові можливості селянських господарств, враховуючи наявність чи повну відсутність корів. На початку 1920-х рр. відбулося значне скорочення поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, викликане посухою у південних губерніях та голодом. У 1922 р., порівняно з 1913 р., в Україні від

виснаження загинуло 1,6 млн коней [487,с.16]. Протягом 1923–1929 рр. в українському селі майже не змінилася питома вага безкорівних селянських господарств, яка становила 35% [200,с.83], тобто кожен третій двір не був «молочарським», а кожен другий мав одну корову, тому ледве забезпечував власну родину молоком, сметаною, маслом власну родину. «Молочний бізнес» припадав на господарства з двома, трьома і більше коровами, але таких господарств було близько 11%. Вони справді мали товарні лишки м'ясо-молочної продукції, навіть виявляли інтерес до кооперативного збуту. Наприклад, у 1925 р. Малинський сільськогосподарський кооперативний союз, крім інших мав 30 молочарських товариств, які об'єднували 21% господарств [488,с.22]. Того ж самого року Павлоградський райсільгоспсоюз також приступив до переробки і збуту молочних продуктів, продавши 250 пудів масла, 270 пудів сиру, 150 пудів сметани і 900 відер молока [489,с.24].

Більше третини селянських господарств в УСРР не мали корів, відтак були потенційними покупцями молочної продукції, а дві третини займалися її продажем на ринкові та кооперації. Половина господарств, які мали одну корову, фактично не впливали суттєво на формування внутрішнього ринку молочної продукції, а високотоварними були господарства з двома коровами. Молоко та молочні продукти посідали в огульній продукції села 26–28%, а м'ясо 41–52% [199,с.15], тобто рівень товарності цих двох ключових видів продукції тваринництва суттєво вирізнявся.

Кооперативна форма селянського сільськогосподарського підприємництва мала загальні фінансові, торгові, виробничо-заготівельні показники, які потрапили до різних звітів, статистичних довідників, аналітичних розвідок. Товарообіг системи сільськогосподарської кооперації у 1925/26 р. збільшився у 2 рази порівняно з попереднім роком [459,с.95]. Його зростання відбулося завдяки розвитку центрів фахової кооперації («Добробут», «Кооптах», «Плодоспілка» тощо), але вони спиралися на організаційно-виробничі можливості селянських господарств – приватних підприємців. Саме вони були основними постачальниками

сільськогосподарської продукції для кооперативних заготівельних установ, переробних закладів виробничо-збутових кооперативних спілок. Зазначу, що їх товариства посідали 49%, а спілки 29% у кооперативному товарообігові. Питома вага кооперації у всеукраїнському товарообігу досягла 10%, а сільської продукції 21% [459,с.96]. Дві третини обсягу машинопостачання здійснювалося через кооперативні установи, виконуючи функцію матеріального стимулювання, хоча класовий принцип розподілу техніки використовували для обмеження так званих куркульських господарств.

Підприємницькі функції селянського кооперативного двору фактично завершувалися з виконанням конкретної угоди по відвантаженню продукції, а опосередкована участь продовжувалася через збутові операції, тобто посередницькі між селянами та ринком. Для постачання промисловими товарами периферії, кооперативні спілки купували їх у приватника – до 6% закупівель кооперації, у державних установ – 40%, а також 41% у самого «Сільського Господаря» [459,с.97]. Реалізація товарів серед некооперованого населення зменшилася. Кооперативні товариства купували у спілок половину товарів, а частка приватних перекупників становила близько 10%. Спілки переклали частину заготівельних операцій на товариства. З усіх закупівель, здійснених спілками у 1925/26 р., на кооперативні товариства припадало 65%, на долю безпосередніх виробників 19%, приватних осіб 11%. Частка двох останніх скоротилася на 7%, якщо порівнювати з 1924/25 р.

Посередницька участь кооперативного товариства мала позитивні і негативні впливи. Пропонуючи товариству незначні партії продукції, селянський двір уникав транспортних витрат, податків, бюрократичних перешкод, ринкового збору, але не впливав на формування заготівельних цін. Участь кооперації не позбавляла селянина права вільного продажу худоби, однак він потрапляв у залежність від фінансово-податкової системи, набував дещо інших соціально-економічних ознак.

Середина 1920-х рр. вирізнялася структурними ознаками кооперативного продажу товарів. Споживчі товари неухильно зменшувалися,

а сільськогосподарського призначення зростали. Наприкінці 1925/26 р. останні склали 93% товарообігу кооперативної мережі. Активно відбувалися хлібофуражні операції, а плодоовочеві посідали мізерну частину. Так, «Плодоспілка» пропонувала гриби, мед, вино, фрукти, витративши кошти на заготівлю, збереження, переробку і доставку їх на ринок, однак торгові операції виявилися для неї збитковими. «Затоварювання» спостерігалось у низці сільських магазинів, які не могли продати приладдя для бджільництва, садові інструменти, механізм для переробки фруктів.

Комерційно-торгові операції «Сільського Господаря» виглядали дуже переконливо, але їх конкретна економічна ефективність по відношенню до селян була нівельована. Зокрема, із 20 млн крб. промтоварів, відвантажених кооперації, чверть становили сільгоспмашини, але їх продавали колгоспам, державним установам, кооперації, а приватним особам жодної одиниці. Значну частину реманенту селяни виготовляли кустарно-ремісничим способом, а замість тракторів використовували «тяглову силу» – волів, коней, інколи і корів.

Створення виробничо-збутових форм кооперації та активізація м'ясного ринку спонукали правління «Добробуту» до організації кооперативної відгодівлі худоби в селянському секторі. «Кооперативну відгодівлю худоби з боку її організаційних форм, – зазначалося в одній з публікацій у 1927 р., – треба поділити на дві групи: відгодівля централізована, коли відгодівлю проводить господарським засобом якийсь щабель кооперативного об'єднання, і відгодівля децентралізована, коли відгодівля запроваджується безпосередньо в селянському господарстві, а кооперація лише контракує цю худобу, авансуючи та кредитує ці операції» [490,с.75]. Централізована відгодівля виявилася збитковою для «Добробуту», тому що було багато посередників та видатків на її забезпечення кормами, а децентралізована була вигідніша. «Отже, – наголошував І. Подоляко, – маємо, що при контракції навіть за умови, що селянин заплатить 12 крб. комісової нагороди всім трьом щаблям

кооперативної периферії накладні видатки будуть на 1 крб. 19 коп. менші, ніж за централізованої відгодівлі, при чому селянинові за відгодівлю кожної голови відраховується 10 крб. та ще залишиться йому ж близько 50 коп. чистого прибутку з кожного пуда м'яса, тобто 11 крб. з 1 голови: коли продажна ціна буде 10 крб. за м'ясо й 4 крб. 50 коп. за живу вагу худобі, то всього від відгодівлі 1 голови селянське господарство матиме користі 10 крб. за свою роботу й 11 крб. комерційного прибутку, тобто 21 крб., а при відгодівлі 1 пари волів це становитиме 42 крб., що безумовно, вже може бути підмогою в селянському господарстві та ще до того пара волів залишить близько 350 пудів гною, що теж слід оцінювати по 1^{1/2} коп. пуд, або 5 крб. 20 коп. з 1 голови» [490,с.76]. Розрахунки сучасника тих років, які можна вважати менеджментом від кооперативної відгодівлі худоби періоду «непівського ренесансу», розкривають господарський механізм селянського сільськогосподарського підприємництва в галузі тваринництва. Ціни, цифри мають відносне значення, а головне економічно-організаційна форма бізнесу селян.

У газетах та журналах 1920-х рр. друкувалися статті з аналітичним оглядом селянських листів. «Підсумовуючи листи змістом питань, що цікавить авторів, – писав тоді їх оглядач від «Добробуту», – можна бачити, що найбільше інтересу селянство виявляє до справи організації маслопереробних заводів. Є лишки молока, дайте народу, як найкраще їх використати, бо тепер віддаємо за безцінь усяким перекупцям і «баришникам». Отаке запитання ставлять одні. Інші цікавляться, де і як можна дістати кредити в сільбанках на молочарство, а ще інші, налагодивши, видно, переробку молока, запитують уже, як організувати збут масла» [491,с.49]. Питаннями організації кооперативного збуту молока цікавилися колгоспи колоністів – німців, поляків, чехів. Наприклад, Плужанського району Шепетівської округи, тобто навіть не в місцях їх компактного проживання. Для них, а також інших селян, кооперація пропонувала придбати сепаратори вітчизняного та іноземного виробництва. Наркомторг

УСРР встановив 27 лютого 1927 р. відповідні ціни на молочарсько-переробну техніку. Імпортні коштували від 22 до 87 крб. Наприклад, сепаратор «Віола №4» на 8 відер молока коштував 51 крб., «Мілька №1» на 4 відра 22 крб. 67 коп., а «Лакта №1» на 6 відер 34 крб. 78 коп. [492,с.112]. Зможний селянин, який мав декілька корів, мав можливість для їх придбання. Відгодівля худоби за 130 днів обходилася селянинові 40–48 крб. за голову, а нагулювала худоба за цей час 7 пудів, вартість пуда становила 7 крб. [493,с.44], відтак він був спроможний купити сепаратора.

Прагматичний селянин реагував на ті форми збуту, які були вигідними для нього, що давали гроші одразу, уникаючи бюрократичних перешкод. На м'ясному ринку України основним споживачем був приватник. Саме він наповнював внутрішній ринок м'яса, купуючи його у селян, тому що «...скотарсько-молочарська кооперація, через те, що мала в своєму розпорядженні дуже незначні грошові засоби і ще менше одержувала кредитів від органів регулювання, не охопила належною мірою м'ясного ринку України» [494,с.51]. У листопаді 1927 р. селяни, крім кооперації, самостійно вивозити м'ясомолочну продукцію на ринок. «Те, що селянство минало з продажем худоби кооперацію, – зазначалося в кон'юнктурному огляді ринку, – пояснюється двома чинниками: відсутністю у кооперації належних грошових засобів та можливістю продажу худоби селянством безпосередньо на ринку, або через приватника на вищі ціни» [494,с.51]. Державно-кооперативні заготівельні контори придбали 25–30% загальної реалізації худоби та м'яса в селянських господарствах [478,с.34], а решту купили непмани-торговці, тобто перекупники.

Розвиток системи фахової виробничо-збутової кооперації розпочався фактично у 1924/25 р., а у жовтні 1926 р. уже діяло 570 скотарсько-молочарських, 407 універсальних товариств, які займалися реалізацією відповідної продукції. Їх економічна ефективність залежала від обігових коштів кооперації та виробничого потенціалу селянських господарств. Наприклад, на Харківщині восени 1926 р. було 215596 дворів, у яких

налічувалося 889 тис. голів худоби, решту дрібна – вівці, свині, але 38,1% господарств були безкорівними [495,с.87], тобто споживачами молока. Його товарні лишки в окрузі становили тоді близько 5 млн пудів на рік, а потреба лише Харкова 6,4 млн пудів молока. Доводилося завозити з інших районів. Кооперативна мережа охоплювала 24,6% ринкового обігу свіжого молока, а «...решта 75,4% належить приватникові-перекупщикам та сільським молодіцям, що глечиками чи бідонами щодня на своїх плечах приносять молоко з околиць сіл, втрачаючи на це за рік 400000 робочих днів» [495,с.88]. Селянський «молочний бізнес», якого П. Сошенко ототожнював з «брудним глечиком» та «жінкою-селянкою з коромислом, що кожного дня гне її до землі», давав реальні гроші щодня, хоч і мізерні. Наприклад, пуд масла на вільному ринку коштував 47 крб., а кооперативні маслозаводи платили селянинові 37–38 крб., що змушували селян шукати найвигіднішу форму збуту. «І справді, – зазначалося в кон'юнктурному огляді, – увесь час можна було спостерігати, що коопероване селянство, а часом і товариства продавали масло, переважно, приватникові, або, якщо була хоч якась змога, самі виступали на ринку, уникаючи всіма приступними засобами від збуту продукції через вищі щаблі своєї кооперації» [494,с.53]. Отже, селянин використовував найліпшу нагоду для прибуткового збуту молочної продукції, вдаючись до кооперативної та приватної форм реалізації.

Наявність корови у селянському господарстві свідчила про його функціональну та соціальну повноцінність, а про власника судили за його дбайливим ставленням до корови, яку вважали годувальницею родини. В Україні корова давала 67 пудів молока, а підрахунки показали, що навіть 100 пудів молока на рік не забезпечували її рентабельності [496,арк.176]. Молоко серед планових заготівель системи сільськогосподарської кооперації посідало у 1927/28 р. 60%, у 1928/29 р. 65% [466,арк.18], тобто кооперативні товариства виявляли активність, купуючи його у селян. Половина молокопродуктів, за підрахунками фахівців 1920-х рр. [459,с.101], реалізовувалася у роздріб. На 1 липня 1927 р. було кооперовано лише 3,9%

безкорівних господарств, а через систему кооперації збувалося 21,5% товарних лишків молочної продукції, з них молока 5,9% [496,арк.6], решту селяни збували самостійно на ринкові.

Молоко було продуктом харчування і сировиною для виготовлення вершкового масла, сметани, твердих сирів, які мали попит на внутрішньому і зовнішньому ринках, а ціни мали мотиваційну силу, стимулюючи селянські господарства до підприємницької діяльності. Для виготовлення одного пуда масла потрібно було 24 пуди молока, а для одного пуда сиру – 10 пудів молока [497,арк.10]. Якщо корова давала 67 пудів молока на рік, то селянське господарство з однією коровою могло виготовити три пуди сиру, тому його товарним збутом займалися забезпечені коровами двори, які спеціалізувалися на цьому виді продукції. Ціна одного кілограма вершкового масла у три – п'ять разів перевищувала вартість м'яса, враховуючи попит та недостатнє його виготовлення (див. табл. 13).

Таблиця №13

Кооперативні та приватні ціни вершкового масла в УСРР 1926–1927 рр.
(в копійках за кг) [377,с.30–32]

Роки	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ
Кооперативні				
1926	205	189,2	224,0	183,2
1927	193,3	189,4	206,2	193,0
Приватні				
1926	175,0	175,4	221,5	185,3
1927	176,3	185,9	207,9	182,3

За таких умов селянське господарство, яке спеціалізувалося на молочної продукції, намагалося самостійно збувати масло, хоча кооперативна ціна також влаштовувала, але селян відштовхували методи заготівель, особливо наприкінці 20-х рр., коли система контрактації поступила підвірному доведенню заготівельних планів. Пересічно кооперативні ціни не падали нижче 2 крб. за кілограм. На 1 січня 1926 р.

«Добробут» заготовив 73,6 тис. пудів масла та 15 тис. пудів [481,арк.66]. Попит міст України на вершкове масло у 1927/28 р. становив від 20 – 30 тис. пудів, а «Добробут» міг дати 92 тис. пудів [498,арк.493]. Протягом 1928/29 р. було придбано 2309 т масла [485,арк.4], а за 9 місяців 1929 р. 2860 т, відтак кооперація забезпечувала 58% заготівель вершкового масла [466,арк.159]. Три кооперативні спілки (Волинська, Поліська та Мелітопольська) реалізували 56% всієї кількості заготовленого масла.

Застосування у 1929–30 р. адміністративно-обов'язкового примусу здавання молока селянськими господарствами фактично зруйнувало економічні стимули для кооперативного збуту, а також унеможливило повноцінну приватну торгівлю на ринкові. Рішення сільської ради чи загальних зборів земельної громади про заготівлі молока ставали законом місцевого значення. З річного надою на одну корову мали здати молока: господарства незаможників – 18 пудів від корови, середняцькі – 24 пуди, заможні – 30 пудів [499,арк.22]. Для південних регіонів перелічені норми збільшувалися на 15%. Функціональне та організаційне згортання непу та реорганізація кооперативної системи обмежували підприємницьку діяльність селянського господарства в царині реалізації власної продукції.

Кооперативним збутом яєць, гусей, курей займалося Всеукраїнське товариство по збуту та експорту продукції птахівництва («Кооптах»), а також інші форми кооперації. Птахівництво вважалося традиційно додатком селянського двору, а не комерційною сферою, однак створення в Україні кооперативних фахових товариств надало цій галузі підприємницького спрямування. Організований продаж яєць кооперації фактично розпочався у 1923 р. через мережу Вукоопспілки, яка заготовила 106 вагонів, у 1924 р. – 520 вагонів, а «Сільський господар» 43 вагони. Протягом 1924 р. було заготовлено споживчою кооперацією 49,1 млн, сільськогосподарською 3,5 млн, «Кооптахом» 35,1 млн, а приватником продано 13 млн яєць [500,арк.84]. У 1924/25 р. товариства споживчої кооперації заготовили 73 млн, сільськогосподарської 43,2 млн, «Кооптах» 54,3 млн, приватний сектор 47

млн яєць [500,арк.83]. Заготівлею яєць по селах займалися первинні кооперативні товариства, доставкою яких переймалися діти, особи похилого віку, тобто так звані корзинники. Закупівлю яєць здійснювали у 1925 р. 2519 споживчих і 1333 сільськогосподарських товариств. Питома вага «Кооптаху» серед союзних заготівель яєць становила у 1923 р. 9,1%, у 1924 р. – 14,4%, у 1925 р. – 17,6%, у 1926 р. – 21,2%, а в Україні 23,1% у 1923 р., 46,8% – у 1924 р., 40,5% – у 1925 р., 52,1% – у 1926 р. [501,арк.150]. За 1927 р. було відправлено за кордон 1724 вагони яєць [501,арк.151].

На середину 1925 р. в Україні було 26 млн курей та 1,4 млн гусей, а заготовили лише гусей 639,8 тис. шт, а на 1 листопада 1926 р. понад 1 млн шт. [501,арк.152]. Зростання кількості заготовленої кооперацією птиці свідчило про зацікавлення селянських господарств в її реалізації. Зокрема, у 1924 р. було придбано «Кооптахом» 185 тис., у 1925 р. – 875 тис., у 1926 р. – 1,5 млн, у 1927 р. – 2,3 млн, у 1928 р. – 4 млн штук птиці [502,арк.55]. Понад 1 млн битої та 242 тис. шт. живої птиці було експортовано у 1928 р. до Німеччини, Англії, Австрії, Франції, Америки [503,арк.34]. За десяток яєць приватник правив у жовтні 1926 р. 40 копійок, а у жовтні 1927 р. – 38 копійок в місті, на селі пересічно 33 копійки [377,с.32]. Ціни на яйце протягом 1925–1927 рр. в окремих регіонах майже не змінилися. Підвищення спостерігалось лише у січні кожного року, що було викликано сезонними особливостями. Так, на Волині у січні 1926 р. десяток яєць коштував 46 коп., у січні 1927 р. – 41 коп., на Дніпропетровщині 38 коп. та 49 коп. [305,с.32]. Вони наближалися до ціни одного кілограма м'яса яловичини. За рівнем товарності продукції сільськогосподарського характеру яйця перевищували показники реалізації м'яса і сала, поступаючись технічним культурам. Селянське господарство продавало у 1923/24 р. 39,2% яєць, у 1925/26 р. – 53,6%, у 1927/28 р. – 58,9% [199,с.15]. Пух та пір'я переважно залишалися у подвірному використанні, тому що товарність яких сягала 13–21% обсягу цієї важливої для побуту сировини. У зимові місяці селяни виготовляли із пір'я подушки, ковдри, інші предмети для родини.

4.3. Особливості кооперативної закупівлі селянського хліба

Основними хлібозаготівельними організаціями були державні, акціонерні, кооперативні та приватні структури. Для з'ясування ролі і місця безпосередніх виробників зернових культур, без яких згадані сектори залишалися б просто бездіяльними, важливо віднайти не лише оптимальну форму збуту продукції, але й показники його ефективності – ціни, обсяги заготовленого зерна, тобто конкретні наслідки підприємницької діяльності селянського двору, його соціально-економічну мотивацію продажу.

Початок 1920-х рр. виявився несприятливим для хлібних та сировинних операцій кооперативної системи, тому що п'ять південних губерній, господарства, які були основними виробниками зернових культур, потерпали від посухи і голоду. Зазначу, що у 1915 р. Донецька, Катеринославська, Одеська губернії мали 223 млн пудів товарних лишків зернових (жита, пшениці, ячменю, вівса), а Полтавська, Харківська і Київська разом давали 83 млн пудів [504]. Посуха 1921 р. на півдні УСРР фактично зруйнувала зерновиробництво у степових регіонах. Нарком землеробства УСРР І.Є. Клименко, виступаючи у 1921 р. на VII Всеукраїнському з'їзді рад, назвав цифру валового збору зернових – 200 млн пудів [362,с.42]. Внаслідок голоду на третину скоротилася посівна площа зернових в степових районах, а також на половину зменшилася кількість робочої худоби [504], тобто 1921–1923 рр. Україна де-факто перестала бути житницею не лише Європи, а й серед радянських республік.

Комерційно-підприємницьку діяльність селянських господарств із виробництва та самостійного збуту зернових і технічних культур унеможлилювали продрозкладка, згодом продподаток, враховуючи ставки останнього щодо валового збору хліба. Якщо взяти за основу збір зернових 1921 р. (200 млн пудів), то стає незрозумілою сума продподатку 1921/22 р. – 164 млн пудів, виконаного лише на 50% – 82,9 млн пудів [505]. Хлібозаготівельна кампанія 1922/23 р. обмежилася завданням 94,9 млн пудів,

однак було зібрано 91,1 млн пудів, відтак говорити про товарність годі, а якщо і продавали хліб, то вимушено, щоб покрити борги.

Валовий збір зернових 1923 р., котрий становив 858 млн пудів [355,с.243], оживив хлібний ринок в Україні. Наприклад, селяни Одеської губернії вивезли на місцевий ринок близько 17 млн пудів, з них четверту частину давали господарства з наділом понад 11 десятин, а дві третини селянських фермерських господарств понад 15 десятин землі мали товарність продукції 70% [32,с.101]. Наприкінці 1923 р., на думку деяких аналітиків 1920-х рр. [506,с.79], сільськогосподарська кооперація поступово підвищувала роль і місце серед хлібозаготівельних організацій. При Наркомвнуторзі УСРР була створена комісія по регулюванню хлібної торгівлі, членом якої був представник правління «Сільського господаря» З.Г. Колачинський [507,арк.28]. Врожай 1923 р. спонукав заготівельні контори і приватних підприємств до активної роботи. На хлібному ринкові у 1923 р. працювало 14 установ, але 10 вересня їх кількість обмежили до 8 організацій: Вукоопспілка, «Сільський господар», Українбанк, Укрдержторг, Хлібопродукт, Держбанк, Центросоюз та Український мукомольний трест (Укрмут). Кожен мав заготовити близько 10 млн пудів [507,с.15]. Восени 1921 р. замість 500 тис. пудів, передбачених закупівельними планами «Сільського Господаря», вдалося купити у селян 125 тис. пудів збіжжя, яке споживали робітники заводів та фабрик «Південсталі». На хлібному ринку вільно почували себе приватні скупники селянського хліба. Весною 1923 р. кооперація придбала рештки хліба – 300 тис. пудів, які переважно залишилися після сівби у селян Полтавської та Харківської губерній. Усього за період з серпня 1922 р. по липень 1923 р. «Сільським Господарем» було заготовлено 637 тис. пудів основних зернових культур, а кооперативними союзами 1,6 млн пудів [508,с.15]. Пшениця, ячмінь і жито становили переважну більшість хліба, купленого кооперацією.

Хлібозаготівлі сільськогосподарської кооперації, починаючи з 1922 р., послідовно збільшувалися, що свідчило про поживлення товарообмінних

операцій між кооперативною системою та селянськими господарствами. Якщо з врожаю 1922 р. сільгоспкооперація придбала 800 тис. пудів селянського хліба, то наступного господарського року 25 млн пудів, у 1924 р. 18 млн пудів, у 1925 р. 20 млн пудів, а загалом кооперація дала 42% обсягу хлібозаготівель в Україні [509,с.49]. Отже, основна робота зосереджувалася на місцях – між товариствами та селянами-підприємцями. За попередніми підсумками хлібозаготівель 1922–1925 рр. лише «Сільський господар» придбав 23 млн пудів селянського хліба, а вся система сільгоспкооперації 64 млн пудів [510,с.13]. Вона розпочала свою діяльність з капіталом 100 тис. крб. золотом, а на 1 березня 1923 р. він сягнув 740 тис. крб. [511]. Хлібний відділ «Сільського господаря», яким керував С.О. Кузьминський, просив 33 тис. червонців для закупівель 1 млн пудів хліба, з них на 1 серпня 11 тис., а на 10 серпня 22 тис. червонців [513,арк.154]. Тверда радянська валюта забезпечувала ефективність проведення хлібних операцій, хоча селяни не мали червонців, тому вони викликали у них зацікавлення. Питома вага сільгоспкооперації в хлібозаготівлі у 1923 р. становила 24,5%, у 1924 р. 26,2%, у 1925 р. 24,9%, у 1926 р. 37% [464,с.63]. За п'ять років участі в хлібозаготівлі, тобто від 1922 до 1926 р., сільськогосподарська кооперація купила у селян 153 млн пудів хліба [464,с.64], створивши сприятливе економічне поле для реалізації зернових культур, враховуючи доступні заготівельні ціни, хоча вони не дуже влаштовували заможні верстви села.

Селянин, будучи виробником і споживачем сільськогосподарської продукції, уважно стежив за ринковими та заготівельними цінами. Він прагнув прибутку, вигідної реалізації зернових і технічних культур. У жовтні – листопаді 1923 р. заготівельна ціна жита в Україні становила 25–27 копійок, а пшениці 46–50 копійок [514]. Про це писав голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар. На ринкові вони були значно вищими. Пшениця коштувала 80 коп. за пуд, а в деяких районах 91–92 коп., жито 35–38 коп. за пуд [515]. Наприкінці листопада ціни на жито та пшеницю збільшилися на 30%, тому що зріс попит на хліб, особливо закупівля великими партіями для

експорту [516]. Підвищення було зумовлено зростанням цін на промислові товари, особливо на побутову мануфактуру. Наприклад, на Полтавщині один пуд жита відповідав вартості одного аршина ситцю, а пуд махорки на київських ринках коштував 29 крб., що не відповідало ціні одного пуда основних зернових культур. Так, у Харкові пуд керосину коштував 2 крб. 30 коп. [517].

Високі ціни на промтовари, які почасти коштували валового збору зернових для конкретного селянського господарства, не стимулювали виробництва зернових культур, а брак побутових речей селянин виготовляв кустарним способом. Якщо фунт цукру-піску дорівнював пудові жита [518], то селянин вимушений був відмовитися від споживання таких гірких солодоців, користуючись цукром-сирцем, виготовленим із буряків. Від цінової політики на хліб, як зазначав на 8-й партконференції КР(б)У 12 травня 1924 р. член ЦК партії Е.Й. Квірінг, «залежало становище селянства» [508,с.16]. Заробляли не селяни, які здавали хліб по 20 коп. за пуд, а експортер хліба – держава.

За три роки хлібозаготівель (1921–1923 рр.), хоч і малосприятливих з економічно-господарської ситуації в українському селі, кооперативна система поступово завойовувала хлібний ринок. З 1 серпня 1923 р. до 1 лютого 1924 р. на ринок надійшло 110 млн пудів хліба, з них державні структури вивезли 66 млн, кооперація 20 млн, приватник 24 млн пудів [519,с.4], але їх основним постачальником були селянські господарства, відтак реалізація ними хліба належала до одного із видів виробничо-торгового підприємництва. Згаданий Е.Й. Квірінг називав у травні 1924 р. іншу цифру заготовленого хліба – 137 млн пудів, з них 30 млн пудів купили приватні підприємці [508,с.17]. Розходження щодо загальної кількості заготовленого, тобто проданого селянам хліба, пояснюється різними календарними датами. Так, на 1 квітня 1924 р. сільськогосподарська кооперація заготовила 25 млн пудів хліба, з них товариства дали 23,8 млн пудів, а решту через апарат «Сільського господаря» [520,с.17]. Пшениця

становила 5,6 млн, жито 1,6 млн, ячмінь 0,5 млн, кукурудза 0,2 млн [520,с.20]. Частка сільськогосподарської кооперації в загальному обсязі заготівель хліба в Україні становила у 1922 р. 27%, у 1923 р. 35% [521,арк.134].

Споживча кооперація також займалася хлібозаготівельною справою Укрдержплан, координуючи торговельні операції в УСРР, засвідчив у березні 1924 р. факт збільшення обсягів її хлібозаготівель у 3 рази [522]. На 1 лютого 1923 р. Вукоопспілка заготовила на кошти Держбанку 690 тис. пудів хліба, що становило 22,3% всіх хлібозаготівель цієї фінансової установи [523]. Заготівлі відбувалися за контрактами з безпосередніми виробниками продукції, але винятково для державних структур. На 10 листопада 1923 р. Вукоопспілка заготовила 4,7 млн пудів хліба [524], застосовуючи інколи цінову інтервенцію, тобто задля поступового підвищення цін на хліб купувало його у селян вище ринкових цін. Станом на січень 1924 р. нею було куплено 5,5 млн пудів селянського хліба, що на 3,5 млн пудів вище планового завдання [525].

На початку 1920-х рр. кооперація посідала вагоме місце в хлібозаготівля, якщо брати до уваги її заготівельні роль і місце. 20–22 квітня 1923 р. в Харкові відбулася нарада представників районних спілок сільськогосподарських кооперативів [512], учасники якої згадали два періоди реалізації продукції сільського господарства: перший співпав з початком осені 1922 р., коли всі організації та установи виявили небувалий попит на продукти, тому що перебували під впливом голоду 1921 р., а другий розпочався наприкінці листопада і тривав до весни 1923 р., протягом якого державні органи розподіляли власні хлібні ресурси серед районів споживання, пропонуючи великі партії зерна, тому селянського зерна у вільному продажу фактично не було. Вони не могли конкурувати, відтак продавали його у серпні – вересні за низькими цінами. Якщо в «сов знаках» 1922 р., то ціна одного пуда, але як номінальна, а не вартісна, сягала на

Херсонщині 2,5 млн крб., щоправда перекупники згодом правили 4,5 млн крб. за пуд збіжжя [526,арк.2].

Товарність сільськогосподарського виробництва, тобто відчужувана частина продукції для продажу, обміну, застави, не завжди була «товарним лишком». Наприклад, в зоні впливу Бахмацького сільськогосподарського союзу влітку 1922 р. так званий товарний лишок становив 3 тис. пудів хліба, але врахувавши потребу селянських господарств в рогатій худобі та мануфактурі, вимушений вивіз міг скласти 300 тис. пудів хліба [526,арк.5]. Товарний лишок формувався тоді під впливом господарських потреб селянського двору, особливо щодо забезпечення худобою, реманентом. Селянин обмежував внутрішнє споживання, щоб купити необхідні промтовари. Кооперація пропонувала селянським господарствам іншу формулу хлібозаготівель: залогові операції. Якщо селянин мав 400 пудів хліба та планував придбати плуга, то він залишав цей хліб в кооперації, а натомість одержував від неї 70% вартості хліба в позику [526,арк.5]. Він міг викупити хліб, тобто повернути його, продати кооперативному союзові, отримавши різницю між позикою та ціною хліба не у вересні, а весною, коли він коштував значно більше. Для хлібозадаткових операцій «Сільський господар» просив Всеукраїнську контору Держбанку виділити належні кошти. Така система економічної підтримки стосувалася селянських господарств з посівом до 3 десятин землі, яка справді створювала для них сприятливі умови для придбання необхідного реманенту [527,с.5–7].

Кооперація укладала з власником хліба, тобто селянином, фінансову угоду, сприяючи йому у придбанні реманенту та худоби, а з другого боку контролювала реалізацію хліба дрібних товаровиробників. З врожаю 1923 р. «Сільський господар» уклав угоди з районними спілками на закупівлю 3,2 млн пудів селянського хліба, розподіливши його таким чином: для кооперативних спілок Катеринославської понад 1 млн, Донецької 530 тис., Харківської 405 тис., Полтавської губернії 260 тис. пудів збіжжя, а для Київщини 386 тис. пудів [503,арк.168]. Угоди були укладені у вигляді позик

під задаток 25% вартості хліба кооперативних товариств, згодом через 18 днів ще позику у розмірі 25% вартості, а решту 50% після надходження хліба від безпосередніх виробників до складів кооперативної спілки. Ціна була не вище ринкової, а вивіз селянами хліба за цими умовами до кооперативних товариств мав завершитися до 25 вересня. Доход від реалізації хліба розподілявся таким чином: 20% «Сільському господареві», 15% кооперативним спілкам, 15% товариствам, а безпосередньому виробникові, тобто селянським господарствам, 45% від реалізації хліба. Хлібозаготівлі авансувалися у залежності від надходження передбачених партій хліба, а для заготівлі 1 млн пудів треба було 170 тис. червінців [503,арк.169].

Підприємницька діяльність селянського господарства залежала від фінансово-економічних факторів та валового збору зернових і технічних культур. Так, у 1924 р. в Україні зібрали 565,4 млн пудів хліба, що становило 52,4% збору 1916 р. та 65,9% валового збору 1923 р. [355,с.243]. За планом «Сільського господаря» кооперація мала заготовити 22 млн, але внаслідок недороду, зосередилися на 8 млн пудів хліба [454,с.23]. Хлібозаготівлями займалися 53 райсоюзи, тому із жовтня 1924 р. по 1 липня 1925 р. вдалося придбати 2,8 млн пудів селянського хліба, а всією системою сільськогосподарської кооперації 17 млн пудів, що становило 34,5% загального обсягу хлібозаготівель в Україні [521,арк.134]. Селянським господарствам вручали завдання з обов'язковим його виконанням в обсязі 50% вартості протягом двох тижнів, а заготівлями керував Наркомвнуторг, встановлюючи ціни, місце і план завозу хліба до різних районів УСРР та РСФРР. Апарат «Сільського господаря» придбав, за одними підрахунками, 8,7 млн пудів селянського хліба [528,с.5], а за даними його самого – 5,8 млн пудів [521,арк.134].

Недорід 1924 р. негативно вплинув на хлібозаготівлі не лише кооперації, а загалом в Україні, тому що державні, кооперативні та приватні організації купили тоді лише 55 млн пудів селянського хліба, у тому числі кооперація 35%, а в кампанію 1923/24 р. 102,3 млн пудів [521,арк.134].

Недостатня кількість зерна викликала підвищений попит, відтак і зростання цін. На початку лютого 1924 р. вони збільшилися на пшеницю до 30%, а на жито до 45% [529]. За пуд жита просили 82 коп., пшениці 1 крб. 21 коп. [530], а в березні 1924 р. жито коштувало 85 коп., пшениця 1 крб. 40 коп. [531]. Підвищення цін відбувалося протягом другої половини 1924 р. Міські ціни на зернові культури суттєво перевершили їх весняне підвищення, тому що восени 1924 р. пуд жита коштував 2 крб. 21 коп., пшениці 2 крб. 82 коп., вівса 2 крб. 31 коп., ячменю 2 крб. 12 коп. Високими виявилися і сільські ціни на хліб: пуд жита 2 крб. 18 коп., пшениці 2 крб. 82 коп., вівса 2 крб. 16 коп., ячменю 2 крб. 03 коп. [372,с.XV]. За таких умов торгівля селянським хлібом була справою прибутковою, однак його реалізація відбувалася переважно через державні та кооперативні заготівельні органи.

Хлібозаготівлі врожаю 1925 р. відбувалися за встановленими принципами, враховуючи планове завдання – 20 млн пудів, хоча в липні правління «Сільського господаря» сподівалося придбати 24 млн пудів селянського хліба [454,с.26]. Заготівлями займалися союзи та кооперативні товариства за контрактами, але зерно належало винятково «Сільському господарю», котрий витрачав на закупівлю хліба 11% від загальної суми, виділеної для заготівель сільськогосподарської продукції. У січні 1926 р. було заготовлено 12,4 млн пудів [454,с.27], а 1 квітня 1926 р. вся система сільськогосподарської кооперації придбала 35 млн пудів зерна [521,арк.134]. Хлібні операції становили 48% торгового обороту «Сільського господаря» [459,с.102], тобто він був конкурентом державних і приватних хлібозаготівельних організацій. Селяни, які вирощували кукурудзу, отримували кредит – 11 крб. 50 коп. на десятину засіву, отримавши для заготівельних операцій 641 тис. крб. [454,с.27].

Селянська торгівля хлібом залежала від наявності справжніх товарних лишків зернових культур, а також від попиту та цін. Не кожне господарство володіло лишками зерна, але кожне прагнуло вигідно його продати. У 1925 р. 33% селянських господарств південних районів України з наділом до 6

десятин землі продавали не більше 75 пудів хліба, а 13% дворів до 30 пудів; на Лівобережжі 55% господарств збували від 4 до 28 пудів на двір, на Правобережжі близько 14 пудів [376,арк.71]. Великими партіями ніхто з селян хліба не продавав, бо і не існувало великого фермерського господарства під зерновими.

Неп створив сприятливі умови для торгівлі, але вільного збуту продукції, особливо безпосередніми її виробниками, фактично не було, позаяк спостерігався диктат основних хлібозаготівельних організацій. Так, «Сільський господар» заготовив у 1925/26 р., якщо брати його питому вагу, 11% заготовленого в Україні хліба, а Укрхліб – 38,6%, Хлібопродукт – 29%, Держбанк – 12,9% [455,с.40]. Наркомвнуторг УСРР заборонив 16 листопада 1925 р. здійснювати хлібозаготівлі через приватних посередників, вимагав дотримуватися договірних цін, а порушників його вимог позбавляв кредитів [532,арк.61]. Хлібний відділ «Сільського господаря», виконуючи циркуляр НКВнуторгу, повідомляв союзи та кооперативні товариства про таке: «наше завдання постачати ринок через апарати кооперативних та державних установ, а не обслуговувати приватний капітал» [532,арк.70]. Обмеження приватника унеможливлювало самостійний вихід на ринок селянських фермерських господарств. 11 грудня 1925 р. правління «Сільського господаря» вимагало від райсільгоспсоюзів «...вжити рішучих заходів щодо примушення продуцентів негайно вивезти на ринок товарів лишки свого зерно-хліба» [532,арк.7]. Наркомвнуторг УСРР видав 17 лютого 1926 р. Інструкцію «Про регулювання роботи позапланових хлібозаготівельників», якою пропонував «...знімати в адміністративному порядку з хлібозаготівельного ринку всіх позарайонних державних і кооперативних заготовувачів, які не мали дозволу НКВТ УСРР» [533,арк.141]. Заборонялося здійснювати заготівлі зернових культур комерційним агенціям, транспортним організаціям, кредитним установам, крім Українбанку.

Кооперація, яка заготовляла хліб для державних структур, крім власної діяльності, перетворилася на галузевого монополіста. Вона отримувала

комісійні з кожного пуда заготовленого хліба. Так, згідно договору з Укрхлібом, «Сільський господар» одержував 14,5 коп. за кожен пуд хліба, з них 11 коп. передавав союзам, а 3,5 коп. залишав для власних потреб [455,с.43]. За постачання промислових підприємств кукурудзою одержував 17 коп. з кожного пуда, маючи для себе 4 коп. [455,с.44].

Селянин, будучи виробником хліба, намагався вигідно продати його, відтак стежив за цінами – ринковими, заготівельними. Саме вони відігравали роль економічного стимулу, хоча внутрішні потреби двору спонукали дрібного товаровиробника до реалізації продукції. Ціни залежали від валового збору основних зернових культур, про що свідчить їх сезонні показники. Наприклад, весною 1925 р. за пуд жита давали 2 крб. 13 коп., восени 97 коп., у жовтні 1926 р. 76 коп., у жовтні 1927 р. 79 коп. [305,с.2]. Пшениця, яку вирощували переважно на півдні України, з 2 крб. 84 коп. у квітні 1925 р. впала до 1 крб. 20 коп. у жовтні 1927 р., тому що 1925–1927 рр. вирізнялися стабільним валовим збором зернових культур. Ячмінь з 2 крб. впав до 86 коп., хоча попит на нього був, особливо в українській броварній промисловості. Майже всі п'ять хлібних культур мали зменшення цін на ринкові, що позначилося загалом на хлібозаготівлі. Еквівалентне співвідношення вартості пуда жита, пшениці та продукції інших галузей сільського господарства також негативно впливало на товарність зернових культур. Селянин, як свідчить аналіз структури витрат на погашення податку та інших грошових повинностей, продавав худобу, а хліб залишали на «чорний день».

Високі ціни першої половини 1925 р. були зумовлені неврожайним 1924 р., а наступного року вони понизились, тому що валовий збір був кращим, але у перерахунку на душу населення був недостатнім. Так, у 1925/26 р. на одну особу припадало 10,7 пудів жита, то у 1926/27 р. – 10,9 пудів, пшениці – 8,8 і 9,9 пудів; вівса 0,5 пуда, ячменю 4,7 пудів у 1925/26 р. та 4,2 пуда у 1926/27 р. [377,с.VII].Сезонне коливання цін явище характерне для ринку періоду непу, але протягом 1925–1927 рр. ціни суттєво

зменшилися на зернові. Жнива 1925 р. (липень – серпень) вирізнялися тим, що селяни не дуже активно вивозили хліб на ринок, але ціни падали, згодом вони почали зростати до лютого 1926 р. Причиною їх збільшення був попит заготівельних організацій, які вивозили хліб на експорт, тому ціна неухильно зростала, але значно меншими темпами порівняно з 1924 р.

Недорід кормових зернових культур (вівса та ячменю) викликав їх дефіцит. Попит на ячмінь, особливо з боку броварської промисловості, був стабільним і високим. Заготівельні організації планували купити у селян протягом 1925–1927 рр. понад 17 млн пудів ячменю, але недовиконання становило 31% [377,с.VI]. Відбулося вирівнювання ціни одного пуда жита та ячменю, а весною та влітку 1927 р. навіть перевищення останнього. Селяни стримано поставились до заготівель кормових хлібів. Заможні селянські господарства взагалі не поспішали реалізовувати зернові, позаяк ринок промислових товарів не задовольняв їхнього попиту. На них тиснули податкові установи, тому селяни змушені були продавати хліб для покриття грошової повинності. Якщо за 1925/26 р було виплачено 32 млн крб. сільгосподатку, то у 1926/27 р. 69,5 млн крб. [377,с.VII], а це позначилося на збутові зернових.

Зростання цін на зернові культури влаштовувало селянські господарства, які мали лишок, але зменшувало шанси придбати його для малопосівних соціальних груп села. Заготівельні організації не мали повноважень змінювати ціни, які були встановлені Наркомвнуторгом і стали договірними. Якщо це відбувалося, то селяни відмовлялися продавати зерно. Так, 8 квітня 1925 р. селянин с. Ново-Псковська слобода Осинівського району Старобільської округи Е.П. Нідогонов звернувся до ВУЦВКу з листом, у якому писав, що кооперація купує у них хліб дешевше від ринкових цін у 3 рази [543,арк.235]. Заготівельна ціна центнера жита протягом липня 1925 р. становила 6 крб. 46 коп., серпня – вересня 5 крб. 56 коп., жовтня – 4 крб. 73 коп., листопада – 5 крб. 43 коп., грудня 6 крб. 12 коп. [377,с.2]. Ціни на приватному ринкові у жовтні 1926 р. становили 5 крб. 02

коп. за центнер, а заготівельні 4 крб. 37 коп. [377,с.XI]. Заготівельні ціни на зернові культури залежали від попиту та пропозиції, але вони відрізнялися від приватних.

Закупівельні ціни другої половини 1925 р. та першої половини 1926 р. суттєво зросли порівняно з 1926/27 р. на жито, пшеницю та ячмінь. Пересічна ціна одного центнера жита на приватному ринку у 1926/27 р. сягала 5 крб. 53 коп. в містах і 5 крб. 35 коп. по селах [377,с.3]. Селянин був зацікавлений продавати хліб приватнику, щоб збути швидше без бюрократичних затримок, але кооперація надавала пільги для придбання сільгосптехніки, особливо середняцьким господарствам. Приватні ціни на зернові протягом 1924–1927 рр. зменшувалися, але були відносно високими. У 1924/25 р. приватник купував за центнер жита по 8 крб. 80 коп., а в 1926/27 р. 5 крб. 36 коп. [377,с.79]. Зменшення спостерігалось по всіх культурах, але не всі культури селянин продавав. Кормові хліби (ячмінь та овес) залишалися в господарстві для утримання робочої худоби, особливо коней, ціна яких була надто високою. Восени 1926 р. кінь коштував в Україні 160 крб. [377,с.80], тобто відповідав вартості 32 центнерів жита, відтак ціна не відіграла стимулюючої ролі для селянського господарства, яке не могло виділити такого обсягу зерна.

Селянський хліб малими партіями потрапляв на заготівельні пункти кооперативних товариств, але переважно восени. У 1926/27 р. через союзи було заготовлено 76% збіжжя [461,арк.32], а загалом сільськогосподарська кооперація придбала близько 40 млн пудів хліба, що становило 21% загальноукраїнського обсягу хлібозаготівлі [461,арк.28]. Наприкінці 1920-х рр. відбулася фактична заміна непівської системи контракції системою твердих зобов'язань, які мали ознаки зернової повинності, тобто податку. У 1927/28 р. кооперація одержала план хлібозаготівель 48 млн пудів, згодом його збільшили до 93 млн пудів, однак протягом липня 1927 – до 1 липня 1928 р. придбали 88,2 млн пудів [536,арк.314]. Тоді в Україні заготовили 261 млн пудів збіжжя, а кооперативна система 33,9% його обсягу [536,арк.316].

Отже, питома вага сільгоспкооперації у хлібозаготівлі суттєво збільшилася протягом другої половини 1920-х рр.: 18 млн у 1925/26 р. (11%), 41 млн у 1926/27 р. (19%), 88 млн пудів у 1927/28 р. (34%) [539,арк.316]. Хлібозакупівлі, а саме так необхідно тлумачити усталений у 1920-х рр. термін «хлібозаготівлі», здійснювалися централізовано шляхом контрактації та адміністративного встановлення планових завдань, а їх виконанням займалися 2151 товариство. Між ними та правлінням «Сільського господаря» і 42 спілками існували генеральні угоди, а прибуток розподілявся пропорційно заготовленому зерну кожним товариством.

Хлібна торгівля в Україні 1928/29 р. фактично була згорнена, а натомість запроваджувалася система продрозверстки, якої не уникла і кооперація, а виконувала обов'язкові планові завдання. Недорід 1928 р. негативно вплинув на сільське господарство 9-ти степових округ, де мешкало 612 тис. господарств з населенням близько 3 млн осіб, з них 1,1 млн дітей [536,арк.216]. За соціальним складом вони розподілялися таким чином: «маломіцні» становили 28,3%, «нижчесередні» 26,6%, середні 25,7%, «вищесередні» 12%, міцні 7,4% [536,арк.217]. За сприятливих років ці господарства виробляли 323 млн пудів зерна, що становило 32% українського збору, а валовий збір в УСРР 1928 р. дорівнював 147 млн пудів. 31 січня 1929 р. голова правління «Сільського господаря» О.В. Одинцов звітував про хід хлібозаготівель, зазначивши, що з валового збору 1928 р. планували вивезти 120 млн пудів, однак обсяги зменшувалися, тому за друге півріччя «Сільський господар» придбав у селян лише 21,4 млн пудів [537,арк.325]. Селянам, особливо південних районів, бракувало хліба, а його заготівля силовими методами за принципом продрозкладки засвідчувала історичний факт згортання непу. У липні 1928 р. домовилися про постачання селянами 7 млн пудів зернових культур «на корню», тобто одразу з поля, але 3 млн пудів тоді взагалі не зібрали [537,арк.328]. Кредитування видали авансом, а хліб не вивезли за браку транспорту, втручанням «погодних умов».

Таким чином, сільськогосподарська кооперація за соціальним складом її засновників та діяльністю була організаційною формою селянського підприємництва, яка не руйнувала економічних основ основної виробничої одиниці – двору з його сімейно-трудовою структурою. Кооперація, враховуючи її класичні принципи, створювала рівні умови для економічної співпраці, але шляхом створення відповідних господарських систем. Найбідніші верстви села, яким бракувало реманенту, робочої та продуктивної худоби, насіння, гуртувалися довкола колгоспів – комун, тсозів, артілей, значна частина яких упродовж 1920-х рр. належала до сільськогосподарської кооперації. Підприємливі українські хлібороби, які мали достатньо землі та реманенту, не цуралися кооперативних товариств, особливо виробничо-збутових, машинно-тракторних, прокатних, які надавали відповідні технічні послуги. Матеріальна вигода була основною мотиваційною складовою членства селянських господарств в кооперації, які сподівалися отримати від неї кредити, насіння, фінансову допомогу. Об'єднавши майже дві третини селянських господарств, кооперація перетворилася на економічну систему багатогалузевого підприємництва селянських господарств, які прощавали її заготівельним органам власну продукцію.

Кооперативна форма селянського підприємництва стала монополістом на внутрішньому ринкові сільськогосподарської продукції, особливо в царині вирощування та заготівель технічних культур, реалізації продукції птахівництва і тваринництва. Вона не лише збувала її, демонструючи функції посередника між селянами та ринком, а також перетворилася на виробника і переробника сільгосппродукції, створюючи мережу галузевих виробничо-збутових товариств з відповідною інфраструктурою. Основним виробником, відтак і постачальником продукції, були селянські приватні сільськогосподарські підприємства, які зберегли соціально-економічну структуру і сутність, делегувавши кооперації функції, а не організаційно-майнові повноваження.

На хлібному ринку кооперація посідала вагоме, але не ключове місце, однак сприяла розвитку зернових операцій селянських господарств. Ринок зерна в Україні залежав від багатьох факторів, тому роль і місце кооперації було зумовлене рівнем розвитку зернового виробництва, структурою його споживання. Ця галузь була пріоритетною для селян-підприємців, але хліб для них не став таким ліквідним товаром, яким був до війни. В українському селі зник виробник і постачальник великих партій зерна, тому і кооперативна форма не могла стати основним каналом збуту селянського хліба, хоча для його виробників існувало три конкурента-споживача: державні контори, кооперація, приватник. Обираючи одного з них, а ще краще декількох одночасно, селянин виявляв господарську підприємливість, шукаючи матеріальну вигоду.

Розділ 5

Розвиток кустарно-промислового селянського підприємництва

5.1. Відродження кустарно-ремісничої промисловості

В офіційних статистичних виданнях 1920-х рр. зустрічаються терміни «цензова», «нижчецензова», «нецензована промисловість», засвідчуючи соціально-економічні та організаційно-господарські ознаки форм приватного підприємства періоду непу: наявність засобів виробництва, найманих робітників, потужності двигунів. Такий підхід є формальним, а також обмеженим, тому що висвітлює одну із складових соціально-економічного явища. Поняття «дрібна» та «кустарно-реміснича» промисловість – тотожні, якщо розглядати їх організаційно-функціональний статус. Вони не додають новизни, протиставляючи промисли великим фабрично-заводському виробництву.

Для нас кустарно-реміснича промисловість є самобутньою формою селянського промислового підприємництва, досліджуючи адміністративно-територіальне розміщення її галузей, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики, економічну мотивацію функціонування селянських промислів, особливості діяльності їхніх кооперативних об'єднань та самодіяльних промислових підприємств. Їх роль і місце для селянських господарств були функціонально важливими. Засновниками цих підприємств виступали кустарі-підприємці, які поєднували заняття сільськогосподарським виробництвом із кустарно-ремісничою справою, тобто представляли універсальний соціально-економічний тип приватного підприємця. Сільські ковалі, бондарі, теслі, швеці, чимбарі та інші соціально – професійні групи сільських кустарів представляли своєрідну виробничо-побутову інфраструктуру села, а також надзвичайно необхідний прошарок підготовлених фахівців, від роботи яких залежали інші галузі сільськогосподарського виробництва. Стало історіографічною традицією

розглядати кустарів відособлено, враховуючи їхню організацію праці. Насправді вони мали сімейно-трудова та кооперативну форму промислового підприємництва, тобто кустар-одинак був інтегрований в систему виробничих відносин, залежав певною мірою від неї. Кустарними промислами займалися не лише професійні ремісники, а також селянські господарства, відтак маємо самотній соціум, у якому «кустар-одиначка» був частиною єдиного цілого.

Поняття «територіально-галузеве» розміщення означає не адміністративне економічне районування, а наслідок історично-еволюційного розвитку селянських кустарних промислів, які залежали від природних умов та специфіки сільськогосподарського виробництва. Наприклад, цілком закономірним був розвиток бондарства у поліському селі, багатого необхідною сировиною, а для центральних регіонів України лозового та гончарного промислу, тому що вирізнялися наявністю певних порід глини та різноманітним верболозу. Природничо-географічна зумовленість селянських промислів була цілком логічною, набуваючи ознак традиції та ремісничої школи, а також сімейних форм приватного промислового підприємництва. Застосування терміну «промислове» означає для нас не протилежність державній індустрії, а передусім самотній соціально-економічний уклад.

Загальну кількість господарств-промисловців початку 1920-х рр. фіксують статистичні довідники, але вони не виокремлюють сільських кустарів, хоча підкреслювали їх галузевий розподіл. Матеріали міського перепису 1923 р. подають кількість господарств та орендарів фабрично-заводських підприємств – 836 закладів та їх розташування за адміністративно-територіальними районами: на Волині – 89, Харківщині – 55, Поділлі – 100, Одещині – 142, Катеринославщині – 72, Київщині – 221 [539,с.60]. Існувала також категорія власників дрібних промислових підприємств, тому разом їх кількість була значно більшою, ніж відображена у фахових статистичних виданнях, підготовлених ЦСУ УСРР. З'ясовуючи соціально-економічні аспекти праці в промисловості УСРР, ЦСУ встановило

кількість цензових промислових закладів на 1 січня 1923 р. – 1421, з них у Волинській – 66, Донецькій – 251, Катеринославській – 179, Київській – 239, Одеській – 133, Подільській – 112, Полтавській – 159, Харківській – 225, Чернігівській губернії – 57 підприємств [540,с.2]. Київщина вирізнялася наявністю дрібних промислових закладів, тому мала найбільшу кількість, але традиційно промисловими регіонами були Донеччина, Харківщина, Катеринославщина. Промисловість мала двадцять галузевих груп, які поділялися на підгрупи. Кожна з них зосереджувалася у типових природничо-географічних районах. Наприклад, гірничо-промисловість об'єднувала підприємства кам'яновугільної, залізорудної, соляної на сході та півдні України, а торф'яна, яка також входила до її складу – на півночі. Для кустарно-ремісничих промислів ця галузь була безперспективною, а харчосмакова навпаки – економічною зоною для їх поширення обрала сільські райони, тому що млинарська, цукрова, тютюнова галузі безпосередньо залежали від сільськогосподарської сировини, представлені підприємствами різних соціально-економічних форм господарської діяльності – державної, кооперативної, приватної. Сільськогосподарський характер мали шкіряна, льняно-конопляна, але їх відносили тоді до закладів цензової промисловості. Зазначимо, що на них працювало 1,2 млн робітників, якщо брати загалом СРСР, а в УСРР 21,6% до загалу [541,с.XVII]. Решту представляв кустар, ремісник, тобто приватний підприємець. Міська дрібна промисловість, зважаючи на кількість та питому вагу суб'єктів господарювання у 1922/23 р., була приватною. За переписом 15 березня 1923 р. в містах УСРР діяло 26468 промислових закладів, з них державних 2599, кооперативних 1257, приватних 22612 підприємств [196,с.159].

Галузевий аналіз міської промисловості за її соціально-економічними укладами, а також підприємств цензової промисловості міста загалом, безпосередньо не стосується теми нашого дослідження, але він є відправним, тому що дозволяє з'ясувати економічні пріоритети приватних підприємців, співвідношення форм, господарсько-комерційну мотивацію діяльності та

вплив на сільське господарство. Наприклад, у 1924/25 р. 3109 ценових промислових підприємств, з них державних 1953, кооперативних 579, приватних 577 [542,с.2], а минулого 1923/24 р. налічувалося 1849, серед яких кооперативні та приватні становили 778 закладів [543,с.2]. У третьому кварталі 1927/28 р. було 2628 промислових підприємств, а кооперативних 575, приватних 176 [544,с.2], а в першому 1928/29 р. 3219, з них кооперативних 901, приватних 129 суб'єктів господарської діяльності [214,с.3]. Між ними, враховуючи наявність товарно-грошових відносин, існувала конкуренція, яка протягом другої половини 1920-х рр. набула ознак відвертого протистояння державно-кооперативного та приватного секторів.

Визначення статусу ценового промислового підприємства передбачало виявлення закладу, у якому працювало не менше 16 робітників, якщо використовували механічні двигуни, а за їх відсутності не менше 30 робітників. Незалежно від цензу, тобто соціально-класових обмежень, кооперативні та приватні промислові заклади представляли економічні уклади підприємницької діяльності різних верств суспільства. Якщо селяни брали участь в роботі кооперативного підприємства, то вони не вважалися непманами, але були засновниками промислового закладу, відтак повноправними співвласниками майна і прибутку. Зменшення частки приватних промислових підприємств у 1928/29 р. – виявилось результатом свідомої економічної політики радянської держави, спрямованої проти непманів, хоча принципи непу формально залишалися. Зарахування до категорії ценових підприємств приватного сектору не завжди відповідало принципам самого цензу, тому що їх переважна більшість мала менше 15 найманих робітників, передбачених цензом, тобто належали до стану кустарно-ремісничої промисловості, її елітної соціальної групи. Ценз для податкових органів означав об'єкт окладного оподаткування, а з організаційно-функціонального боку своєрідну соціально-економічну межу розвитку приватного підприємництва, його вищих форм.

Функціонування підприємств кустарно-ремісничої промисловості у містах, селищах і селах України створювали робочі місця для селян, особливо у міжсезонні періоди. Для власників дрібних фабрик і заводів, які працювали на сільськогосподарській сировині та з використанням найманої праці, їхня справа мала виразні ознаки підприємництва, а для їхніх підлеглих робота давала додатковий заробіток. Робітники отримували не лише зарплату, але і професійні навички, крім досвідчених працівників, які були на кожному із приватних підприємств. Якщо для найманих робітників зарплата була основним стимулом і мотивом їхньої виробничої діяльності, то для власника майстерні, заводу важливо було дотримуватися відповідних соціально-побутових умов, передбачених радянським законодавством. 29 вересня 1921 р., тобто з впровадження основ нової економічної політики, профспілки заборонили застосування нічних змін на хлібопекарнях [545,арк.15]. Нормуванню та соціальному захисту підлягала праця підлітків, тому приватні промислові підприємства приваблювали селянську молодь, яка шукала заробітку у містах. Однак, судячи з обстежень умов праці, проведених інспекторами Наркомпраці УСРР та профспілками, їх не дуже дотримувалися. Між власником та найманим працівником існувала «таємна» угода, яка задовольняла обидві сторони» перший отримував прибуток, інший належну зарплату.

Порушення трудових угод і радянських норм соціальної гігієни на приватних підприємствах, а також кооперативних і державних, були явищем поширеним. У 1923/24 р. їх не дотримувалися 35%, у 1924/25 р. 24% приватних і більше половини державних промислових підприємств [545,арк.16]. За їх порушення у 1924/25 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності 63% приватних, 26% державних та 11% кооперативних підприємств [545,арк.15]. Вони стосувалися тривалості робочого дня, відсутності відпусток, застосування нічних і додаткових змін, недотримання санітарних умов (спецодяг, мило, рушники, аптечки), ігнорування соціального страхування, використання праці підлітків. На

фабриках швейної, харчосмакової і шкіряної промисловості робочий день тривав до 12 годин, хоч законодавством передбачено 8 годин.

Ревізійні комісії, створені профспілками та представниками Наркомпраці УСРР, боролися не лише з порушеннями так званих соціально-побутових умов, а також з приватними підприємцями, які були для них «класово-ворожим елементом». В історіографії проблем соціально-трудова відносин цей аспект загалом висвітлювався [144,145,152]. Обстежуючи дотримання умов праці, ревізорів з'ясовували соціальне походження власника підприємства, виявляли кількість найманих робітників та їх приналежність до профспілки, вивчали пункти трудової угоди, тривалість робочого дня та перерву на обід, своєчасність зарплати, відпусток, договору соціального страхування, використання праці жінок і підлітків. Відхилення від умов угоди, дрібне порушення одного із її пунктів завершувалося штрафами, а також закриттям підприємств. Так, у 1924/25 р. перевірили 1518 приватних суб'єктів господарювання, з яких до адміністративної відповідальності притягнули 327, оштрафували 94, а 23 ліквідували [545,арк.29]. Систематичний нагляд за підприємцями не означав прояву соціального піклування влади про умови праці найманих робітників, тому що вони були не кращими і на державних підприємствах. Ревізії, обстеження, втручання податкових органів свідчили про дотримання класової лінії, спрямованої на економічне обмеження приватника.

Обстеження торкалися підприємств усіх форм власності, але покарання за порушення так званих соціально-побутових умов стосувалися переважно власників та приватних орендарів фабрик. Так, у 1923/24 р. з усіх притягнутих до судової відповідальності за порушення умов праці, на долю приватного сектору припадало 72%, у 1924/25 р. 63%, у 1925/26 р. 49% [545,арк.198]. Наприклад, 9 грудня 1926 р. Одеський округовий відділ праці перевіряв 613 приватних підприємств та опитав 1482 найманих робітників, виявивши 566 випадків порушень умов праці, з яких 80% «правового характеру» [544,арк.204]. «Є випадки, особливо у швачній та харчовій

промисловості, - зазначалося в одному із актів перевірки, - коли при відвідуваннях представника профспілки або інспекції, робочі ховалися або називають себе утриманцями наймача» [545,арк.205]. Акти обстежень умов праці на приватних підприємствах, які зберігаються в архівному фонді Наркомпраці УСРР, справді засвідчували порушення санітарних та трудових умов, які інколи були причиною соціальних конфліктів.

Округні інспекції праці штрафували порушників. Для системного контролю за діяльністю приватних підприємств і кустарів була створена Центральна технічна комісія нагляду за приватною, кустарною і орендованою промисловістю, яка підпорядковувалася ВРНГ УСРР. Вона почала діяти 4 червня 1927 р. [545,арк.54], заснувавши відповідні комісії в округах, які виявляли стандартні порушення: тривалість робочого дня, вихідні, санітарні умови праці, своєчасність зарплати, існування соціального страхування, охорона праці підлітків та жінок. Зокрема, Харківський округовий відділ праці повідомляв 23 травня 1927 р. Наркомпраці УСРР про перевірку 26 приватних підприємств, де «було виявлено багато порушень» та «притягнуто до карної відповідальності» [545,арк.38].

Не уникли перевірок і кустарі-одинаки. Так, Сумська округова комісія наклала штраф у розмірі 100 крб. на кожного із власників дрібного кустарного підприємства, а Конотопська комісія праці покарала навіть двадцять одного «доморобця», тобто власників домашніх промислів – простих форм селянської мануфактури. Перевіряючи кустарні майстерні, інспектори фіксували у ревізійних актах зауваження: «кузня не в порядку», «немає угоди на підлітка», «немає мила». Інспекції підлягали десятки кустарних промислів у містах, селищах, селах. Так, 28 жовтня 1927 р. Вінницький округовий відділ праці перевірів 100 кустарів та зафіксував низку порушень, визнавши «санітарно-гігієнічні умови кепськими», тому вимагав передати справу до суду проти власників кустарних підприємств. Отже, інспекційні перевірки вимагали від приватних підприємців дотримання трудового законодавства та умов трудової угоди, а з іншого боку

виконували функцію соціальних чисток. Наявність або ж відсутність належних соціально-побутових умов праці найманих робітників на приватних підприємствах свідчать про їх внутрішню складову, про самотній тип організаційно-виробничої діяльності так званих непманів.

Дві третини приватних ценових промислових підприємств були дрібними кустарно-ремісничими майстернями, цехи, тобто «нижчецензові» заклади, можна виявити їхню частку серед галузей промисловості. Вони переважали серед підприємств риболовецької галузі (263 з 274 закладів), видобувної (каміння, глина) – 250 із 446, металообробної (5006 із 5425), деревообробної (1029 із 1222), хімічної (540 з 692), харчо-смакової (5796 із 7191), шкіряної (1440 із 1678), по переробці бавовни (48 із 49), шерсті (144 із 169), льону (17 із 24), конопель (111 із 118), пошиття одягу (6033 із 6312), переробці паперу (142 із 172), поліграфічної (408 із 574) [196,с.159–164]. Отже, дві третини були звичайними кустарно-ремісничими підприємствами, які контролювали виробництво в основних галузях промисловості, що займалися наповненням внутрішнього ринку споживчих товарів.

Історико-економічні дослідження 1920-х рр., присвячені з'ясуванню географічного розподілу кустарно-ремісничої промисловості, а також статистичні довідники тих років, оперують загальними даними про кількість підприємств або подають їх за секторальним принципом. Разом вони становлять ту необхідну групу статистико-економічних джерел, які забезпечують вивчення закономірностей розвитку селянського кустарно-промислового підприємництва. Зокрема, С. Нефедов, у статті, яка була опублікована у тематичному збірнику про кустарну промисловість за 1927 р. [546,с.38], зарахував до складу підприємств кустарно-ремісничої промисловості українського села усіх дрібних товаровиробників, незалежно від цензу їхніх закладів. Він називає цифру суб'єктів господарської діяльності – 301390, розподіляючи промислові підприємства за природничо-географічними зонами: на Поліссі їх налічувалося 54225, на Правобережжі 87644, Лівобережжі 96105, у Степу 63416 об'єднань [211,с.48]. Отже,

третина кустарно-ремісничих підприємств зосереджувалась на Лівобережжі, близько третини на Правобережжі.

Статистичні довідники подають майже однакові дані станом на осінь 1925 р., коли було проведено обстеження дрібної (нецензової) та кустарно-ремісничої промисловості. Зазначимо, що С. Нефедов не враховував даних про наявність підприємства кустарів Молдавської АСРР, яка перебувала тоді в складі УСРР, де діяло 4542 заклади [211,с.49]. Враховуючи загальну кількість та соціально-економічні ознаки кустарно-промислових підприємств, вони розподілялися між природничо-географічними зонами України нерівномірно. Із 300914 підприємств в семи округах Полісся (Волинська, Шепетівська, Коростенська, Чернігівська, Ніжинська, Глухівська, Конотопська) було 54217, в 10 округах Правобережжя (Вінницька, Кам'янецька, Могилівська, Проскурівська, Тульчинська, Київська, Білоцерківська, Бердичівська, Уманська, Черкаська) 87493, в 15 округах Степу 63112, в 9 округах Лівобережжя 96092, а в МАСРР 4542, відтак разом налічувалося 305456 виробничих одиниць. Степові округи вирізнялися тим, що у них найменшу кількість мала Сталінська – 1361, а найбільшу Старобільська – 7542, але жодна з них не перевищувала десятитисячного бар'єру. На Лівобережжі п'ять округ (Полтавська, Кременчуцька, Лубенська, Роменська та Харківська) зосереджували 71455 кустарно-промислових підприємств, тобто три чверті від їх загальної кількості в регіоні. Полісся та Правобережжя мали по три округи, у яких кількість кустарно-ремісничих закладів сягала більше десяти тисяч.

Кустарно-реміснича промисловість за її організаційним типом та економічними характеристиками була переважно приватною. Вона мала 404935 закладів із 409797 в УСРР [197,с.130], у тому числі на Поліссі 68155, Лівобережжі 118336, на Правобережжі 128888, в Степу 89556, в МАСРР 6973 дрібних підприємств [197,с.131]. Співставляючи кількість міських та сільських кустарів-підприємців загалом та по секторах, маємо констатувати

той факт, що кустарно-промислове підприємництво зосереджувалося переважно на селі, тобто ним займалися так звані одинаки-кустарі.

Заслуга С. Нефедова полягає в тому, що саме він, спираючись на матеріали ЦСУ за результатами обстеження кустарів восени 1925 р., виділив підприємства сільських районів за цензом, відтак вважав «...промисловими закладами дрібної та кустарно-ремісничої промисловості українського села» 120079 суб'єктів господарсько-виробничої діяльності [546,с.42]. Він розподілив їх за кількістю зайнятих робітників та показав концентрацію селянських промислів в основних географічно-природничих районах. Виявилось, що на Поліссі діяло близько 18 тис. сільських кустарно-ремісничих промислів, дві третини яких мали лише по одному найманому робітнику, а понад 15 робітників лише 12 закладів [546,с.42]. Подібне співвідношення спостерігалось на Правобережжі, де діяло 29 тис. промислів, у тому числі 23 тис. з одним наймитом на Лівобережжі 43 тис. закладів та 38 тис. найманих робітників, в Степу – 31 тис. та 25 тис. наймитів. Наявність такої кількості найманих працівників не давала підстав для визначення класового статусу кустарних підприємств як капіталістичних, тому що організаційно та функціонально вони належали до сімейно-трудоного типу виробничо-підприємницької діяльності.

Фактично кустарям-одинакам, які займалися підприємницькою діяльністю силами власної родини, належало 94% промислових закладів. Сільські округи Лівобережжя переважали за кількістю кустарно-промислових підприємств, але жодна з 42 округ УСРР не досягала десяти тисяч одиниць – лише Полтавська округа наблизилась, маючи 9601 кустарно-ремісничий заклад. Основну масу становили кустарі й ремісники-одинаки, яких, за даними С. Нефедова, налічувалося 181309 осіб (див. табл.14). Вони розподілені за наявністю працюючих, тобто цей відомий у 1920-х рр. дослідник, обрав за основний соціально-економічний показник норми і принципи так званого цензу, встановленого радянськими органами влади,

уникаючи їхньої соціальної характеристики під кутом зору приватного підприємництва.

Таблиця №14

Сільські промисли кустарно-ремісничої промисловості в УСРР 1925 р.

[546,с.46]

Райони	Кількість промислів	Зайнятих осіб					
		1	2	3-5	6-10	11-15	понад 15
Полісся	36684	32144	3712	802	21	4	1
Правобережжя	58183	55659	2539	604	21	6	6
Лівобережжя	53373	49737	3054	560	17	3	3
Степ	32421	25455	6038	799	110	13	13
УСРР	181309	162997	15343	2765	169	23	23
у %	100,0	89,4	8,4	1,5	0,7	—	—

Найвищий відсоток промислів, якими займалися кустарі, був на Правобережжі – 94,7%, на Лівобережжі 93,3%, на Поліссі 87,6%, в Степу 78,8%, але привертає увагу питома вага кустарів-одинаків (89,4%), хоча вони представляли двір, підприємство, тобто були середньостатистичним показником, а не реальним економічно-виробничим типом приватного підприємництва, у якому брала участь уся родина.

Галузева структура кустарно-ремісничої промисловості в сільських районах, якщо брати за основу кількість промислів та підприємств, пропорційно співпадала з їх наявністю в Україні. Так, з 302 тис. виробничих закладів обробкою мінералів займалися 9526, металу 37059, дерева 39521, шкіри та хутра 6735, текстилю 29831, виробництвом одягу та взуття 97044, продуктів харчування 72683, різними промислами 5391, а загалом налічувалося 366882 осіб, які належали до соціальної групи кустарів-підприємців, з них 261962 «одинаків» та 23446 найманих робітників [546,с.57]. За даними офіційної статистики восени 1925 р. в Україні було

39234 ковальських майстерень, з них у селах: 33374, столярень 21049, у селах 13353, вітряних млинів 53818, у селах 52558, конопляно-прядильень 21675, у селах 20884, кравців 52301, у селах 35929, шевців 86076, у селах 57094, бондарів 12016, а решта ремесел та промислів, із 39 їх видів, налічувала менше 10 тис. одиниць [211,с.82]. Беручи до уваги загальну кількість в Україні сіл (54 тис.), можна говорити про недостатнє територіальне розташування галузевих кустарних промислів, хоча на одне село припадало до одного промислово-ремісничого закладу.

Ознаки промислових підприємств, тобто приміщення, споруди, двір, мали ковальські майстерні-кузні, водяні, вітряні, парові млини, конопляні та вовночухральні, а решта зосереджувалося в селянських домівках. У приміщеннях здійснювалася металообробка (90,5%), харчо-смакові промисли (90,6%), виготовлення шкіри та хутра (38,1%) [546,с.57]. Робота виконувалася переважно ручним способом, позаяк досконалі механічні двигуни мали лише 5336 кустарних підприємств.

Галузі кустарно-ремісничої промисловості охоплювали фактично всю територію УСРР. Гончарство, яке належало до обробки мінералів, зосереджувалося переважно на Правобережжі, бо із 7748 гончарів там діяло 3756, на Поліссі 1510, Лівобережжі 1775, в Степу 707, а 5527 знаходилося в селах [546,с.60]. За кількістю гончарень виділялися села Білоцерківської (461), Вінницької (659), Глухівської (378), Житомирської (232), Кам'янецької (823), Київської (410), Лубенської (457), Полтавської (448), Сумської (225), Тульчинської (702), Харківської (379), Черкаської (424), Чернігівської (626) округ [546,с.62]. Це були дрібні промислові заклади, які належали окремим селянським родинам, що виготовляли побутовий посуд для себе, для односельчан та продавали на сільських базарах.

Виготовленням виробів з металу прикладного побутового та сільськогосподарського призначення займалися сільські ковалі, яких у 1925 р. налічувалося 29520, а також слюсарі (1431), бляхарі (1327), а загалом металообробна кустарна промисловість розподілялася так: на Поліссі 6298,

на Правобережжі 12503, на Лівобережжі 8753, в Степу 11680 кузень, тобто разом 39234 [546,с.63]. Деревообробна галузь представлена столярно-теслярною справою та бондарством, які зосереджувалися переважно в селах, бо із 53311 закладів теслярного виробництва в сільській місцевості знаходилося 39521, серед якої Вінницька мала 1039, Глухівська 1213, Київська 1500, Полтавська 1427, Харківська округа 1578 теслярів [546,с.66]. Менше сотні було в Криворізькій, Маріупольській, Павлоградській, Сталінській округах, які належали до південно-східного регіону України. Бондарне виробництво, беручи до уваги наявність в УСРР 54770 сіл [200,с.1], охоплювало лише їх четверту частину, позаяк цим промислом займалося 13075 осіб, а менше сотні бондарів було в Запорізькій (61), Луганській (86), Маріупольській (83), Миколаївській (99), Павлоградській (72) та Сталінській окрузі (27) [546,с.67], де лісові смуги становили виняток, особливо осини, берези, сосни, з яких виготовляли колеса, реманент, посуд тощо. Кустарний характер мали плетіння з рогози та лози, які належали до деревообробної промисловості, а сам промисел зосереджувався в селах – 98% від їх загальної кількості в Україні. Лозовим ремеслом займалося 3381, рогозовим 4646 осіб; на Правобережжі було 1205 лозовиків, на Лівобережжі 1562 рогозників [546,с.68]. Вони були майстрами своєї справи, виготовляли, крім побутових речей, художні вироби.

Мережа сільської кустарно-ремісничої промисловості зосереджувалася в селянських господарствах, якщо вони поєднували сільськогосподарську діяльність з сезонними промислами, але були професійні кустарі, для яких виготовлення різних предметів селянського побуту, реманенту, одягу становило суть їхнього повсякденного підприємства. Кожен селянин майже щороку виробляв шкіру забитої худоби, але не кожен шив одяг та взуття з неї. Виготовленням шкіри займалося 3629 кустарів-підприємців, її вичинкою та заготівлею 2454, а найбільше таких виробників зосереджувалося в селах Київської, Полтавської та Харківської округ – понад 300 одиниць на округу. Зокрема, із 2939 виробників шкіри на Поліссі було 734, Правобережжі 1068,

Лівобережжі 1261, в Степу 866, тобто майстерень, у яких працювало 6300 осіб [546,с.70]. Шкіра могла бути товаром, якщо селянин її виготовив та здав заготівельним організаціям, але їх використовували у власному господарстві для пошиття одягу, реманенту, відтак кустар не був «дрібним товаровиробником» за призначенням [146].

Кустарно-текстильна промисловість мала 29831 заклад, з них конопляно-прядильних 2578, конопляно-ткацьких 20884, льняно-ткацьких 2011, решту становили промисли з виготовлення шпагату, сукна, мотузок. Ця галузь зосереджувалася переважно в селах. Наприклад, конопляно-ткацьке виробництво, яке налічувало 21675 закладів, базувалося на сімейному підприємстві, розподілившись між регіонами так: на Поліссі 1461, на Правобережжі 13996, на Лівобережжі 5879, в Степу 349 одиниць [546,с.76]. Льноткацьке селянське кустарне виробництво вирізнялося наступною динамікою: на Поліссі 743, Правобережжі 326, Лівобережжі 6, в Степу 1031 сімейне підприємство [546,с.77]. Вирощуванням конопель та виготовленням з них різної продукції займалися досить активно селяни Білоцерківської, Вінницької, Кам'янецької, Лубенської, Проскурівської, Роменської, Тульчинської округ, хоча майже кожен селянський двір віддавав багато часу в осінньо-зимовий період цій необхідній справі, яка одягала родину, забезпечувала її білизною, килимами домашньої роботи. З конопель та льону в'язали мотузки та сітки 1701 кустарній заклад, з них на Поліссі 497, Правобережжі 663, Лівобережжі 374, в Степу 167 [546,с.78].

Харчосмакова кустарна промисловість зосереджувалася переважно в сільських районах, бо із 85115 виробничих одиниць там діяло 76324, з них борошномельних 65280, олійниць 4144, хлібопекарень 222, кондитерських 37, ковбасних 139, виробних 5761, різних 761, то чоботарська мала лише 11,7% виробничих одиниць на селі [546,с.82], решту в містах.

Для українського села, у якому традиційно і постійно вирощували олійні культури (льон, коноплі, соняшник), функціонально-виробниче значення мали кустарні переробні підприємства – олійниці, дрібні заводи.

Вони належали селянам, кустарям, кооперативним товариствам. Наприклад, у 1925/26 р. із 1785 нецензових переробних заводів цієї галузі 558 мали механічні двигуни. Кількість робітників, які працювали у них, лише підтверджували кустарний тип підприємництва. Так, з одним працюючим було 27%, з двома 23%, від 3 до 5 робітників 36%, від 5 до 10 працюючих 13%, до 15 робітників 1,2%, а решта (0,6%) понад 15 зайнятих [547,с.112]. Механізованими виявилися лише 32% підприємств, а 53% фактично були дрібними кустарними олійницями. «Нижчецензові» промислові заклади в Україні діяло 4599, з яких 4258 належало приватним особам, тобто 93%, а серед державних (274) в оренду приватнику здавали 158, решту кооперації [547,с.112]. У районах інтенсивного вирощування олійних культур приватним підприємця належало 1544 заводи, а в інших вони географічно розпорошувалися. Приватний сектор, якщо брати до уваги кількість закладів олійної промисловості, домінував, але за обсягами перероблення сировини поступався механізованим державним підприємствам. Наприклад, у 1925/26 р. державні олійні заводи переробляли 5,2 млн, кооперативні близько 1 млн, а приватні 385 тис. пудів олійного насіння [547,с.113]. Олійниця у селах була кустарно-промисловим пунктом, біля якого гуртувалися селяни, а її власник вважався шанованим господарем. Селяни майже не купували олію, переробляючи насіння кустарним способом. Дрібні олійниці промислового гатунку діяли у центральних та південних районах, до яких селяни привозили соняшникове насіння в обмін на готову олію.

Наприкінці 1920-х рр. кількість промислових одиниць, порівнюючи з попередніми роками, дещо збільшилася, що загалом засвідчує їх позитивну динаміку в українському селі. Так, у 1928/29 р. в УСРР було 583246 промислових одиниць, з них 463822 сільських, але виготовленням засобів виробництва займалося 83923, засобів споживання 379899 [548,с.XVI], які були дрібними підприємствами, засновниками яких виявилися селяни-хлібороби та кустарі-підприємці. Ремісники становили 75,3% власників-господарів промислових одиниць, а решту, крім колективних форм,

представники дрібнотоварного виробництва – 16,2%, «домашники», що працювали дома, 6,3%, та «приватно-капіталістичні заклади» 0,1% [548,с.XVIII]. Вони, якщо відхилити класово-формаційний підхід, належали до соціальної категорії приватних підприємців, виробляючи продукцію для внутрішнього споживання, сільського обміну та на ринок.

Кустарно-ремісничка промисловість була в основному організаційно-господарською формою саме селянського дрібнотоварного підприємництва, судячи з її географічно-територіального розміщення та функціонування галузей. Промисли для переважної більшості селянських господарств були справою звичною, особливо у зимовий період, коли майже кожен член родини брав участь у виготовленні предметів хатнього побуту. Ткацький верстат, на якому ткали полотно, рядно, рушники, передавали з хати до хати. Селян-промисловиків, які професійно займалися пошиттям одягу в українському селі, було обмаль, тому сільські промисли виявилися функціональним доповненням виробничого побуту селянського двору, своєрідним засобом економії коштів на купівлі промислових товарів.

5.2. Територія і галузева спеціалізація селянських промислів

Радянська історично-економічна наука розглядала кустаря та кустарну промисловість в контексті марксистської ідеології класової боротьби, виокремлюючи соціально-економічні форми їх організаційно-господарського функціонування, тобто зосереджувалася на перевагах усуспільненого сектора. До 1917 р. та особливо протягом 1920-х рр. дискутувалося питання про юридичне визначення феномену кустаря, його промислів та самої кустарної промисловості. Зокрема, професор Д.М. Генкін, виступаючи на засіданні юридичної секції Всеукраїнської промислової ради 23 січня 1928 р., виділив три функціональні ознаки кустаря: самостійне заняття виробничою діяльністю задля прибутку; особиста участь у процесі самого виробництва; використання найманої праці не більше 3-х робітників [549,с.66]. Виголошені

ним ознаки мали описовий та констатуючий, а не системний принцип висвітлення соціальних відносин, не кажучи про виразний класово-формаційний підхід.

Промислами та ремеслами займалися селяни-землероби, особливо за періоду так званого міжсезоння – осінь та зима, але вони не були кустарями. Інтегруючим поняттям, яке виявляє та визначає господарську та соціально-економічну сутність кустарів, ремісників, селянських господарств з промислами, є приватне підприємництво. Промисли селян та ремесла становили професійну, якщо вони були основними, або додаткову до рільництва галузь діяльності дрібних товаровиробників. Виготовлення предметів побуту для власних потреб також належало до кустарно-промислового підприємництва.

Суб'єктом промислового підприємництва були селянські господарства та конкретні кустарі-підприємці, тому розглянемо їх діяльність саме у такій послідовності. Нехліборобські заняття селян свідчили про необхідність поповнення бюджету селянської родини, про уповільнений розвиток фабрично-заводської промисловості, товарний дефіцит і непомірні ціни, а з іншого боку про універсальність селянських господарств, хоча для малозабезпечених промисли були джерелом додаткового заробітку. На поденні, тобто за тривалістю роботи, промисли виїздило у 1923/24 р. 37,3% селянських господарств без посіву на Поліссі, а на строкові та річні 13,2%, на Правобережжі 31,4%, річних та строкових 12,1%, на Лівобережжі 44,2%, 24,1% річних, у Степу 41,6%, з них 22,8% строкових та річних, а разом 39,6% безпосівних господарств України займалися поденними та 19,7% строковими заробітками [550,с.97]. Високим рівнем заробітчанства виділялися також господарства з наділом до 2 десятин: на Поліссі вони становили 31,3%, на Правобережжі 22,2%, на Лівобережжі 31,8%, в Степу 32,4% до загалу [550,с.98]. Чим вищим був рівень забезпечення землею, тим меншою була частина господарств, яка вдавалася до сезонних або річних промислових заробітків. За даними демографічного перепису населення 1926

р. «побічними», тобто нехліборобськими заняттями, займалися 555626 чоловіків та 96769 жінок українського села, з них чоловіче населення находило застосування продуктивної сили на підприємствах фабрично-заводської промисловості 33659, будівництві 55896, транспорті 30345, решта в інших галузях економічного життя суспільства [199,с.10]. Кустарно-ремісничі промисли, якими, судячи з матеріалів статистичного довідника та матеріалів перепису, займалися на селі 261876 чоловіків та 44085 жінок [199,с.11], були віднесені до «побічних занять», тобто до неземлеробської діяльності, але враховувалася переважно професійна частина кустарів, тому що кожен селянин виготовляв реманент для себе, особливо взимку, навіть займався дрібним промислом, використовуючи власний гужовий транспорт.

Роль і місце кустарних промислів для селянського господарства можна простежити за його доходами від галузей діяльності, хоча для сімейно-трудової організації виробництва поняття «дохід» не мало звичного для нього змісту, позаяк важливо було повернути насіння та створити належний хлібофуражний баланс двору. Аналізуючи джерела та розміри надходжень до бюджету селянського двору від сільськогосподарської та кустарно-промислової підприємницької діяльності, уже цитований дослідник М. Моравинський подає їх галузеву структуру (див. табл.15), яка вирізнялася за територіально-географічними ознаками.

Таблиця №15

Прибуток селян від сільського господарства та промислів (у % до його чистого доходу) [550,с.93]

Господарства з посівом	Полісся		Правобережжя		Лівобережжя		Степ		УСРР	
	с.г.	пром.	с.г.	пром.	с.г.	пром.	с.г.	пром.	с.г.	пром.
до 2 дес.	56,9	17,8	49,0	21,1	52,9	26,6	35,0	43,6	49,4	25,0
2-4 дес.	77,4	10,0	67,0	12,4	69,7	18,3	68,0	18,7	71,1	14,2
4-8 дес.	82,8	7,3	80,5	8,0	80,9	7,3	78,2	9,5	80,6	8,1
6-9 дес.	85,4	7,0	77,8	8,3	84,9	6,1	85,2	5,6	84,6	6,1
9-15 дес.	79,0	16,1	79,0	5,1	92,7	2,7	86,8	4,0	87,7	4,5
15 і більше	—	—	—	—	92,0	3,5	85,9	2,7	86,4	2,9

по районах	78,7	9,7	65,4	13,8	79,9	10,0	80,6	8,3	77,9	9,8
------------	------	-----	------	------	------	------	------	-----	------	-----

Простежується чітка закономірність: чим вищою соціальна група по забезпеченню землею, тим більшою була частка прибутку від сільськогосподарського виробництва, а питома вага прибутку від промислів відповідно зменшувалася. На Лівобережжі частина прибутку від землеробства становила 92%, а від промислів 3,5% від доходу господарств з наділом від 15 і більше десятин, то з двома десятинами – 52,9% від сільського господарства і 26,6% від кустарно-промислового підприємництва. Малозабезпечені землею селяни поповнювали сімейний бюджет за рахунок промислів. Для них доходи від рільництва становили 49,4%, від кустарних промислів 25%, тобто четверту частину їхнього бюджету. Пересічно прибуток від промислових занять у чистому прибуткові селянських господарств становив в Україні близько 10%, але на окремих групах суттєво вирізнявся. У степових районах України селянське господарство з наділом 2 десятин приділяло промислам більше часу, розглядаючи їх в якості додаткового заробітку, організаційно-підприємливої форми виготовлення предметів побуту і меншою мірою дозвілля.

Соціально-економічні форми підприємницького типу поза власним господарством були звичним явищем для села: наймитство, заняття ремеслами і промислами, гужовими перевезеннями. Статистичні обстеження селянських дворів у 1925/26 р. зафіксували характерну динаміку їхньої участі у заробітках. Безземельні господарства Полісся, навіть за наявності робочої худоби, не виявляли особливої трудової активності щодо заробітчанства, але до нього вдавалися двори з наділом від однієї до шести десятин. Матеріальне зацікавлення до побічних заробітків виявляли господарства з наділами від 6 до 12 десятин, які були добре забезпечені робочою та продуктивною худобою. Промисли, ремесла, візництво у містах займали селян-заробітчан більше від класичного оформлення наймитства у сусідньому селі. Наприклад, у групах з однією чи трьома десятинами землі подібними заробітками

займалися майже 40% дворів, а наймом у чужому господарстві 32% [209,с.182]. Подібна частка промислів спостерігалася у господарствах з наділом 3-6 десятини, але наймом «промишляли» 21% дворів. Господарства середнього рівня забезпечення землею – майже не відправляли у наймання до сусідів членів свого двору, хоча дві третини займалися промислами, відходництвом у міста, візництвом тощо. Найзаможніші групи зосереджувалися на власних господарствах, не вдавалися до промислів і побічних заробітків.

Аналогічна ситуація спостерігалася у господарствах Правобережної, Лівобережної України, тобто зростання трудової активності на заробітках поза селом, але у групах з наділом до 6 десятин. Так, на Правобережжі з 7,2 тис. обстежених господарств, до наймитства вдавалася майже половина, а решта займалася промислами. Такий поділ був характерним для соціально-економічних відносин в українському селі 1920-х рр. Промислами займалося 890 господарств без робочої худоби, судячи з 7,2 тис. обстежених дворів, 234 з однією одиницею худоби (корова або кінь), 145 від однієї до 2-х голів, тобто для усіх груп була притаманна залежність від наявності худоби. Вона була функціональним еталоном соціально-економічного статусу селянського двору. У господарствах Правобережної України кустарно-ремісничими промислами, роботою у фабрично-заводському секторі міст перебувало 26%, а разом з наймом у радянських установах (двірники, прибиральниці) – 36% дворів [209,с.184]. На Лівобережжі до промислів, враховуючи усі згадані форми, вдавалися 34%, тобто більше третини селянських дворів. У Степу таких господарств було 38%, але промислами займалося у 2 рази більше від тих, які обрали джерелом заробітку наймання у чужому господарстві.

За даними монографічного вивчення селянських бюджетів 1924/25 р. чистий заробіток селянських господарств від особистих промислових занять становив 46632 крб., від участі в роботах інших господарств 19655 крб., поза сільським господарством 39784 крб. [207,с.75]. Весняне обстеження 1927 р. селянських дворів за джерелами існування та надходженням грошових

прибутків, проведене відділом сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР, виявило, що 89,4% господарств жило з власного сільського господарства, а за рахунок промислів 0,3%, хоча поза рільництвом 10,6% [199,с.63]. Прибутки від торгово-промислових підприємств, враховуючи головні джерела існування сімей, мали вагомим місце для різних категорій селян, але господарств, які вважали їх основним джерелом, не перевищували одного відсотка.

Затрати робочого часу в промислах демонструють їх економічну актуальність для селянського господарства, а з іншого боку дозволяють з'ясувати їх пріоритетність та важливість. Якщо зіставити витрати праці селянського двору на заняття промислами та землеробством, то вони становили в деревообробній галузі 30,5% стосовно часових витрат в сільському господарстві, 50,5% в швацькій, 20,9% в кравецькій, 55,3% в текстильній, ковальській 86,4% [550,с.100]. Отже, за підрахунками М. Моравинського, частка праці, що її було використано в деревообробному промислі, нижча за питому вагу промислових заробітків щодо прибутку від сільського господарства. Для сільського коваля навпаки: робота в кузні була основною, а сільське господарство допоміжним, хоча ним могли займатися члени родини – дружина, дорослі діти. Селянські текстильні промисли, тобто переробка конопель та льону, виготовлення відповідної сировини та згодом одягу, займали більше половини часу, але ними займалися переважно взимку. Прибуток від цього промислу був найменшим, позаяк основна продукція використовувалася селянською родиною. Так, у 1924/25 р. було спожито 47920 аршин тканини кустарно-ткацького домашнього виробництва, а придбано лише 2960 аршин [207,с.83]. Частка внутрішнього споживання продукції кустарно-ремісничого виробництва не зменшує вагомості селянського промислового підприємництва, а швидше навпаки засвідчує універсальну здатність українських селян.

Селянські промисли, крім фінансово-економічних важелів, представляли господарську структуру українського села, самобутній уклад

життя і своєрідну систему виробничих відносин. Пріоритетність кустарних промислів залежала від специфіки сільськогосподарського виробництва, від необхідності його забезпечення реманентом – боронами, плугами тощо. Їх виготовленням займалися ковалі та слюсарі, яких припадало по два на три села. В кузнях переважала ручна праця, бо з 334 кузень з механічними двигунами, на село припадало лише 50 [546,с.63]. Найбільше кузень знаходилося на Київщині – понад 3 тис., з них 1277 ковалів-одинаків, 455 з найманими робітниками, решта мішаних [546,с.62]. Лісостепові райони Київщини, які мали відповідну сировину та робочу силу, стали сприятливими для розвитку кустарного промислу з виготовлення возів та коліс, які збували на базарах та ярмарках. Цей промисел зосереджувався у селах навколо Василькова, Фастова, Переяслава, до їх приїздили селяни Київщини за возами та особливо окованими залізом колесами. Кустарним способом виготовляли 3600 возів та 5500 коліс, якими займалося 579 ковалів-колісників [551,с.43]. Вози коштували дорого, які не могли купити навіть середняцькі господарства: однокінні коштували 91 крб., «легко парні» – 125 крб., «важко парні» – 135 крб. [551,с.42] користуючись попитом в інших радянських республіках.

Суміжний з ковальсько-слюсарним промислом був деревообробний, основу якого становило теслярно-столярне та бондарне виробництво. Виготовлення вікон, рам, дверей, діжок, всілякого реманенту – граблі, віялки, ціпи, а також спорудження житла були предметом підприємницької діяльності українських селян. Там налічувалося 13075 бондарів, з них 11172 одинаків [546,с.64], які виробляли з дерева посуд, меблі, сундуки. Теслярі займалися виготовленням дерев'яних коліс, а таких майстрів було понад 9 тис., тобто один на кожне шосте село в Україні.

До деревообробної кустарної промисловості належало смолокуріння, тобто вилучення живої смоли із соснової деревини. Цей промисел мав поширення біля Іванкова, Феневич, Тетерева, тобто на півночі Київщини, а також в межах 20–30 км смуг довкола Києва, де працювало у 1927 р. 325

кустарів-смолокурів, які літньої пори виробляли 710 т казанкової смоли на 59500 крб. та 1100 т деревного вугілля [551,с.45]. Смолокуріння шляхом переробки соснових пеньків на казанкову смолу, яка користувалася неабияким попитом хімічної промисловості, мало помітне поширення на Київщині. Промкооперація купувала смолу за ціною 1 крб. 70 коп. за пуд [552,с.51], тому поліщуки заготовляли соснову живицю в околишніх лісах.

Лозовий промисел, котрий становив важливий напрямок приватного селянського підприємництва в деревообробній галузі. Зазначу, що за кількістю виробничих одиниць плетіння з лози переважала Київщина, де зосереджувалося їх четверта частина. Промисел занепав у роки війни, але з 1922 р. почав відроджуватися, яким у 1927/28 р. займалося на Київщині 1787 дворів, тобто 47,3% від загалу, а в окремих селах (с. Осещина, В. Слобідка (від 82 до 91% дворів) [553,с.41]. У Київській окрузі налічувалося 3718 кустарів-корзинників, для яких цей промисел становив головний засіб існування, яким займалися 50,9% чоловіків (1894) та 40,2% жінок (1526), а решту діти до 16 років [553,с.41]. Зокрема, в с. Ящники, Гусинці, Кальне, Рудяків Ржищевського, с. Осокорки, Позняки, В. Слобідка, Вігуровщина, Троєщина Київського району, с. Осещина, Хотянівка, Новосілки лозовий промисел був основним заняттям селян. Вони працювали сім'ями та по одинці, але родина форма становила 70,8% промислових господарств. Жінки виготовляли базарні кошики, хлібниці, дитячі ягідні корзинки, а чоловіки виробляли сундуки, чемодани, різні меблі, діти займалися допоміжними роботами. В селах Ржищевського району плели подвійного плетіння шахові сундуки, а в с. Гусенці, Яшники сундуки з плоскою кришкою. В селах Осокорки та Позняки селяни-кустарі виробляли базарні корзини, ягідні та дитячі кошики, вибивалки для килимів; в с. Вігуровщина в'язали чемодани подвійного шахового плетіння; в с. В. Слобідка високі сундуки одинарного плетіння. Кустарі с. Хотянівка в'язали корзини для фруктів та білизни, а в с. Осещина меблі для дітей. Робочий день кустаря-лозовика тривав 12–16 годин, а пересічний заробіток (денний) коливався в межах 90 коп. до 1 крб.

10 коп. Пуд лози коштував восени 7 крб., а протягом року кустарі переробляли 100000 пудів, виготовляючи 1264 вагони лозових виробів на суму 1,1 млн крб., що становило 670 крб. на одне кустарне господарство [553,с.41]. Пересічно воно мало 2,2 десятин землі та п'ять душ сімей, але ця земля використовувалася під сіножаті, тому кустар-ремісник і селянин водночас тримав одну-дві корови. Хліб купували за гроші, виручені від продажу виробів з лози. Заготівлями лози, яка займала на Київщині 6109 дес., переймалися найбільш бідні верстви села.

Восени 1925 р. на Харківщині, за підрахунками С. Нефедова, було 409 кустарів-лозовиків, з них у районі Куп'янська – 188, Харкова – 221 кустарів [546,с.68]. У 1927 р. лише у с. Двурічний Кут Вільшанського району діяло 900 кустарів-лозовиків, а в с. Жихар Харківського району 250 кустарів [554,с.54]. Лозоплетіння, як виробничо-мистецький вид селянських промислів, розвивався в селах Мануїлівка, Вільшани, Богодухів, Красний Кут Харківської округи. Кустар-лозовик продавав продукцію самостійно, через приватника, товариствам промкооперації, а попит на лозу виявляли ремісники Австрії та Чехословаччини, готову продукцію експортували до східних країн [505,с.38].

Гончарне виробництво належало до розряду елітних промислів в українських селах, яке мало суто побутове та художньо-мистецьке спрямування. Цей кустарний промисел мав поширення у 17 округах із 42 в УСРР, особливо в селах Вінницької, Білоцерківської, Кам'янецької, Київської, Полтавської, Тульчинської, Чернігівської, Харківської округ, у яких налічувалося від 400 до 820 гончарів. Найбільше їх було на Правобережжі (50,7%), на Лівобережжі 22% [546,с.62]. Перше місце за якістю посуду займали опішнянські гончарі Полтавщини, а пересічне гончарське господарство заробляло протягом року 700–1000 крб., хоча за художньо оздоблений посуд до 2000 крб. [556,с.37]. Спостерігалося поєднання побутового та комерційного спрямування видів діяльності, тому

статистично-податкові органи фіксували лише професійних кустарів-одинаків, хоча вони очолювали дрібне сімейно-трудове підприємництво.

До художніх кустарних промислів слід віднести побутове вишивання на рушниках, покривалах, простирадлах, які використовувалися у селянських родинах. Вишивання не вимагало особливого знаряддя, заповнювало селянське дозвілля зимової пори. Центрами вишивального промислу були села – Клембівка на Поділлі, Зозово на Київщині, Дігтярі та Решетилівка на Полтавщині [557,с.24]. Зокрема, в Дігтярівському районі налічувалося у 1925 р. 2130 кустарок-вишивальниць, які займалися цим художнім промислом в селах Сокиренці, Гнидинці, Варва, Поділ, Турбинці. Художнє ткацтво було розвинене в м. Кролевці та на його сільських околицях, особливо виготовляли рушники, гардини, скатертини. Ним у 1920-х рр. займалися близько 2000 осіб [558,с.33].

Борошномельна та круп'яна галузь кустарно-ремісничої промисловості зосереджувалася переважно на селі, а її організаційними формами були млини, круподерні, олійниці, просорушки, власниками яких були селяни-господарі. Майже в кожному селі був вітряний млин, яких разом налічувалося на середину 1920-х рр. 52558 закладів, а також 3693 водяних, 3438 жорнових, 945 вальцових, 5218 круп'яних просорушок [546,с.83]. Зазначу, що на початку 1920-х рр. млини були націоналізовані. 1 серпня 1921 р. Раднарком УСРР фактично денаціоналізував млинарство, видавши постанову «Про натуральний податок з підприємств, що переробляють зерно», якою дозволив вільне перемелення зерна його виробниками, а головне – діяльність приватних борошно-круп'яних підприємств [559]. Власники млинів сплачували податок: від 36 до 53 пудів з механічного вальцьового млина, з водяного 32–48 пудів, з жорнового 675–1685 пудів, з водяного жорнового 605–1515 пудів [559]. В архівному фонді ВРНГ УСРР збереглися документи, які свідчать про суперечливий процес денаціоналізації млинів, тобто про їх повернення колишнім власникам [561,арк.17]. Вони писали скарги, позаяк радянські органи влади, переслідуючи приватного

підприємця, позбавляли власників їхнього майна та засобів виробництва – млинів, крупорушок, олійниць.

Найпоширенішими були вітряні млини, яких у 1925 р. налічувалося 53818, тобто у кожному селі, з них на Поліссі 7380, Правобережжі 8370, Лівобережжі 27072, в Степу 10996 закладів, де працювало 55315 осіб [546,с.84]. Млини належали приватним особам, відтак власниками 52510 цих борошномельних підприємств були «одинаки» – конкурентні господарі. Їхня кількість в округах була різною. У Вінницькій окрузі налічувалося восени 1925 р. 72, в Кам'янецькій – 8, в Могилівській один вітряк, де діяли переважно водяні млини: 136 на Вінниччині, 425 на Кам'яниччині, 328 на Могилівщині [546,с.85]. Водяні млини становили 5,3% закладів борошномельної промисловості, а найманої робочої сили зосереджували – 45,9% [546,с.84]. Так, з 3693 водяних млинів на Поліссі було 664, на Правобережжі 2112, на Лівобережжі 242, в Степу 675 виробничих одиниць, на яких працювало 7087 осіб [546,с.84]. Значну частину млинів, особливо потужних – водяних та механічних, підприємці орендували. Так, весною 1926 р. із 6428 орендних підприємців млини становили 3606, з них приватник орендував 2056 [562]. Вітряків було найбільше на Полтавщині (6171), а також в інших округах. Ізюмській (1256), Дніпропетровській, Київській (3043), Конотопській (1207), Кременчуцькій (3346), Куп'янській (1311), Лубенській (3302), Ніжинській (2325), Прилуцькій (2606), Роменській (2970), Старобільській (2053), Сумській (2320), Харківській (3790), Черкаській (3288), Чернігівській (1879), в решті округ кілька сотень [546,с.85]. Вони були своєрідними маяками селянського хліборобства, самобутнього укладу життя, хоча сам промисловий заклад мав власника, орендаря-користувача, тобто свідчив про вид і форму підприємництва.

В українських селах, крім вітряних та водяних млинів, діяли 3428 жорнових млинів, з яких на Поліссі 466, Правобережжі 965, Лівобережжі 961, в Степу 1306, де працювало 12721 найманий робітник [546,с.86]. Одночасно функціонували 1089 вальцьових млинів, які зосереджувалися

переважно в Степу (662) та на Лівобережжі (309), а загалом дві третини округ в УСРР мали по декілька десятків [546,с.87]. Майже у кожному селі були кустарні крупорушки, однак вони поступалися якістю борошна.

Розвиток технічних культур, особливо льону та конопель, спонукав селян до організаційно-технічного оснащення відповідної переробної галузі. Товарність олійних культур в огульній продукції сільського господарства була найнижчою серед інших. Так, у 1923/24 р. товарність льоноволокна становила у валовій продукції села 0,7%, у 1927/28 р. 12%, конопель 5,7% у 1923/24 р. та 10,8% у 1927/28 р. [199,с.130]. Волокно та олія залишалися переважно для внутрішнього сімейного споживання: для виготовлення одягу, харчового забезпечення тощо. Олія соняшникова, яка користувалася попитом, коштувала у 1926/27 р. в містах 52–55 коп. за кілограм, а по селах 56–60 коп. [377,с.36], що свідчило про значну частку її внутрішнього споживання. Насіння льону, конопель, соняшника переробляли на олійницях, яких у 1925 р. було в Україні 4599, з них 2153 належало приватним особам [377]. Кожна округа, крім Вінницької, Одеської, Прилуцької, мала від 110 до 436 олійниць [546,с.89], створюючи умови для переробки сировини та виготовлення льняної, конопляної та соняшникової олії. На Поліссі було 886, на Правобережжі 1560, на Лівобережжі 1087, в Степу 1066 олійниць [546,с.89], які вирізнялися технічно, позаяк поліські селяни вирощували льон та коноплі, а центральні та південні – соняшник, хоча коноплі також. Наприклад, Коростенська округа мала 76 олійниць, які спеціалізувалися на переробці насіння льону та конопель.

Селянські кустарні промисли мали сімейно-трудова організаційно-господарську форму приватного підприємництва і підлягали прибутковому оподаткуванню. 14 травня 1927 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про затвердження засад переведення єдиного сільськогосподарського податку на території УСРР 1927–1928 року», яким визначив норми прибутковості господарств для стягнення податку [560]. Уряд визнав, щоб оподаткування кустарних промислів не перевищувало 10% суми заробітку, а також

встановив відповідні норми оподаткування. Якщо кустар-одинак працював без використання найманих робітників, то він вносив 15%, а з одним працюючим 20%, з двома 25%, трьома 30% суми доходу. Напівпромислове кустарне підприємство сплачувало 20% без використання наймитів, а за їхньої участі від 25% до 35%, промислове кустарне від 25% до 40% доходу [560]. «За напівпромисловців і промисловців, - наголошувалося у постанові, - визнаються особи, що добувають прибуток від підприємств сільськогосподарського характеру, при чому для напівпромисловців прибуток від цих підприємств є допоміжним у господарстві, а для промисловців становить основне джерело прибутку» [560]. Зазначу, що кооперовані кустарі мали знижку оподаткування до 25% від суми оподаткування кустарів-одинаків.

Житлові та господарські будівлі у селянських дворах споруджували місцеві майстри – односельчани або сусіди. За таких умов селянин був учасником та організатором будівництва, володіючи однією або кількома спеціальностями – тесля, цегляр. У 1924/25 р. на будівництво житла селяни витратили понад 21 тис. крб. [207], з яких третина припадала на степові райони. Здешевлення будівель, судячи із витрат, було зумовлене особистою участю селянського двору та сусідів у будівництві житла – так звана толока. Будівельні матеріали виготовляли самотужки (саман, снопи з очерету та житньої соломи тощо). Спорудження сільського житла відносилось до особливої соціальної активності селянина-господаря, який набував самодіяльного статусу.

Кустарно-промислове підприємництво сільського населення мало історичну тенденцію та самобутні форми розвитку. Ним займалися селянські господарства, доповнюючи сімейний бюджет та забезпечуючи себе необхідним реманентом, а також професійні кустарі та ремісники, для яких цей вид діяльності був основним, хоча вони не відмовлялися від землеробства. Кустарі представляли соціальну групу приватних підприємців, які віддавали перевагу дрібнотоварному виробництву, орієнтованому на

ринок – сільський та міський. Промислами займалися переважно малозабезпечені верстви села, хоча деякі види (вишивання, килимарство) набули ознак культурно-мистецької традиції в регіонах та окремих селах.

5.3. Функціонування кооперативних артілей кустарів

Створення та діяльність кооперативних товариств кустарів і ремісників в українському селі періоду непу, залишається малодослідженою науковою проблемою. Історики, виокремлюють відносини кустарно-промислових об'єднань з радянською владою, вплив модернізаційних процесів на кооперацію, але уникають системного і послідовного висвітлення цієї самобутньої форми кооперативного підприємництва кустарів, визначення їх справжнього соціально-економічного статусу, ролі і місця у кожному селі [146]. Українські історики уже звернули увагу на підприємницьку діяльність кустарів [170], але тема лише розробляється в історіографії, для висвітлення якої бракує джерел, у яких була б зафіксована повсякденна діяльність кустарів-одинаків.

В економічній літературі 1920-х рр., а згодом у науково-історичних дослідженнях, з'явилися терміни «кустарно-промислова кооперація», «промислова кооперація», які, на нашу думку, є дещо суперечливими. Вони не відповідають реальним соціально-економічним відносинам тих років. Термін «кустарно-промислова» стосується фактично одного явища – приватного підприємництва, яке відбувалося у вигляді селянських промислів та ремесел, але кооперація не була «кустарно-промисловою», а просто кооперацією, тобто об'єднанням безпосередніх виробників – кустарів, ремісників, селян-хліборобів. Умовно, враховуючи певну сталість самої термінології можна погодитись з визначенням галузевих кооперативів як кустарно-промислових. Інша справа поняття «промислова кооперація», яке

стосується також фабрично-заводської промисловості, тобто інтеграційних процесів, а не кооперації організаційних форм селянських промислів.

Історично коректним і теоретично обґрунтованим, на нашу думку, є використання термінів «кооперування», «кооперація», «кооперативні товариства» для висвітлення кооперативної форми виробничо-господарської діяльності кустарів-підприємців та селянських дворів з промислами. Дотримуючись саме таких методологічних засадах, розглянемо особливості розвитку цієї форми приватного підприємництва в сільських районах України.

Дослідники прикладних проблем розвитку промисловості, судячи з літератури 1920-х рр. [563,564], підкреслювали той факт, що еволюція їх форм супроводжувалася констатацією протистояння фабрично-заводської та кустарно-ремісничої промисловості, ніби не існувало іншої перспективи. Остання вирізнялася від споживчої та сільськогосподарської кооперації, тому що мала справу з надзвичайно консервативною і специфічною соціально-економічною групою населення.

Кустарно-реміснича промисловість, якою до 1917 р. цікавилися учені і політики, залишалася економічним укладом приватного дрібнотоварного виробництва – індивідуальним або сімейним бізнесом. За роки революції та громадянської війни іншої форми, крім приватної, ця галузь промислового підприємництва не мала. «Кустарно-промислова кооперація, як система, як окрема галузь, – зазначав у 1927 р. дослідник О. Балинський, – існує на Україні лише з 1921 року, не маючи в попередньому абсолютно ніякого досвіду, ні в справі практичного впровадження господарчої роботи, ні в справі самого підходу (на початку навіть до невідомого для неї) кустаря» [565,с.105]. Кооперування дрібних кустарів було суперечливим і стихійним пошуком організаційних форм кооперації. Їхня розпорошеність та аморфність, не кажучи про соціальну замкненість та господарську окремішність, не викликала особливого ентузіазму з боку державних органів,

тому думка сучасних істориків про одержавлення діяльності кустарів та його організаційних форм є упередженою [146,с.150], особливо в умовах непу.

Формування кооперації кустарів розпочалося від проголошення 7 липня 1921 р. декрету про промислову кооперацію, а наприкінці 1921 р. в УСРР було 6064 кооперативних об'єднань та 64175 їхніх засновників [566,с.4]. А 1922 рік, на переконання К.В. Василевського, ознаменував «...собою закінчену форму будівництва промислової кооперації від первісного звена до Всеукраїнського Центру «Українкустарспілки» [566]. Насправді формування регулятивно-управлінської вертикалі відбувалося складно, віддзеркалюючи суперечливість самого кооперування кустарів, упослідженого ставлення до них влади. «Коли простежити за еволюцією форм організації розпорошеного кустаря та ремісника, – писав О. Балинський, – то побачимо, що до останнього часу (та й зараз), більш-менш сталих форм, що всебічно відповідали б потребам кустаря, нема» [565,с.106]. Для кустарів, які звикли працювати самостійно, будь-яка колективна форма викликала застереження, тому вони не поспішали до кооперативних об'єднань. До кінця 1922 р. кооперація кустарів не мала сталих організаційних форм, належного керівництва. Лише протягом 1923/24 р. виокремлюються чотири форми кооперативних товариств кустарів: «продукційно-кооперативна артіль», «трудова кооперативна артіль», «продукційно складово-сировинне товариство» та «ощадно-позичково-промислове товариство». Виробнича артіль вимагала повного усупільнення (основних засобів виробництва, які належали кустарям-одинакам, а також сировини, тобто це була колгоспна форма. Складово-сировинні товариства не вимагали усупільнення, а лише забезпечували його членів необхідними матеріалами та сировиною, але збувало продукцію та приймало замовлення. Вони мали поширення серед селян, які займалися промислами. Позичкові товариства видавали кредит, але для виготовлення конкретної продукції.

Перша половина 1920-х рр., яка вирізнялася недосконалим і неповним статистичним обліком первинної ланки кооперації кустарів, свідчила про

пошук її оптимальних форм. Кількість об'єднань та особливо їх членів була далекою від бажаної межі. Так, 1 липня 1922 р. налічувалося 1305 кооперативів та 22147 членів, а наприкінці року 565 та 8075 засновників. Дивно, але у 1923 р. 572 кооперативи об'єднували 16627 кустарів, згодом їхня кількість почала зростати: 1645 товариств і 43155 членів у 1924 р. та 2017 об'єднань і 70290 членів у 1925 р. [566,с.5]. Аналогічна статистика наведена в статті О. Балинського, але він висловив сумнів стосовно кількості кооперованих кустарів на жовтень 1925 р., яку вважав дещо зменшеною. «На нашу думку, – наголошував він, – коли темп зросту низової периферії, об'єднаної в системі промислової кооперації, поширити й на периферію, що з причини відсутності промсоюзів існує поза межами системи, то загальна кількість кооперативних кустарів повинна досягти не менше 90–100 тисяч осіб» [565,с.104]. Не могла чверть кустарів України об'єднатися в кооперативи, коли не існувало юридично оформлених гарантій на збереження майна, а з економічної точки зору вони програвали.

Організація господарського життя кустарів в «промислово-кооперативних артілях» і трудових артілях, тобто двох важливих формах, суттєво вирізнялося, що загалом впливало на матеріально-ціннісну мотивацію дрібних виробників. Якщо відносини між «промартілями» та роботодавцем визначалися договорами-підряду, то між трудовими артілями і роботодавцем відповідними угодами згідно до вимог Кодексу законів про працю, відтак податкове обкладання, соціальне страхування, зарплата підлягали контролю та обліку. 2 квітня 1923 р. Головнокооперком УСРР встановив п'ять форм кооперативних об'єднань: трудові артілі, виробничі артілі, виробничо-промислові товариства, складово-сировинні товариства та ощадно-позичкові товариства. 11 липня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про трудові кооперативні товариства», відтак декрет «Про промислову кооперацію» від 12 жовтня 1921 р. був поширений і на кооперативні форми кустарів [567,с.67]. Відмінність в організації праці між ними була мінімальною, а в юридичному статусі вагома.

Питання про усупільнення матеріалів, сировини, знаряддя, реманенту кустаря, котрий зголосився до кооперації, було найсуперечливішим, яке стримувало їх кооперування. На початку 1920-х рр., коли кооперативи кустарів виникали стихійно, нормативні акти не діяли, а їх функціональне та адміністративне підпорядкування «Сільському господарю» та «Кредитекспорту», яке завершилося 27 жовтня 1927 р. тим, що Раднарком УСРР поклав на акціонерне товариство «Кустекспорт» виконання обов'язків Всеукраїнського центру промислової кооперації [566,с.6], не сприяло уніфікації організаційної структури. Інструкція про порядок та умови передачі кустарями знарядь виробництва у власність виробничо-кооперативних артілей з'явилася 21 грудня 1928 р., яка підсумовувала досвід взаємин між кооперативом та кустарями. Члени артілі мали право передавати кооперативу знаряддя безкоштовно або на умовах виплати їхньої вартості, а угода між ними засвідчувалася нотаріально. «Власники підприємств і знаряддів виробництва одночасно з подачею заяви про вступ до складу членів артілі, – зазначалося в інструкції, – подають також і заяву про передачу у власність артілі належних їм підприємств і знарядь виробництва з зазначенням їхньої вартості та умов розрахунку [568,с.75]. Прийом до кооперативу нових членів відбувався лише після оформлення нотаріальним порядком передачі знарядь виробництва та кустарних підприємств, а ті, які відмовлялися від таких умов членства в артілі, підлягали звільненню протягом двох тижнів. Оцінка майна та підприємства відбувалися за ринковими цінами. Ця процедура називалася тоді «перевласненням», тобто ультимативним позбавленням знаряддя виробництва кустарів, які фактично ставали найманими робітниками, втрачаючи соціальний статус приватного підприємця.

Адміністративний та особливо податковий тиск на кустарів з боку державних органів влади викликав необхідність їх організаційного самозахисту у формі громад кустарів. Вони почали виникати наприкінці 1924 р., тобто навіть після проголошення 7 грудня 1923 р. декрету РНК УСРР

«Про податкові пільги для промкооперативних організацій» [569], яким передбачалося звільнення від промислового податку кооперативних товариств з річним оборотом до 20 тис. крб., а також знижки ставок податку, якщо вони реалізовували продукцію. Пільги торкалися винятково кооперованих кустарів, тобто їхніх організаційних форм – кооперативів, а не приватних підприємств. Створення громад кустарів означало організаційне оформлення самодіяльних товаровиробників для захисту економічних інтересів та громадянських прав. Діяльність громад викликала занепокоєння керівників кооперативних установ, тому питання про їх недоцільність було винесено на сторінки фахових періодичних видань. «Перш за все потрібно розвіяти нездорову мрію де-яких «кустарних» робітників, – зазначав дописувач Белорой з Кам'янця у 1927 р., – які ще гадають обернути свої громади кустарів в Спілки з правами, що до професійних союзів та організаційною системою аж до «кустарного ЦК на Україні». Час їм зрозуміти неправильність навіть і постановку такого питання про неприпустимість існування в країні пролетарської диктатури Союзів дрібних власників-кустарів з завданнями професійно-політичного характеру. Союзи кустарів чи взагалі Союзи різних хазяїв не можуть мати місце в нашій радянській системі й ніяким чином помилки місцевих органів Мекосо, допустивших по де-яких містах реєстрацію громад-кустарів під назвою «Спілок», не можуть з'являтися доказом на правильність їх претендування й намагань про надання їм союзно-професійних прав» [570,с.17]. Радянська система кооперації кустарів не допускала будь-якої іншої організації дрібних товаровиробників, тому практика їх становлення була публічно засуджена.

Система «кустарно-промислової кооперації» розвивалася під наглядом центральних кооперативних спілок у відповідності до радянського законодавства та ідеологічних принципів ВКП(б). На 1 жовтня 1925 р. діяло 996 кооперативних об'єднань кустарів з числом членів у них 33279 осіб, на 1 жовтня 1924 р. 1224 кооперативи та 62483 члени, на 1 квітня 1927 р. 1764 товариства та 95347 членів [566,с.7]. Сталими і системними були показники

розвитку кооперації кустарів, починаючи з 1924 р., коли, за визначенням О. Балинського, «...сама кооперація починає бути дійсним об'єднанням лише трудящого кустаря та ремісника» [565,с.7]. Поширення набувають ощадно-позичкові товариства, а артільна форма, організована переважно колишніми робітниками фабрично-заводської промисловості та великих кустарних промислів, залишалася замкненим об'єднанням, яке не викликало зацікавлення дрібних кустарів. На 1 листопада 1923 р. діяло 27 трудових, 464 виробничих артілей, два складово-сировинних товариства, 78 ощадно-позичкових об'єднань кустарів, а 1 серпня 1924 р. 33 трудові, 911 виробничих артілі, 16 складово-сировинних та 135 ощадно-позичкових товариств [565,с.110]. «Правда, до наведеного слід додати, – зазначав очевидець тих подій О. Балинський, – що хоч артільна форма об'єднання й починає порівнююче відігравати все меншу і меншу роль в галузі масового кооперування дрібних продуцентів, хоч значна частина існуючих продукційних артілей і посідають головним чином, млинарський та маслобойний промисли, які, на нашу думку, абсолютно випадково й недоцільно кооперовано по лінії промислової кооперації, все-ж та частина продукційно-кооперативних артілей, що своєю природою й характером виробництва мають і повинні мати відношення до кустарно-промислової кооперації. У значно більшій своїй частині являють з себе ті кооперативні організації, що цілком відповідають назві найвищої форми об'єднання – продукційній артілі» [565,с.110]. На 1 жовтня 1925 р. він подав таку кількість кооперативів кустарної промисловості: виробничих артілей 853, трудових артілей 52, складово-сировинних товариств 25, ощадно-позичкових 56 об'єднань [565,с.17]. Отже, питома вага артільної форми переважала серед організаційних закладів кустарно-ремісничої кооперації, тобто кустар-підприємець залишався одинаком.

Друга половина 1920-х рр. вирізнялася кількісним збільшенням кооперативних товариств кустарів та членів, а також нерівномірністю їх кооперування за галузями кустарної промисловості. Серед чотирьох

основних видів кустарно-промислової кооперації найбільшу довіру ремісників викликали промислово-кредитні товариства та виробничі артілі, які мали значно краще фінансування, сировинне та матеріально-технічне забезпечення, хоча в артілях спостерігалася чітка тенденція до усупільнення засобів виробництва та одержавлення системи виробничих відносин, за якими кустар втрачав прибуток, а натомість отримував звичайну зарплату. Невипадково кількість виробничих артілей за чотири роки виросла утричі, а їхніх членів у 5 разів. Трудові артілі посідали четвертої сходинки, тому що кустар звик працювати самостійно, спираючись на власну родину, а не на «трудовий колектив» (див. табл. №16).

Таблиця № 16

Розвиток кооперації кустарів в УСРР 1925–1928 рр.[571,с.4]

Форми об'єднань	1925		1926		1927		1928	
	кіль-кість	членів	кіль-кість	членів	кіль-кість	членів	кіль-кість	членів
Промкредитні	66	18.025	124	38.928	222	79.892	289	110.200
Складово-сировинні	25	2.048	34	3.794	96	12.846	171	31.364
Виробничі артілі	853	11.139	1.016	17.870	1.783	30.206	2.782	51.330
Трудові артілі	52	2.067	50	1.891	96	3.624	157	11.376
Разом	996	33.279	1.224	62.483	2.197	126.568	3.399	204.270

Динаміка кооперування закладів кустарно-ремісничої промисловості, судячи з таблиці, була загалом прогресивною, тому що відбувалося збільшення кількості об'єднань та членів кооперації. Структурні та пропорційні зрушення торкнулися питомої ваги форм самої кооперації. Якщо у серпні 1924 р. виробничі артілі становили 83,1% [565,с.109]., то у жовтні

1928 р. лише 25,1% [571,с.4]. Артільна форма суттєво поступилася промислово-кредитним товариствам, які переважали.

Зростання кількості ощадно-позичкових товариств не мало значного впливу на сільського кустаря, тому що із 110200 членів на міста припадало 104661, на село 5539 осіб, а складово-сировинні товариства за кількістю членів розподілялися наступним чином: в містах було 18854, в селах 12510 членів. Виробничі артілі в містах організували 162781, на селі 23453 особи, а за кількістю артілей місто випереджало (1726), в сільських місцевостях 1069 [572,с.128–130], але для села це значне зрушення, якщо порівнювати з попередніми роками. Вся кустарно–промислова кооперація мала тісний зв'язок з Українбанком, тобто отримувала від нього кредити, позаяк без них вона була приречена на занепад. Його пайщиками були 27 кустарно-промислових організацій, а на одну спілку припадало до 50 тис., на товариство близько 4 тис. крб. Вони отримували кредит вексями або під заставу товару, а об'єктом кредитування були заготівлі, виробництво та збут продукції. Валова продукція кустаря на рік становила 500 крб., тому він брав таку суму кредиту, яку міг повернути.

До статистичної звітності потрапляли дані про охоплення кооперативними спілками низової мережі, а не вичерпні відомості про кооперування кустарів взагалі. Так, О. Балинський вважав, що на 1 жовтня 1925 р. було 70290 кооперованих кустарів, а спілки об'єднували лише половину – 33279, яка і потрапила до офіційних даних [565с.18]. Виробничі артілі восени 1925 р. діяли в усіх галузях кустарно-ремісничої промисловості. За розрахунками О. Балинського вони становили 6,4% в деревообробній, 3% дерево-металевому виробництві, 8,2% в металообробній, 3,8% в обробці мінералів, 8,7% в переробці рослинної сировини, 17,8% в переробці продуктів тваринництва, 3,4% в хімічній галузі та 45,3% в галузі виробництва харчових та смакових продуктів [565,с.118]. Домінуюча харчосмакова промисловість базувалася на артільній формі, хоча «...млинарські, олійницькі, хлібопекарські й інші артілі, що найсумнівніші з боку їх

кооперативності, особливо млинарські та олійницькі артїлі, що утворилися навколо млинів та олійниць селянського помолу» [565,с.119]. Виробничі артїлі мали 10,5% власних капіталів, 9,2% становили паї, але 40% вартості майна не належали артільям [573,с.7].

Статистичні дані ЦСУ УСРР про загальну кількість кустарів та їхніх артїлей у 1925/26 р., які є репрезентативними, не дуже вирізнялися від аналітичних публікацій у 1920-х рр. За кількістю кооперативів Полісся і гірничо-промисловий район були однаково представлені у системі кустарно-промислової кооперації – від 2045 до 270 товариств, а Лівобережжя мало 469, Правобережжя 529, Степ 463 [207,с.7]. До кооперації приєдналися 118 тис. кустарів, тобто 61 кустар на артіль, яка була тоді основною організаційною формою промислової кооперації. Вони нерівномірно розподілялися по різних галузях промислів: 14% припадало на добування та оброблення граніту, білої і жовтої глини, вапна, виготовлення цегли, черепиці, гончарних виробів; 4% на металообробну галузь (слюсарно-ковальські, ремонтні і жерстяно-штампувальні майстерні); 7% зосереджувалося у деревообробній справі (лісозаготівлі, столярно-меблевій тощо). Перевагу мали кооперативи із переробки харчових продуктів (млини, олійниці, пекарні, ковбасні цехи), які становили 32% від загальної кількості одиниць промислової кооперації [207,с.10], а другу позицію посідали кооперативи з виготовлення одягу – 12%. Вони представляли самобутню і давню форму приватного підприємництва.

Підвищення питомої ваги ощадно-позичкових товариств серед організаційних форм кооперації зумовлене гострою потребою кустарів в пільгових кредитах грошми та матеріалами. Кредитування короткотерміновими кредитами кустарів відбувалося саме по лінії кооперації. З усієї суми кредиту, яку восени 1925 р. направлено кооперації, на центральний її апарат припадало 4,8%, на спілки 25,1%, на артїлі та ощадно-позичкові товариства 70,1% [573,с.7–8]. Вся система кустарно-промислової кооперації на 1 жовтня 1925 р. одержала від банків 4 млн крб.,

які розподілялися таким чином: 8,3% одержував центр, 27,7% спілки, артілі та ощадно-позичкові товариства 64% від загальної суми [572,с.127]. Фінансування кустарної кооперації дотримувалося формаційного принципу, тому що на одного члена виробничої артілі, яка мала високий рівень усупільнення засобів виробництва, припадало 910 крб., а товариства 155 крб. кредиту. В артілях працювала четверта частина міських кустарів, а на селі лише 8% від їх загальної кількості. Незначний рівень кооперування кустарів, а головне їх розпорошеність, ускладнювали кредитування виробничих процесів [574,с.41]. Наприклад, для постачання шкірою Шкіросиндиката її заготівельники, тобто кооперативи кустарів, одержували вексями кошти на 60–90 днів їх погашення товаром, а при збуті возів 20% вексями від 90 до 180 днів, а решту 80% по виготовленню товару [574,с.135].

До низових промислово-кредитних товариств, але в якості пайщиків, належало 65% кооперованих кустарів та ремісників [575,с.17], а найпоширенішого впливу вони мали у прикордонних округах – Волинській, Коростенській, Кам'янецькій, Проскурівській, Тульчинській. Основну частину кооперованих кустарів, які були членами промкредиттовариств, становили ремісники із виготовлення шкіри (22%), далі по переробці мануфактури (18%), деревообробки (8%), харчо-смакової промисловості (8%), а решту членів (40%) представляли дрібні групи кустарів різних галузей [575,с.18]. 1 жовтня 1927 р., за даними ЦСУ, на Поліссі було 8.444, а 1 липня 1928 р., але за даними ВУПКС, 10.234: на Лівобережжі 12.699 та 19.024, на Правобережжі – 28.728 і 42.838, в Степу – 18.860 у 1927 р. та 29.019 влітку 1928 р. [575,с.17 – 19]. Окремі кустарі створювали артілі, не поспішали їх реєструвати, відтак їх вважали «дикими», тобто такими, що не брали промислових завдань та уникали від податків.

Кооперування міських та сільських кустарів відбувалося нерівномірно, про що свідчить їх представництво серед членів кооперативних товариств. За підрахунками О.Балинського кооперування сільських кустарів вирізнялося

поступовим зростанням частки кооперованих, але ця динаміка була не дуже активною (див. табл. №17).

Таблиця №17

Участь міських та сільських кустарів в кооперації [573,с.8]

Територія	1926/27 р.		1927/28 р.		1928/29 р.	
	кількість членів	у %	кількість членів	у %	кількість членів	у %
місто	64045	57	97164	52	110080	45
містечко	28025	25	49424	26	69500	28
село	20158	18	39426	22	66050	27
разом	112228	100	186144	100	245730	100

Якщо до сільського кустаря віднести містечкових ремісників, то відсоток кооперативних підприємств збільшиться, але вони вирізнялися не лише територіально, а також за галузево-господарськими ознаками. Отже, кожним кооперованим кустарем був сільський господар-селянин і ремісник водночас.

Власники кустарних майстерень, селянські господарства з промислами, ремісники-одинаки, якщо проаналізувати рівень кооперування за галузями кустарно-ремісничої промисловості, неоднаково брали участь в роботі кооперативних товариств. Рівень їх кооперування залежав від соціально-економічних особливостей кустарного виробництва та його кредитування (див. табл. №18)

Таблиця №18

Кооперування кустарів за галузями промислів на 1.X.1928 р.[571,с.5]

Назва промислу	Загальна кількість кустарів	Кількість кооперованих кустарів	У % до загалу
Деревообробний	61.993	9.925	16,0
Металообробний	75.553	9.144	12,1
Мінералообробний	15.840	546	3,4

Хімічне вир-во	—	4.624	—
Взуттєвий	172.524	28.537	16,5
Обробка шкіри	17.566	9.094	51,8
Текстильний	38.938	24.821	63,7
Вир-во одягу	146.611	24.780	16,9
Харчо-смаковий	32.988	14.812	44,9
Інші	—	78.000	—
Разом	774.926	204.283	26,4

Найвищий відсоток кооперування кустарів спостерігався в галузі обробки шкіри та хутра, текстильній і харчо-смаковій, де зосереджувалася основна частина підприємств кустарно-ремісної промисловості.

Кооперування селянських промислів та кустарів відбувалося в округах, у яких були сприятливі природно-географічні умови для їх розвитку. На Київщині, яка охоплювала територію Полісся та лісостепу, на 1 квітня 1923 р. було 233 кооперативних об'єднань кустарів, з них у Києві 125, у містах та містечках 202, у селах 31 [576,с.47], тобто це була кооперація переважно міських ремісників. У жовтні 1921 р. було засновано кооперативну спілку «Губкустпромсоюз», який об'єднував 78 артілей, з них 51 у Києві та 27 на периферії, але в серпні 1922 р. він припинив свою діяльність, реорганізувавшись у Правобережну контору Українкустарспілки, хоча згодом і вона перестала існувати. Це був період організаційного формування системи кооперативних товариств кустарів. Протягом 1920-х рр. загальна кількість кооперативних об'єднань на Київщині збільшилася у 3 рази: якщо у 1923 р. було 233, то у жовтні 1927 р. 648, з них на селі 303 [576,с.48], тобто близько третини. Виробничих артілей було 375, складово-сировинних товариств 21, трудових артілей 91, ощадно-позичкових 161, а разом 648 об'єднань [576]. Пайовий капітал виробничої артілі у 1927 р. становив від 1,2 тис. до 2,3 тис. крб., а валова продукція 23.300 крб. [576,с.49]. В с. Літки

діяли дві потужні артілі «Чинбар» та «Господар», які займалися виготовленням одягу, шкір тощо.

На Полтавщині, яка мала дуже розгалужену кустарно-ремісничу промисловість та значну кількість кустарів, спостерігалася своєрідна структурна конкуренція кооперативних та приватних форм підприємницької діяльності. Зокрема, до ощадно-позичкових та інших кооперативів записалося 3587 кустарів, що становило 23% їх загальної кількості в окрузі [577,с.46]. Наймасовішою формою кооперування кустарів Лубенщини були складово-сировинні та промислово-кредитні товариства, хоча промсоюз заснували 23 товариства та 1500 фізичних осіб, які виробляли різної продукції на суму 4,7 млн крб. [577,с.47]. Лубенський районний союз кустарно-промислової кооперації мав на 1 жовтня 1928 р. 45 первинних кооперативів, які охоплювали 3587 кустарів [578,с.42], а наймасовішою формою були складово-сировинні та промислово-кредитні товариства, а в сільських промислах працювало 2470 кустарів, з них 92% бідняцьких, 7,4% середняцький, 0,77% заможних господарств, а в міських було 0,9% колишніх власників промпідприємств та 0,1% колишніх «торговців» [578,с.43]. Кооперовано було 13% кустарів в окрузі та 23% загальної кількості промислів, хоча 69% кооперованих кустарів зосереджувалося на селі [578,с.44], що вирізняло округу серед кооперованих кустарів в УСРР. Діяльність кооперативно-господарської системи спиралася переважно на чужі кошти, які становили в балансі райсоюзу 78,4%, а власні 21,6%, проте це дозволило йому реалізувати продукцію кустарів на суму 192 тис. крб. та продати кустарям різних товарів і сировини на 380 тис. крб. [579,с.44].

Валова продукція «промкооперації» Полтавщини у 1927/28 р. становила близько 7 млн крб., що перевищувало продукцію 1926/27 р. на 50%, а головними промислами були: панчішний, вишивальний, ткацький, керамічний, шкіряно-взуттєвий, метало-ходовий [579,с.39]. Наприклад, кустарно-панчішний бізнес був розвинений в Полтаві, яким займалося 5 тис. кустарів, виготовляючи продукцію на 3 млн крб., хоча мали можливості для

збільшення, однак бракувало сировини. Вишивальним і ткацьким промислом займалося 6 тис. кустарок, які виготовляли полотна, скатерті, купони сорочок, килими тощо, реалізувавши протягом 1926/27 р. продукції на суму 400 тис. крб., яка надходила переважно на внутрішній ринок [579,с.40]. Керамічний промисел перебував в занепаді, а виготовлення «ходів», тобто основа для возів, користувалася попитом в УСРР та в інших республіках. Наприклад, Кобеляцька артіль «Зоря» виробляла до 400 ходів на місяць, хоча бракувало заліза та сухого лісу. Шкіряно-взуттєвий промисел дав за 1927/27 р. 54 тис. пар селянського взуття, а 20 взуттєво-виробничих артілей 1927/28 р. планували виготовити 132 тис. пар чобіт [579,с.41]. Артіль «промкооперації» Полтавщини виробляли 17 тис. штук кожушаних смушок, а чинбарські майстерні 11 тис. шкір.

Кооперація кустарів Дніпропетровщини, чисельність товариств та членів якої зростала протягом 1920-х рр., мала значні економічно-господарські досягнення. Кількість кооперативів у 1922 р. обмежувалася лише трьома артілями, у жовтні 1924 р. їх було 99, а на жовтень 1927 р. – 178 з 3900 членами [580,с.51]. За кількістю членів артілей вирізнялася металообробна промисловість (20,6%), цегляно-черепична (38,6%), борошномельна (11,9%), а решта артілей представляла галузі кустарно-ремісничої промисловості, у яких рівень кооперування кустарів коливався в межах від 1,8% до 9,7% [580,с.52]. Кооперування сільських кустарів становило 9,6% їх загальної кількості в регіоні, тобто кооперація була міською, тому випуск продукції становив на рік 15 млн крб. [580,с.51].

На Харківщині «промкооперація» виросла за п'ять років з 7 кооперативів у 1921 р. до 127 у 1926 р., об'єднавши 7880 кустарів, які виробили продукції у 1926 р. на 9,5 млн крб. [581,с.54]. Тут діяли кооперативні об'єднання «Чулочник» (900 кустарів), «Виробник-Чоботар» (300), Ново-Водолазьке товариство чоботарів «Кустарне Діло», Тетлізьке товариство з виробництва ходів та ободів для кінних возів «Деревометал»–150, Вільшанське мебельне товариство «Перемога» 170 кустарів. Фінансовою

підтримкою кооперативної периферії займалися кредитні товариства Харкова («Допомога» та «Позичкоп»), а в округах 6 товариств – в Охтирці, Богодухові, Валках, Ізюмі, Лозовій та Барвенково. Сільські кооперативи об'єднували 55,1% незаможників, 17,3% середняків, 9,4% робітників та 17% кустарів [581,с.56]. На Куп'янщині головною особливістю кустарних промислів було те, що ними займалося 80% селян-кустарів, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства. Значний відсоток безпосівних дворів знаходили застосування робочої сили в промислах. Найпопулярнішим, якщо взяти за основу кількість зайнятих кустарів, виявився взуттєвий та шкіряний (30%), з обробки рослин (21,8%), харчо-смаковий (19,2%), деревообробний (12,4%) [582,с.32]. Галузева концентрація промислів була такою: м. Куп'янськ та район (лозоплетіння, взуттєвий, шорний, шубний, кравецький, вапняний та цегельний промисли); Сватівський район (металообробний, ходовий, овчино-шубний, шапкарський, кондитерський, взуттєвий); Кабанський район (кам'яногірний, добування кам'яного вугілля, крейди, глини, цегли, харчо-смаковий), Раківський (харчо-смаковий, цегельний); Сеньківський район (харчо-смаковий, взуттєвий, цегельний); Жовтневий район (кравецький, цегельний, взуттєвий); Н.-Свердловський (взуттєвий); Вільшанський район (харчо-смаковий, лозоплетіння, взуттєвий); Б.-Бурлацький (цегельний, взуттєвий, деревообробний); 11-й Жовтневий район (кравецький, взуттєвий, деревообробний). На Куп'янщині до кооперації пристало 1.100 кустарів, які працювали в 42 артілях [582,с.33]. Кооперований кустар організаційно належав до промкооперації, а функціонально залишався дрібним приватним підприємцем.

Аналіз роботи окружних, районних та місцевих кооперативних об'єднань показав характерну їх особливість: спад організаційно-господарської та фінансово-економічної діяльності внаслідок боротьби з так званими «псевдокооперативами» і формування самої кооперативної системи функціонування кустарно-ремісничої промисловості. Самодіяльні кустарі-підприємці, особливо в сільських районах, не прагнули до кооперативних

товариств. На Вінниччині згідно перепису населення 1926 р. було 22 тис. кустарів, а 1 жовтня 1928 р. кооперовано 4.840, тобто 22%, з них ощадно-позичкові кооперативи обрали 3723, виробничі артільні 1.118 кустарів [583,с.41]. В селах артільні становили третину організаційних форм кооперативів кустарів, але за кількістю фізичних осіб в артілях однакову з містечками. На одного кустаря припадало 32 крб. кредитних коштів, що не могло стимулювати кооперативного виробництва. Тульчинське кооперативне товариство об'єднувало 71 артіль з 1524 кустарями та 16 промислово-кредитних товариств і 3.138 членів, а разом було кооперовано 30% від загальної кількості кустарів в окрузі (проти 18% минулого 1927 р.) [584,с.44]. В окрузі знаходилося 15.333 кустаря, які працювали самостійно [584,с.45].

Дослідники промкооперації в Україні 1920-х рр. вважають, що пільгова податкова політика стосовно кооперації у 1924/25 р. «...створила можливість добровільного об'єднання населення у виробничі кооперативи, які були кроком до соціалістичного суспільства» [146,с.297]. Принцип добровільності щодо вступу селян до кооперативних товариств означав можливість вибору організаційної форми діяльності, а не його протилежність – примусовий характер. Пільгове оподаткування не зменшило ставок, але навіть не вони впливали на розвиток промкооперації, а передусім ефективність кредитної справи, тобто фінансування виробничо-збутових операцій кустаря-підприємця. Він чекав на кредит у вигляді грошей (векселя) або забезпечення сировиною. Члени артілі звільнялися від необхідності отримання патента на особисті промисли, якщо вони працювали в спільній майстерні, а на дому – мали обов'язково брати патент, тобто підлягали оподаткуванню. Подоходний податок платили кустарі, якщо неоподаткований мінімум становив від 200 до 500 крб. за півріччя, але звільнялися від промислового податку. Сільські промартілі не оподатковувалися, тому що не перевищували 20 тис. крб. [585,с.12]. Кустар-підприємець, особливо в металообробній та шкіряній галузях промисловості, збував через приватних посередників 80–85% продукції [586,с.2], відтак уникав не лише оподаткування суми доходу, а

також реєстрації. Кооперативні товариства мало займалися збутом продукції кустарів-одинаків, а сировину відпускало з націнкою [587,с.13]. Якщо виробнича артіль організовувалася на принципах сімейного підряду, то її оголошували псевдокооперативом, тобто унеможлилювали розвиток самодіяльного типу підприємництва. «Поза системою промкооперації,— писав у 1929 р. М.Лазарєв,— ще й досі залишається багато «диких» кооперативів. Частина з них не мають жодних стимулів вступати до союзу за відсутністю господарських інтересів між союзом і артіллю. Це лоточники, вантажники тощо. Але є ще сила таких «диких» артілей, що свідомо ухиляються від вступу до союзу, добре знаючи, що цим вступом іде очищення артілі від антирадянських елементів, розтратників, приватників тощо» [588,с.42]. Контрольно-ревізійні та податкові органи переслідували їх діяльність, не допускали можливості створення артілей за сімейно-трудоим принципом.

Наприкінці 1920-х рр. значно посилилась боротьба з непманами, тобто з приватними підприємцями, яких вилучали з кооперативних товариств, обмежували фінансово та адміністративно, бо вони належали до «ворожого елементу». Політичне та соціально-економічне обмеження «непманського елементу» торкнулося і кустарів. «За останні часи, — наголошувалося в одній з кореспонденцій, — кустарно-кооперативні організації Кременчука з'явилися ширмою для непманів всіх мастей та відтінків. Вони засмітили чимало низових коопоб'єднань, влізли до коопорганізації вищого ступеня, дезорганізують чесних робітників і під маркою кооперації проводять свої спекулятивні справи» [589,с.45]. Подібні висловлювання для 1929 р. стали явищем типовим, тому що влада розпочала рішучу боротьбу з приватними підприємцями, позбавляючи їх організаційно-економічної можливості самостійно працювати, особливо напередодні масової колективізації.

Кустарно-ремісничя промисловість, кооперована і приватно-підприємницька, посідала вагоме місце в загальному економічному розвитку суспільства. Наприклад, на Могилівщині у 1925/26 р. валова продукція

кустарної промисловості досягла 3,7 млн крб., у 1926/27 р. 4,8 млн крб., її загальна вартість в окрузі становила у 1925/26 р. 14,2 млн крб., у 1926/27 р. 22,5 млн крб. Питома вага кустарно-ремісничого сектору у валовому виробництві продукції становила 26,1% у 1925/26 р. та 21,6% у 1926/27 р. [590,с.39]. Якщо вилучити з валової продукції частку від цукрової продукції, то питома вага кустарної промисловості в окрузі становила 62,1% та 68,3%, а основна галузь, яка забезпечувала вагомість «промислової» кооперації, була кравецько-швацька, тобто виготовлення одягу – 51,5%. Кооперований кустарний сектор, котрий об'єднував 1734 кустаря, дав продукції на суму 677.459 крб., а 10.382 самодіяльних підприємців–кустарів на 4,1 млн крб., хоча у 1927/28 р. тут було кооперовано лише 14,3% кустарів [590,с.41].

На Шевченківщині у 1927/28 р. налічувалося 33.470 кустарів, з них 79,9% сільських, 11,2% містечкових та 8,9% міських, а 50,8% селянських господарств не мали робочої худоби, тому займалися промислами [574,с.41]. На 1 жовтня 1927 р. діяло 5.647, а 1 грудня 1928 р. 11.390 кооперованих кустарів, хоча в артілі об'єдналися 25,3% міських, 11,9% містечкових та 7,5% селянських кустарів [574,с.42]. Товариства вимагали від «продуцентів» стовідсоткового здавання виробів до усупільненого сектора торгівлі, що викликало невдоволення самих кустарів. Кооперація намагалася обмежити виробничу діяльність кустарів, застосовуючи різні способи впливу, схилиючи їх до виробничих форм кооперування.

Загальні статистичні показники регіонального та республіканського розвитку кустарної промисловості лише засвідчують її роль і місце в економіці. Питома вага продукції кустарно-ремісничої промисловості у валовій продукції промисловості України становила: у 1923/24 р. 26,3%, у 1924/25 р. 22,4%, у 1925/26 р. 16,0%, у 1926/27 р. 14,5% [591], а наприкінці 1928/29 р. доля приватного сектора в загальнореспубліканському промисловому виробництві досягла 1,7% [170,с.149]. За цими статистично-економічними показниками валової продукції кустарної промисловості були

конкретні дрібні підприємці, які представляли самобутню галузь виробничо-трудова діяльності сімейного типу.

Кооперативний сектор кустарно-ремісничої промисловості, особливо в сільських районах, не мав такого вагомого впливу, яким була споживча та сільськогосподарська кооперація. Навіть міська промисловість, яка швидше кооперувалася порівняно із сільською, мала у 1922 р. 955, у 1923 р. 1257 об'єднань, а приватна від 18005 до 22612 закладів [196,с.159–163]. В окремих губерніях кооперативна промисловість взагалі була малопомітною. Восени 1925 р. в УСРР діяло 3949 кооперативних промислових підприємств, на яких було зайнято 21.440 осіб, з них на Поліссі 619 закладів та 3019 осіб, на Правобережжі 903 і 3700, на Лівобережжі 862 і 4791, в Степу 1565 та 9930 осіб [211,с.34]. Приватний сектор переважав за кількістю кустарно-промислових підприємств, загальна кількість яких становила тоді 405 тисяч, з яких лише на Лівобережжі було зосереджено 32% закладів [197,с.130]. Така велика кількість підприємств дрібної кустарно-ремісничої промисловості свідчила про активізацію приватного підприємництва, хоча серед цензової промисловості їхня частка, починаючи з другої половини падала. 1 січня 1927 р. діяло 205 кооперативних і 159 приватних [213,с.15], а 1 січня 1928 р. 217 кооперативних та 83 приватних [212,с.29]. Держава, застосовуючи адміністративно-фінансові важелі, унеможлиблювала повноцінну діяльність приватних промислових підприємств. Якщо у 1928/29 р. діяло 901 кооперативне підприємство, то приватних – 31, середніх 38 закладів [214,с.14]. Наприклад, з 437 кооперативних промислових підприємств, тобто самодіяльних організаційно-господарських одиниць, на 1 жовтня 1926 р. 135 належало до системи робітничої кооперації, 18 до транспортних споживчих, 61 до сільських споживчих товариств, 10 деревообробної промисловості, 212 до харчо-смакової, 6 до кушнірного виробництва та 5 до виготовлення одягу [215,с.153]. Вони об'єднували переважно міських та містечкових кустарів, а сільський кустар, хоч і співпрацював з кооперативними товариствами, але фактично залишався самодіяльним підприємцем.

Рівень кооперування сільських кустарів був надзвичайно низьким, що зайвий раз підтверджує самотність кустарного та селянського промислового підприємництва. За матеріалами ЦСУ у 1925 р. мережковий промисел було кооперовано на 19,3%, цегляний на 16%, хлібопекарський на 15%, гончарний 0,6%, столярний 1%, бондарський 0,5%, а рогозовий, прядильно-ткацький, мотузковий залишався поза кооперацією [591,с.11]. Саме селянські промисли виявилися найменш кооперовані, а кооперативні товариства не становили для них економічного зацікавлення. Кустарі, які приєдналися до кооперативу, сподівалися на його матеріальну підтримку. Сама промкооперація отримала у 1926/27 р. металевих матеріалів, що забезпечували лише 38% їх потреб, сировини для прядива 63%, конопель 51%, шкіри 34%, ворono-сировини 35%, хоча у 1927/28 р. ці показники збільшилися на третину [592,арк.32].

Кустарна промисловість в УСРР 1920-х рр. посідала вагоме місце в економічному житті суспільства. Її організаційно-господарськими формами, беручи до уваги соціально-економічні ознаки конкретних підприємств, були цензові, «нижче цензові» та кустарно-промислові заклади. Три рівні підприємств представляли приватний сектор. Радянська влада визнавала капітали кустарних промислів приватними, якщо фінансові та людські ресурси зосереджувалися у руках посередників між споживачем і виробником для отримання комерційної вигоди, надаючи послуги кустарям, ремісникам. Якщо «капітал» належав кустареві і слугував виробництву в особистому закладі, то його не відносили до «приватного». Незаперечним є інша обставина – в українському селі зосереджувалося 70% кустарів, а ця самотня галузь приватного підприємництва посідала 35% усієї валової промислової продукції в Україні [593,арк.134].

Приватна цензова і кустарна промисловість важко піддавалася державному регулюванню. Серед підприємців приватної промисловості переважали кустарі-одинаки, яких на кожну сотню закладів припадало 87

одиниць [594,арк.51]. Їх власниками були переважно селяни за походженням, але кустарі за соціально-професійним статусом. У доповідній записці Держплану УСРР до УЕН при РНК УСРР від 12 листопада 1925 р. їх називали «сільськими промисловцями» [595,арк.7–8]. Вони працювали на внутрішній споживчий ринок, виготовляючи різний сільськогосподарський реманент, побутовий посуд, одяг, будівельні матеріали. Кооперовані і самодіяльні кустарі не втрачали організаційно-функціональних основ підприємницької діяльності та соціально-трудової самобутності.

Створення кооперативних товариств в системі кустарно-ремісничої промисловості мало політичну та економічну складову: перша означала підпорядкування державним органам соціальної активності приватних підприємців, друга максимального використання організаційно-господарського потенціалу кустарів та різних селянських промислів для формування внутрішнього ринку споживчих товарів в умовах колосального дефіциту. Кооперативна форма була лише доповненням самодіяльного кустарно-ремісничого підприємництва в містах і селах України, яке було приватним, а в сільських районах кустар чекав від кооперації дешевої сировини і пільгового кредиту.

Кустарно-реміснича промисловість в УСРР, якщо врахувати кількість закладів та їх географічно-територіальне розташування, була сільською. Дві третини кустарів зосереджувалося у сільських районах, представляючи самобутній уклад приватного промислового підприємництва. Навіть серед цензової промисловості, яку вважали загалом міською, дві третини підприємств мали менше 15 робітників, тобто належали до дрібної кустарно-ремісничої галузі. У 1923 р. найбільша кількість кустарних промислів зосереджувалася на Київщині, а на Донеччині, Катеринославщині та Харківщині було зафіксовано 20 видів промислових занять селян. Кустарно-реміснича промисловість в Україні забезпечила роботою чверть робітників. Статистично-економічний поділ підприємств цензової, нижче цензової і кустарної промисловості слугував виокремленню об'єктів

оподаткування, але усі вони представляли організаційні форми приватного підприємництва. Основна маса кустарів розміщувалася на Лівобережжі та Правобережжі, хоча правобережні кустарі переважали серед багатьох галузей. На Правобережжі зосереджувалася більшість гончарів, а серед кустарів-одинаків на сільські райони припадало 89%, представляючи універсальний соціально-економічний тип приватного підприємництва. Вони посідали незначну питому вагу порівняно з наявністю селянських господарств, але у соціально-професійній структурі села виконували надзвичайно важливу функцію. Із 464 тис. кустарних підприємств лише 22% займалися виробництвом засобів виробництва, а решта виготовленням споживчих товарів, предметів хатнього побуту, одягу. Майже у кожному другому селі була кузня. Завдяки розвитку кустарних промислів і ремесел український селянський соціум мав завершено галузеву цілісність, самобутній уклад життя приватних підприємців сімейно-трудоного типу. Харчосмакова, борошномельна, льонопрядильна функціонували в селах, переробляючи сировину сільськогосподарського виробництва. Ковальський, бондарський, столярний промисли діяли переважно в сільських регіонах, а взуттєво-швацький у містах та містечках. Художньо-вишивальні промисли та гончарство, плетіння з верболозу та рогами також були селянськими. Їх наявність та галузевий поділ свідчили про самобутній соціально-економічний уклад дрібного промислового підприємництва, про недостатній розвиток великої фабрично-заводської індустрії, про матеріально-побутове зuboжіння населення з низькою купівельною спроможністю. Для нього промисли були не художньо-мистецьким дозвіллям, а виснажливою повсякденною трудовою діяльністю з метою заробітку.

Для кустаря-підприємця поняття доходу чи прибутку були абстрактними фінансовими категоріями, хоча кожен виконував замовлення в обмін на грошову винагороду, продуктове та сировинне забезпечення. Особиста участь кустаря у виробництві нівелювала економічне значення доходу, навіть з використанням найманої праці, тому що у вартості продукції

не закладалася оплата праці і ціна товару. Не прибуток був стимулом кустарно-ремісничої галузі, а її роль і місце для селянського населення. Кустарні промисли для селян правили за додатковий заробіток, а основним залишалося сільськогосподарське виробництво.

Селянське кустарно-ремісничє підприємництво представляли в основному дві соціально-професійні групи: кустар-одинак та селянин-господар з промислами. Серед сільських приватних підприємців в галузі кустарного виробництва, яких налічувалося 380 тис., 87% відносились до категорії селянських господарств з промислами, тобто вони поєднували заняття землеробством з кустарно-ремісничим підприємництвом. В українському селі спостерігалася певна закономірність розвитку селянських кустарних промислів: чим вищим був рівень забезпечення селянського господарства землею, тим меншою була частка промислів у них. Соціальну основу промислових занять, крім традиційних художньо-мистецьких, становили малоземельні, господарства без посіву та без робочої худоби, для яких промисли виявилися важливим джерелом формування сімейного бюджету. Майже у кожному селі діяв млин, власниками та орендарями яких були селяни-підприємці, а осінньо-зимового періоду спостерігався «промисловий бум», але для багатьох родин він залишався постійним ремеслом.

Кооперативна форма розвитку кустарно-ремісничої промисловості, яка базувалася на функціонуванні виробничих, трудових товариств, не стала панівною і домінантною. Якщо у 1925/26 р. було кооперовано 18%, то у 1928/29 р. 27% сільських кустарів. Виробнича артіль формувалася переважно на матеріально-технічній базі дрібної фабрично-заводської промисловості, соціальну основу яких становили колишні робітники, тому їхня діяльність поширювалася в містах та містечках, проте в окремих аграрно-промислових регіонах (Донбас, Катеринославщина) до них приєднувалися і селянські господарства. Принцип обов'язкового усупільнення засобів виробництва в артілях, з другого боку відсутність соціальних гарантій, не стимулював

кустарів-одинаки. Деякі галузі кустарних промислів (ковальський, прядильний, гончарський, бондарський) взагалі не мали кооперативних об'єднань. Селянські промисли залишалися поширеною формою самодіяльного підприємництва. Виробнича артіль була основною формою кооперації у 1924 – 1927 рр., а наприкінці 1920-х рр. поступилася ощадно-позичковим товариствам. Якщо у 1924 р. серед кооперації кустарів артілі посідали 83%, то у 1928 р. 25%. Кооперуванню найбільш підлягали харчосмакова, текстильна галузі, обробка шкіри та металовироби.

Економічно-господарська діяльність кооперативних товариств кустарів в округах вирізнялася суттєвим внеском до гуртової промислової продукції, хоча ефективність кредитування безпосередніх членів кооперації не справляла належного мотиваційного впливу, відтак кустарно-ремісничі галузь опиралася на приватного підприємця-кустаря, ремісника, селянина-господаря з промислами, а від соціально-економічної комбінації двох секторів (кооперативного та приватного) виграло суспільство. Існування так званих «диких кооперативів», тобто незареєстрованих Укркустарспілкою, свідчило про підприємливе використання кустарями переваг цієї форми, особливо у галузі кредитування та самозабезпечення матеріалами.

Податкова політика держави, яка мала класовий характер, не стимулювала розвитку кустарної галузі, а очікувана допомога ощадно-позичкових товариств, за відсутності належного банківського кредиту, не доходила до безпосереднього виробника.

Отже, в галузі кустарно – ремісничої промисловості співіснували дві організаційно-економічні форми селянського підприємництва: приватна у вигляді сімейно-трудоного типу та кооперативна на основі виробничо-трудоного артілей і товариств. Наприкінці 1920-х рр. їх діяльність почала згортатися, а поширення набували виробничі артілі з високим рівнем усуспільнення засобів виробництва та колективізацією праці.

Висновки

Українське селянство 1920-х рр., яке становило майже 90% населення УСРР, вирізнялося домінантним становищем та соціально-економічним укладом життя, характером виробничо–трудова відносин, шанобливим ставленням до соціально–побутових та етнокультурних традицій, до хліборобської праці, до найбільшої цінності – землі. Понад 5 млн селянських дворів, незважаючи на майнові відмінності, представляли приватний сектор сільськогосподарського підприємництва, які були основними виробниками зернових і технічних культур, продукції тваринництва, їх постачальником на внутрішній та зовнішній ринки.

Науково–історична література з історії селянства та організаційно – господарських форм розвитку сільськогосподарського виробництва в УСРР 1921–1929 рр. налічує кілька сотень книг різного теоретичного рівня, велику кількість статей, десятки збірників документів. Інституційно та світоглядно вона має два функціонально відмінних періоди: радянський та пострадянський. Кожен з них виділяється власною системною періодизацією історіографічного дискурсу. Для радянського характерним є три часових відтинки: 1920-ті роки; 1930 – початок 1950-х рр.; друга половина 1950-х – 80-ті рр. Так звана «перебудовна історіографія», апогей якої припав на 1990–1991 рр., була насправді «переходовою», протягом якої відбувалося поступове подолання марксистської парадигми висвітлення соціальної історії, загострення тематики «білих плям».

Сучасна історіографія історії аграрних відносин починає відлік з другої половини 1991 р., яка запозичила модерні підходи, характерні для західної соціології та політології (теорія тоталітаризму, модернізації, повсякденності, цивілізаційного розвитку). Вона висвітлює суспільно-політичні проблеми життєдіяльності українського селянства, соціально-економічних відносин, але в контексті теорії тоталітаризму, повсякдення.

У 1920-х рр. концептуально оформилися два теоретично-методологічні щодо визначення соціально-економічного типу селянських господарств. Перший був представлений працями О.В. Чаянова, М.П. Макарова, О.М. Челінцева та інших прихильників «організаційно-виробничої школи», які розвивали і захищали теорію сімейно-трудового типу функціонування селянського господарства, складовою якої була науково обґрунтована концепція сімейно-споживчого балансу селянського двору, його специфічної соціально-біологічної єдності. Вони прогнозували еволюційний шлях селянського підприємництва, розробили його оптимальні форми, звертали увагу на мотиваційні важелі організації селянського сільськогосподарського бізнесу. За оцінкою їхніх опонентів прихильники О.В. Чаянова належали до немарксистської теорії в аграрній науці. Вони лише констатували факт сімейно-трудової організації селянського двору, але не досліджували його під кутом зору господарсько-економічної мотивації підприємницької діяльності.

Марксистський формаційно-класовий метод вивчення селянського суспільства демонстрували Ю. Ларін, Л. Крицман, М. Бухарін, Г. Хрящева та інші. Для них термін «приватне підприємництво» мав негативний контекст, виразник соціального протистояння та класового антагонізму. Зневажливим та ідеологічно обґрунтованим було також використання поняття «непман». Виконуючи політичне замовлення партійних органів, вони всіляко поширювали теорію класової боротьби, виокремлюючи проблему так званої соціально-економічної диференціації селянства, його поділу на антагоністичні соціальні групи незаможників, середняків та «куркулів». Підприємливі товаровиробники вважалися «новою буржуазією», «дрібними капіталістами», «приватнокапіталістичними елементами». Соціально-економічний інститут приватного підприємництва висвітлювався ними винятково з класової теорії. Зазначу, що література 1920-х рр., враховуючи її методологічні відмінності, однак зафіксувала історичний факт існування системи приватного селянського підприємництва.

Радянська історіографія, починаючи з другої половини 1950-х рр. і до кінця 1980-х рр., використовувала термін «приватне підприємство», але як антипод радянської та колективної форм сільськогосподарського виробництва. Віддаючи належне історикам, які опублікували низку ґрунтовних фактологічних праць про соціально-економічні відносини на селі, слід визнати їх концептуальну та політико-ідеологічну залежність від марксистсько-ленінської теорії висвітлення історії розвитку класів та соціальних груп в суспільстві, наріжним каменем якої була класова боротьба. Сама проблема організаційних форм підприємництва селян не досліджувалася, а самодіяльних селян-фермерів ототожнювали з «сільською буржуазією». За 70 років вивчення соціально-економічних відносин в радянському селі 1920-х рр. не була спростована політологічна концепція, нав'язана партійно-ідеологічними структурами ВКП(б) у 1930-х рр.

Подолання марксистсько-ленінської методології в історіографії, яке припало на початок 1990-х рр., дозволило історикам об'єктивно досліджувати різні аспекти повсякденного життя селянства, його духовні, культурно-освітні та соціально-економічні сторони. Історія функціонування системи приватного підприємництва стала вперше предметом монографічних і дисертаційних досліджень, тобто розпочалося формування відповідних історіографічних джерел. Організаційно-господарські форми селянського сільськогосподарського підприємництва в українському селі не знайшли належного науково-історичного вивчення, а функціонування селянських господарств періоду непу досліджується з використанням методів описовості, статичності, навіть з елементами класово-формаційного підходу, який виявляється в протиставленні окремих груп селянства, у виокремленні «заможного селянства», у визнанні прошарку «куркульства». Найважливіше те, що селянське господарство не розглядається суб'єктом соціально-економічних відносин, а лише об'єктом. В історіографії відсутні монографії з історії становлення та функціонування селянського сільськогосподарського підприємництва.

Здійснивши системне дослідження організаційно-економічних форм функціонування сільськогосподарського виробництва в УСРР 1920-х рр., вдалося з'ясувати його суперечливі оцінки в історіографії, виявити їхню недостатню науковість, запропонувати відмінні тлумачення, обґрунтувати нове бачення соціально-економічних відносин в українському селі.

Радянська держава видала протягом 1921–1923 рр. постанови, декрети, положення, інструкції, які становили нормативно-правову базу для відродження та розвитку приватного підприємництва в сільському господарстві. Законодавчо було дозволено функціонування, крім державних, акціонерних, концесійних форм, також приватнопідприємницьку діяльність селянського двору у вигляді сімейно-трудового осередку та участі в усіх видах кооперації. Суперечливим і деструктивним для повноцінного розвитку сільськогосподарського підприємництва було скасування приватної власності на землю, обов'язкове впровадження соціально-економічних ознак для визначення типу селянських господарств, державне регулювання орендних відносин та тайму робочої сили за класовими принципами, адміністративно-фінансове обмеження так званих «непманів» у різних галузях економіки.

Селянський двір був і залишався основною формою соціальної організації його підприємницької діяльності, а селянське господарство самодіяльним інститутом сільськогосподарського підприємництва. Його власник особисто займався організацією та виробництвом продукції, її переробкою і реалізацією. Робота виконувалася переважно силами власного двору, використовуючи його наявних працездатних членів. В офіційних документах радянських органів влади зустрічалися терміни «промислове підприємство» і господарство «підприємницького типу», відтак селянський двір розглядався з організаційно-господарської та соціально-економічних характеристик, тобто за наявністю промислових закладів (млин, крупорушка тощо) та ознак підприємницького типу (застосування найманої праці, кількість землі, її оренди та інше). Селянське господарство, беручи до уваги

його організаційно-функціональні характеристики, було суб'єктом підприємницької діяльності в галузі сільськогосподарського виробництва. Не прагнення прибутку від реалізації товару, тому що не кожне селянське господарство мало економічні ознаки дрібнотоварного виробництва, а передусім забезпечення внутрішніх споживчих потреб сім'ї становило основну мотивацію організаційно – виробничого процесу. Принцип підприємництва селянського двору полягав в самобутності організації виробничого процесу, який мав сезону циклічність. Господарств дбало про внутрішні потреби, не дуже переймаючись так званою товарною продукцією. Її частка становила менше третини валового збору зернових культур, хоча рівень внутрішнього споживання продукції був вагомим, тобто вся діяльність зосереджувалася на організації виробництва.

Статистичним виразником суб'єктів сільськогосподарського підприємництва слід вважати усі без винятку селянські господарства. Вікова структура сільського, а точніше землеробського населення України 1920-х рр., фіксує питому вагу самодіяльних учасників сільськогосподарського підприємництва – 61,6% дорослого населення, хоча серед дітей до 14 років (38,3%) продуктивною роботою займалися підлітки 10–14 років, кожен з яких мав персональні обов'язки по господарству. Перепис 1926 р. виявив, що 14,5 млн осіб визнали основним заняттям сільське господарство, займаючись переважно землеробством. Матеріально-технічне забезпечення селянських господарств стало предметом для тверджень про антагоністичний характер соціально-економічної диференціації селянства, хоча майновий стан свідчив про його статки, однак залишалася непорушною сімейно-трудова організація самого селянського сільськогосподарського підприємництва. У 1920-х рр. в УСРР було 46,4% селянських господарств без робочої худоби та 42% без реманенту. Наявність основних засобів виробництва показує матеріально-технічний рівень селянського господарства, його оснащення, економічні можливості, які разом з організаційними характеристиками визначали його підприємницький тип.

Визначення «лишки робочої сили» та «аграрне перенаселення», які зустрічалися в літературі 1920-х рр., стосувалися макроекономічних показників розвитку народного господарства, особливо соціальних джерел безробіття в містах. Для конкретного селянського господарства «лишків» робочої сили, окрім непрацездатних за станом здоров'я і осіб похилого віку, не існувало, тому що їх поглинала галузева структура сільськогосподарського виробництва, його сезонність, землеробські і неземлеробські заробітки. Трудовий баланс селянського двору відповідав його споживчо-виробничим витратам, тобто робоча сила розраховувалася згідно норм споживання продукції, відтак і її виробництва. Витрати робочої сили господарства були спрямовані на задоволення його виробничих та побутових потреб, що і забезпечувало соціально-біологічну єдність селянської сім'ї. Наявність землі, робочої та продуктивної худоби, реманенту підпорядковувалися усталеним споживчим нормам, починаючи від харчування дорослих і дітей до створення хлібофуражного балансу.

Селянське сільськогосподарське підприємництво мало зернове спрямування враховуючи той факт, що під зерновими культурами знаходилося 19–20 млн десятин, з яких половину становили основні хлібні культури – жито та пшениця. Українські хлібороби відновили посівну площу 1916 р. під зерновими лише у 1926/27 р., застосувавши власний організаційно-господарський ресурс та підприємницьку здатність. Структура зернового клину залежала від географічно-кліматичних та господарсько-економічних факторів: якщо для північних районів основною хлібною культурою було жито, а фуражною овес, то для південних – пшениця та ячмінь. Підприємницький тип зернового господарства проявлявся серед селянських господарств з наділом землі від 15 десятин і вище, де пшениця становила 35%, ячмінь 28% зернового клину, тобто простежувався товарний характер із помітною перевагою фуражних культур для забезпечення тяглової робочої сили – волів та коней. Зернове селянське господарство, якщо виділити групи з великим посівним клином зернових культур, було

споживацьким за розподілом врожаю, сімейно-трудовим за організацією вирощення хліба, а не винятково товарним. Зазначу, що в Лісостепу понад дві третини селянських дворів сіяли зернові для внутрігосподарського використання, а в Степу кожне четверте. Так звана товарність зернових культур в українському селі, яка становила 25–30% валового збору, не була показником фермерсько-підприємницького типу селянських господарств, оскільки найважливішим його виразником була організація та здійснення циклу сільськогосподарського зерновиробництва, своєчасний збір та збереження для забезпечення найважливіших завдань: формування насінневого та фуражного фондів, створення продовольчого запасу для харчування сім'ї. Продаж зернових, особливо для малопосівних груп, був вимушеним кроком, а не плановим збутом товарного зерна, бо кожен двір мав своєчасно внести податки, сплатити борги, позику, тобто виконати грошову повинність. Хлібозаготівельні та базарні ціни, а також ціни на худобу та сільськогосподарський реманент – не стимулювали розвитку справжнього хлібного ринку в УСРР 1920-х рр.

Радянська історико-економічна наука висвітлювала орендні відносини та соціальний інститут найманої праці в контексті класово-формаційного аналізу, тому їх вважали «кабальною формою», «капіталістичними елементами», «експлуататорськими тенденціями». Насправді оренда землі, якщо уважно і системно проаналізувати статистичні матеріали весняних обстежень селянських господарств, стосувалася поземельних відносин між селянами, була легальною формою їх підприємницької діяльності. Орендування було взаємовигідною справою, хоча і не дуже поширеною, враховуючи незначний відсоток господарств, які нею займалися – від 1,5 до 3%. Орендували землю для так званого споживчо-трудового використання, але доказом підприємницького спрямування є факт належного оформлення оренди, тобто укладання відповідної угоди, визначення форми оплати: грошової, натуральної, відробіткової тощо. Оренда землі була вигідною для господарств, які не мали реманенту та робочої худоби, а здавання угідь

давало певний прибуток, особливо для господарств степових районів, де був надлишок земель без посіву. Селянин-орендар, збільшуючи посівний клин, демонстрував власну підприємливість. Чим вищим був пересічний дохід селянського господарства, тим більшою була їх питома вага серед орендарів землі.

Використання найманої праці в селянському або колективному господарствах, також належить до однієї із форм заробітчанства, тобто приватного селянського підприємництва. Соціальний інститут наймитства в українському селі, якщо відмовитися від його класово-формаційних оцінок, був формою заробітку для тих, хто наймав і наймався, тому не випадково термін «систематична наймана праця» фігурував серед економічних ознак «куркульських господарств». Кількість наймитів зростала протягом середини 1920-х рр., які вважаються роками найстабільнішого розвитку сільського господарства, відтак мотиваційною складовою були економічні, а не експлуататорські тенденції. Наймання робочої сили було соціально-господарською формою селянського підприємництва, наповнюючи сімейний бюджет. Малопосівні та господарства без належного реманенту, тобто так звані «пролетарські» та «напівпролетарські», переважно здавали в оренду робочу силу, а добре забезпечені основними засобами виробництва селянські двори головним чином наймали, однак для обох умови та форми найму мали підприємницьку складову.

Статистично-фінансовим показником економічної ефективності селянського підприємництва були грошові прибутки селянського двору від галузей сільськогосподарського виробництва. Річний дохід селянського господарства на одну особу, за підрахунками Ю. Ларіна, становив у 1925/26 р. 120 крб., а розмір річного чистого нагромадження «на двір для так званого» куркульського господарства близько 5 тис. крб. Кількісні дані не віддзеркалюють підприємницької сутності селянських господарств. Співвідношення валової та товарної частини сільськогосподарської продукції переконливо доводить той факт, що переважна більшість селянських

господарств мали натурально-споживчий спосіб виробництва, а не товарно-грошовий. Селянин прагнув заробити кошти, щоб сплатити податки, а вартість врожаю з однієї десятини зернових, не дозволяла йому придбати коня чи вола, не кажучи вже про плуга та складну техніку. Сума єдиного сільгосподатку з кожним роком збільшувалася, але залишалася сталою середня прибутковість десятини, тому селянські господарства шукали інших джерел надходження грошей: оренда, наймана праця, заробітки, промисли тощо. Їх організаційно-господарське забезпечення та досягнення вимагало виявлення підприємливості, наполегливості та неабиякої працездатності.

Основним джерелом грошових прибутків для селянських господарств був продаж продукції та неземлеробські заробітки. Надходження від власного господарства становили 94,6% загальної суми грошового прибутку, від кустарних промислів 1,5%, тобто основні зусилля були спрямовані на організацію сільськогосподарського виробництва. Сума заробітку від власних промислових занять перевищувала у 10–12 разів грошові надходження від здавання землі в оренду та робочої худоби сусідам, хоча здавання власної робочої сили з худобою перевищувало у 1,5 рази доходність від кустарних особистих промислів. Від реалізації продукції лише в Степу рільництво становило 52,7% грошових надходжень, решта від тваринництва. На Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі остання досягла 60%. Два джерела грошових надходжень були пріоритетними для селян: власне господарств та заробітки. У 1925 /26 р. селяни продали державним та кооперативним організаціям різної продукції та сировини на суму 101 млн крб., тобто отримали значну суму грошового прибутку, яка майже у 2 рази перевищувала суму сільгосподатку. Для розуміння підприємницького типу селянських господарств пізнавальне та науково-історичне значення мають не суми прибутків, а джерела грошових надходжень, тобто організаційно-економічні форми їх забезпечення.

Організаційною формою сільськогосподарського приватного підприємництва було селянське млинарство, яке почало відроджуватися

одразу після проголошення непу на основі денационалізації млинів у формі власності та оренди. Приватна борошномельна промисловість виявилася монополістом в галузі хлібопекарської та борошномельної справи, суттєво впливаючи на внутрішній споживчий ринок. Технічне оснащення та функціонування різних типів млинів, яким переймалися селяни-підприємці, є доказом широкого розвитку сільськогосподарського підприємництва в українському селі періоду непу.

У сільському господарстві діяла кооперативна система селянського підприємництва. Селянські господарства, будучи членами кооперативних товариств, і не змінюючи соціально-економічного статусу самодіяльних виробничих одиниць, займалися продажем власної продукції кооперативам, здійснювали товарообмінні операції, тобто були суб'єктом ринкових відносин. Сільськогосподарська кооперація організовувала виробничу самодіяльність селянства, була частиною селянського господарства, тому є підстави говорити про кооперативну форму селянського підприємництва. Юридичне оформлення членства селянського двору в кооперативі надавало його підприємницькій діяльності офіційного статусу та системності. Радянське законодавство забороняло створення сімейних кооперативних товариств, але дозволяло членам двору брати участь у кооперації. Питома вага соціальних груп селянства серед членів кооперації є відносною, яка віддзеркалює не їх економічну мотивацію, а передусім дискримінаційну політику державних органів влади стосовно «капіталістичних елементів» села, регулюючи відсоток їх участі. Висока частка «незаможників» в кооперації була зумовлена не їхньою економічно-господарською активністю, а залученням до системи сільгоспооперації артілей, комун, тсозів, де вони становили дві третини. Протягом другої половини 1920-х рр., коли стабілізувалося сільськогосподарське виробництво, питома вага «середняцько-заможницьких» господарств в кооперації зросла до 43%, але переважала за вагомістю їхнього економічного потенціалу. Серед спеціальних видів виробничо-збутової кооперації цей прошарок переважав,

що свідчить про вдале і перспективне поєднання приватнопідприємницького стимулу з його кооперативною формою реалізації. У фахових кооперативних товариствах «середні» та «вище середні» господарства становили у 1926 р. 73% членів, тобто представляли економічно найактивнішу частину селянства. Вони переважали серед кредитних (55,1%), машинно-тракторних товариств 71%), а також в інших фахових кооперативах, формуючи у такий спосіб селянський сектор кооперативно-підприємницького типу, яким наприкінці 1920-х рр. було охоплено 65% селянських господарств.

Кооперативна форма збуту продукції селянських господарств, яка здійснювалася через товариства, а також за договорами (контракт, контрактація), була поширеною системою сільськогосподарського бізнесу селян, котрий стосувався виробництва, заготівель та продажу їхньої продукції. Контрактацією, тобто системою договорів кооперативних і державних організацій з безпосередніми виробниками, був охоплений збут технічних культур протягом першої половини, а з другої половини 1920-х рр., незважаючи на посилення адміністративно-примусового характеру так званого заготівельного плану, кооперативні заготівлі відігравали важливу посередницьку функцію між ринком та селянськими господарствами. Селянин, будучи виробником і споживачем продукції, продавав її самостійно на ринку або кооперації. Половину молочної продукції селянські господарства продавали самостійно, а через систему кооперації п'яту частину. Потенційними його покупцями були безкорівні селяни, яких налічувалося в українському селі більше третини. Селяни не продавали фізично здорових волів та коней, а збували ліквідну худобу, орієнтуючись на сільський ринок, тому кооперація не мала ферм з високопродуктивними породами молочної худоби.

Хлібозаготівлі кооперативних товариств відбувалися переважно шляхом прямих закупівель, тому що контрактація охопила лише третину заготівельних операцій. Селяни слідкували за рівнем ринкових і заготівельних цін на хліб. Частка кооперації в заготівлях зернових культур у

1922–1923 рр. становила третину республіканського обсягу купленого хліба в селян, хоча існували й інші «контрагенти» – державні організації та приватний підприємець. Угоди та залогові операції, як існували між кооперацією та селянськими господарствами, засвідчували економічну співпрацю, яка мала ознаки комерційно-підприємницької діяльності. Не кожне селянське господарство мало лишки саме товарного зерна, але кожне прагнуло вигідно його продати. Селяни продавали хліб невеликими партіями від 14 до 75 пудів. Загальний обсяг хлібозаготівлі показує можливості зернового господарства українських селян, а їх участь в кооперативних, державних та приватних формах закупівель свідчила про його підприємницький характер. На обсяги закупівель, відтак і збуту селянами, впливали не лише ціни, а передусім норми внутрішнього споживання кожним селянським господарством, власник якого розподіляв врожай згідно встановлених норм для посіву, утримання худоби, харчування родини. Формування селянами хлібофуражного балансу належало до менеджерської діяльності самого двору.

Прибутковою та пріоритетною серед селян формою заробітку виявилася їх участь у контрактації власних посівних площ цукрового буряка через виробничо-збутові форми кооперації. Вона стала фактичним монополістом заготівель солодких коренів протягом другої половини 1920-х рр., поєднавши економічні інтереси виробника і посередника, не руйнуючи основних соціально-економічних засад селянського господарства. Селяни-плантатори, тобто ті, що вирощували буряк за угодою з кооперативним товариством чи безпосередньо з цукроварнею, представляли прошарок приватних сільськогосподарських підприємців, позаяк ця галузь вимагала від них, крім енергетичних витрат, організаційних навичок, елементарного бухгалтерського обліку.

Українська кустарно-реміснича та кооперативна промисловість, засновниками якої були селяни, якщо брати до уваги соціальне походження та територіальне розміщення дрібних підприємств і промислів,

зосереджувалася переважно у сільських районах. Селянські промисли були організаційно-виробничою формою сімейного типу промислового підприємництва. Якщо селяни працювали в кооперативному підприємстві, то вони належали до категорії робітників, хоча займалися приватною підприємницькою діяльністю через кооперацію. В УСРР діяло понад 300 тис. закладів кустарно-ремісничої промисловості, 60% яких зосереджувалося на Лівобережжі та Правобережжі. Кустарно-реміснича промисловість, враховуючи її організаційно-економічний статус, була переважно приватною формою господарської діяльності сільського населення, тому що вона зосереджувалася переважно на селі. Це були кустарі-одинаки, які мали дрібну майстерню. У 1920-х рр. кустарно-ремісничі заклади і селянські промисли виокремлювалися, тому що вони представляли дві частини єдиної форми приватного підприємництва, які вирізнялися організацією та галузевим спрямуванням виробничої діяльності. В сільських районах діяло 120 тис. кустарних підприємств та 181 тис. промислів, які мали 39 видів професійних занять: швеці, кравці тощо. До категорії дрібних підприємств належали млини, прядильні, круподерні, вовночухральні, кузні. Гончарне, бондарево-стельмашне, ковальсько-слюсарне підприємство належало до пріоритетних закладів, без яких важко уявити функціонування багатьох галузей сільського господарства. В Україні один коваль припадав на два села, бондар на чотири, гончар на сім сіл, тесля на кожне друге село. Кустарний, а не фабрично-заводський, спосіб мала плетіння з рогами та лози, промисел, що зосереджувався переважно в селах. Кустарно-реміснича промисловість базувалася в сільських районах, а нею займалися селянські господарства, виготовляючи необхідний реманент та здійснюючи переробку сировини, але існували професійні кустарі-підприємці. Селянська кустарно-текстильна промисловість поділялася на конопляно-прядильну, конопляно-ткацьку, льонопрядильну, якою займалися жінки, а виготовленням кустарних верстатів, прядок селянські теслі, стельмахи. Наприкінці 1920-х основна

кількість промислово-кустарних одиниць зосереджувалася в селах, які займалися переважно виготовленням засобів споживання.

Селянські господарства займалися сімейно-кустарними промислами, орієнтованими на виготовлення предметів побуту для власних потреб та обміну, поєднання професійної кустарно-ремісничої діяльності з сільськогосподарським виробництвом, поденними, строковими, сезонними заробітками. Перелічені форми належали до підприємницького типу, основним завданням якого було одержання матеріальної винагороди у вигляді готової продукції або зароблених грошей. Заробітчанством займалося від 12 до 45% селянських господарств, особливо малоземельні, без реманентні та без тяглової і продуктивної худоби. Неземлеробськими промислами займалося півмільйона селян, а їх мотиваційною складовою були додаткові доходи до бюджету селянської родини, особливо для мало посівних. Для неї вони становили чверть грошових прибутків. Кустарно-промислове підприємство селянських господарств мало переважно обслуговуючий характер, а також поєднувало з сільськогосподарським виробництвом.

Кооперативна форма, яка мала успіх в галузі рільництва і тваринництва, не знайшла поширення в кустарно-ремісничій промисловості села. Кустар-промисловець і селянин-промисловик дотримувалися сімейно-трудової форми бізнесу, уникаючи колективних або кооперативних форм. Кооперування кустаря фактично і юридично розпочалося з 1921 р., яке відбувалося у формі виробничої, трудової артілі, складово-виробничого та ощадно-позичкового промислового товариства. Перша мала виразну колективну ознаку, яка вимагала повного усупільнення засобів виробництва. Принципи кооперування та його форми були запозичені від інших кооперативних спілок, а також їх мета і завдання: створення колективних виробничих підприємств, підпорядкованих радянським органам влади. Ідея про формування союзу дрібних власників-кустарів, яка з'явилася в пресі 1920-х рр., була заборонена державою. Восени 1925 р. кооперативні форми

кустарно-ремісничої промисловості об'єднали 11% кустарів, а весною 1927 р. 21%. Виробнича артіль, яка у 1924 р. була основною формою кооперування кустарів-підприємців, мала восени 1928 р. лише кожне четверте об'єднання, але виросла кількість ощадно-позичкових товариств, тобто кустар думав про грошовий або сировинний кредит. Кооперація намагалася через виробничі артілі позбавити кустарів власності, усупільнити їхні дрібні підприємства, перетворити на звичайних робітників. Сільський кустар не поспішав до кооперації, навіть будучи членом кооперативного товариства продовжував займатися приватним підприємництвом. Найбільш кооперованими виявилися шкірообробна, текстильна та харчосмакова галузі кустарно-ремісничої промисловості, але в містах. Окремі галузі приватнопідприємницьких промислів (ковальський, бондарний тощо) не підлягали кооперуванню, а в інших кооперація кустарів, судячи з виробництва продукції, посідала вагоме місце.

Отже, проаналізувавши становлення та функціонування сільськогосподарського виробництва та кустарно-ремісничих промислів в УСРР 1920-х рр., виявлено організаційні форми системи приватного та кооперативного селянського підприємництва. Основною організаційною формою аграрного підприємництва виступав селянський двір, а кустарно-ремісничою справою – його сімейно-трудова підприємливість. Фактично селянське господарство займалося організацією сільськогосподарського, промислового та кооперативного підприємництва, забезпечуючи насамперед внутрішні потреби родини, двору, а не класичним товарним виробництвом.

Список використаних джерел та літератури

1. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / І. Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського наук.-метод. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 21–26.
2. Чаянов А. Очерк по теории трудового хозяйства. Выпуск 1 / А.В. Чаянов. – М.: Печатное дело, 1912. – 129 с.
3. Чаянов А. Природа крестьянского хозяйства и земельный режим. Докладъ А.В. Чаянова и Н.П. Макарова. – М.: Лига аграрных реформ, 1928. – 71 с.
4. Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства / А.Н. Челинцев. – Харьков: Агрономия, 1919. – 178 с.
5. Студенский Г.А. Очерки по теории крестьянского хозяйства / Г.А. Студенский // Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономии. Вып. VIII. – М.: Цкетросоюз, 1923. – С. 8–39.
6. Макаров Н.П. Крестьянское хозяйство и его эволюция / Н.П. Макаров. – М.: Новая деревня, 1920. – 23 с.
7. Студенский Г.А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы его обложения / Г.А. Студенский. – М.: Центросоюз, 1925. – 113 с..
8. Чаянов А. История бюджетных исследований, изд. 2-е, доп. / А.Чаянов, Г.Студенский. – М.: Центральное статистическое управление, 1922. – IX, 133 с.
9. Челинцев А.Н. Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.) / А.Н. Челинцев. – М.: Книгосоюз, 1928. – 116 с.
10. Челинцев А.Н. К методологии сельскохозяйственного микрорайонирования / А.Н. Челинцев. – М.: Новая деревня, 1928. – 40 с.
11. Макаров Н. Организация сельского хозяйства / Н. Макаров. – М.: Экономическая жизнь, 1926. – 556 с.

12. Макаров Н. Рыночное молочное хозяйство и кооперация / Н. Макаров. – М.: Книгосоюз, 1926, – 223 с.
13. Чаянов А.В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана) / А.В. Чаянов. – М.: Кооперативное издательство, 1924. – 152 с.
14. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Из работ науч.-исследовательского ин-та сел.-хоз. экономии в Москве / А.В. Чаянов. – М.: Кооперативное издательство, 1925. – III, 125 с.
15. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, изд. 2-е заново перераб. и доп. / А.В. Чаянов. – М.: Книгосоюз, 1927. – 383 с., илл.
16. Чаянов А. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий. Из работ науч.-исслед. ин-та с.-х. экономии при с.-х. академии им. К. Тимирязева, 2-е изд. / А. Чаянов. – М.: Новая Москва, 1924. – 87 с.
17. Чаянов А.В. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий. Из работ науч.-исслед. ин-та с.-х. экономии при с.-х. академии им. К. Тимирязева, 3-е изд. / А. Чаянов. – М.: Новая деревня, 1928. – 91 с.
18. Чаянов А. Сельскохозяйственная таксация. Основные идеи и методы ценностных вычислений в сельском хозяйстве. Из работ кабинета с.-х. таксации и отчетоводства науч.-исследов. ин-та с.-х. экономии / А.В. Чаянов. – М.: Новая деревня, 1925. – 44 с.
19. Чаянов А.В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии / изд. 2-е, доп. / А.В. Чаянов. – М.: Новая деревня, 1922. – 135 с.
20. Чаянов А.В. Организация кооперативного сбыта / 2-е, доп. изд. / А.В. Чаянов. – М.: Новая деревня, 1922. – 90 с.
21. Чаянов А.В. Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. / А.В.Чаянов. – М.;Л.: Госиздат, 1925. – 46 с., табл.
22. Чаянов А.В. Бюджетные исследования. История и методы / А.В. Чаянов. – М.: Новый агроном, 1929. – 331 с.

23. Чаянов А. Краткий курс кооперации / 3-е совершенно переработ. изд. / А.В. Чаянов. – М.: Кооперативное издательство, 1925. – 218 с.
24. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И. Шмелев. – М.: Наука, 2000. – 287 с.
25. Чаянов А.В. Очерки по экономике сельского хозяйства / А.В.Чаянов. – М.: Новый агроном, 1923. – 114 с.
26. Балязин В. Возвращение / В. Балязин // Октябрь. – 1988. – № 1. – С. 21–30.
27. Чаянов А.В. Современное состояние льняного рынка и возможные перспективы сбыта русских льнов / А.В. Чаянов. – Лондон: Заграничное управление Центросоюза, 1923. – 23 с.
28. Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии. // Большевик. – 1928. – № 17–18. – С. 19–29.
29. Макаров Н.П. Рыночное молочное хозяйство и кооперация / Н.П. Макаров. – М.;Л.: Книгосоюз, 1926. – 223 с.
30. Качинский В. Крестьянская кооперация и социализм / В. Качинский. – Х.: Всеукраинское государственное издательство, 1921. – 45 с.
31. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй / В. Качинский. – Х.: Всеукриздат, 1921. – С. 15–23.
32. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинском селе / В. Качинский // Хозяйство Украины. – 1925. – С. 98–108.
33. Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве / Хрящева А.И. – М.: Новая деревня, 1926. – 109 с.
34. Сарабьянов В. От НЭПа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады) / В.Сарабьянов. – М.: Рабочая Москва, 1926. – 41 с.
35. Богусhevский В. О деревенском кулаке или о роли традиции в терминологии // Большевик. – 1925. – №9–10. – С.59–64.

36. Сулковский Ф. Не «терминологическая», а просто путаница // Большевик. – 1925. – №17 – 18. – С.51–59.
37. Вольфсон М. Экономические формы СССР, 5-е изд. / М.Вольфсон. – М; Л: Молодая гвардия, 1926. – 200 с.
38. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України / Передмова М.М. Вольфа / М.Б.Гуревич. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.
39. Крицман Л. Пролетарская революция в деревне / Л.Крицман. – М.: Госиздат, 1929. – 576 с.
40. Азизян А. Характеристика сдающих и арендующих землю хозяйств (к изучению арендных отношений в советской деревне) // На аграрном фронте. – 1927. – №10. – С. 37–52.
41. Зиновьев Г. Манифест кулацкой партии // Большевик. – 1927. – № 13. – С. 34 – 43.
42. Бухарин Н. О некоторых задачах нашей работы в деревне // Большевик. – 1924. – № 7 –8. – С. 19–28.
43. Бухарин Н.И. Уроки хлебозаготовок, шахтинского дела и задачи партии: К итогам апрельского пленума. Доклад на собрании актива Ленинградской ВКП, 13 апреля 1928. – Л.: Прибой, 1928. – 41 с.
44. Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий // Большевик. – 1927. – № 9. – С. 29–41.
45. Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства // Хозяйство Украины. – 1928. – №5. – С. 54–70.
46. Минц Л.Е. К проблеме использования рабочей силы в крестьянском хозяйстве // Плановое хозяйство. – 1927. – № 8. – С. 321–338.
47. Богуславский В. Затраты труда в сельском хозяйстве СССР и пути его развития // Плановое хозяйство. – 1928. – № 9. – С. 49–63.
48. Ларин Ю. Советская деревня / Ю.Ларин. – М.: Госиздат, 1925. – 418 с.
49. Ларин Ю. Итоги, пути, выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. – М.: Московский рабочий, 1923. – 283 с.

50. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 310 с.
51. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / Под общ. ред. А.М. Гинзбург. – М.; Л.: Акционерное промиздат общество, 1927. – 555 с.
52. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом (пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.) / Предисловие Д.И. Курского. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 317 с.
53. Будаев И. Работа профсоюзов на частных предприятиях / П. Будаев. – М.: Профиздат, 1927. – 76 с.
54. Мингулин И. Пути развития частного капитала (с предисловием А.З. Гольцмана) / И. Мингулин. – М.; Л.: Московский рабочий, 1927. – 278 с.
55. Агуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР 1921–1925 гг. (с предисловием А. Лозовского) / А. Агуф. – М.: Изд-во Профинтерна, 1925. – 148 с.
56. Капиталы и национальный доход Украины в 1923–1924 г. (Опыт исчисления): Под ред. А.Л. Гринштейна. – Х.: Изд-во НКФ УССР, 1926. – 185 с.
57. Фридман С.Л. Частный капитал на денежном рынке / С.Л. Фридман. – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
58. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917–1927) / Л.Н. Юровский. – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
59. Струмилин С.Г. Индустриализация СССР и эпигоны народничества / С.Г. Струмилин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 91 с.
60. Струмилин С.Г. О судьбах частного капитала в СССР / С.Г. Струмилин // Плановое хозяйство. – 1926. – №9. – С. 7–32.
61. Брон С.Г. Частный капитал и товарооборот // Хозяйство Украины. – 1925. – №1–2. – С. 3–9.
62. Крон Ц. Частная торговля в период ее вытеснения // Социалистическое хозяйство. – 1925. – Кн. IV. – С. 168–186.

63. Свищев Ф.И. Капиталы и доходы внутренней торговли Украины // Плановое хозяйство. – 1925. – №4. – С. 264–274.
64. Червинский П. Часто-торговый капитал // Хозяйство Украины. – 1926. – №1. – С. 62–70.
65. Тантлевский Д.Н. Частно-торговый капитал на Украине, его размеры и методы регулирования // Хозяйство Украины. – 1925. – №3. – С. 96–111.
66. Приклонский Н. Роль налогов и налогообразных платежей в бюджетах частной торговли // Вестник финансов. – 1925. – №5. – С. 100–109.
67. Зангвиль З. Кредитование частного капитала // Хозяйство и Управление. – 1927. – №6. – С. 58–68.
68. Миндлин З. К проблеме вовлечения частного хозяйства в орбиту государственного // Плановое хозяйство. – 1925. – №6. – С. 73–79.
69. Белянин И. Торговля в районах Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №3. – С. 147–160.
70. Раевич Г. К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни // Вестник статистики. – 1927. – № 1. – С. 72–103.
71. Крицман Л. О внутренних противоречиях крестьянского двора // На аграрном фронте. – 1929. – № 3. – С. 7–26.
72. Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні // Більшовик України. – 1928. – № 8. – С. 37–53.
73. Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы // На аграрном фронте. – 1925. – № 2. – С. 55–70.
74. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман. – Х.: Радянське село, 1928. – 44 с.
75. Альтерман А. Проблема товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения / А. Альтерман // Хозяйство Украины. – 1928. – № 6. – С. 101–110.
76. Альтерман А. Проблема товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения / А. Альтерман // Хозяйство Украины. – 1928. – № 7. – С. 114–127.

77. Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 144–150.
78. Соловейчик В.Н. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР / В.Н. Соловейчик // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 25–43.
79. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки / А. Фабричный. – М.:Финиздат сССР, 1930. – 128 с.
80. Социалистическое переустройство сельского хозяйства СССР между XV и XVI съездами ВКП(б) / Под ред. С.В. Миняева. – М.; Л.: Соцгиздат, 1932. – 239 с.
81. Яковлев Я.А. Вопросы организации социалистического сельского хозяйства / Я.А. Яковлев. – 2-е изд. – М.: Соцгизиздат, 1935. – 178 с.
82. Нариси розвитку народного господарства УРСР / Під ред. Д.Ф. Вірника. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 539 с.
83. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Киевский государственный университет им. Т.Г.Шевченко. – К., 1950. – 21 с.
84. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Институт истории АН УССР. – К., 1959. – 21 с.
85. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.) / Э.Б.Генкина. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 186 с.
86. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства / В.П.Данилов. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 452 с.
87. Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні / П.П.Гудзенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 93 с.

88. История советской политической цензуры. Документы и комментарии / Под ред. Т.М.Горяевой. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.
89. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология, политика (60–80-е годы XX века), – М.: ИРИ РАН, 2003. – 246 с.
90. Історія селянства УРСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол.: І.І. Коломієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько). – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.
91. Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол. І.О. Гуржій, Г.Д. Діденко, О.С. Кудлай). – К.: Наукова думка, 1967. – 507 с.
92. Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 рр.): В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко). – К.: Наукова думка, 1967. – 459 с.
93. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. З.П. Шульга, Д.В. Вірник, М.А. Рубач). – К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1967. – 511 с.
94. Санчевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / Под общ. ред. акад. АН УССР Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1986. – 206 с.
95. Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937) / И.Я.Трифонов. – М.: Политиздат, 1966. – 247 с.
96. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925 гг.) Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию / И.Я.Трифонов. – Л.: Политиздат, 1969. – 232 с.
97. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И.Я.Трифонов. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
98. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории. – 1961. – № 3. – С. 34–48.
99. Климов Ю. Историография новой экономической политики // Вопросы истории КПСС. – 1966. – № 5. – С. 24–29.
100. Дмитренко В.П. Некоторые вопросы нэпа в советской историографии 60-х годов // Вопросы истории. – 1972. – № 3. – С. 67–75.

101. Фигуровская Н.К. Развитие аграрной теории в СССР конец 20-х – 30-е годы / Н.К.Фигуровская. – М.: Наука, 1983. – 383 с.
102. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму / Отв. ред академик М.П.Ким. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
103. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения / В.П.Данилов. – М.: Наука, 1979. – 538 с.
104. Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму. Историографический очерк / В.И. Погудин. – М.: Мысль, 1975. – 386 с.
105. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов / В.М.Селунская, Ю.С.Кукушкин, А.М.Панфилова и др. – М.: Мысль, 1979. – 342 с.
106. Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с нэпманской буржуазией (1921–1925 гг.): Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02.– «история СССР» / Институт истории АН СССР. – М., 1979. – 26 с.
107. Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов / В.А.Архипов, Л.Ф.Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.
108. Задавысвичка Ю.Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921–1932 гг.): Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 – «история СССР» / Харьковский государственный университет. – Харьков, 1980. – 26 с.
109. Водотика С.Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) / С.Г.Водотика, І.Д.Мазур // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 42–51.
110. Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика. Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 – «история СССР». – К., 1984. – 24 с.

111. Кондрашов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УССР в социалистическом преобразовании села (1920–1931 гг.): Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 «история СССР». – К., 1985. – 22 с.
112. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / В.Г.Турченко. – Киев; Одеса: Вища школа, 1987. – 199 с.
113. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В.Кульчицкий, С.Р.Лях, В.И. Марочко. – К.: Наукова думка, 1988. – 178 с.
114. Денисовец П.М. Социально-экономические итоги аграрных преобразований на Украине в первые годы Советской власти // Вопросы истории СССР. – 1982. – № 32. – С. 17–25.
115. Ганжа О.И. Частичная эксплуатация сельской буржуазии в ходе аграрной революции на Украине (1918–1923) // Вопросы истории СССР (Харьков). – 1982. – №32. – С. 34–42.
116. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР / Вопросы истории СССР (Харьков). – 1982. – С. 68–77.
117. Гонтар А.В. Советы Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921–1937) в послевоенной советской историографии // Вопросы истории СССР (Харьков). – 1982. – №32. –С. 77–83.
118. Историческое значение нэпа. Сборник научных трудов. – М.: ИРИ РАН, 1990. – 202 с.
119. Дмитренко В.П. «Военный коммунизм», нэп // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 3–25.
120. Секушкин В.И. Отторжение: нэп и командно-административная система / В.И.Секушкин. – Л.: Лениздат, 1990. – 96 с.
121. Голанд Ю.М. Кризисы, разрушившие нэп / Ю.М.Голланд. – М.: Наука, 1991. – 228 с.

122. Горинов М.М. Нэп: поиски путей развития / М.М.Горинов. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
123. Горинов М.М. Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Г.А. Бордюгова. – М.: «АИРО-XX», 1996. – С. 233–246 с.
124. Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. – М.: Наука, 1994. – С. 20–32
125. Бордюгов Г.А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества / Г.А.Бордюгов, В.А.Козлов. – М.: Политиздат, 1992. – 352 с.
126. Балязин В.Н. Профессор Александр Чаянов / В.Н.Балязин. – М.: Наука, 1990. – 302 с.
127. Бухонова И.Н. «Я... оказался выброшенным из человеческого общества...» (А.В. Чаянов в казахстанской ссылке) / И.Н.Бухонова, Е.В.Чиликова // Отечественные архивы. – 1997. – № 2. – С. 49–51.
128. Галас М.Л. Разгром аграрно-экономической оппозиции в начале 1930-х годов: дело ЦК Трудовой крестьянской партии (по материалам следствия) // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 89–111.
129. Родиков М.Л. Российская деревня: дискуссии о путях развития и уроки аграрных реформ (конец XIX – 20-е гг. XX в.): Автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 – «Отечественная история» / Институт российской истории РАН – М., 1996. – 22 с.
130. Кабанов В.В. Школа А.В. Чаянова, или организационно-производственное направление в русской экономической мысли // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 86–99.
131. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії /С.В.Кульчицький. – К.: ПУ НАНУ, 1995. – 201 с.
132. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В.Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

133. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). Колективна монографія в 2-х частинах. Ч. 1 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 423 с.
134. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В.Лантух. – Х.: Основа, 1992. – 189 с.
135. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу. Історико-економічний аспект: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Ін-т історії України НАН України. – К., 1994. – 21 с.
136. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації /О.А.Пиріг. – К.: КНГЕУ, 2001. – 274 с
137. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – 35 с.
138. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.) / І.В.Лантух. – Х.: Основа, 2004. – 196 с.
139. Носань Н.С. Грошова реформа 1922–1924 рр. в УСРР: історичний аспект: Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук по спец: 07.00.01 – «історія України» / Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.
140. Вишневський А.Г. Серп и Рубль. Консервативная модернизация в СССР /А.Г.Вишневский. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с.
141. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу /А.Г.Морозов. – Черкаси, 1993. – 412с.
142. Кузнецов В.Н. Предпринимательство в России (историография проблемы) / В.Н.Кузнецов. – М.: АГА, 1996. – 31 с.

143. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М.М.Олійник. – Х., 1998. – 128 с.
144. Борисова Л.В. Трудовые конфликты в Советской России 1918–1929 гг. / Л.В.Борисова. – М.: «Эдиториан УРСП», 1998. – 360 с.
145. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі у добу НЕПу (на матеріалах України). – Харків: ИПП «Контраст», 2014. – 470 с.
146. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УСРР) /Л.В.Нізова. – К.: ПУ НАНУ, 2006. – 396 с.
147. Бут О.М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): Монографія / О.М. Бут, В.С. Бондаренко, К.В. Нікітенко. – Донецьк: Юго-Восток, 2008. – 355 с.
148. Лютов Л.И. Частная промышленность в годы нэпа (1921–1929). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 148 с.
149. Лютов Л.И. Государственная промышленность в годы нэпа (1921–1929) / Л.И.Лютов. – Саратов, 1996. – 321 с.
150. Лютов Л.И. Обреченная реформа. Промышленность России в эпоху напа / Л.И.Лютов. – Ульяновск, УлГУ, 2002. – 267 с.
151. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу/ Ю.П.Волосник. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – 380 с.
152. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / О.О.Сушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 96 с.
153. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1922 рр.) / Ю.В.Котляр. – Одеса: ТОВ Від, 2004. – 354 с.
154. Гарарук Л.В. Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд.

іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

155. Щербина І.В. Ліквідація нової буржуазії України (1928–1938 рр.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Харківський нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. – Х., 2008. – 23 с.

156. Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.

157. Лубчинський А.А. Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х роках ХХ ст.: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

158. Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.

159. Стадний О.О. Подільське село в роки непу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921 –1928 рр.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с.

160. Зеркаль М.М. Реалізація непу в економіці південних районів України: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 20 с.

161. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О.І. Ганжа. – К.: ПУ НАНУ, 2000. – 207 с.

162. Олійник В.М. Розвиток селянського самоврядування в 1921–1929 роках: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01

– «історія України» / Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 21 с.

163. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовний період (1921–1925 рр.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Донецьк, 2000. – 20 с.

164. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

165. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В.М. Лазуренко. – Черкаси: «Ваш Дім», 2005. – 220 с.

166. Лазуренко В.М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Переяслав-Хмельницький державний пед. ун-т імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 43 с.

167. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2/ Відповід. ред. В.М. Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с.

168. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Том 2. / Відп. ред. В.А.Смолій; Ред. рад.: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геець, С.В.Кульчицький. – К.: «Ніка-Центр», 2011. – 608 с.

169. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.

170. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект /О.О.Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.

171. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст.

наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 31 с.

172. Латишева О.В. Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст. (історичний аспект): монографія / О.В.Латишева. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2011. – 352 с.

173. Биченко С.М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921–1929 рр.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.

174. Петренко В.І. Більшовицька влада та Подільське селянство у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: причини, технології, демографічні наслідки голодомору-геноциду: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. 07.00.01 – «історія України» / В.І. Петренко. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 20 с.

175. Данилов В.П. К вопросу о понимании нэпа // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.:РОСПЭН, 2006. – С. 26–32.

176. Гриневич Людмила Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927 –1933. Том 1. Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. Книга 3. / Л.В.Гриневич. – К.: Критика, 2012. – 262 с.

177. Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 98–123

178. Орлов И.Б. Трактовка нэпа в научном наследии В.П. Дмитренко // Нэп в контексте исторического развития России ХХ века. – М.: ИРИ РАН, 2001. – С. 13–25.

179. Орлов И.Б. Новая экономическая политика: история, опыт, проблемы / И.Б.Орлов. – М.: Моск. гос. ун-т гуман. наук, 1999. – С. 187–225.

180. Орлов И.Б. Нэп в региональном ракурсе: от усредненных оценок к многообразию // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: РОСПЭН, 2006. – С. 33–54.
181. Слепнев И.Н. Пути развития русской пореформенной деревни: крестьянин или фермер? // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ученые записки. 2005. Выпуск 5. – М., 2006. – С. 148–170.
182. Святець Ю.А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (Статистичні джерела та методи дослідження): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук по спец.: 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2008. – 39 с.
183. Некрасов А.А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР. Учебное пособие /А.А.Некрасов. – Ярославль: ЯрГУ, 2005. – 100 с.
184. Поляков Ю.А. Историзмы. Мысли и суждения историка / Ю.А.Поляков. – М.: Собрание, 2007. – 128 с.
185. Историография сталинизма. Сборник статей / Под ред. А.А. Симония. – М.: РОССПЭН, 2007. – 480 с.
186. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.06 – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 23 с.
187. Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-і рр. ХХ ст.: Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня докт. іст. наук по спец.: 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни» / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 32 с.
188. Дровозюк С.І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. на

здобуття наукового ступеня докт. іст. наук по спеціальності: 07.00.06 – «історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни» / Ін-т історії України НАН України . – К., 2006. – 35 с.

189. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навчальний посібник для історичних факультетів університетів / В.В.Підгаєцький. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 35.

190. Положение о частной торговли продуктами ремесленной и фабричной промышленности, сельского хозяйства и инструкции о порядке выдачи разрешения на право торговли, 27 июля – 7 октября 1921 г. // ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – 24 л.

191. Подгаецкий В.В. Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур) / В.В. Подгаецкий. – Днепропетровск: ДГУ, 1994. – 173 с.

192. Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу / Ю.А.Святець. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – 215 с.

193. Обласова О.І. Неп в житті селян Катеринославщини (джерела і методи їх дослідження): Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.06 – «історіографія, джерелознавство та спеціальні допоміжні дисципліни» / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 20 с.

194. До 25-річчя статистичної й наукової діяльності професора М.Б. Гуревича // Вісник статистики України. – Вип. 1. – Х., 1929. – С. 1–4.

195. Тезисы и предложения, одобренные секторальным совещанием по сельскохозяйственной статистике ЦСУ Украины, 6–10 февраля 1928 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1928. – 29 с.

196. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 516 с.

197. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.

198. Україна. Статистичний щорічник. 1929. – Х.: ЦСУ УСРР, 1930. – 398 с.

199. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х.: Держвидав «Господарство України», 1929. – 112 с.
200. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Х.: Держвидав «Господарство України», 1930. – 207 с.
201. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 році (вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 59. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Т. III. Випуск 7. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 273 с.
202. Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр.: Статистика України № 126. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Т. III. Випуск 12. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 199 с.
203. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 94. Випуск 10, т. III. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 210 с.
204. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 160. Т. III. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Випуск 15. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 183 с.
205. Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925–1926 рр.: Статистика України №149. Випуск 6. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 107 с.
206. Харчування сільського населення України 1926–27 рр.: Статистика України №118. Випуск 2. Серія 2. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 53 с.
207. Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік): Статистика України №115. Серія 2. Випуск 3. Том VI. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 127 с.
208. Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–1927 рр. (за щоденними записами доброхітних кореспондентів): Статистика України № 123. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Том IV. Випуск 4. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXII, 129 с.

209. Статистика України № 86. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Том III. Випуск 9. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 207 с.
210. Промисловість України за 9 місяців 1923 року: Статистика №97. Серія IX. Статистика промисловості. Т. 2. Випуск 3. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 64 с.
211. Дрібна (нецензова) й кустарно-ремісничя промисловість України за даними обслідування 1925 року: Статистика України № 109. Том IV. Випуск 1. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 67 с.
212. Праця в промислових закладах України в 1927 році. Статистика України № 144. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 82 с.
213. Праця в промислових закладах України в 1926 році. Статистика України № 127. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 214 с.
214. Цензова промисловість України у I кварталі 1928–29 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1930. – 62 с.
215. Кооперація на Україні в 1925–26 році: Статистика України №148. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 189 с.
216. Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – 218 с.
217. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (СУ Украины). – 1921. – № 14. – Ст. 389.
218. СУ Украины. – 1921. – № 61. – Ст. 434.
219. СУ Украины. – 1922. – № 7. – Ст. 123.
220. СУ Украины. – 1922. – № 11. – Ст. 187.
221. СУ Украины. – 1922. – № 16. – Ст. 269.
222. СУ Украины. – 1922. – № 17. – Ст. 276.
223. СУ Украины. – 1922. – № 26. – Ст. 388.
224. СУ Украины. – 1922. – № 51. – Ст. 750.
225. СУ Украины. – 1922. – № 1. – Ст. 33.
226. Открытый архив-2: Справочник сборников документов, вышедших в свет в отечественных издательствах в 1917–2000 гг. / Автор-состав. И.А. Кондакова. – М.: РОССПЭН, 2005. – 432 с.

227. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; від. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с., додатки: с. 244.
228. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія наук.-докум. Серії книг «Реабілітовані історією» / Автори-упоряд.: Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.
229. Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів / Друге вид., стереотипне / Упорядники Б.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 732 с.
230. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Том. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В.П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – 880 с.
231. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов; состав.: С.В. Журавлев и др. – М.: РОССПЭН, 1998. – 328 с.
232. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 6–11 апреля 1928 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк (отв. ред.) и др. – Москва: МФД, 2000. – 495 с.
233. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 2. Пленум ЦК ВКП(б), 4–12 июля 1928 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк, А.Ю. Ватлин (отв. ред.) и др. – Москва: МФД, 2000. – 719 с.
234. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 4. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 16–23 апреля 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, А.Ю. Ватлин, О.В. Хлевнюк (отв. ред.) и др. – Москва: МФД, 2000. – 767 с.

235. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 5. Пленум ЦК ВКП(б), 16–17 ноября 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк, (отв. ред.), М.С. Астахова и др. – Москва: МФД, 2000. – 703 с.
236. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.) : історичний аспект : монографія / В. В. Олянич. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 304 с.
237. Георгізов Г.М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
238. СУ України. – 1922. – №22. – Ст. 357.
239. Гершанов М.М. Коментарій к Земельному Кодексу УССР, 2-е перераб. изд. / М.М.Гершанов, Е.И.Кельман. – Х.: Юридическое узд-во НКЮ УССР, 1925. – 331 с.
240. СУ України. – 1922. – №780. – Ст.55.
241. Предварительное распределение земель // Хозяйство Украины. – 1921. – 30 сентября.
242. Материалы о нормах наделения крестьян усадебными и пахотными землями (инструкция, циркуляры, нормы, переписка), 28 октября 1920 г. – 25 июля 1921 г. // ЦДАВО України. – Ф.27. – Опис 1. – Справа 339. – 34 л.
243. Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу / С.В.Корновенко, В.М. Лазуренко. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.
244. СУ України. – 1922. – №1. – Ст. 29.
245. СУ України. – 1922. – №4. – Ст. 60.
246. СУ України. – 1922. – №12. – Ст. 199.
247. СУ України. – 1922. – №5. – Ст. 72.
248. СУ України. – 1922. – №19. – Ст. 288.
249. СУ України. – 1922. – №30. – Ст. 472.

250. СУ України. – 1922. – №38. – Ст. 570.
251. СУ України. – 1922. – №37. – Ст. 567.
252. СУ України. – 1922. – №56. – Ст. 805.
253. СУ України. – 1922. – №53. – Ст. 754.
254. СУ України. – 1922. – №46. – Ст. 672.
255. ЗУ України. – Відділ перший. 1923. – Арт. 1.
256. СУ України. – 1921. – №12. – Ст. 328.
257. СУ України. – 1921. – №12. – Ст. 329.
258. СУ України. – 1921. – №12. – Ст. 330.
259. СУ України. – 1921. – №13. – Ст. 361.
260. СУ України. – 1921. – №13. – Ст. 362.
261. СУ України. – 1921. – №15. – Ст. 440.
262. ЗУ України. Додаток. Збірник до 1922 р. Відділ перший. 1933. – Арт. 1.
263. Декрет про єдиний сільсько-господарський податок ВУЦВКу від 19-го травня 1923 р. // Сільський Господар. – 1923. – №10–11. – С. 46–60.
264. Двенадцатый съезд РКП(б), 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.
265. Постановления законодательных органов // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №28. – С.35–39.
266. Постановление 4-й сессии ЦИК СССР IV созыва «Общие начала землепользования и землеустройства» // На аграрном фронте. – 1929. – №1. – С. 125–141.
267. Вісті ВУЦВКу. – 1921. – 18 листопада.
268. СУ України. – 1921. – №5. – Ст. 164.
269. СУ України. – 1921. – №5. – Ст. 180.
270. СУ України. – 1921. – №7. – Ст. 193.
271. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1967 гг. В 5 тт. – Том 2. / Сост. К.У.Черненко, М.С.Смиртюков – М.: Политиздат, 1967. – 797 с.

272. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – Т. 3. – К.: Політвидав України, 1981. – 706 с.
273. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Том 1. – М.: Политиздат, 1957. – 568 с.
274. Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лібовережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Харківський нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 20 с.
275. СУ України. – 1922. – №16. – Ст. 269.
276. Онішко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (Історико-економічний аспект): Монографія / Т.В. Онішко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. – 345 с.: табл.
277. Нікітенко К.В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.
278. СУ України. – 1922. – №6. – Ст. 78.
279. СУ України. – 1922. – №11. – Ст. 186.
280. СУ України. – 1922. – №18. – Ст. 291.
281. Інструкція «О порядке сдачи в аренду государственных предприятий» // Хозяйство Украины. – 1923. – №3. – С. 4–7.
282. СУ України. – 1922. – №5. – Ст. 76.
283. ЗУ України. – 1927. – №42. – Ст. 186.
284. ЗУ України. 1924. – №15. – Арт. 149.
285. Вісті ВУЦВКу. – 1924. – 12 березня.
286. Соловей Д.Ф. Про торгівлю Полтавщини // Господарство Полтавщини. 1925. – №2. – С. 24–26.
287. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища школа, 1990. – 125 с.

288. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом / И.С.Кондурушкин. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – С. 184 с.
289. «Известия» робітничо-селянського уряду України й Харківської ради робітничих депутатів. – 1919. – 8 березня, №63.
290. Основы нового курса экономической политики: Тезисы // Хозяйство Украины. – 1921. – 28 августа.
291. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сб. документов. – Том. 1. – М., 1959. – 439 с.
292. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Том 2. – К.: Політвидав України, 1979. – 486 с.
293. ЗУ України. – 1922. – №19 – Арк. 388.
294. Съезды Советов в документах. Сборник документов в 7-ми т. Т.5 (1923 – 1937 гг.) / Ред. кол.: П.С.Ромашкин, Ф.И.Калинычев, В.М.Курицын и др. – М.: Юридическая литература, 1964. – 685 с.
295. ЗУ України. – 1927. – №41. – Арт. 180.
296. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України № 130. – Х., 1928. – С. 227.
297. ЗУ України. – 1928. – №24 – Арт. 127.
298. Колесников Б. Деревня. Куда она идет. Очерки / Б.Колесников. – Х.: Госиздат, 1925. – 89 с.
299. Ларин Ю. Боевые вопросы батрачества // На аграрном фронте. – 1925. – №1. – С. 31–39.
300. Шестаков А. Наемный труд в сельском хозяйстве // На аграрном фронте. – 1929. – №1. – С. 39–57.
301. Струмилин С.Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве. Статистико-экономический сборник. – М.: Статиздат ЦСУ СССР, 1926. – С. 15 –30.
302. Свашенко П. Батрак на Чернігівщині // Сільськогосподарський пролетар. – 1923. – №4. – С. 24.

303. Собрание Законов СССР. – 1929. – №34. – Ст.301.
304. Наемный труд в сельском хозяйстве. Статистико-экономический сборник / Под ред. и с пред. С.Г. Струмилина. – М.: Вопросы труда, 1926. – 408 с.
305. Ціни на продукти сільськогосподарського виробництва в сільських місцевостях України за 1925–1927 рр. Статистика України №145. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 219 с.
306. Саприкин Ф. Як засмічується спілка // Сільськогосподарський пролетар. – 1927. – №1. – С. 3–4.
307. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины // Год борьбы с голодом 1921–1922. Отчет ЦКПомгол при ВУЦИК. – Х.: Вид-во Управ. справами ВУЦВКу, 1922. – С. 71–87.
308. Касаційна справа Гнездицького Тимофія, засудженого Київським губревтрибуналом по звинуваченню в агітації проти здачі продподатку до 1 року позбавлення волі, 9 жовтня – 28 грудня 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф.24. – Опис 1. – Справа 148. – 6 арк.
309. Документи про роботу виїзних сесій губревтрибуналу в період продподаткової кампанії 1921 –1922 рр. (відомості, зведення, рапорти, телеграми), 8 липня –9 жовтня 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф.24. – Опис 2. – Справа 21. – 56 арк.
310. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического Совета СТО. – Х.: Изд. УЭС при СНК УССР, 1922. – 602 с..
311. СУ Украины. – 1921. – №15. – Ст. 439.
312. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – №16. – Ст.264.
313. В Управлении по местному бюджету // Финансовый вестник. – 1922. – №5–6. – С.55–66
314. Несмелов Ф. Налоговые доходы за пять лет // Финансовый бюллетень. – 1925. – №4. – С.3–11.

315. Материалы к протоколам №16-18, 20-30 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 26.06.1923 г. – 6.12.1923 г. // ЦДАГО України. – Ф.1. – Опис 6. – Справа 45. – 216 л.
316. Сводки о политическом и экономическом положении в Волынской губернии за январь –апрель 1922 г. // ЦДАВО України. – Ф. 5. – Опис 1. – Справа 1372. – 39 л.
317. Сводки о политическом положении в губерниях Украины, 11 марта – 10 октября 1922 г. // ЦДАВО України. – Ф.5. – Опис 1. – Справа 1369. – 72 л.
318. ЗУ України. – 1924. – №7. – Арт. 58.
319. СЗ СССР. – 1925. – №31 (Отдел первый).
320. Шмидт А. Сельско-хозяйственный налог // Хозяйство Украины. – 1925. – №3. – С.43–49.
321. Проф. Л.Яснопольский. Эмиссия в 1921/22 и 1922/23 г.г. // Хозяйство Украины. – 1923. – №1. – С. 2–9.
322. Соболев М.Н. Система нашего денежного обращения и ее завершение // Хазяйство Украины. – 1925. – №3–4. – С. 32–36.
323. Протоколы заседаний валютной комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, 07.03.1924 – 04.04.1924 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 1886. – 8 л.
324. Гринштейн А. Наши финансы за годы нэпа // Хозяйство Украины. – 1925. – №3. – С.135–140.
325. X Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 6–14 квітня 1927 р. – Х.: ДВОУ, 1927. – 293 с.
326. Капиталы и национальный доход Украины в 1923–24 г. (опыт исчисления) / под ред. А.Л. Гринштейна. – Х.: Изд. НКФ УССР, 1926. – 411 с.
327. Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік). Статистика України №115. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 283 с.

328. Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–27 р. (За щоденними записами доброхітних кореспондентів). Статистика України №123. – Х.: ЦСУ, 1928. – . XXVII, 179 с.
329. Справи про розслідування дописів та скарг щодо оподаткування сільськогосподарським податком, 13 жовтня 1928 р. – 27 грудня 1929 р. // ЦДАГО України. – Ф. 30. – Опис 2. – Справа 3868. – 37 арк.
330. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК КП(б)У. Протоколы №4,5,7-10, 12-15 (1-й экз), 8.01.1926 г. – 26.03.1926 г. // ЦДАГО України. – Ф.1. – Опис 6. – Справа 87. – 248 л.
331. Крохов Л. Распределение и выполнение сельхозналога по экономическим группам хозяйств Полтавщины и ресурсы погашения налога // Господарство Полтавщини. – 1925. – №4–5. – С. 32–37.
332. СЗ СССР. – 1927. – №17. – Ст.189.
333. Новий закон про єдиний сільсько-господарський податок // Радянське село. – 1928. – 10 травня.
334. Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927–28 рік / О.Кушнір. – Х.: Радянський селянин, 1927. – 85 с.
335. Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок 1929–30 року / О.Кушнір. – Х.: Держфінвидав Укрфілія, 1929. – 40 с.
336. Членов І. Єдиний сільськогосподарський податок на 1928–29 рік / І.Членов. – Х.: ДВУ, 1928. – 103 с.
337. Материалы к протоколам №79–90 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, 11.03.1927 г. – 9.05.1927 г. // ЦДАГО України. – Ф.1. – Опис 6. – Справа 131. – 287 л.
338. Итоги трех бюджетов // Экономическое обозрение. – 1927. – №9. – С.156–177.
339. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Н.И.Бухарин. – М.: Политиздат, 1989. – 511 с.
340. Листування з окружними фінвідділами про розслідування і перевірку фактів викладених в листах щодо подвірного стягнення

сільськогосподарського податку, 10 березня –30 вересня 1928 р. // ЦДАВО України. – Ф. 30. – Опис 2. – Справа 3865. – 384 арк.

341. Потапов М. К вопросу о методах группировки крестьянских хозяйств // Плановое хозяйство. – 1927. – №7–9. – С. 161–166.

342. Меерсон Г. Семейно-трудовая теория и дифференциация крестьянства в России на заре товарного хозяйства // На аграрном фронте. – 1925. – №3. – С. 33.

343. Верменичев И. Классовые расслоение и классовые позиции буржуазных и мелкобуржуазных теоретиков // На аграрном фронте. – 1927. – №7. – С. 36–53.

344. Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – №7. – С. 61–75.

345. Дедусенко А. К характеристике правовых основ современного земельного строя // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – № 4. – С. 3–8.

346. Фінанси земельних громад 1925–26 р. Вибіркове обслідування. Статистика України № 125. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – XVIII? 147 с.

347. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 році / Вибірковий перепис селянських господарств. Статистика України № 86. Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 185 с.

348. Харківська округа. Статистичний щорічник 1928–29 року. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 123 с.

349. Девятый Всеукраинский съезд Советов. Сельское хозяйство и землеустройство. Доклад А.М. Дудника // Украинский Экономист. – 1925. – 8 мая.

350. Белонін М. Характеристика землевпорядження на Україні / М.Белонін, М.Гаркса. – Х.: ДВОУ, 1929. – 18 с.

351. Справа з клопотанням ВУЦВКу перед ЦВК СРСР про продовження терміну виселених колишніх поміщиків із бувших їхніх володінь до 1

- березня 1926 р., 2 січня – 20 вересня 1926 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Опис 3. – Справа 174. – 117 арк.
352. Ганджа О. До проекту основних засад землевпорядкування й землекористування // Комуніст. – 1928. – 18 жовтня.
353. Одинцов А. Формы землепользования // Коммунист. – 1926. – 8 апреля.
354. Витяги з протоколів засідань Наркомзему УСРР та листування з ним про перебудову хуторської системи в закриті селища з одночасним утворенням колгоспів, 30 жовтня 1928 р. – 28 жовтня 1929 р. // ЦДАВО України. – Ф. 413. – Опис 1. – Справа 421. – 145 арк.
355. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 г. – Х.: Украинский экономист, 1925. – 295 с.
356. Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства. Цифрові матеріали до доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 року. – Х.: ДВОУ, 1928. – 164 с.
357. Протокол засідання Комісії Раковського по піднесенню сільського господарства України, 31 жовтня 1922 р. – 6 квітня 1923 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 3. – Справа 5. – 15 арк.
358. Сойфер М. Перспективы сельскохозяйственного машиностроения // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сб. второй. – Х.: УЭС при СНК УСССР, 1921. – С. 90–108.
359. Якиманский В.А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины. По бюджетным обследованиям 1923 г / В.А.Якиманский. – Х.: Украинский экономист, 1924. – 86 с.
360. Троцький. До питання про диференціацію села // Господарство Полтавщини. – 1925. – №4–5. – С. 56–62.
361. Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине / В.М.Качинский. – К.: Борьба, 1919. – 64 с.

362. VII Всеукраинский съезд Советов, 10–14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. – Х.: Изд-во Управления делами ВУЦИК, 1922. – 114 с.
363. Продовольствие (хлебные заготовки на Украине) // Украинский экономист. – 1923. – 1923. – 20 мая.
364. 8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року. – Харків.: Вид-во Управління справами ВУЦВКу, 1924. – 272 с.
365. Документи про експорт хліба, видачу ліцензій та облік хлібних запасів на Україні (циркуляри, протоколи, інструкції, доповідні записки, плани, відомості, листування), 5 червня 1929 р. – 16 липня 1929 р. // ЦДАВО України. – Ф. 423. – Опис 3. – Справа 208. – 204 арк.
366. Документи про фінансову діяльність підприємств Одеської контори Уповнаркомзовнішторгу та наявність в них експортних товарів (довідна записка, відомості, листування), 1 січня 1922 р. – 21 листопада 1923 р. // ЦДАВО України. – Ф.423. – Опис 1. – Справа 161. – 86 арк.
367. Документи про діяльність акціонерного товариства «Укрекспортхліб», заготівлю хліба на Україні та його реалізацію на зовнішніх ринках (протоколи, доповідні записки, відомості, листування), 12 січня – 20 вересня 1924 р. // ЦДАВО України. – Ф. – Опис 3. – Справа 247. – 73 арк.
368. Народи, 11.VII. 16.VII. 1925 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 3. – Справа 44. – 57 арк.
369. Заготовка и перевозки хлебных грузов // Хозяйство Украины. – 1926. – №2–3. – С. 14 –19.
370. Статистика // Хозяйство Украины. – 1926. – №5–6. – С. 12 –18.
371. Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, 17–21 жовтня 1926 р. Стенографічний звіт. – Х.: Партвидав, 1926. – 716 с..
372. Рух цін на Україні в 1926 р. Статистика України №129. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – XXIV, 218 с.

373. Статистические материалы к докладу на пленуме ЦК КП(б)У 1 ноября 1928 г. о фураже, хлебозаготовках и очередных задачах развития сельского хозяйства (Типографический экз.), 1918 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 2750. – 23 л.
374. Документы о перспективах развития системы сельскохозяйственной кооперации УССР (программы, планы, переписка), 10 сентября 1928 г.–30 сентября 1930 г. // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 787. – 153 арк.
375. Докладные записки, справки, переписка с Наркоматом торговли УССР, окружками партии, ЦКК КП(б)У о снабжении Украины хлебом, урегулировании цен торговой и рыночной продукции хлеба, 11.02.1928 г. – 24.12.1928 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 2793. – 80 л.
376. Постановление Политбюро ЦК КП(б)У по составлению пятилетнего и генерального плана развития народного хозяйства республики. Мероприятия Госплана СССР и УССР о порядке, разработке и основном содержании перспективного плана развития народного хозяйства республики на 1928/29 – 1932/33 г. по отдельным отраслям, 27.03.1928 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 2715. – 94 л.
377. Рух цін на Україні в 1926–27 р. Статистика України № 158. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXVII, 193 с.
378. Минаев С. К хозяйственным итогам 1927–28 года // Хозяйство Украины. – 1928. – №12. – С. 26–43.
379. СУ Украины. – 1921. – №24. – Ст. 697.
380. СУ Украины. – 1922. – № 5. – Ст. 78.
381. СУ Украины. – 1923. – № 22–23. – Ст. 335.
382. Ш-нко Е. Арендная промышленность Екатеринославщины // Хозяйство Украины. – 1924. – №14–15. – С. 85–86.
383. Документы об обследовании административно-хозяйственной деятельности предприятий кустарной промышленности Украины

(постановления, выписки из протоколов, докладные записки, сведения, переписка), март – май 1926 г.

// ЦДАВО України. – Ф. 539. – Опис 4. – Справа 360. – 354 л.

384. Цорфас С. Как восстановить основной капитал товарного мукомолья Украины // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №4–5. – С. 34–36.

385. Мукомольная промышленность // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №9. – 10. – С. 57–58.

386. Хроника // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №6. – С. 41–43.

387. Пышнев В. К вопросу о перспективах развития маслобойной промышленности в связи с сырьевыми затруднениями // Хозяйство Украины. – 1927. – №1. – С. 108–117.

388. Документы о денационализации мельницы с маслобойней в с.Марковке Старобельского округа (заклучения, договор, заявления, ведомость, переписка), 4 ноября 1923 г. – 29 марта 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.34. – Опис 11. – Справа 2828. – 13 л.

389. Документы о денационализации мельницы в с.Больших Копанях Херсонского округа (выписки из протоколов, договоры, справки, анкеты, акты, заявления, переписка), 18 мая 1923 г. – 26 мая 1927 г. // ЦДАВО України. – Ф.34. – Опис 11. – Справа 2810. – 37 л.

390. Документы о денационализации мельницы с маслобойней в с.Семеновке Изюмского округа (протокол, заключение, справка, заявление, переписка), 27 сентября 1925 г. – 29 января 1926 г. // ЦДАВО України – Ф.34. – Опис.11. – Справа 2803. – 20 л.

391. Документы о денационализации мельницы в с.Богдановка Павлоградского округа (выписки из протокола, докладная записка, справка, переписка), 14 июля 1925 г. – 2 марта 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.34. – Опис 11. – Справа 2759. – 10 л.

392. Выписка из протокола заседания президиума ВСНХ УССР о денационализации мельницы с маслобойней в с.Круты Нежинского округа и

матеріали к ней, 23 ноября 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.34. – Опис 11. – Справа 2745. – 17 л.

393. Выписка из протокола заседания президиума ВСНХ УССР о денационализации мельницы с маслобойней в с.Орловке Черниговского округа и материалы к ней, 23 ноября 1926 г. // ЦДАВО України . – Ф.34. – Опис 11. – Спр.2737. – 9 л.

394. Выписка из протокола заседания президиума ВСНХ УССР о денационализации в с.Большая Загоровка Нежинского округа и материалы к ней, 23 ноября 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.34. – Опис 11. – Справа 2721. – 17 л.

395. Выписка из протокола заседания президиума ВСНХ УССР о денационализации мельницы с маслобойней в с. Новониколаевка Запорожского округа и материалы к ней, 23 ноября 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.34. – Опис 11. – Справа 2723. – 50 л.

396. На Киевщине // Хлебное и мукомольное дело СССР . – 1925. – №1. – С.46–49.

397. Конъюнктура народного хозяйства Полтавщины // Господарство Полтавщини. – 1924. – №1. – С. 3–6.

398. Жизнь мельников // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №7–8. – С. 48–49.

399. Хроника // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №6. – С. 41–43.

400. Хроника внутренней жизни // Советское мукомолье и хлебопечение. – 1927. – №. – С. 58–61.

401. Гоцуляк С. Конъюнктура частного сектора народного хозяйства в 1-му півріччі 1927–1928 рр. // Більшовик України. – 1928. – №12. – С. 28–38.

402. Документи про діяльність Особливої комісії по боротьбі з наслідками недороду при Раднаркомі УСРР (протоколи, доповідні записки, висновки, листування), 22 квітня–22 жовтня 1925 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 2. – Опис. 4. – Справа 328. – 245 арк.

403. Обухов А. Итоги работы «Хлебопродукта» за первое полугодие 1924/25 г. // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №2–3. – С.43–45.
404. Корреспонденции с мест / Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №1. – С.47–49.
405. Элеваторное строительство // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №2–3. – С.45–48.
406. Наши корреспонденты // Советское мукомолье и хлебопечение . – 1927. – №1. – С.49 –51.
407. Документы о рассмотрении Центральным бюро жалоб НК РКИ УССР заявлений Кременчугского райисполкома о совершенствовании финансовой отчетности и обследовании производственной мощности паровой мельницы с.Кулеши Городницкого района Коростенского округа (анкеты, служебные записки, сведения, переписка), 14 февраля 1927 г. – 28 февраля 1928 г. // ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.5. – Спр.1198. – 98 л.
408. Передача підприємств та млинів, 1 жовтня 1926 р. – 30 травня 1927 р. // ЦДАВО України. – Ф.778. – Опис 1. – Справа 289. – 310 арк.
409. Переписка с Наркомфином и Госторгом ВСНХ УССР, НК РКИ, Укргосстрахом, окрфинотделом), 1 вересня 1928 г. // ЦДАВО України. – Ф.129. – Опис 1. – Справа 357. – 258 арк.
410. Сметы на внутреннее оборудование и на постройку мельничных зданий для мельниц производительностью 1500-1800, 1000-1200, 700-800 пуд. в 24 рабочих часа. К запросу Уполнаркомторга // ЦДАВО України. – Ф.129. – Опис 1. – Справа 323. – 69 л.
411. Годовые отчеты по мельницам в г.Харькове, 1925/26 г. // ЦДАВО України. – Ф.778. – Опис 1. – Справа 56. – 288 л.
412. Осятинський Л. Млини та с.-г. кооперація // Кооперована громада. – 1928. – №2. – С.12–14.
413. Наши задачи // Кооперативное мукомолье. – 1929. – №1. – С. 3–4.
414. Литвак Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924–25 г. и перспективы ее развития // Хозяйство Украины. – 1926. – №7. – С.83–87.

415. Хроника // Кооперативное мукомолье. – 1929. – №2. – С.46–47.
416. Свержин Л. Приватна промисловість України // Більшовик України. – 1928. – №18. – С.44–52.
417. Мукомольная промышленность // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. – №9–10. – С.57–58.
418. Документы об обследовании роли частного капитала в народном хозяйстве УССР (доклад, сведения, ведомость), 1 октября 1925 г. – 30 сентября 1927 г. // ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.5. – Спр.1327. – 134 л.
419. Листування з окружними фінвідділами УРСР про вивчення форм і місць розвитку торговельної діяльності селянства, 13 листопада 1928 р. – 9 квітня 1929 р. // ЦДАВО України. – Ф. 30. – Опис 2. – Справа 3866. – 204 арк.
420. Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о недостатках в проведении хлебозаготовительной кампании, 28.02.1928 – 28.12.1928 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 2779. – 50 л.
421. Ларин Ю. Национальный доход и его классовое состояние // Хозяйство Украины. – 1924. – № 11. – С. 51–52.
422. СУ України. – 1921. – № 15. – Ст. 439.
423. Стенограми розмов по прямому проводу тов. Мануїльського з головами губвиконкомів, 10 лютого – 16 березня 1922 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3040. – Опис 1. – Справа 270. – 34 арк.
- Кон'юнктура народного господарства Полтавщини // Господарство Полтавщини. – 1924. – №1. – С. 5–8
424. Мышкис В. Баланс народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1928. – № 1. – С. 68–70.
425. Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–1927 р. Статистика України №124. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 216 с.
426. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. Статистика України № 113. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 84 с.

427. Качинский В. Собрание уполномоченных с.-х. кооперации // Коммунист. – 1922. – 26 октября.
428. Сільськогосподарським кооперативним союзам / Сільський господар. – 1922. – № 1. – С. 84–85.
429. Документы о создании единой областной ссудо-сберегательной кассы работников кооперации, съезде Харьковского областного сельскохозяйственного союза кооперативов, взаимоотношениях между областными кооперативами (доклады, списки, балансы, переписка), 11 июля 1918 г. – 19 октября 1925 г. // ЦДАВО України. – Ф. 271. – Опис 1. – Справа 1. – 171 л.
430. ЗУ УСРР. 1923. – № 26. – Арт. 395.
431. Документы о реорганизации Киевского губернского союза кустарей в Киевский промышленно-кредитный и кооперативный союз кустарей и его регистрации (устав, протоколы, выписки из протоколов, заявления), 29 декабря 1922 г. – 5 февраля 1923 г. // ЦДАВО України. – Ф. 271. – Опис 1. – Справа 48. – 21 л.
432. Протоколы заседаний кооперативно-финансового комитета и совещаний при Центральном кооперативном центре и материалы к ним, 4 января – 30 декабря 1919 г. // ЦДАВО України. – Ф.271. – Опис1. – Справа 2. – 182 л.
433. Протоколы заседаний Кооперативного комитета Украины и материалы к ним, 7 мая 1920 г.–28 января 1921 г. // ЦДАВО України. – Ф.271. – Опис 1. – Справа 3. – 139 л.
434. Документы о регистрации устава Херсонского окружного союза кустарно-промысловых и кредитных кооперативов, 19 сентября 1922 г. – 1 сентября 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.271. – Опис 1. – Справа 44. – 348 л.
435. Документы об утверждении и рассмотрении проектов положений и уставов губернских кооперативных съездов, переселенческих и сельских производственных кооперативных товариществ (протокол, положение, устав), 14 декабря 1920 г.–30 сентября 1929 г. // ЦДАВО України. – Ф.271. – Опис 1. – Справа 5. – 201 л.

436. Одинцов О. Перед лицем господаря // Сільський господар. – 1926. – № 8–9. – С. 1–3.
437. Засідання с.-г. кооперації на Україні. Тези до доповіді Одинцова на V-х зборах уповноважених «Сільського Господаря» // Сільський господар. – 1926. – № 8–9. – С. 1–2.
438. Выписки из протоколов заседаний Оргбюро ЦК КП(б)У, доклад ЦК о положении сельских учителей и работе среди них, 06.01.1928 – 13.01.1928 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 2706. – 31 л.
439. Циркуляры и повестки заседаний Главкооперкома, 7 октября 1921 г.–22 декабря 1922 г. // ЦДАВО України. – Ф. 271. – Опис 1. – Справа 7. – Арк. 164.
440. Документы о регистрации и перерегистрации Белоцерковского районного сельскохозяйственного союза, 20 сентября 1922 г. // ЦДАВО України. – Ф.271. – Опис 1. – Справа 23. – 108 л.
441. Протоколы №62-81 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (1-й экз.), 4.01.1929 г. –30.07.1929 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 6. – Справа 163. – 158 л.
442. Бітус А. Неторгова діяльність с.-г. кооперації за 1922–1923 рр. // Сільський господар. – 1923. – № 15–16. – С. 23 –29.
443. Дубяга Л.І. Мелітопольський районів союз с.-г. кооперативів на Запоріжжі // Сільський господар. – 1922. – №3–4. – С. 133–136.
444. На місцях. По с.-г. союзах Харківщини // Сільський господар. – 1923. – № 8–9. – С. 28–32.
445. Любченко П. Всеукраїнські збори уповноважених с.-г. кооперації // Сільський господар. – 1922. – № 3–4. – С. 5–7.
446. С.-г. кооперація в руках незаможних // Сільський господар. – 1922. – № 3–4. – С. 145 –150.
447. Перша Всеукраїнська нарада інструкторів по с.-г. кооперації // Сільський господар. – 1923. – № 4–5. – С. 3–4.
448. Німчинів Т. Гадяцький районний союз с.г. кооперативів // Сільський господар. – 1923. – № 3–4. – С. 136–139.

449. III збори уповноважених «Сільського господаря» // Сільський господар. – 1923. – № 5. – С. 27–28.
450. Отчеты, обзоры, письма Всеукраинского союза сельскохозяйственной кредитной и кустарно-промышленной кооперации «Сільський господар» в ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности союза, его отделов, 01.01.1924 – 05.12.1924 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Опис 20. – Справа 1901. – 68 л.
451. Труды I-го Всеукраинского съезда работников по коллективизации. – Х.: Изд-во НКЗ УССР, 1923. – 162 с.
452. Качинский В. Наша с.-х. кооперация // Украинский экономист. – 1923. – 7 июля.
453. С.-г. кооперація Зінов'ївської округи // Сільський господар. – 1924. – № 10. – С. 34–38.
454. «Сільський господар». Звіт за четвертий операційний рік / 1 жовтня 1924 – 1 січня 1926 р. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 217 с.
455. «Сільський господар». Відчит за 1925/26 операційний рік. – Х.: «Книгоспілка», 1927. – 186 с.
456. Любченко П. На порозі четвертого року // Сільський господар. – 1925. – № 5-6. – С. 1–4.
457. Стенограма наради голів с.г. союзів, 20 листопада – 29 грудня // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 5. – Справа 43. – 234 арк.
458. Документи об обстеженні торгової діяльності кооперативної організації «Сільський господар» (постановлення, доклад, штати), август 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф. 539. – Опис 4. – Справа 702. – 98 л.
459. Кононенко К. С.-х. кооперация в 1925–26 году // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 92–98.
460. Головокооперком, ч.1, 2.04.26 – 17.09.26 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 4 – Справа 46. – 349 арк..
461. Матеріали про діяльність та заходи щодо розвитку сільськогосподарської кооперації на Україні, 10 грудня 1927 р. – 10 липня 1928 р. // ЦДАВО України. – Ф. 27. – Опис 8. – Справа 843. – 183 арк.

462. Протоколи, постанови, виписки з протоколів центральних та місцевих установ та листування про стан сільськогосподарської кооперації та колективізації селянства, 28 грудня 1927 р. –19 грудня 1928 р. // ЦДАВО України. – Ф.27. – Опис 9. – Справа 154. – 378 арк.
463. Два роки роботи уряду УСРР 1926/27 – 1927/28 р. Звіт Наркомфіну УСРР. –Х.: ДВОУ, 1929. – 302 с.
464. Панченко К. С.-г. кооперація України в цифрах за 10 років // Коопероване село. – 1927. – №20. – С. 52–65.
465. Латишева О.В. Формування і функціонування системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст.: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. по спец.: 07.00.01 – «історія України» / Харківський нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. – Харків, 2012. – 34 с.
466. Матеріали до протоколів пленарних засідань правління «С.Г.», 3 частина, 25 лютого –3 червня // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 7. – Справа 19. – 193 арк.
467. Отчеты о деятельности союзов животноводческо-молочной кооперации УССР за 1927–1928 гг. // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 457. – 287 л.
468. Справа Наркомзема, 9.02. – 8.08. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 7. – Справа 23. – 41 арк.
469. Отчет о работе союза «Добробут» за 1929/30 гг. // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 1174. – 85 л.
470. Стан низової колективної та кооперативної системи України (на XII роковини Жовтня) // Кооперована громада. – 1929. – №20. – С. 4–7.
471. Доклад Правління, 13 жовтня –9 грудня 1922/23 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 1. – Справа 152. – 13 арк.
472. Стопневич Б. Що зроблено с.-г. кооперацією в 1924–25 році // Сільський господар. – 1926. – № 1. – С. 8 –15.

473. Черненко Т. Сировинні операції «Сільського господаря» // Сільський господар. – 1926. – № 1. – С. 43–45.
474. Сельський господар. (Беседа с председателем правления Любченко // Украинский экономист. – 1923. – 15 марта.
475. Рынок предметов широкого потребления // Украинский экономист. – 1923. – 15 марта.
476. Повышение цен на с.-х продукцию // Экономическая жизнь. – 1924. – 24 февраля.
477. Становище та перспективи хмільного ринку // Кооперативне село. – 1927. – №10. – С. 28–29.
478. Вільніт І. Заготівля сіль.-госп. сировини // Кооперативне село. – 1927. – №17. – С. 31–35.
479. Стенограммы протокола собрания уполномоченных союза «Добробут» от 28–30 мая 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 129. – 99 л.
480. Переписка с союзом «С.Г.» о ходе заготовки сена и экспорте мясопродуктов, 1 октября 1927 г. – 3 сентября 1928 г. // ЦДАВО України. – Ф.325. – Опис 1. – Справа 657. – 160 л.
481. Отчет союза «Добробут» о проделанной работе за 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.325. – Опис 1. – Справа 199. – 104 л.
482. Отчет товарищества «Добробут» о проделанной работе за 1924 –1925 гг. // ЦДАВО України. – Ф.325. – Опис 1. – Справа 10. – 65 л.
483. Кооперативні установи, 10 жовтня 1928 –27 червня 29 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 7. – Справа 37. – 93 арк.
484. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільсько-господарської сировини року 1925–26. Статистика України № 113. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 118 с.
485. Документы о деятельности союза «Добробут» за три квартала 1928–1929 гг. (планы, пояснительная записка, ведомости), 1928–1929 гг., 37 л. // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 764. – 59 арк.

486. Отчет о деятельности союза «Добробут» за 1928/29 и материалы к пятилетнему плану // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 1173. – 63 л.
487. Беркаш В. Зміни українського скотарства за останні роки та його сучасний стан // Сільський Господар. – 1922. – №3–4. – С. 16–18.
488. Омега. Малинський с.-г. союз та його периферія // Сільський Господарь. – 1926. – №3. – С. 22–23.
489. Агроном Псарьов Перші кроки кооперативного молочарства на Павлоградщині // Сільський Господарь. – 1926. – №3. – С. 24–26.
490. Подоляко І. Чи рентабельна кооперативна відгодівля великої рогатої худоби // Кооперативне село. – 1927. – №15. – С. 74–79.
491. Селянство прагне перебудови скотарського господарства // Кооперативне село. – 1927. – №14. – С. 43–49.
492. Новини радянського законодавства // Коопероване село. – 1927. – №7–8. – С. 112–113.
493. Забельський О. Про організацію промислового й кооперативного відгодування худоби // Коопероване село. – 1927. – №16. – С. 44–45.
494. Скотарсько-молочарський ринок України та робота Добробуту за перше півріччя 1926–1927 р. // Коопероване село. – 1927. – №9. – С. 50–53.
495. Свашенко П. До утворення Харківського окружного скотарсько-молочарського коопсоюзу // Коопероване село. – 1927. – №14. – С. 87–89.
496. Документи о заготовительной и экспортной деятельности союза «Добробут» (циркуляры, договора, ведомости, переписка), 5 февраля – 11 марта 1929 г. // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 1695. – 208 л.
497. Документи о деятельности молочного отдела союза «Добробут» (протоколы, правила, список, переписка), 5 января – 20 августа 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.325. – Опис 1. – Справа 292. – 334 л.
498. Документы об обеспечении маслозаводов УССР необходимым оборудованием, экспорте и производстве масла в республике (договор,

- ведомости, переписка), 4 января 1928 г. – 9 марта 1919 г. // ЦДАВО України. – Ф.325. – Опис 1. – Справа 1025. – 79 л.
499. Документы об организации и поставках молочной и животноводческой продукции населению УССР и зарубеж (положение, планы, докладные записки, договора, сведения, переписка), 1930 г. // ЦДАВО України. – Ф. 325. – Опис 1. – Справа 2347. – 294 л.
500. Материалы о работе Кооптаха, декабрь 1923 г. // ЦДАВО України. – Ф. 308. – Опис 1. – Справа 2. – 126 л.
501. Переписка по вопросам битой птицы, пуху, перьев. Племенная работа. 14 января 1924 – 24 мая 1924 г. // ЦДАВО України. – Ф.308. – Опис 1. – Справа 13. – 184 л.
502. Вырезки из газет «Украинский экономист» за 27 марта 1925 г. // ЦДАВО України. – Ф.308. – Опис 1. – Справа 212. – 76 л.
503. Списки пайщиков по районам за 1925 г., 25 января 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.308. – Опис 1. – Справа 140. – 59 л.
504. Качинский В. Районы экспортного хлеба // Украинский экономист. – 1923. – 30 марта
505. Предварительные итоги продналоговой кампании 1922–23 года // Украинский экономист. – 1923. – 12 мая.
506. Фишгиндлер А. Основные вопросы советской кооперации. – М.: «Новая деревня», 1927. – 217 с.
507. Протокол та виписка з проткала засідань повноважної комісії по встановленню і розвитку торгівлі хлібом при УЕН про заготівлю і експорт хліба. Інструкція про обмеження урядових органів на право мати підприємства торгового і промислового типу, 3 листопада 1923 р. – 6 вересня 1924 р. // ЦДАВО України. – Ф. 423. – Опис 1. – Справа 160. – 243 арк.
508. Бюллетень VIII Всеукраинской конференции КП(б)У, 12–17 мая 1924 г. Стенограмма. – Х.: Оргбюро ЦК КП(б)У, 1924. – 139 с.
509. Яньшин П. Збут продуктів селянського господарства с.-г. кооперацією // Сільський Господар. – 1923. – №15–16. – С. 15–21.

- 510 Яньшин П. Хлібозаготівельні операції // Сільський Господар. – 1926. – №2. – С. 49–50.
511. Забільський О.Д. Попередні підсумки хлібної кампанії «Сільського Господаря» за 1924–1925 р. // Сільський господар. – 1925. – № 5–6. – С. 13–16.
512. Кооперация // Украинский экономист. – 1923. – 5 мая.
513. Матеріали засідань Правління, 5 січня –7 вересня 1923 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 2. – Справа 3. – 216 арк.
514. Чубарь В. Я. Украинская республика // Экономическая жизнь. – 1924. – 7 октября.
515. Гольберг Я. Вопросы торгового оборота Украины в связи с кризисом сбыта // Экономическая жизнь. – 1923. – 22 ноября.
516. По советским республикам // Экономическая жизнь. – 1923. – 27 ноября.
517. Украинский товарный рынок // Экономическая жизнь. – 1923. – 11 декабря.
518. Берштейн Е. К итогам сбыта сахара в 1923–1925 операционному году // Хозяйство Украины. – 1926. – № 2–3. – С. 167–176.
519. Кузьминський С. Підсумки й перспективи участі с.-г. кооперації в хлібозаготівлях // Сільський господар. – 1924. – № 3–4. – С. 4–6.
520. З життя «Сільського господаря» // Сільський господар. – 1924. – № 7. – С. 17–21.
521. Матеріали до протоколу засідань правління С.Г., 26 лютого –17 травня // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 4. – Справа 3. – Арк. 134.
522. Торговая сессия Укргосплана // Экономическая жизнь. – 1924. – 6 марта.
523. Продовольствие (хлебные заготовки на Украине) // Украинский экономист. – 1923. – 20 мая.
524. По советским республикам // Экономическая жизнь. – 1923. – 21 ноября.
525. Хлебозаготовки Центросоюза // Экономическая жизнь. – 1924. – 17 января.

526. Суди хлібозаготівлі, 28.VIII.1922 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 1. – Справа 617. – 17 арк.
527. Соболев П. Хлібозаготівельна операція // Сільський господар. – 1922. – № 2. – С. 5–7.
528. Забільський О. Сільськогосподарська кооперація і хлібозаготовки // Сільський господар. – 1922. – №3. – С. 5–6.
529. Увеличение покупной способности крестьян // Экономическая жизнь. – 1924. – 5 февраля.
530. Ревзин Г. Украинский товарный рынок во второй половине января // Экономическая жизнь. – 1924. – 13 февраля.
531. Движение хлебных цен // Экономическая жизнь. – 1924. – 21 марта.
532. Обіжники 1925 рік, 5. 11. – 30.12., 1925 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 3. – Справа 43. – 174 арк.
533. Обіжники 1926 рік, 2.01. – 15.10., 1925/26 р. // ЦДАВО України. – ф.290. – Опис 4. – Справа 34. – 209 арк.
534. Головокооперком, 1.X – 27. VIII. 1925 р. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 3. – Справа 95. – 603 арк.
535. Стенограма засідання Надзорчої Ради, 14 січня – 15 січня // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 5. – Справа 49. – 63 арк.
536. Матеріали до протоколів пленарних засідань правління «Сільського господаря», 1 жовтня – 30 вересня 1928 – 1929 рр. // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 7. – Справа 21. – 398 арк.
537. Матеріали до протоколів пленарних засідань правління «Сільського господаря», 7 грудня – 25 лютого // ЦДАВО України. – Ф.290. – Опис 7. – Справа 22. – 375 арк.
538. Доповідь Сільського Господаря урядові УРСР про стан сільськогосподарської кооперації // ЦДАВО України. – Ф. 290. – Опис 4. – Справа 31. – 78 арк.

539. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Часть 1. Общие предварительные сведения о городах и их населении. – М.: ГИЗ, 1924. – 236 с.
540. Статистика Украины. Серия. Статистика труда. Т. 1. Выпуск 4. № 48. Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – XVI, 95 с.
541. Промисловість України за 9 місяців 1923 року. Статистика України № 97. Серія ІХ. Статистика промисловості. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – С. XVII, 219 с.
542. Цензова промисловість України 1924–25 р. Статистика України № 119. Вип. 5. Серія ІХ. Статистика промисловості. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXVII, С. 185 с.
543. Цензова промисловість України 1923–24 р. Статистика промисловості. Статистика № 102. Вип. 4. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – XXIV, 238 с.
544. Цензова промисловість України у ІІІ кварталі 1927–28 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXV, 216 с.
545. Цензова промисловість України 1925–26 р. Статистика України № 162. Вип. 6. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – XXI, 237с.
546. Нефедов С. Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Х., 1927. – С. 38.
547. Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929-30 р.) Вип. перший. Соціально-економічна та виробнича характеристика. – Х., 1930. – С. XX, 241 с.
548. Гребениченко С.Ф. Массовые источники по истории мелкой промышленности СССР 1920–30-х годов (Методы анализа и обработки статистических данных): Автореферат дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук по спец.: 07.00.02 – «история СССР». – М., 1988. – 24 с.
549. Рабей Н. Щодо питання про законодавче означення кустаря і кустарної промисловості // Вісник промкредит кооперації. – 1929. – № 1. – С. 66–67.

550. Моравинськи М. Кустарно-ремісничі господарства (За даними бюджетового обслідування 1923/24 р. // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / За ред. С.Зарудного. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 152 с.
551. Бондаренко Кустарні промисли на Київщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 7. – С. 42–43.
552. М.К. Кустарне смолокуріння на Київщині та його кооперування // Вісник пром-кредитної кооперації. – 1928. – № 10. – С. 50–54.
553. Чернишев Лозовий промисел на Київщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1928. – № 9. – С. 39–43.
554. Кондрат'єв А. Лозова кустарна промисловість на Харківщині та перспективи її розвитку // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 1. – С. 54–56.
555. Шепвальд Мих. Лозова промисловість на Харківщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 10. – С. 38–39.
556. Черченко Гончарний промисел на Україні // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 5. – С. ...
557. Регеч Л. Вишивальні промисли на Україні // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 3. – С. 24–26.
558. Ігнатенко Ф. Кустарна промисловість Конотопщини і Глухівщини // Вісник пром-кредиткооперації. – 1927. – № 2. – С. 33–36.
559. СУ України. – 1921. – № 14. – Ст. 370.
560. Доповідні записки та акти Нарком праці УСРР про обстеження роботи окрінспектур праці в галузі охорони праці, 28 вересня 1925 р. – 10 січня 1927 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Опис 1. – Справа 2115. – 356 арк.
561. Документи о денационализации мельницы с маслобойней в с.Каменка Глуховского округа (выписка из протокола, анкеты, заявления, переписка), 28 февраля – 26 июля 1926 г. // ЦДАВО України. – Ф.34. – Опис 11. – Справа 2870. – 16 л.

562. Бабат Мих. Убыточность частной промышленности // Украинский экономист. – 1925. – 24 января.
563. Меркулов А.В. Систематический указатель кооперативной литературы, вышедшей в СССР в 1925–26 гг. – М.: Книгосоюз, 1927. – VIII, 158 с.
564. Рыбников А.А. Проблема эволюции форм промышленности // Вестник промысловой кооперации (Москва). – 1927. – № 10. – С. 47–51.
565. Балинський О. Кустарно-промислова кооперація // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / За ред. С.Зарудного. – Х.: Книгоспілка, 1927. – С. 102–109.
566. Василевський К.В. Промислова кооперація на 10 роковини Жовтня // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8. – С. 3–6.
567. Флоринский Промыслово-кооперативные и трудовые артели (т-ва) // Вісник пром-кредиткооперації. – 1929. – № 1. – С. 67–70.
568. Інструкція про порядок та умови передачі власниками підприємств і знарядь виробництва цих підприємств у власність продукційно-кооперативних артілей // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1. – С. 75–76.
569. СУ УССР. – 1923. – № 16. – Ст. 150.
570. Белорой. Чи доцільне існування громад кустарів-одинаків // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 7. – С. 16–17.
571. Годзієвський М. За здійснення вересневої постанови ЦК ВКП(б) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1928. – № 11–12. – С. 4–7.
572. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / За ред. С.Зарудного. – Х., 1927. – С. 128–130.
573. Балинський О. Про капіталонагромадження в кооперації // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1. – С. 6–10.
574. Г.Н. Дещо про роботу Шевченківської профспілки // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1. – С. 41–42.
575. Дорохов Кредитні низові кооперативи в системі промкооперації // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1. – С. 17–19.

576. Махно Промислова кооперація Київщини на десятиріччя Жовтневої революції (1917–1927) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8. – С. 47–54.
577. Кустпромкооперація Лубенщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3. – С. 46–47.
578. Лубенський промсоюз (Звітні данні за 27/28 оперативний рік) // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 7–8. – С. 42–44.
579. Мирко А. Кустарні промисли та промкооперація Полтавщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3. – С. 38–42.
580. Смирнов. Промкооперація Дніпропетровщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8. – С. 51–53.
581. Каб. Промкооперація Харьковщины к X-й годовщине Октябрьской революции // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 8. – С. 54–57.
582. Хасін. Промкооперація на Куп'янщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 10. – С. 32–33.
583. Пеккер-Пекарский. К контрольным цифрам промкооперации Винничины на 1928/29 хозяйственный год // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3. – С. 41–42.
584. Рейтер. Кустарна промисловість на Тульчинщині // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3. – С. 42–49.
585. Генкин Д.М. Текущие вопросы налогового обложения промышленной кооперации // Вестник промышленной кооперации. – 1924. – № 1–2. – С. 12–15.
586. Подуг Н. Три съезда // Вестник промышленной кооперации. – 1924. – № 4. – С. 1–2.
587. Клейман Про форми товаро-посередницьких операцій в пром-кредитових товариствах // Вісник пром-кредит кооперації. – 1928. – № 11–12. – С. 13–14.
588. Лазарев М. Класичний псевдокооператив // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3. – С. 42–43.

589. М-ков М. З кустпромкооперації потрібно вилучити непманський елемент // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 3. – С. 44 –50.
590. Камінський і Званець. Стан кустарної промисловості Могилівської округи та перспективи її розвитку // Вісник пром-кредит кооперації. – 1929. – № 1. – С. 38–43.
591. Дриженко І. Розвиток кустпромкооперації як чергове завдання сучасної економічної політики // Вісник пром-кредит кооперації. – 1927. – № 2. – С. 10–11.
592. Доповідна записка ВРНГ УСРР про стан роботи кустарно-промислової кооперації України за 1927/28 р. та матеріали до неї, січень – грудень 1928 р. // ЦДАВО України. – Ф.337. – Опис 1. – Справа 6720. – 147 арк.
593. Приватний капітал у народному господарстві України // ЦДАВО України. – Ф.882. – Опис 5. – Справа 210. – 317 арк.
594. Частный капитал, 1925–26 г. // ЦДАВО України. – Ф.36. – Опис 1. – Справа 496. – 105 л.
595. Справа про розвиток кустарної промисловості і кустарно промислової кооперації на Україні, 24 вересня 1925 р. – 27 листопада 1926 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3040. – Опис 1. – Справа 1309. – 60 арк.